

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 271

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΚΥΘΗΡΑ

ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

1: ΤΑ ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2011

ΚΥΘΗΡΑ
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ
ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

1: ΤΑ ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
FAX 210 3644996, τηλ. 210 3609689
secr@archetai.gr – www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 978-960-8145-84-9
978-960-8145-85-6

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Κύθηρα. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό.

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΚΥΘΗΡΑ
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ
ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ
1: ΤΑ ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Με τη συνεργασία των

ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΓΚΙΝΗ ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	θ'
ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ	
Α. Ἡ θέσις τῶν Κυθήρων καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ	1
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	18
Κατάλογος εἰκόνων	19
ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ	
Β. Ἡ ἐπισήμανσις τῆς θέσεως	21
1. Ἕνα χάλκινο μινωικὸ εἰδώλιον στὶς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰ.	22
2. Διάφοροι ἐπισκέπτες καὶ ποικίλεις ἀναφορὰς στὸν Ἁγ. Γεώργιον στὸ Βουνὸ	30
3. Ἡ σημασία τῆς ἀνακάλυψης	63
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	69
Κατάλογος εἰκόνων	73
ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗ	
Γ. Θαλασσινὸι ὀρίζοντες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ	75
1. Τὰ θαλάσσια ρεύματα	84
2. Οἱ ἄνεμοι	84
3. Ναυσιπλοΐα καὶ ναυτικὴ τοπογραφία	87
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	109
Κατάλογος εἰκόνων	111
ΕΛΕΝΗΣ ΓΚΙΝΗ ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ	
Δ. Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας - Ἁγίου Νικολάου	113
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	140
Κατάλογος εἰκόνων	143
ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ	
Ε. Ἡ ἀνασκαφὴ	145
1. Ἄνδρo 1	161
α. Τομὴ βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας	163
2. Ἄνδρo 2	164
α. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς	170
β. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν	178
γ. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν	198
δ. Ἀπομακρυσμένον τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν	205

ε. Τμήμα άμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν	206
στ. Περιοχή κτιστῆς καμαροσκεποῦς κατασκευῆς	231
ζ. Καμαροσκεπῆς κτιστὴ κατασκευὴ	240
η. Παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρήση καὶ τὸν συσχετισμὸ τῶν κτιστῶν κατασκευῶν καὶ τοίχων τοῦ Ἀνδῆρου 2	246
3. ἸΑνδηρο 3	247
4. ἸΑνδηρο 4	260
5. ἸΑνδηρο 5	266
6. ἸΑνδηρο 6	291
7. ἸΑνδηρο 7	301
8. ἸΑνδηρο 8	327
9. Χῶρος βόρεια τοῦ Ἀνδῆρου 1	328
10. Δυτικὴ κλιτύς (δυτικὰ τῶν Ἀνδῆρων 3-8)	331
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	333
Κατάλογος εἰκόνων	337
Κατάλογος σχεδίων	344

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δεκαεπτὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὸν φίλο συλλέκτη Ἄδωνι Κύρου καὶ ἄλλα τόσα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ χώρου μὲ τὴν Ἑφη, χαίρομαι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ δημοσίευση τῶν πορισμάτων τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸ 1992 μέχρι τὸ 1994. Προσωπικὰ χαίρομαι γιατί μοῦ ἔλαχε ὁ κλῆρος νὰ κάνω ἓνα «ταξίδι στὰ Κύθηρα». Οἱ ἐθιμικὲς εὐχαριστίες στοὺς ποικίλους συντελεστὲς τῆς ὁλοκλήρωσης τῆς ἔρευνας δὲν εἶναι λοιπὸν ψυχρὲς ἀποτιμήσεις σὲ μοναχικούς, πνευματικούς κυρίως, ἀρωγούς ἀλλὰ σὲ συνταξιδιώτες, ποὺ ἂν καὶ ἄδηλα μερικοί, συνέπλευσαν, ὅμως, προσφέροντας καθένας κάτι πολὺ σημαντικό.

Οἱ πρῶτες εὐχαριστίες ὀφείλονται, φυσικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἄδωνι Κύρου, στὸν τότε προϊστάμενο τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Βασιλίου Πετράκο, γιὰ τὴν ἄδεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ βέβαια στοὺς χορηγούς τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν Γιάννη Κωστόπουλο καὶ τὸ Ἰδρυμα Κωστοπούλου, τὸ Ἰδρυμα Ψύχα, τὸν Κ. Κληρονόμο, δήμαρχο τότε τοῦ Ἡρακλείου καὶ τὶς Μινωικὲς Γραμμὲς, τὸν Γ. Τσίμα, τὸν Κ. Φωστηρόπουλο, γιὰ τὴν διάθεση ἑνὸς αὐτοκινήτου καὶ κυρίως τὴν Ἑταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν καὶ τὸν τότε πρόεδρό της ἀείμνηστο Δ. Κόμη, ἀκόμη καὶ γιατί διαχειρίστηκε ὅλα τα κονδύλια, μιὰ καὶ τὸ κράτος, ὡς συνήθως, δὲν ἔδωσε μιὰ πεντάρα καὶ γι' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Μὲ λύπη μου μνημονεύω ὡς ἐλάχιστο δεῖγμα ὄχι μιᾶς κάποιας ἐλάχιστης, συμβολικῆς ἔστω, οἰκονομικῆς συνδρομῆς, ἀλλὰ τῶν ἀτελεύτητων προβλημάτων σὲ κάθε ὑποχρεωτικὴ ἐπαφὴ τὴν δυσκολία ἀκόμη καὶ τῆς ἔγκρισης τῆς συνέχισης τῆς ἀνασκαφῆς στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν τότε Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ κατὰ τὸ ἀποδοτικότητα 1993, κάτι ποὺ θὰ ὠφελοῦσε ἴσως μόνο τοὺς ἀρχαιοκάπηλους, μιὰ καὶ τὸ εὔρημα ἑνὸς ἀσύλητου μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς εἶχε πιά κοινολογηθεῖ. Ἀμνημονεύω τὴν τότε ὑπεύθυνη, χρησιμοποιοῦντας μιὰ χριστιανικὴ λέξη ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη.

Γι' αὐτὸ εὐχαριστῶ θερμὰ ὅλους, ὅσους ποικιλότροπα καὶ βέβαια μὲ ἀνιδιοτέλεια συνέδραμαν στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τοὺς ἀρχαιολόγους Γ. Λῶλο, Β. Σαλτό, Ἀλ. Μαρή (1993), Γ. Γεωργίου (1993-4), Αἴμ. Μπάνου, Ἰφ. Τουρναβίτου, Π. Σαπουνᾶ, Ἀλ. Καρυτινό, Α. Καββαδιά, καὶ Κ. Παυλικιάνωφ (1994), τοὺς τότε φοιτητὲς τῆς ἀρχαιολογίας Σ. Νανόγλου, Μ. Παϊπέτη, Β. Πλιάτσικα, Ρ. Πούλη, Σ. Σπανοῦ καὶ Γ. Χορμόβα, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἀρχανιώτες τεχνίτες ἀνασκαφῆς Στ. Καλοχριστιανάκη, Ν. Κουτουλάκη, Ἀλ. Λυριτζάκη καὶ Χ. Μαρκομιχελάκη, ποὺ ταξίδεψαν πάλι μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια

στὸν Βορρὰ καὶ βέβαια τοὺς Ν. Γιαννακόπουλο, Μ. Μπαλοδήμου-Κύρου, Λ. Καλλιγᾶ, Κ. Κορωναίου, Α. Κύρου, Γ. Σταθάτο, Ν. Σταύρου, Λ. Σκένδερ, Π. Τζωρτζοπούλου, καὶ Ε. Τριανταφύλλου γιὰ τὴν ποικιλότροπη συμβολή τους στὴν ἀνασκαφή. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν παραμερισμένο, τότε, λειτουργὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ πατέρα Γ. Ἀδικημενάκη, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν παράδοση ἑνὸς ἀρχαίου ἀντικειμένου.

Γιὰ τὴν ἀγαθὴ ὑποδοχὴ καὶ μεταχείριση τῶν τόσων εὐρημάτων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ εὐχαριστῶ τὸν γιὰ χρόνια προϊστάμενο τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Γ. Σταϊνχάουερ, καὶ τὶς διαδόχους του Ε. Κονσολάκη, καὶ Εὐτ. Λυγκούρη καὶ τοὺς Κ. Ἀξιῶτη, Ἰ. Δεκουλάκου, τὸν Ἀ. Τσαραβόπουλο, ὑπηρεσιακὰ ὑπεύθυνο, τώρα, γιὰ τὰ Κύθηρα, καθὼς καὶ τοὺς συντηρητὲς Γ. Διαμαντάκου, Δ. Κουτελιέρη, καὶ Τ. Παναγοπούλου. Εὐχαριστῶ καὶ τοὺς τότε φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Λ. Βοκορόκο, Κ. Καραϊνδρου, Β. Μαργαρίτη, Β. Μηλιδάκη, Ν. Ντάκουρη, Γ. Παπαδάτο καὶ Β. Πλιάτσικα, ποὺ ἐργάστηκαν στὴν ταξινόμηση καὶ καταγραφή τοῦ ὕλικου, ἰδιαίτερα τὴν συνάδελφο Κ. Καραϊνδρου γιὰ τὴν ἀποδελτίωση τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ποικιλότροπη μακρόχρονη βοήθειά της.

Εὐχαριστῶ τοὺς συναδέλφους Ε. Ἀποστόλου, Μ. Βλασσοπούλου, Μ. Γεωργοπούλου, Αἰκ. Δημακοπούλου, Ν. Δημοπούλου, Σ. Α. Εὐαγγελᾶτο, Δ. Εὐγενίδου, Μ. Ζαφειροπούλου, Ἑλ. Κακαρούγκα, Εὐγ. Κεφαλληναίου, Χ. Κριτζᾶ, Μ. Λαγογιάννη, Ἀλ. Μάντη, Μ. Μαρθάρη, Η. Matthaus, J. P. Olivier, Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Γ. Πετρόχειλο, Ρ. Προσκυνητοπούλου, Αἰκ. Ρωμιοπούλου, Χ. Τελεβάντου, Ε. Τσιβιλίκα, Γ. Τσιμπούκη, Γ. Τζωράκη, Ὁ. Χατζηαναστασίου, Β. Χρυσικόπουλο, L.V. Watrous γιὰ τὴν βοήθειά τους σὲ ποικίλους προβληματισμοὺς τῆς συγγραφῆς, καθὼς καὶ τοὺς Χρ. Μαλτέζου, Ε. Λιβιεράτο, Ἀ. Μ. Μάλιαρη, Κ. Γ. Τσικνάκη, Γ. Τόλια, καὶ Ν. Ψιλάκη. Ἡ μνήμη μου στρέφεται στὴν Ἀ. Παπαστερίου καὶ τὴν Ἀθ. Καλογεροπούλου. Εὐχαριστῶ τὸ Κυθηραϊκὸ Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο, τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἰ. Νίνου), τὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καθὼς καὶ τὸν Γ. Τζωράκη γιὰ τὴν ἀναδίφηση τόσων ἐγγράφων.

Εὐχαριστῶ ὅλους τοὺς Κυθῆριους ποὺ γνώρισα καὶ μὲ ἐμπιστεύθηκαν, τὸν πρῶην Δήμαρχο Κυθέρων Α. Καλλίγερο καὶ τὸν τωρινὸ Δήμαρχο Κυθέρων, συνάδελφο Θ. Κουκούλη, τοὺς καθηγητὲς Γ. Κασιμάτη, Γ. Λεοντίνη, Β. Λευτέρη, Ι. Πετρόχειλο, Ν. Πετρόχειλο καὶ τοὺς Β. Δαπόντε, Μ. Καλλίγερ, Σ. Καλούτση, Γ. Κασιμάτη, Κ. Κορωναῖο, Β. Κυπριώτη, Γ. Κυριακάκη, Στ. Κυριακάκη, Κ. Μιχελακάκη, Ἡλ. Μαρσέλλο, Τ. Μεγαλοοικονόμου, Κ. Μιχελακάκη, Β. Μόρμωρη, Ν. Νικηφοράκη, Ἑλ. Χάρου-Κορωναίου, ἰδιαίτερα τὴν Τ. Μεγαλοοικονόμου γιὰ τὴν ἀλησμόνητη φιλοξενία στὴν «Πορφύρα» στὸν Ποταμό, τὸν τωρινὸ φύλακα προϊστορικῶν καὶ κλασικῶν ἀρχαιοτήτων Ν. Κομηνό, κυρίως ὅμως τὸν Ἀ. Πίσση, γιὰ πολλὰ χρόνια μόνο καὶ πιστὸ φύλακα προϊστορικῶν καὶ κλασικῶν ἀρχαιοτήτων στὸ νησί. Ἡ σκέψη μου στρέφεται εὐλαβικὰ στὴ μνήμη τοῦ μακαρίτη Δ. Κόμη, χωρὶς τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον τοῦ ὁποίου ὄχι μόνο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου δὲν θὰ εἶχε ὑλοποιηθεῖ. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸν σεβασμιότατο κ. Κύριλλο, πρῶην ἐπίσκοπο Κυθέρων καὶ τὸν τωρινὸ ἐπίσκοπο σεβασμιότατο κ. Σεραφεῖμ.

Εὐχαριστῶ τοὺς φίλους ἐπισκέπτες τῶν Κυθήρων Π. καὶ Ε. Καλλιγᾶ, Κ. καὶ Μ. Φωστηροπούλου, Α. καὶ Μ. Δοξιάδη, Δ. καὶ Τ. Πόρτολου, Π. καὶ Γ. Σταθάτου, Λ. Καλλιγᾶ, Ν. Μηναΐδη, Μ. Φακίδη, Χ. καὶ Α. de Liede Verke, Ε. Holm, Α. Hopkins, Π. Γαϊτάνο γιὰ τὴν κυθηραϊκὴ σύλληψη τοῦ «Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν», τὸν C. Picasso καὶ τοὺς Γ. καὶ Μ. Ἐμπειρῖκο γιὰ τὴν μινωικὴ σημαία σ' ἐκεῖνο τὸ αἰγαιακὸ ταξίδι τῆς αἰώνιας ἀνατολικῆς Ἀστάρτης στὰ Κύθηρα. Φυσικὰ εὐχαριστῶ τὴν Ἐφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ μού γνώρισε καὶ ἐπιστημονικὰ ἄριστα τὴν μυστικὴ ἔννοια τοῦ ἀποσκοπεῖν γιὰ ὅσους ἀνέβλεψαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων.

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται φυσικὰ σὲ ὅλους τοὺς συνεργάτες ποὺ συνυπογράφουν αὐτὴ τὴν ἔκδοση, τοὺς Ἀ. Ἀλεξανδροπούλου, Γ. Βαρουφάκη, Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Δ. Κουρκουμέλη, Αἰμ. Μπάνου, Γ. Μπροκαλάκη, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Ἐ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Ε. Τζαβέλλα καὶ Κ. Τρανταλίδου, ἰδιαίτατα τὴν Ἰφιγένεια Τουρναβίτου, γιὰ τὴν ἀγαθότατα ἐπίμονη συμπαράστασή της, ἀλλὰ καὶ τὴν Ν. Πούλου Παπαδημητρίου. Δυστυχῶς τὸ κείμενο τοῦ Θ. Ἡλιόπουλου ποὺ δημοσιεύεται παραδόθηκε πρὶν καιρὸ καὶ κάθε προσπάθεια ἐπικοινωνίας μαζί του τὰ τελευταῖα χρόνια ἦταν ἀτελέσφορη. Γιὰ τὸν ἀφιλοκερδῆ, φυσικὰ, μόχθο τῶν συνεργατῶν ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι ἡ Ἰφ. Τουρναβίτου μελέτησε 196.010 προϊστορικὰ ὄστρακα καὶ ἡ Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου 22.856 βυζαντινὰ καὶ μεταγενέστερα ὄστρακα. Ἴσως ὁ μόχθος ὅλων λάβει μιὰ κάποια ἀνταμοιβή μὲ τὴν ἀπλή, αὐτονόητη, ἀναφορά, πὼς κάθε ἀρχαιολογικὴ δημοσίευση στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἡ ἀνὰ χεῖρας, ἀντίθετα μὲ ἀνάλογες ἐρευνητικὲς ἐργασίες, πλουσιοπάροχα ἀμειβόμενες σὲ ἄλλους τόπους, εἶναι φυσικὰ ἐθελοντικὴ.

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν συνάδελφο Κ. Καραίνδρου γιὰ τὴν σημαντικὴ βοήθειά της ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια. Στὴν Κ. Καραίνδρου ὀφείλονται καὶ οἱ ψηφιοποιήσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων καὶ τῶν ποικίλων τοπογραφικῶν τῆς ἀνασκαφῆς, καθὼς καὶ ἡ σχεδίαση χαρτῶν ὀριζόντιας κατανομῆς σχηματικῶν τύπων διαφόρων εὐρημάτων.

Οἱ δημοσιεύμενες φωτογραφίες ὀφείλονται στοὺς φωτογράφους Ἡλ. Ἡλιάδη (κεραμικῆς, χάλκινων εἰδωλίων, ἑλληνικῆς κεραμικῆς, μεταγενέστερης κεραμικῆς, μεταγενέστερων ἀντικειμένων), Γ. Πλουμίδη-Παπαδάκη (ἀνασκαφικὲς) καὶ Τ. Χατζηδημητρίου (κεραμικῆς, πήλινων ἀντικειμένων, μεταγενέστερης κεραμικῆς, μεταγενέστερων ἀντικειμένων) καὶ τὰ σχέδια στοὺς Β. Ζεύκη (κεραμικῆς), Μ. Ξανθοπούλου (μεταγενέστερης κεραμικῆς), Π. Σαπουνᾶ (χάλκινων εἰδωλίων), Μ. Σκουλούδη (πήλινων ἀντικειμένων, ἑλληνικῆς κεραμικῆς, μεταγενέστερης κεραμικῆς, μεταγενέστερων ἀντικειμένων), Γ. Τζαβέλλα (μεταγενέστερης κεραμικῆς), Σταθᾶτο γιὰ φωτογραφίες τοπίων.

Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς ἐκπονήθηκε ἀπὸ τοὺς Γ. Ν. Μακρῇ καὶ Στ. Δογγούρη. Τὰ σχέδια τῶν ναῶν ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τοὺς Χριστοδουλάτο καὶ Ἀργυρό.

Εὐχαριστῶ τὶς Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης γιὰ τὴν προσπάθεια δημοσίευσης αὐτῶν τῶν ἐν πολλοῖς κρητικῶν τόμων, προσπάθεια ποὺ δὲν τελεσφόρησε καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Σ. Τραχανᾶ καὶ Δασκάλου καὶ Π. Γαϊτάνο. Στὶς Πανεπιστημιακὲς

Ἐκδόσεις Κρήτης ὀφείλονται οἱ ψηφιοποιήσεις τῆς μινωικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν ἑταιρία Fotolion-Typikon. Οἱ ὑπόλοιπες ψηφιοποιήσεις ἔγιναν ἀπὸ τὴν Μ. Κουκούλη.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερα στὸν Γεν. Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο ποὺ περιέλαβε στὴ σειρά τῆς «Βιβλιοθήκης» τὸ τετράτομο αὐτὸ ἔργο.

Τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης εἶχε ἡ Ἐλευθερία Κονδυλάκη ἢ ὁποία ἐργάσθηκε μὲ ἐξαιρετικὸ ζῆλο. Τὴν εὐχαριστῶ.

Λυποῦμαι ποὺ τὴν χαρὰ μου γιὰ τὸ πέρας αὐτῆς τῆς μακρᾶς ἐρευνητικῆς προσπάθειας σκιάζει μία πίκρα. Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀκόμη καὶ γιὰ λόγους πραγματικῆς ἀσφάλειας ἀπομάκρυνση τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀπὸ τὰ Κύθηρα. Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ σημαντικότερα εὐρήματα εἶναι ὥραϊα ἐκτεθειμένα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, δὲν παύουν ὅμως στὰ μάτια τοῦ ἀνασκαφέα τοὺς καὶ κυρίως τῶν Κυθηρίων νὰ βρίσκονται στὰ ξένα, μακριὰ ἀπὸ τὴν γῆ ποὺ τὰ γέννησε, ἔστω καὶ ἂν δὲν βρίσκονται τόσο μακριὰ ὅσο πολλὰ ἄλλα κυθηραϊκὰ εὐρήματα ποὺ καταγράφονται σ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση.

Γιὰ τοὺς βιαστικοὺς ἀναγνώστες αὐτῆς τῆς ἔκδοσης, ποὺ θὰ σταματοῦσαν ἐνδεχόμενα τὴν ἀνάγνωση στὸν πρόλογο, εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ θυμίσω τὸν λόγο τοῦ κρητικοῦ Ι. Μικέλη γιὰ τὰ Κύθηρα, λόγο σοφὸ, ἀφοῦ γράφτηκε σὲ χρόνια δίσεχτα, τὸ 1824-1825. «Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς νήσου ταύτης καὶ πᾶσα ἄλλη ἀνήκουσα εἰς αὐτὴν ἀρχαιολογία εἰσὶ κεκαλυμμένα, καθὼς καὶ παντὸς σχεδὸν ἄλλου τόπου, ὑπὸ τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας τε καὶ ἀμφιβολίας». Θέλω νὰ πῶ, τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἔκδοσης εἶναι, ἴσως, μία ἐλάχιστη συνεισφορὰ στὴν ἀτέρμονα προσπάθεια τῆς ἐνδοσκαπτικῆς αὐτογνωσίας.

Δροσιά, Νοέμβριος 2009

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Α. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

Είκ. 1. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Sandro Botticelli (1445-1510) «Ἡ γέννηση τῆς Ἀφροδίτης» (1486).

Τὸ πανωραῖο νηοὶ τῶν Κυθήρων εἶναι ἓνα σπουδαῖο ἱστορικὰ σημεῖο τῆς Μεσογείου, χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς τεράστιας, κατὰ καιροὺς, ἀλλαγῆς τῶν γεωπολιτικῶν συνθηκῶν μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς, καθὼς τὰ ξεχασμένα ἀπὸ τὸν σημερινὸ κόσμον Κύθηρα ὑπῆρξαν γιὰ χιλιάδες χρόνια κομβικὸ σημεῖο τῆς μεσογειακῆς ναυσιπλοΐας. Ἡ ἐπιχρύσωση τῶν Κυθήρων στὸν ἄτλαντα τοῦ Agnese τοῦ ἔτους 1560¹ δὲν ἔγινε γιὰ χάρις τῆς θρυλούμενης σχέσης τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὰ Κύθηρα (εἰκ. 1), ἀλλὰ γιὰ τὸν, σπουδαῖο γιὰ τοὺς ἄλλοτινοὺς θαλασσοδρόμους, λόγο, τῆς θέσης τῶν Κυθήρων μεταξὺ Κρήτης καὶ Πελοποννήσου, καὶ μάλιστα ἀνάμεσα σὲ τρία πελάγη, τὸ Ἰόνιο, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸ Κρητικὸ Πέλαγος (εἰκ. 2).

Ἡ ὕπαρξη τῶν Κυθήρων, μιᾶς τυπικῆς «ἡπειρωτικῆς νήσου» (Kontinentalinsel)², φυσικῆς δηλαδὴ προέκτασης τοῦ Πάρωννα, τῆς νοτιοανατολικότερης ἐλλαδικῆς ὁροσειρᾶς, μὲ τὸν πορθμὸ ποὺ τὰ χωρίζει, μόλις 10 χλμ.³ στὸ στενότερό του σημεῖο μὲ τὴ Λακωνία, ἀπὸ τὸ κυθηραϊκὸ ἀκρωτήριο Σπαθί, τὸν ἀρχαῖο Πλατανιστούντα, μέχρι τὴν πελοποννησιακὴ Ἐλαφόνησο, ὑπῆρξε ἓνα θεῖο δῶρο γιὰ χιλιάδες χιλιάδων ναυτικών. Τὰ Κύθηρα δηλαδὴ στάθηκαν στὸ νοτιοδυτικὸ Αἰγαῖο, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν⁴, ὅπως ἄλλοτε ἡ Τροία στὸ βορειοδυτικόν, γιὰ τὸ πέρασμα ἐκεῖ στὸν Εὐξεῖνο Πόντο⁵.

Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται γιὰ τὰ Κύθηρα ἀπὸ τοὺς Ε. Λιβιεράτο καὶ Χρ. Μπούτουρα ὅτι «ὑπάρχει κι ἓνα ἄλλο γεωγραφικὸ-χαρτογραφικὸ στοιχεῖο τῆς Μεσογείου, μὲ ἀρχαιοελληνικὴ μάλιστα προέλευση. Εἶναι τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δικαιάρχου, «Διάφραγμα»⁶, ποὺ ἀποτελοῦσε μία βασικὴ «πλεύση ἀναφορᾶς» στὴ ναυσιπλοϊκὴ πρακτικὴ τῆς Μεσογείου, ἐφόσον ὁ ἀστρονομικὸς προσδιορισμὸς τοῦ παραλλήλου στὴ θάλασσα ἦταν μία πολὺ εὐκόλη διαδικασία γιὰ τοὺς ναυτικούς, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ.»⁷.

1. Λιβιεράτος - Μπούτουρα. Πρβ. Ἀβραμέα 1985, 26.

2. Leonhard 1899, 7, Büchner - Maull 1924, 212.

3. 4 1/4 μίλια κατὰ Μηλιαράκη 1899, 259 καὶ 8 χλμ. κατὰ Philippson 1959, 509.

4. Κατὰ τὸν R. Leonhard 1899, 32, τὰ Κύθηρα ἦταν σταθμὸς ἀναμονῆς (Wartestation). Ὁ Philippson 1959, 510 γράφει χαρακτηριστικά: «Das Mittelmeer-Handbuch zählt alle diese Inselchen auf, beschreibt überhaupt die Küsten von Kythira recht ausführlich, wahrscheinlich, weil die Insel als

Zufluchtstätte der Maléa umsegelnden Schiffe bei den häufigen Stürmen und Gegenwinden in Betracht kommt.» Βλ. E. Malamut, En passant par Cythère, de l'antiquité à la fin du XVIe siècle, σὲ Koumanoudi-Maltezou 2003, 31-44.

5. «In the Bronze Age Troy was obviously the key stronghold of northwestern Anatolia», Blegen 1950, 5.

6. RE V, 1, 341, 559-61.

7. Λιβιεράτος - Μπούτουρα.

Εἰκ. 2. Ναυτικὸς χάρτης-πορτολάνος τῆς Μεσογείου τοῦ Γεωργίου Σιδέρη (Καλαποδᾶ), 1541.

Δὲν ἦταν ὅμως μόνο τὸ στίγμα τῶν Κυθήρων στὸν 36ο παράλληλο καίριο γιὰ τὴν πορεία τῶν πρώιμων ναυτικῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ σπουδαῖες γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα μετεωρολογικὲς ιδιαιτερότητες τοῦ νησιοῦ, οἱ κυρίαρχες δηλαδὴ διευθύνσεις τῶν ἰσχυρῶν ἀνέμων. «Οἱ μετεωρολογικὲς αὐτὲς ιδιαιτερότητες παίζουν τὸν ρόλο τους στὴ ναυσιπλοΐα καὶ καθιστοῦν τὴν περιοχὴ τῶν Κυθήρων ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὸ πέρασμα σὲ μία θάλασσα μὲ ἄλλες συνθήκες, ὅπως εἶναι τὸ ἀρχιπέλαγος»⁸.

Βέβαια, ἂν οἱ μετεωρολογικὲς ιδιαιτερότητες τῶν Κυθήρων εἶναι ἐνδιαφέρουσες γιὰ τοὺς ἐρευνητές, ἦταν ὅμως ἄλλοτε τραγικὲς γιὰ πολλούς, ἀπὸ ὅσους διέπλευσαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ καὶ ἀπὸ τὴ Δύση τὰ Κύθηρα, τὸν τρομερὸ Κάβο-Μαληὰ καὶ τὸν Κάβο-Ματαπαῶ, ἀντίστοιχα⁹. Τέσσερις ἀφηγήσεις ταξιδιωτῶν τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ., τοῦ W. M. Leake γιὰ τὸ ταξίδι του στὰ Κύθηρα τὴν 30 Σεπτεμβρίου / 12 Ὀκτωβρίου 1806¹⁰, τοῦ Στέφ. Οἰκονόμου γιὰ τὸ ταξίδι του πρὸς Ζάκυνθο τὸ 1821¹¹, τοῦ Ν. Σ. Καλούτση γιὰ τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὰ Κύθηρα

8. Λιβιεράτος - Μπούτουρα.

9. Βλ. π.χ. τὴν ἀφήγηση γιὰ τὸν διάπλου τοῦ Κάβο Ματαπαῶ τὸ 1785-6 ἀπὸ τὸν J. B. Lechevalier 1802, 93 καὶ γιὰ τὴν καταστροφὴ ἐνὸς τουρκικοῦ πλοίου στὰ βράχια τῶν Κυθήρων τὸ 1878, Κυριαζόπουλος 1972, 51.

10. «30 Sept. We anchor this evening at Kapsali, in Cerigo, after having encountered off the Toenarian promontory some stormy weather, which threatened to send us to the coast of Africa.» Leake 1853, 69.

11. «Ἀποπλεύσαντες αὐτόθεν τῇ γ' τοῦ ἡδῆ

Εικ. 3. Τμήμα της ανάσκαφής με την 'Αντι-δραγονέρα στο βάθος.

μεσοῦντος, περὶ τὸ μεσονύκτιον ὑπὸ τὴν δαδου-
χίαν τῆς λαμπρᾶς σελήνης μέχρι μὲν τινος
μεταχειριζόμεθα σύντονον κωπηλασίαν, ἔπειτα
δὲ μὲ τὰς ὀθόνας πτερώσαντες τὸ πλοιάριον δι'
ὅλης τῆς νυκτὸς καὶ τῆς ἐφεξῆς ἡμέρας, μὲ ἄνε-
μον μὲν ἀντίπρωρον, ἀλλ' ὅμως ἐπλέομεν, βλέ-
ποντες ὀπίσθεν ἡμῶν σμικρυνόμενον, καὶ κατ'
ὀλίγον ἀφανὲς γινόμενον τὸ διαβόητον Αὐγόν·
καὶ τοῦτο μὲν ἔπρεπε νὰ φέρῃ ἡδονὴν εἰς ἡμᾶς
διὰ τὴν πρώτην κακουργίαν τοῦ καὶ δυσμένειαν·
ἀλλ' ἔμελλεν ἄρα τὸ πρότερον μισητὸν ἤδη νὰ
προβῇ προσφιλὲς τε καὶ ποθητὸν καὶ μόλις ἀπ'
αὐτοῦ χωριζόμενοι εὐχόμεθα ἐπιστρέψαντες νὰ
τὸ προσαγορεύσωμεν ἐν τάχει. Τοιοῦτος εἶχεν
ἡμᾶς πόθος τῆς καλῆς νήσου τῶν Κυθήρων.
Ἐπέτεινε δὲ τὸν πόθον πλησιέστερον εἰς ἡμᾶς
ἐπιφαινόμενον τὸ Ταίναρον. Καὶ ἐπηνοῦμεν τὸν
Ἀπόλλωνα ὅτι ὡς μάντις σοφὸς πλὴν ἔκαμε
ἀλλαγὴν· διότι δοὺς εἰς τὸν Ποσειδῶνα τὴν τρα-
χεῖαν Καλαυρίαν καὶ τὸ τραχύτατον Ταίναρον
ἔλαβε τοὺς κατασκίους Δελφούς ἀλλὰ καὶ τὴν
λιπαρωτάτην Δῆλον. Μαλακῶς δὲ ἐκτεινομένη
ἐπὶ τῆς ὑγρᾶς τῶν ὑδάτων κοίτης ἡ νῆσος τῆς
Ἀφροδίτης, μᾶς ἐφαίνετο μακρόθεν ὅτι εἶχε
περιχαρίοντας τοὺς Τρίτωνα. Περὶ δὲ τὴν τρα-
χυτάτην καὶ κρημνῶδη κατοικίαν τοῦ ποντίου
Θεοῦ ἐμαίνοντο σιφῶνες καὶ καταιγίδες καὶ λαί-
λαπες. Ἡμεῖς δὲ ἐπὶ ὥρας ἤδη κυμαινόμενοι

δεινῶς μόλις μὲν, ἀλλ' ὅμως εἰσωρμίσθημεν εἰς
τὸ Ταίναρον. Ὀνομάζετο ὁ τόπος Κακοβούλια
καὶ παρευθὺς κατενοήσαμεν ὅτι φερωνύμως
ὀνομάζεται· διότι πολλοὶ παρευθὺς μᾶς περι-
κύκλωσαν (... ;) ἔνοπλοι, γενᾶτοι, αὐχμηροί, τὴν
σεμνὴν ἀσελγῶς φέροντες τῶν Σπαρτιατῶν
προσηγορίαν. Οὗτοι περικαθήμενοι εἰς τοὺς
βράχους, νὰ ἐκβῶμεν μᾶς παρεκάλουν πολλὰ·
πολλὰ δὲ καὶ ἡμεῖς εὐχαριστήσαντες τὴν καλο-
καγαθίαν των, προετιμήσαμεν νὰ σαλπάρωμεν
ἐν μέσῳ τοῦ κλύδωνος ὑφ' ὧν δύο ἡμερῶν
καὶ νυκτῶν, παρὰ νὰ λάβωμεν τὴν ἀτυχῇ
πείραν τῆς τῶν καλοβούλων τούτων εἰλικρινοῦς
διαθέσεως. Τῇ ζ' δὲ μὲν τὸ μεσονύκτιον ἐλλιμε-
νίσσαμεν πάλιν νὰ ἐκπλεύσωμεν, ἀλλ' εὐθὺς
ἐναντίος ἄνεμος καὶ οὐρανομήκη κύματα μᾶς
ἐβίασαν νὰ προσορμίσωμεν τὸ πλοῖον μέσα εἰς
σπῆλαιον μέγα καὶ βαθύ, δεινὸν ἔνδοθεν τὸ
θηριῶδες ὑποβρυχωμένου τοῦ κύματος. Ἦθε-
λες, φίλτατε, εἰπεῖ, ὅτι αὕτη εἶναι ἐκεῖνη ἡ θρυ-
λουμένη εἰς Ἄδου κατάβασις, ἠΰξανον δὲ τὴν
ἐντεῦθεν ἐπιχεομένην φρίκην ἐλεεινὰ ὀρνίθων
θαλασσίων φωναί, οἰκτρὸν τι ὡς κακόμουςον
συνάδουσαι μέλος μὲ τὸν βαθὺν καὶ μύχιον τοῦ
περιαιρουμένου κύματος στεναγμόν. Οἱ δὲ
ὑπόθεν ἐπικρεμώμενοι λίθων ὑπερμεγέθων
ὄγκοι ἔτι δεινότερον ἀπετέλουν τὸν φόβον. Εἰς
τοιοῦτον ἐφρουρούμεθα καταφύγιον μέχρι

Εικ. 4. Άποψη του
θαλασσινού ορίζον-
τα στο Νότο.

στον Πειραιά στις 4/16 Σεπτεμβρίου 1851¹² και του Άμερικανοῦ W. J. Stillman, ζωγράφου, δημοσιογράφου και προξένου στην Κρήτη τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ.¹³

πρωΐας, τρέμοντες καὶ στενάζοντες καὶ κατα-
ρώμενοι· ἄρτυμα δὲ τούτων ὅλων προσέφε-
ρεν ὁ βέλτιστος Σαρακὰς ἀλλεπάλληλα γραφικὰ ρητὰ
ἀβουλήτως καὶ ταῦτα ἐκ τρεμόντων χειλέων ὀλι-
σθαίνοντα. Τέλος ἐπελαμψεν ἡ ποθεινὴ Ἡὼς καὶ
πάλιν τὸ πλοῖον πελάγιον. Κύματα μεγάλα,
θραύεται ὁ ἰστὸς καὶ ἡμεῖς μὲν ὠδυρόμεθα διὰ
τὸν ἐπικείμενον παντελῆ ὄλεθρον· ἔκλαιε δ' ἔτι ὁ
κύριος τοῦ πλοίου διὰ τὴν ζημίαν, ἐπὶ τούτω
κωκῶν· ἐξεσφενδονιζόμεθα δὲ ἐπὶ τῶν κυμά-
των. Ναυτικὴ ἀναρχία, συμμιγῆς βοή, ἡμῶν
φοβουμένων τῶν δὲ ναυτῶν ἀτάκτως σπουδα-
ζόντων νὰ συναγάγωσι τὰ σκορπισθέντα. Ὁ δὲ
καλὸς Μουστοξύδης μέχρι τοῦδε θαλαμιζόμενος
ὑπὸ φόβου, ἐκβάλλει ἐκ τῆς ὑποκειμένης καμά-
ρας τὴν κεφαλὴν, φωνάζει καὶ παρακαλεῖ ἀλλ'
ὁ εἰσακούων οὐδεὶς. Μετὰ πλεῖστον κόπον συνή-
χθησαν πάλιν τὰ κωπία. Προσορμίσαντες δὲ τὸ
πλοῖον εἰς λιμένα ὅχι μακρὰν ἀπέχοντα, κακῶς
μὲν, ἀλλ' ὅμως ἐπεσκεύασαμεν τὸν ἰστὸν καὶ
περιμείναντες ἀνεπαύθημεν. Τῷ ἐφεξῆς περι-
πλέομεν Κορώνην καὶ Μεθώνην...». Πετρόχειλος
1966, 108-109.

12. «Τὴν 4 Σεπτεμβρίου (1851) ὥραν 1 μ. μεσο-
νύκτιον ἐπεβιβάσθημεν τοῦ πλοίου Ν. Μπαβέα
διευθυνόμενοι εἰς Ἀθήνας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν
πνέων νότιος ἄνεμος ἐβοήθει τὸν πλοῦν μας,
ἐπὶ τὴν 4ην ὥραν τῆς αὐγῆς, ἀλλ' αἴφνης πνεύ-
σας βόρειος μᾶς ἐμπόδισεν ν' ἀπεράσωμεν τὸ
ἐπάρατον καὶ κινδυνῶδες ἀκρωτήριον Μαλέα.
Ὑποχρεώθημεν περὶ μεσημβρίαν νὰ προσορμι-
σθῶμεν εἰς τοὺς πρόποδας αὐτοῦ τοῦ μικροῦ
μυχοῦ. Ἡ θέσις αὕτη τῶν παραλίων τῆς Λακω-
νίας Ἅγιος Ἡλίας καλεῖται ἐκ τινος ναοῦ ἐπὶ
λόφου... Περὶ τὸ μεσονύκτιον τῆς αὐτῆς ἡμέρας
ἀποπειραθέντες τὴν διάπλευσιν τοῦ ἀκρωτηρί-
ου δὲν ἡδυνήθημεν ἔνεκα τοῦ σφοδροῦ βορέως
ἀλλ' ἠναγκάσθημεν πάλιν νὰ προσορμισθῶμεν
εἰς ἑτέραν θέσιν πλησίον τῆς ἄκρας, κρημνώδη
καὶ δύσβατον Ἅγ. Σαράντα, ὅπου ἐξήλθομεν
ἔρποντες εἰς τοὺς βράχους, ἀπελπισμένοι νὰ
διαβῶμεν τὸ ἐπάρατον ἀκρωτήριον, ἐκεῖ δὲ
κεκρυμμένοι εἰς σπήλαια τὴν 5ην καὶ 6ην
Σεπτεμβρίου, ἀτενίζοντες τὰ βλέμματά μας εἰς
τὴν ἀντικρυ πατρίδα καταρώμενοι τὴν ὥραν
ὅπου ἀναχωρήσαμεν... Τὴν δὲ 8ην περὶ ὥραν 5

Είκ. 5. Τὸ δυτικὸ
τμήμα τοῦ κόλπου
τοῦ Αὐλαίμονα ἀπὸ
τὸν Ἅγιο Γεώργιο
στὸ Βουνό.

π.μ. ἀποπειραθέντες ἐκ νέου τὴν διάβασιν τοῦ Μαλέα, ἠναγκάσθημεν νὰ ὀπισθοπορήσωμεν ὑπὸ τοῦ πεισματώδους βορείου ἀνέμου καὶ προσορμισθῶμεν εἰς ἑτέραν θέσιν τῶν παραλίων τῆς Λακωνίας, ἤρχισαν δὲ νὰ ἐλλείπωσιν οἱ ζωοτροφίαι τὰς ὁποίας ἐκρατούσαμεν...». Πετρόχειλος 1966, 408-9.

13. «.. Ἐκεῖνος ποὺ ταξιδεύει στὴ Μεσόγειο, ἔχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ συναντήσῃ ἀρκετὲς κακοκαιρίες γιατί ἡ θάλασσα αὐτὴ δὲν εἶναι διόλου ἡρεμὴ. Ἰδιαίτερα ὅταν βρίσκεσαι σ' ἓνα σαπιοκάραβο σὰν τὸ «Γεράκι», οἱ ἐμπειρίες εἶναι πολὺς φορὲς ἐνδιαφέρουσες. Ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ Ζάντε στὸ Τσιρίγο (ἀρχαῖα Κύθηρα) περνᾷ ἀπὸ τὸν Κάβο Ματαπᾶ, ἀντίκρυ στὸ Μαλέα, τὰ δύο νότια σημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ποὺ ἔχουν τὴ φήμην τῶν δικῶν μας Hatteras καὶ Lookout. Τὸ «Γεράκι» ἀφοῦ πᾶσχιζε ἐπὶ ὥρες νὰ περάσῃ τὸ σημεῖο αὐτό, ἀναγκάστηκε στὸ τέλος νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ Ναυαρίνο, τὸ πιὸ κοντινὸ καταφύγιο. Μείναμε ἐκεῖ μία μέρα κι ὅταν τὸ βράδυ ἔπεσε ὁ ἄνεμος, ἀρμενίσσαμε ξανὰ ἀνάμεσα στὸ μικρὸ πέλαγος ἀπὸ γυμνὰ καὶ ἔρημα νησιὰ ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸ Μορηᾶ. Ὁ καιρὸς ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ἄσχημος· τὰ σύννεφα μαζεύονταν στὰ βουνὰ τῆς Λακωνίας καὶ γλιστροῦσαν πρὸς τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας, ἀλλὰ ὁ ἄνεμος

ἦταν εὐνοϊκὸς κι ἐλπίζαμε νὰ φτάσουμε στὸ Καψάλι πρὶν μᾶς πιάσῃ τὸ μπουρίνι. Τὰ ὑψώματα τοῦ Τσιρίγου διαγράφονταν ἤδη μπροστὰ μας κι εἴχαμε ἀρχίσει νὰ ψάχνουμε γιὰ ἀραξοβόλι ὅταν, ξαφνικά, σηκώθηκε ἄνεμος. Ὁ ἥλιος ἔδυε καὶ σύντομα χάσαμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὴ στεριά· οἱ ἀστραπὲς ἦταν ἐκτυφλωτικὲς καὶ ἀδιάκοπες, σὰν αὐτὲς ποὺ συναντᾷ κανεὶς στὶς ἡμιτροπικὲς θάλασσες, κι ἔρχονταν ἀπὸ τὰ βουνὰ τοῦ Τσιρίγου. Ὅταν λιγότεψε ὁ ἄνεμος κι ἡ καταιγίδα, ξεκινήσαμε πάλι μὲ προορισμὸ τὸ Καψάλι. Εὐτυχῶς ἡ θάλασσα εἶχε ἡμερέψει κάπως καὶ καταφέραμε νὰ πλησιάσουμε· ἔτσι ὅταν ξέσπασε πάλι καταιγίδα, μπορούσαμε νὰ δοῦμε τὰ βράχια τῆς ἀκτῆς καὶ νὰ πλησιάσουμε σιγὰ σιγὰ στὸ Καψάλι. Ὁ ἄνεμος, κόντρα πάντα, ἄρχισε νὰ πέφτει καθὼς πλησιάζαμε στὸ φάρο κι ἀναγκαστήκαμε, γύρω στὰ ξημερώματα, νὰ μποῦμε στὸ λιμάνι μὲ τὰ κουπιά, μουσκεμένοι, παγωμένοι, πεινασμένοι καὶ ἐξαντλημένοι ἀπ' τὴν ὁλονύχτια περιπέτεια. Ἕνα μεγάλο ἑλληνικὸ μπρίκι ποὺ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 2 μιλίων μακριὰ μας, χάθηκε ἐκεῖνο τὸ βράδυ στὴν τρικυμία καὶ ἐμεῖς δοκιμάσαμε τὴ χειρότερη ἐμπειρία τῆς ζωῆς μας.» Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982, 137-8. Πὰ τὸν W. J. Stillman βλ. Σακελλαράκης 1998, 213-5.

είναι σχετικὰ χαρακτηριστικές¹⁴. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι βέβαια ἡ ἀρχαία παροιμία Μαλέαν δὲ παρακάμψας ἐπιλάθου τῶν οἴκαδε¹⁵.

Ἡ δῆλωση τῆς θέσης τῶν Κυθήρων ἦταν λοιπὸν χρησιμότητα γιὰ τοὺς ναυτικούς (εἰκ. 3-5). Εἶναι γνωστοὶ ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους οἱ χάρτες τῶν Vesconte (1313), Soleri (1385), Anon (1500), Agnese καὶ Homen (1560), Ἀντωνίου ἀπὸ τὴν Μήλο (Millo 1570), Reis (1590), Oliva (1615), Gramolin (1624), de Witt (1702) καὶ Dapper (1703)¹⁶ ποὺ εἰκονίζουν καὶ τὰ Κύθηρα¹⁷, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνεῖ λόγος πρὶς κάτω. Κι ἀκόμη, ὅπως θὰ δοῦμε, ὑπάρχουν νησολόγια γιὰ τὰ Κύθηρα. Ἀσφαλῶς ὑπῆρξαν καὶ παλαιότερα χάρτες, ὅπως καὶ τοπογραφικοὶ κατάλογοι, καθὼς καὶ καταγεγραμμένα δρομολόγια πλοίων, ποὺ περιλάμβαναν τὰ Κύθηρα. Μία αἰγυπτιακὴ ἀναφορὰ τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὴ δευτέρη ἤδη χιλιετία π.Χ. εἶναι σχετικὰ χαρακτηριστικὴ. Σὲ μία ἐπιγραφή στὴ βάση βασιλικοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸν ταφικὸ ναὸ τοῦ Φαραῶ Ἀμένοφι τοῦ Γ (1408-1372 π.Χ.), ποὺ βρέθηκε στὸ Kom-el Hetan¹⁸, κατάλογο διάφορων αἰγαιακῶν θέσεων, ὁ ὁποῖος ἀντιγράφει ἓνα παλαιότερο αἰγυπτιακὸ δρομολόγιο ἀπὸ κάποιο γεωγραφικὸ ἐγχειρίδιο¹⁹, ἀναφέρονται τὰ Κύθηρα μεταξὺ τῶν Μυκηνῶν καὶ Ναυπλίου καὶ τῆς Κνωσοῦ καὶ Ἀρνισοῦ²⁰. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁμόφωνα οἱ

14. Γιὰ τὸ ναυάγιο μεταξὺ 1603-1608 βλ. Πλουμίδης 1997, γιὰ τὸ ναυάγιο ἐνὸς ἰσπανικοῦ πλοίου στὸν Αὐλαίμονα τὸ 1813 βλ. τὴν ἀφήγηση τοῦ J. Bramsen, 1820, Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982, 114.

15. Γιὰ τὴ δυσκολία τοῦ διάπλου τοῦ στενοῦ τῶν Κυθήρων χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῆς παροιμίας στὰ λατινικά «Quum ad Maleam deflexeris domesticos obliviscere», ἀπὸ τὸν Veryard 1701, 355.

16. Λιβιεράτος - Μπούτουρα. Γιὰ τὰ νησολόγια βλ. Λιβιεράτος - Μπεριᾶτος 2001, 65 καὶ Τόλιας 2000.

17. Ὁ R. Leonhard νομίζει (Leonhard 1899, 3) ὅτι οἱ Βενετοὶ ἔχασαν τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὰ Κύθηρα μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Κρήτης, γι' αὐτὸ καὶ οἱ χάρτες εἶναι ἀνακριβεῖς.

18. Kitchen, 1965, 5, Faure 1965α, 230, E. Edel, 1966, 45-6, 54, Kitchen, 1966, 23 (Cythera, The Main Island and Entrepot between the Peloponnese and Crete), 24, Grumach 1966, 174, Astour 1966, 315, Faure 1966, 143, R. Degen, WO 4, 1967, 54, σημ. 27, Kitchen, 1969, 224, Kitchen, 1969α, 199, Helck, 1969, 75 (Kythera, ein seit alters wichtiger Knotepunkt

des Seehandels) 76, Goedicke, 1969, 7, Faure, REG 82, 1969, XXVII, Muhly 1970, 61, Lehman 1970, 353, Buchholz 1970, 141-146, James 1971, Yakar 1971-2, 135, σημ. 24, 26, Merrillies 1972, 290, Buchholz 1974, 460 κέ., James 1977, Sergeant 1977, 126, 138-40, Helck 1979, 29-32, J. Strange, Kaphtor-Keftiu, A New Investigation (Leiden 1980) 21 κέ., Muhly 1982, 200, Strom 1984, 193, σημ. 9, Sakellarakis 1984, 198. Wachsmann 1987, 96, Cline 1987, 4, Helck σὲ Schafer 1992, 12-18, εἰκ. 1, Osing 1992, 32, 34, 46, Sakellarakis 1996, 91. Ὁ Connor-Cline 1998, 238, Sakellarakis 2003, 26. Ἀπὸ τὴν 18ῃ δυναστεία συνηθίζεται στὴν Αἴγυπτο ἡ ἀναγραφὴ ξένων τοπωνυμίων στοὺς ναοὺς τῶν Φαραῶ ὡς ἔνδειξη ὑποτέλειας.

19. Kitchen 1966, 23, Helck 1969, 76.

20. Δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὴν ἀναφορὰ τοῦ E. Curtius « Kennten wir die Annalen der phönizischen Schiffart, so würden wir daraus ersehen, dass das Sturkap Malea und die vorliegende Insel längere Zeit den Schlusspunkt bildeten, über den man sich nicht getraute in die unbekannte Westsee hinauszusteuern.» Curtius 1852, 298-9.

Εικ. 6. Ναύτης που προσβλέπει στον "Άγιο Γεώργιο" στο Βουνό.

έρευνητές δέχονται ότι τὰ ιερογλυφικά που διαβάζονται *ku-ta-r j ku-ta-ra*²¹, αποδίδουν τὰ Κύθηρα, που βρίσκονται βέβαια για τους Αιγύπτιους ταξιδιώτες μεταξύ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πελοποννήσου. Ἄν τὰ Κύθηρα ὅμως βρίσκονται στὸν ἄξονα τῶν ταξιδιῶν ἀπὸ τὸν Νότο στὸν Βορρὰ ἤδη ἀπὸ τὴ δεύτερη χιλιετία π.Χ., βρίσκονται ἐπίσης καὶ στὸν ἄξονα τῶν ταξιδιωτῶν ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολὴ καὶ τανάπαλιν ἀπὸ παμπάλαιους πάλι χρόνους.

Ἀκριβῶς λόγω τῆς θέσης τους τὰ Κύθηρα ἦταν ἓνα σπουδαῖο στρατηγικὸ σημεῖο. Στὴν πιὸ πρόσφατη, δεύτερη χιλιετία μ.Χ., εἶναι γνωστοὶ οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν Κυθέρων ἀνάμεσα στοὺς ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας, τοὺς Βενετοὺς (1363-1715, 1718-1797), τοὺς Τούρκους (1715-1718), τοὺς Ρώσους (1798-1800), τοὺς Γάλλους (1797-1798, 1807-1809) καὶ τοὺς Ἀγγλοὺς (1809-1864), μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ τὸ 1864. Πολλὲς συμφορὲς ὑπέστησαν καὶ πάλι λόγω τῆς στρατηγικῆς θέσης τους τὰ Κύθηρα στὴ δεύτερη χιλιετία μ.Χ. ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε πειρατές, μὲ κορυφαία τὴ σφαγὴ ἀπὸ τὸν Χαῖραλντὶν Μπαρμπαρόσσα τὸ 1537, βουβὸς μάρτυρας τῆς ὁποίας στέκεται ἀκόμη ἡ Παληόχωρα²². Γιὰ τοὺς κουρσάρους τοῦ Αἰγαίου

21. Πρβ. τὸ τοπωνύμιο *ku-te-ra*, Κύθηρα καὶ τὶς λέξεις *ku-te-ra-o* καὶ *ku-te-re-u-ri* τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β Γραφῆς τῆς Πύλου, Ventris-Chadwick 1956, 145, 148, 156, 167, 399, Palmer 1963, 432.

22. Ζαγλανίκης 1962, Ince et al. 1987, 1989. Βλ. ἐπίσης Θ. Γ. Κουκούλη, Παληόχωρα Κυθέρων, πρῶτες παρατηρήσεις, *Πρακτικά Ε' Διεθνoῦς Πανιονίου Συνεδρίου, Ἀργοστόλι 1991*, 3, 125-133.

Εικ. 7. Τὸ Κελί, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ καὶ ἡ Παναγία ἀπὸ Β-ΒΔ.

τὰ Κύθηρα, νησὶ ὅπου ἀνθοῦσε ἡ ἀγορὰ προϊόντων πειρατείας, ἦταν σημεῖο συνάντησης τῶν ἐπικεφαλῆς πλοίων καὶ κυρίως ὀρμητῆριο ἐπιδρομῶν²³.

Γιὰ τὴν παλαιότερη, τὴν πρώτη χιλιετία π.Χ., γνωστὴ εἶναι ἡ διαμάχη τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Σπαρτιατῶν γιὰ τὴν κατοχὴ τῶν Κυθήρων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου²⁴. Ἡ κατοχὴ τῶν Κυθήρων ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Πελοποννήσου καὶ εἰδικότερα τῆς Λακωνίας. Εἶναι χαρακτηριστικὴ σχετικὰ ἡ ἀφήγηση τοῦ Ἡροδότου (Η, 235), πὺς ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Δημάρατος συμβούλευσε τὸν Ξέρξη πρὶν τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας νὰ καταλάβει τὰ Κύθηρα, γιὰτὶ κατὰ τὸν Χεῖλωνα, ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐπτὰ σοφοὺς τῆς ἀρχαιότητος, μεγαλύτερο κέρδος θὰ εἶχαν οἱ Σπαρτιάτες ἂν τὸ νησὶ καταδυόταν στὴ θάλασσα, παρὰ ὅπως ὑπερέχει²⁵.

23. Μαλτέζου 1991, ΙΔ 1-13, Κραντονέλη 1998, 21, 29, 30, 32-3, 35, 43-8, 60, 82, 84, 88-9, 98-101, 104, 130, 135-7, 146, 150, 152, 155, 163, 165-86, 190, 196, 208, 210-1, 220, 223, 233, 241, 309, Ε. Malamut σὲ Koumanoudi-Maltezou 2003, 38 κέ. Πρβ. γιὰ τὸ 1788 Watkins 1792, 171-2, καὶ γιὰ τὸ 1822 Kendrick 1822, 81. Βλ. ἀκόμη Α. Κραντονέλη, *Ἱστορία τῆς πειρατείας στοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, 1390-1538* (Ἀθήνα 1985), Zachariadou 1983, 19, 23, 53-4, Πατραμάνη 1994, Πατραμάνη 1998, 582, σημ. 1, Μ. Γ. Πατραμάνη, Ὕνας φάκελλος δικογραφίας γιὰ τὴ δράση Σκλαβούνων πειρατῶν στὴν Σίφνο καὶ τὰ Κύθηρα (1770), *Σιφνιακά, Ἐπετηρὶς ἱστορικῆς ὕλης τῆς*

Σίφνου 4, 1994, 1-24 καὶ Πλουμίδης 1997. Γιὰ τὴν πειρατεία τὸν 16ο αἰ. στὰ χρόνια τοῦ Σουλεῖμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς βλ. Φιλοπούλου - Δεσύλλα 1984, 56. Βλ. ἐπίσης Α. Panopoulou, *Episodi di pirateria nello spazio marittimo di Cerigo tra il XIII e il XVIII secolo*, σὲ Koumanoudi-Maltezou 2003, 133-43 καὶ τὴν ἀνακοίνωση τῆς Μ. Πατραμάνη, *Πειρατεία καὶ κοῦρσος στὰ Κύθηρα καὶ ἡ θέση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν (17ος-18ος αἰ.) στὸ Ἡ Πανιώνιο Συνέδριο τὸν Μάιο 2006*.

24. Chrimes 1949, Cavanagh et al. 1996, Cartledge 1979, Cartledge 2001.

25. «...μέζον ἔφη, εἶναι Σπαρτιατίησι κατὰ τῆς θαλάσσης καταδεδυκέναι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν.»

Είκ. 8. Ὁ λειτουργὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ πατὴρ Γεώργιος Ἀδικημενάκης.

Τὰ Κύθηρα, φαίνεται, πολὺ παλαιότερα, τῇ δεύτερῃ χιλιετίᾳ π.Χ., ἦταν τὸ μῆλο τῆς ἔριδος μεταξὺ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης. Μέχρι περίπου τὰ μέσα τῆς δεύτερης χιλιετίας π.Χ. τὰ Κύθηρα ἦταν μία σημαντικὴ μινωικὴ ἀποικία. Καὶ μία κορυφὴ τοῦ νησιοῦ, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό, ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ στρατηγικὸ σημεῖο στὸ Αἶγαῖο (εἰκ. 7). Ἴσως, ὅταν τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἀργότερα ὁ γενοβέζος Ζαδὲ Σινὰν Τσιγάλ, μεγάλος βεζύρης καὶ ἀρχιναύαρχος τοῦ Σουλεϊμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1494-1556), ὀνόμαζε τὰ Κύθηρα «φανὸν τοῦ ἀρχιπελάγους»²⁶ νὰ ἐννοοῦσε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράκτια κορυφὴ τῶν Κυθήρων, τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό²⁷. Στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Φραγκοκρατίᾳ στὴν Ἑλλάδα ὁ W. Miller ἐξαίρει τὴ στρατηγικὴ θέσιν τῶν Κυθήρων γιὰ τοὺς Βενετοὺς καὶ ἀναφέρει: «Διὰ δὲ τὴν Βενετίαν τὰ Κύθηρα ἀπέβησαν ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῶν θέσεως ὄξια πολλοῦ λόγου μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ βενετικῶν σταθμῶν. Τότε τὰ Κύθηρα ἦσαν ὁ μόνος διάμεσος λιμὴν τῶν Βενετῶν μεταξὺ Ζακύν-

26. Dapper 1702, Πετρόχειλος 1979, 14. Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνει ὁ André Grasset Saint-Sauveur, 1888, 3, 330-7, Πετρόχειλος 1979, 81 καὶ ὁ Kendrick 1822, 81.

27. Πρβ. Μαλτέζου 1991, Θ 152 γιὰ διάφορους μεσαιωνικοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς θέσης τῶν Κυθήρων: «The eye of Crete», «il passo di tutto il Levante», «chiave e antemurale del regno da questa parte». Ἡ Χ. Μαλτέζου ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι τὰ Κύθηρα ἀποκαλοῦνται «φανὸς ἢ μάτι τῆς

Κρήτης» σὲ ἐνετικὸ ἔγγραφο. (Μαλτέζου σὲ Χατζηδάκη - Μπίθα 1997, 314.) Πρβ. E. Malamut, En passant de Cythère, de l'antiquité à la fin du XVI siècle, σὲ Koumanoudi-Maltezou 2003, 31-44, K. Tsiknakis, Una lanterna nell'Archipelago, profilo storico di Cerigo durante il periodo veneto, σὲ Koumanoudi-Maltezou 2003, 73-85, Ch. Gasparis, Cerigo sotto il dominio veneto: problemi economici di un isola di importanza strategica, σὲ Koumanoudi-Maltezou 2003, 107-116. Εἶναι ἀξιο-

θου καὶ Κρήτης. Ἦσαν δὲ καὶ ἐξαίρετος σκοπιά, ὅπου ἠδύναντο νὰ μεταβιβάζονται εὐκόλως ἀγγέλματα ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ νὰ κατοπτρεύονται πλοῖα μέχρι μεγίστης ἀποστάσεως. Καὶ δὴ κατὰ τοὺς ἐπικινδύνους μῆνας, ἀπὸ Μαρτίου μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου, ἐφύλασσε πάντοτε φρουρὸς ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀγ. Γεωργίου, πυρσοὶ ἀνήπτοντο τὴν νύκτα, γνωρίζοντες εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ κυβέρνησιν τὴν προσέγγισιν τουρκικοῦ στόλου καὶ διὰ βραχέων τὰ Κύθηρα ἦσαν ὀφθαλμὸς τῆς Κρήτης». Εἶναι χαρακτηριστικὴ λοιπὸν ἡ ἀναφορὰ τῆς θέσης τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Ἡ κορυφὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ βρίσκεται στὸ ἀνατολικότερο σημεῖο τῶν Κυθήρων, στὴν προεξοχὴ ποὺ σχηματίζει τὸ νησὶ στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς, ποὺ ὀρίζεται μὲ τὸ ἀνατολικότερο ἀκρωτήριό του, τὸ Μοθωναῖο ἢ Μοδόνη, τὸ σημερινὸ Διακόφτι στὸν Βορρὰ, μέχρι τὸ Καστρί καὶ τὸν Αὐλαίμονα πρὸς Νότο. Ὁλόκληρη σχεδὸν τῇ μικρῇ αὐτῇ χερσονήσῳ²⁸ κατέχει τὸ Βουνό, ποὺ εἶναι πρόβουνος τοῦ Ἀντιγένη, ὕψ. 400 μ.²⁹, τοῦ ψηλότερου βουνοῦ πρὸς τὰ βορειοανατολικά, ὅπου καὶ ἡ Ἀγία Μόνη. Τὸ Βουνὸ εἶναι ἓνα ὕψωμα στὴ μέση αὐτῆς τῆς χερσονήσου, μὲ δύο κοντινὲς κορυφές, μία ψηλότερη καὶ εὐρύτερη, ἀνώνυμη ὅμως, ὕψ. 384.70 μ. πρὸς βορειοανατολὰς³⁰ καὶ τὸν Ἅγιο Γεώργιο νοτιοδυτικά. Ἕνας ξένος ἐπισκέπτης στὸ Βουνὸ τὸ 1875³¹ τὸ χαρακτηρίζει «ἀπόκρημνο, βραχῶδη κῶνο» (schroffe Felskugel)³².

Ἄν καὶ εὐρύτερη τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἡ ἀνώνυμη κορυφὴ τοῦ Βουνοῦ εἶναι ἀπροσπέλαστη ἀπὸ τὸν Βορρὰ καὶ ἀπόκρημνη πάνω ἀπὸ τὴ θέση Φασκομηλιές

σημείωτο ὅτι στὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα τοῦ Γ. Λεονάρδου, *Μπαρμπαρόσα ὁ πειρατής* (Ἀθήνα 1998), ὁ ἀφηγητής, ἓνας μοναχὸς ποὺ φέρεται ὅτι καταγράφει τὸ 1548 τὰ διάφορα δρώμενα, μονάζει στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, («Ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ τοῦ Ἀβλέμωνος ταῦτα ἐξομολογησάμην περὶ τὰ τέλη τοῦ σωτηρίου ἔτους 1548 ἀπὸ γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» 387) καὶ τοποθετεῖ τὸ χειρόγραφό του στὴν κρύπτη τοῦ ἱεροῦ. («Ἐδῶ τελειῶνω τὴν ἔγγραφον ἐξομολόγησίν μου, τὴν ὁποία θὰ τοποθετήσω στὴν κρύπτη κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ὅποιος λάχει καὶ ἀνακαλύψει τὸ χειρόγραφο αὐτό, ὅς δεηθεῖ ὑπὲρ τῆς συγχωρήσεως καὶ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς μου, ὅπως θὰ πράξω κι ἐγὼ τώρα, πρὶν κλείσω τὸ κείμενο αὐτό.» 386). Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ ἀναφέρεται ἀκόμη δύο φορές (12, 36-7) στὸ μυθιστόρημα.

28. «Χερσονησῶδης προέκτασις», Μηλιαρά-

κης 1886, 260, «Halbinsel», Leonhard 1899, 7.

29. 401 μ. κατὰ Büchner - Maull 1924, 209, 474 μ. κατὰ Leonhard 1899, 22, 553 μ. κατὰ Μηλιαράκη 1886, 260.

30. Ὑψ. 363 μ. κατὰ Leonhard 1899, 22.

31. Weil 1880, 223.

32. Πὰ τὴ βλάστηση τῶν ἀπόκρημνων βράχων τῶν Κυθήρων βλ. Γιαννίτσαρη 1969, 148. Πὰ τὴ γεωλογία τῶν Κυθήρων βλ. Θεοδωρόπουλος 1973. Κατὰ τὸν γεωλογικὸ χάρτη τοῦ Δ. Κ. Θεοδωρόπουλου τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ Βουνοῦ καὶ ὁ Αὐλαίμονας ἀποτελεῖται ἀπὸ νεογενεῖς ἀποθέσεις, ψαμμίτες καὶ μάργες τοῦ Πλειοκαίνου (Ἀστριν). Τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τῆς χερσονήσου τοῦ Βουνοῦ ὅμως, ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἡ Ἀγία Μόνη καὶ ὁ Ἀντιγένης ἀνήκουν στὴ ζώνη Τριπόλεως μὲ ἀσβεστόλιθους καὶ δολομίτες τοῦ Κρητιδικοῦ. Βλ. ἐπίσης Ν. Ι. Μανωλέσος, *Συμβολὴ εἰς τὴν γεωλογίαν τῶν Κυθήρων* (Ἀθήνα 1955).

Είκ. 9. Όψη τοῦ θαλασσινοῦ ὁρίζοντα ἀνατολικά μὲ τμήμα τῆς Ἀντιδραγονέρας.

καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά της, ὅπου σχηματίζονται καὶ μικρὲς χαράδρες μέχρι τὴ θάλασσα. Ἡ κοντινὴ ἀκτὴ εἶναι ἀπότομη ἀνατολικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μικρότατο ὄρμο Σουρούμι³³. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀνώνυμης κορυφῆς τοῦ Βουνοῦ, ὅπως καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν ρηγματώσεις, οἱ ὑψομετρικὲς καμπύλες εἶναι ὅμως πυκνὲς καὶ δυσκολεύουν τὴν προσπέλαση. Λίγο νοτιότερα ὅμως, πάνω ἀπὸ τὴ θέση Τουρκόβιγλα, ὑπάρχουν καὶ πάλι ἀπόκρημνοι βράχοι καὶ ἄλλη μία μικρὴ χαράδρα. Ἡ πρόσβαση λοιπὸν στὴν ἀνώνυμη κορυφὴ τοῦ Βουνοῦ εἶναι δυνατὴ μόνο μέσω τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ποὺ ἀπέχει μόλις περίπου χίλια μέτρα. Ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴν ἀνώνυμη κορυφὴ τοῦ Βουνοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς Alessandro Pini καὶ Mirone, στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. ἓνα φρούριο, ποὺ στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα εἶναι ἐρειπωμένο, ὅπως σημειώνεται ἀπὸ τὸν Castellan. Τὰ ἐρείπια αὐτοῦ τοῦ φρουρίου εἶναι μέχρι σήμερα ὁρατά.

Ἡ κορυφὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς ἀνώνυμης κορυφῆς, βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 355.62 μ.³⁴. Ἄν καὶ κατὰ 29.08 μ. χαμηλότερη τῆς ἀνώνυμης κορυφῆς τοῦ Βουνοῦ, ἡ κορυφὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνό ἔχει μεγαλύτερη ὁρατότητα³⁵, ἐπειδὴ εἶναι στενότερη καὶ ἀποστρογγυλεμένη, κυρίως ὅμως ἐπειδὴ περιβάλλεται, ὅπως σημειώθηκε, στὰ τρία σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα, ἐκτὸς ἀπὸ

33. Γιὰ τὸ ὑδρογραφικὸ δίκτυο τῶν Κυθέρων καὶ τοῦ Βουνοῦ, τὰ νερὰ τοῦ ὁποίου χύνονται στὸν Αὐλαίμονα, βλ. Θεοδωρόπουλο 1973, 44, εἰκ. 15. Γιὰ τὶς σιδηροῦχες πηγὲς τῶν Κυθέρων βλ. Δαμβέργη 1901.

34. Ὑψ. 321 μ. κατὰ Leonhard 1899, 22 καὶ 333 μ. κατὰ Μηλιαράκη 1886, 260 καὶ Δαμβέργη 1901, 3.

35. Βλ. τὶς εἰκόνες Σακελλαράκης 1995.

τῇ βόρεια πλευρά, ὅπου καλύπτεται ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ Ἀντιγένη καὶ τὴν ἐλαφρὰ ψηλότερη ἀνώνυμη κορυφή τοῦ Βουνοῦ, ἀπὸ ἰσοϋπεῖς καμπύλες, χωρὶς ἀπότομες κλίσεις καὶ χαράδρες. Ταυτόχρονα ἔχει καλύτερη πρόσβαση ἀπὸ τὸν Βορρά.

Σήμερα ἡ κορυφή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ εἶναι εὐκόλα προσιτὴ ἀπὸ κάθε περιοχὴ τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὸν ὁδικὸ ἄξονα Διακόφτι (Ἀρωνιάδικα ἢ Διακόφτι) (Καστρί/Αὐλαίμονας). Ἀπὸ τὸ πλησιέστερο σημεῖο τῆς ἀμαξιτῆς αὐτῆς ὁδοῦ πρὸς τὸ Βουνὸ ἕνας χωματόδρομος, μήκους δυόμισι περίπου χλμ., τσιμεντένιος σὲ διάφορα ἀνηφορικὰ σημεῖα καὶ μὲ νότια κατεύθυνση, ὁδηγεῖ στὸν Ἀγ. Γεώργιο, τὸν ὁποῖο προσεγγίζει κανεὶς ἀκόμη καὶ μὲ αὐτοκίνητο, μὲ κάποιες στροφές στὶς κάπως ἡρεμότερες ὑψομετρικὲς καμπύλες τῆς κορυφῆς ἀπὸ Βορρά. Ὁ δρόμος αὐτὸς στρέφεται ἀπὸ τὸν ἀμαξιτὸ νοτιοδυτικὰ καὶ μετὰ ἀκριβῶς νότια, ἔχοντας δυτικὰ πρῶτα τὴ θέση Μπαμπακοῦ καὶ μετὰ τὴ θέση Σοβάλες³⁶.

Ὁ σημερινὸς δρόμος πρὸς τὸ Διακόφτι ἐξυπηρετεῖ βέβαια ἀποκλειστικὰ τὸ νέο τεχνητὸ λιμάνι τῶν Κυθήρων. Ἕνας δρόμος ἀπὸ τὰ Μητάτα πρὸς τὸ Διακόφτι ὑπῆρχε ἤδη τὸν 19ο αἰ.³⁷, ὅταν κατασκευάσθηκε ἐκεῖ ἕνας μῶλος³⁸. Καθὼς ὅμως οἱ ὁποιοσδήποτε ἐγκαταστάσεις στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ νησιοῦ μοιάζουν παλαιότερα ἰσχνές, δὲν ὑπῆρξε πρὶν τὴ διάνοιξη τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Διακόφτι-Ἀρωνιάδικα τὸ 1927³⁹ καὶ Διακόφτι-Καστρί/Αὐλαίμονα ἀνάγκη ἀνάλογης πρόσβασης στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀπ' αὐτὴ, τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῶν Κυθήρων. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη καὶ ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως λεπτομερέστερα, ὁ φυσικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ εἶναι στὸν Νότο.

Σὲ ἕνα λεπτομερὴ χάρτη⁴⁰ δηλώνεται ἕνα μονοπάτι, ποὺ ἰχνηλατεῖται καὶ στὸ ἔδαφος, κυρίως στὰ ὑψηλότερα σημεῖα πρὸς τὴν κορυφή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Τὸ μονοπάτι ξεκινάει ἀπὸ τὸν Αὐλαίμονα μὲ βόρεια-βορειοδυτικὴ κατεύθυνση, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴ θέση Στεφανίδα, ἐνώνεται μὲ ἄλλο μονοπάτι ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸ Καστρί, ἀφήνει στὰ δυτικὰ τὸν μικρὸ χεῖμαρρο Σκαφίδι καὶ ἀνηφορίζοντας πρὸς τὰ βορειοανατολικά φθάνει στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀπὸ Βορρά. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ πανάρχαια ὁδὸς πρόσβασης στὸ Βουνὸ ἀπὸ τοὺς πλησιέστερους, κύριους, ἀρχαίους χώρους τῶν Κυθήρων, τὸ Καστρί καὶ τὴν

36. Πρόκειται γιὰ τὸν δρόμο ποὺ ἀνοίχθηκε τὸ 1953-1954 μὲ δωρεὲς πάμπολλων Κυθηρίων ἀπὸ ἐπιτροπὴ τῆς ὁποίας προεξεῖχε ὁ ἀρχιμανδρίτης Προκόπιος Μόρμορης, ἡγούμενος τῆς Ἀγ. Μόνης (*Κυθηραϊκὴ Δραΐσις* 1/6/ 1954, ἀρ. 170, 4 καὶ *Κυθηραϊκὴ Δραΐσις* 15/5/61 ἀρ. 224, 4.) «Ἡ ἀνυπαρξία δρόμου εἶναι αἰτία ἔνεκα τῆς ὁποίας λίγοι γνωρίζουν αὐτὸν τὸν τουριστικὸν θησαυρόν μας. Ἀλλὰ καὶ ὡς προσκύνημα ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου θὰ προσελκύει πάντοτε πολλοὺς

καὶ ὡς τοπίον μὲ τὸν ἀπαράμιλλον ὀρίζοντα εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα τῆς νήσου. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους συνιστῶμεν τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἔργου ὥστε νὰ τελειώσῃ τὸ ταχύτερον.»

37. Leonhard 1899, 22.

38. Büchner - Maull 1924, 214.

39. *Κυθηραϊκὸς Κῆρυξ* Β, Φεβρ. 1933, 58, Πετρόχειλος 1940, 95.

40. ΓΥΣ 8328/6/8.

Εικ. 10. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Jean-Antoine Watteau (1684-1721) "L'embarquement pour l'île de Cythère" (1717).

Παλαιόπολη, ἀπὸ τότε τουλάχιστον ποὺ τὸ Βουνὸ ἀξιοποιήθηκε γιὰ τὴ μέγιστη ὀρατότητά του στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο καὶ βέβαια μὲ τὴν ἵδρυση ἱερῶν⁴¹.

Τὸ Βουνὸ ὑπῆρξε λοιπὸν λόγῳ τῆς θέσης του ἑνας σπουδαῖος τόπος τῶν Κυθήρων. Γ' αὐτὸ καὶ ἡ ἔμφαση τῶν Κυθήρων στὴν ὀνομασία ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Βουνὸ καὶ ὄχι μόνο γιὰ τὴ διάκρισή του ἀπὸ ἄλλους ὁμώνυμους κυθηραϊκοὺς ναοὺς, π.χ. τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὴν Παλαιόπολη⁴². Ἴσως καὶ ἡ ἔμφαση στὴ λατρεία τοῦ Ἅγ. Γεωργίου καὶ ὄχι τῆς Παναγίας, ποὺ εἶναι καὶ ἡ παλαιότερη ἀπὸ τὶς δύο ἐκκλησίες στὴν κορυφή, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, ὀφείλεται στὴ στρατηγικὴ σημασία τῆς παράκτιας αὐτῆς θέσης. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ πιστευόταν ἄλλοτε πὼς ὁ Ἅγ. Γεώργιος μὲ τὸ κοντάρι του προστάτευε ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν⁴³, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπέφεραν συχνότατα, ὅπως σημειώθηκε ἤδη καὶ τὰ

41. Κατὰ τὸν δάσκαλο στὸν Αὐλαίμονα τὴ δεκαετία τοῦ '60 Γιάννη Κυριακάκη ἡ ἀνάβαση γινόταν ἀπὸ τὸ μονοπάτι μὲ γαϊδουράκια ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὸ Μεσοβουνό.

42. Βλ. Ince et al. 1989, 408 γιὰ τοὺς κυθηραϊκοὺς ναοὺς ποὺ τιμῶνται στὴν μνήμη τοῦ

Ἅγ. Γεωργίου. Πρὶν τὸν σημερινὸ ἱερέα, τὸν πατέρα Γεώργιο Ἀδικημενάκη, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ λειτουργοῦσε ὁ ἱερέας Προκόπιος Μόρμορης.

43. Σιμόπουλος 1973-1976, Α', 105.

Κύθηρα. Άλλωστε από τον 17ο αί. ακόμη και οι Τούρκοι είχαν καθιερώσει τις γιορτές του Άγ. Γεωργίου και του Άγ. Δημητρίου έως την αρχή και το τέλος αντίστοιχα των θαλασσινών ταξιδιών στο Αίγαίο⁴⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα Κύθηρα μαρτυρείται χορὸς που ὀνομάζεται «χορὸς Ἀ. Γιώργη».

Ἡ ὁρατότητα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ εἶναι ἔτσι ἀνύπαρκτη στὴ Δύση, ποὺ βρίσκεται ὁ κύριος ὄγκος τοῦ Διγενῆ καὶ περιορισμένη στὸν Βορρά, καθὼς ἀπὸ τὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ φαίνεται μικρὸ μόνο τμῆμα τοῦ θαλάσσιου δρόμου μεταξὺ Κυθήρων καὶ Πελοποννήσου, τοῦ λεγομένου πορθμοῦ τῶν Κυθήρων. Ἡ ὁρατότητα ὅμως στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὸν Νότο εἶναι ἐξαιρετική. Ἀνατολικά φαίνεται ὁλόκληρη ἡ κοντινὴ ἀκτὴ τῶν Κυθήρων, ὁ μικρὸς ὄρμος Σουρούμι καὶ τὸ ἀκρωτήριο Σταυρός, μὲ τὶς δύο κοντινὲς ἐπίσης νησίδες, τὴ Μικρὴ Δραγονέρα ἢ Ἀντιδραγονέρα καὶ τὴ διπλανὴ νότια Μεγάλῃ Δραγονέρα, μέχρι τὴν Ἀλευροσπηλέα καὶ τὸ νοτιοανατολικὸ ἀκρωτήριο, τὸ Μοδόνι. Στὸ εὐρύτατο πρὸς Νότο χερσαῖο τμῆμα, μετὰ τὶς σχετικὰ ἀπότομες κλίσεις τοῦ Βουνοῦ στὴν Τουρκόβιγλα καὶ τὶς ἡρεμότερες στὰ Πητερὰ, ἀνάμεσα στὶς θέσεις Στεφανίδεια δυτικὰ καὶ Λονατᾶς ἀνατολικά, ξαπλώνεται ὁ οἰκισμὸς τοῦ Αὐλαίμονα μὲ τὸ μικρὸ λιμάνι καὶ τὸν φάρο του. Πρόκειται, λόγω τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου γιὰ τὸν S. Nicolo τῶν χαρτογράφων Thevet⁴⁵, ὅπως θὰ δοῦμε. Λίγο ἀνατολικότερα ἐκτείνεται ἡ ἀμμουδερὴ ἀκτογραμμὴ μὲ χαμηλὸ κεντρικὸ ἔξαρμα τὸ Καστρί καὶ ὅπως εὐρύνεται στρεφόμενη στὸν Νότο, ἀφήνει τὸ μάτι νὰ πλανηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ σ' ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ νοτιοανατολικὴ ἀκτὴ τῶν Κυθήρων. Ἡ σχέση τοῦ Ἀγ. Γεωργίου μὲ τὸ Καστρί, σὲ ἀπόσταση μόλις 3 χλμ., εἶναι ἄμεση, ἀφοῦ βρίσκεται στὰ πόδια του. Ὁρατὸ ὅμως ἀπὸ τὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ εἶναι καὶ μεγάλο μεσογειακὸ τμῆμα τῶν Κυθήρων, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἐντοπίζονται ἡ Παλαιόπολη, ἡ ἀρχαία Σκάνδεια καὶ τὸ Παλαιόκαστρο.

Ὁ θαλασσινὸς ὀρίζοντας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ εἶναι ἀπέραντα ἀνοικτὸς στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὸν Νότο⁴⁶. Εἶναι ἀρκετὰ μακριὰ τὰ κοντινότερα κυκλαδικὰ νησιά, γιὰ νὰ εἶναι ὁρατὰ ἀπὸ τὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνό⁴⁷. Στὸν Νότο ὅμως διαγράφεται καθαρότατα ἡ νησίδα Αὐγό, κάπως σπανιότερα ἡ θέση τῶν Ἀντικυθήρων καὶ πολλὲς φορές, σὲ στιγμὲς εὐδίας, ἡ Κρήτη. Βέβαια ἡ ὕψ. 355.62 μ. κορυφὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ δὲν εἶναι ἡ ὑψηλότερη κορυφὴ τῶν Κυθήρων. Τὸ ψηλότερο σημεῖο τῶν Κυθήρων εἶναι ἡ κορυφὴ Βίγλα τοῦ Μερμηγκάρη, κοντὰ στὴν Ἀγ. Ἐλέσσα, ὕψ. 510 μ.⁴⁸.

44. Σιμόπουλος 1973-1976, Β, 661. Γιὰ τὸν Gerard de Nerval 2000, 58, ποὺ ὑμνεῖ τὴν αἰώνια ἀρχέγονη θηλυκὴ θεότητα τοῦ Αἰγαίου, ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἶναι ὁ σημαντικότερος ὁρθόδοξος Ἅγιος τῆς Ἑλλάδος.

45. Λιβιεράτος - Μπούτουρα.

46. Βλ. τὶς εἰκόνες σὲ Σακελλαράκη 1995.

47. Ὑψ. Προφ. Ἡλία Μήλου 751 μ., ὕψ. Ἀντιμήλου 684 μ.

48. Leonhard 1899. Οἱ Büchner - Maull 1924, στὴ σ. 209 δίνουν ὑψόμετρο 550 μ. καὶ στὴ σ. 212 510 μ. Ὁ Μηλιαράκης 1886, 260, ἔχει λανθασμένα ὕψ. 553 μ. γιὰ τὸ βουνὸ τῆς Ἀγ. Μόνης.

Ἡ 355.62 μ. κορυφή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ μπορεῖ νὰ φαίνεται στὸν 360 παράλληλο ἀπὸ ἓνα μάτι στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας σὲ ἀπόσταση 39.3 ναυτικῶν μιλίων ἢ 53.5 ναυτικῶν μιλίων (Ἀλμανὰκ) καὶ ἡ ψηλότερη κορυφή τῶν Κυθήρων, ὕψ. 550 μ. μπορεῖ νὰ φαίνεται πολὺ μακρύτερα⁴⁹. Εἶναι προφανὴς λοιπὸν ἡ σημασία τῶν Κυθήρων καὶ μάλιστα τῆς παράκτιας κορυφῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ γιὰ τοὺς προϊστορικοὺς θαλασσοδρόμους.

Ἡ θέση τῶν Κυθήρων, μὲ τὴν ὁρατότητα ποὺ ἐξασφάλιζε σὲ ὅλες τὶς θάλασσες, ἦταν καὶ τὸ μοναδικὸ προνόμιο τοῦ νησιοῦ μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰ. Γι' αὐτὸ βέβαια τὰ Κύθηρα κατακτήθηκαν μὲ τὴ σειρὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς σπουδαιότερες ναυτικὲς δυνάμεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τὴ μινωικὴ Κρήτη, τὴν Βενετία καὶ τὴν Ἀγγλία. Ἕνας Ἀγγλος περιηγητὴς γύρω στὸ 1810, ὁ J. Galt, ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Ἀπ' τὰ παράθυρα τῆς κατοικίας τοῦ Κυβερνήτη (στὸ Βοῦργο στὴ Χώρα) μπορεῖ νὰ διακρίνη κανεὶς τὰ βουνὰ τῆς Κρήτης κι ἂν καθιερωθοῦν σήματα μὲ τὸ Σερίγιο (Τσιριγότο, τὰ Ἀντικύθηρα), ποὺ βρίσκονται μεσοπέλαγα, δὲν θὰ μπορέσει νὰ περάσει κανένα πλοῖο στὴ διάρκεια τῆς μέρας ποὺ νὰ μὴ γίνεи ἀντιληπτό. Τὸ Σερίγιο (τὰ Κύθηρα) μπορεῖ δίκαια νὰ ὀνομασθεῖ «Φρουρὸς τοῦ Λεβάντε» καὶ σὰν τέτοιο θὰ ἔταν δυνατό νὰ ἀποβεῖ γιὰ μᾶς πολὺτιμη κτήση»⁵⁰. Ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω τὸ ἄναμμα φωτιᾶς ἴσως ἦταν συνήθης τρόπος σηματοδότησης στὶς κορυφές τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἀλλ' ἀκόμη ἀριστερότερα, δηλαδὴ νοτιοανατολικά καὶ ἡ ὑψηλότερη, ὕψ. 2456 μ. κορυφή τοῦ Τίμιου Σταυροῦ στὸν Ψηλορείτη. Ἦταν πολὺ νωρίς, γύρω στὶς 7 τὸ πρωὶ τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1992 ποὺ τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργεῖο, μαζί μὲ τοὺς Ἀρχανιωτὲς τεχνίτες ἀνασκαφεῖς, ἔφθανε στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνό. Καὶ εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πῶς ἡ καρδιά τῶν Κρητικῶν ἔλαβε τὸ μήνυμα, ζεστάθηκε, οἱ τεχνίτες ἄρχισαν μάλιστα νὰ ὑπολογίζουν, μὲ ἐπιτυχία, νόμισα, σὲ ποιοὶ ἀκριβῶς σημεῖο θὰ βρίσκονταν οἱ Ἀρχάνες, τὸ σπῆτι τους. Ἡ ἀφήγηση τοῦ ἐπεισοδίου εἶναι, νομίζω, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, ποὺ σηματοδότησε ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ τὴ σχέση τῆς Κρήτης μὲ τὰ Κύθηρα.

49. Κατὰ Μηλιαράκη 1886, 259 ἡ Κρήτη ἀπέχει ἀπὸ τὰ Κύθηρα 37 μίλια.

50. Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982, 99.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982 Δ. Ἀνδριτσάκης, Μ. Φωτιάδης, Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκὰ μελετήματα* (Ἀθήνα).
- Bürchner-Maull 1924 Bürchner-Maull, Kythera, *RE* XVII 1, 207-15.
- Δαμβέργης 1901 Α. Κ. Δαμβέργης, *Περὶ τῶν ἐν Κυθήροις σιδηρούχων ἱαματικῶν ὑδάτων* (Ἀθήνα).
- Helck 1969 W. Helck, Βιβλιοκρισία Ε. Edel, Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis, Bonn 1968, σὲ *GGA* 221, 1969, 72 κέ.
- Kendrick 1822 Tertius T. C. Kendrick, *The Ionian Islands: Manners and Customs, Sketches of the Ancient History, with Anecdotes of the Septinsulars* (London).
- Kitchen 1966 Κ. Α. Kitchen, Aegean Place-Names in a list of Amenophis III, *Basor* 181, 1966, 23-24.
- Koumanoudi-Maltezou 2003 Μ. Koumanoudi - Chr. Maltezou (ἐκδ.), Venezia e Cerigo, *Atti del simposio internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002* (Venezia).
- Leonhard 1899 R. Leonhard, *Die Insel Kythera, eine geographische Untersuchung* (Gotha).
- Λιβιεράτος-Μπούτουρα Ε. Λιβιεράτος - Χ. Μπούτουρα, Κύθηρα, ἡ ἐκ δυσμῶν πύλη τοῦ Αἰγαίου στοὺς ἀναγεννησιακοὺς χάρτες, *Α΄ Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν*, ὑπὸ ἔκδοσιν.
- Μαλτέζου 1991 Χρ. Μαλτέζου, *Ἡ Βενετικὴ παρουσία στὰ Κύθηρα. Ἀρχεὶακὲς μαρτυρίες* (Ἀθήνα).
- Μηλιαράκης 1886 Ἀ. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας* (Ἀθήνα).
- Πετρόχειλος 1966 Μ. Κ. Πετρόχειλος, Ἀλληλογραφία Στεφάνου Οἰκονόμου-Ἰωάννου Καλούτση, *Παρνασσὸς* Η, 1966, 105-19.
- Philippson 1959 Η. Philippson, *Die Griechischen Landschaften* 3, *Der Peloponnes*, Teil 2.
- Πλουμίδης 1997 Γ. Σ. Πλουμίδης, Πειρατὲς καὶ ναυάγια στὰ Κύθηρα (1603-1608), *Δωδώνη* 26, 1997, 165-75.
- Σακελλαράκης 1995 Γ. Σακελλαράκης, *Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν* (Ἀθήνα).
- Σιμόπουλος 1973-1976 Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτὲς σπὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Είκ. 1. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Sandro Botticelli (1445-1510) «Ἡ γέννηση τῆς Ἀφροδίτης» (1486).
- Είκ. 2. Ναυτικὸς χάρτης-πορτολάνος τῆς Μεσογείου τοῦ Γεωργίου Σιδέρη (Καλαποδᾶ), 1541.
- Είκ. 3. Τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὴν Ἀντιδραγονέρα στὸ βάθος.
- Είκ. 4. Ὑποψη τοῦ θαλασσινοῦ ὀρίζοντα στὸ Νότο.
- Είκ. 5. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κόλπου τοῦ Αὐλαίμονα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.
- Είκ. 6. Ναύτης, ποὺ προσβλέπει στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.
- Είκ. 7. Τὸ Κελί, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ καὶ ἡ Παναγία ἀπὸ Β-ΒΔ.
- Είκ. 8. Ὁ λειτουργὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ πατὴρ Γεώργιος Ἀδικημενάκης.
- Είκ. 9. Ὁψη τοῦ θαλασσινοῦ ὀρίζοντα ἀνατολικά μὲ τμῆμα τῆς Ἀντιδραγονέρας.
- Είκ. 10. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Jean-Antoine Watteau (1684-1721) "L'embarquement pour l'île de Cythère" (1717).

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Β. Η ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ

Εικ. 11α-β. Είδώλιο ΕΑΜ: α. Πρόσθια όψη. β. Όπίσθια όψη.

Εικ. 12-13. Είδώλιο ΕΑΜ. Πλάγιες όψεις.

1. Ένα χάλκινο μινωικό ειδώλιο στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα

Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ 20οῦ αἰ. ἐπέπρωτο νὰ εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καὶ τὸ κρυμμένο ἀκόμη μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς σ' αὐτὴ τὴ θέση. Ὅπως ἀναφέρεται ἐκτενέστερα πιδὸ κάτω, τὸ 1914 ὁ Κυθήριος ἀρχαιολόγος Β. Στάης ἐπισήμανε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ὕπαρξη προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων στὸ νησί. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1916, ἐπισκέφθηκε τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ὁ Γ. Σωτηρίου μαζί μὲ τὸν Κυθήριο Σπ. Στάθη. Εἶναι λοιπὸν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὅτι αὐτὰ τὰ χρόνια, πάντως πρὶν τὸ 1915-1916, μετὰ ἀπὸ τόσους καὶ τόσους ποὺ ἀνέβηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ἐπισημάνθηκε ἡ ὕπαρξη τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, χωρὶς ὅμως νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ σημασία του¹.

Μία γυναίκα, τῆς ὁποίας εἶναι ἄγνωστο τὸ ὄνομα ἀλλὰ καὶ ὁποιοδήποτε στοιχεῖο καταγωγῆς, ἴσως ὅμως εὐσεβῆς Κυθήρια, ποὺ πιθανόν «δεκαπέντιζε»² καὶ ἴσως «φωτολογοῦσε»³, περισυνέλεξε στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἓνα χάλκινο μινωικὸ ειδώλιο, ποὺ παρέδωσε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἰσως ἡ ἐνέργεια αὐτὴ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς ἐπισκέψεις καὶ τὶς δημοσιεύσεις τῶν διαφόρων ξένων ἀλλὰ καὶ Ἑλλήνων ἐρευνητῶν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καὶ στὰ Κύθηρα, τῶν R. Weil, O. Riemann, B. Στάη καὶ Γ. Σωτηρίου, ἴσως δηλαδὴ ἦταν μία γυναίκα μιᾶς κάποιας μόρφωσης καὶ κοινωνικῆς τάξης. Ἄλλωστε πρέπει νὰ ὑπομνησθεῖ καὶ ἡ πιθανὴ παλαιότερη ἀνεύρεση ἐνὸς χάλκινου ειδωλίου στὸν Ἅγιο

1. Ὅσοι ἀρχαιολόγοι ὑπηρέτησαν ἀπὸ τότε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα, ἦταν ἀρμόδιοι γιὰ τὰ Κύθηρα ἢ καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ Κύθηρα, οἱ πρῶτοι δηλαδὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀξιολογήσουν τὴ σημαντικότητά γιὰ τὰ μινωικὰ Κύθηρα παράδοση τοῦ χάλκινου ειδωλίου ποὺ συζητεῖται πιδὸ κάτω καὶ οἱ δεῦτεροι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρευνήσουν τοὺς καταλόγους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου γιὰ πιθανὰς κυθηραϊκὲς παραδόσεις –περιλαμβάνω φυσικὰ καὶ τὸν ἐαυτό μου–, δεδομένου ὅτι ὑπηρέτησα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ὡς ἐπιμελητὴς καὶ ἔφορος τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς (1970-80) ἀλλὰ καὶ ὡς ὑποδιευθυντὴς

(1987-1998), θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ σὲ ποικίλες ἀναδιφῆσεις τοῦ εὐρετηρίου νὰ προσέξω τὸν ἀρ. 6433 τοῦ καταλόγου τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς, ποὺ κατέγραφε τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Κυθέρων.

2. Ἡ εὐσέβεια τῶν Κυθηρίων δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἔθιμο τοῦ «δεκαπεντισμοῦ», τὸ τάμα νὰ διαμένουν τὶς πρῶτες δεκαπέντε μέρες τοῦ Αὐγούστου, προεόρτια τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία μοναστήρια τοῦ νησιοῦ, τὰ Μυρτίδια, τὴν Ἀγ. Ἐλέσσα καὶ τὴν Ἀγ. Μόνη (Μιχαλακάκη 2000, 54-5.)

3. Ἄναβε τὰ καντήλια. Πρβ. Δημητράκος 1964.

Είκ. 14. Ειδώλιο ΕΑΜ.
Πλάγια ἀριστερή ὄψη.

Γεώργιο στὸ Βουνό, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ο. Riemann⁴, ὅπως σημειώνεται πιὸ κάτω. Ἡ ἐπίπονη πάντως προσπάθεια τῆς ἀναζήτησης τοῦ συγκεκριμένου ειδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, σημαντικώτατη γιὰ τὴν πρώιμη ἐπισήμανση τῆς θέσης καὶ χαρακτηριστικὴ τῶν δυσκολιῶν τῆς ἔρευνας τῶν λησμονημένων Κυθήρων, ἐξιστορεῖται μὲ κάποια λεπτομέρεια, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς ταύτισης τοῦ ἀντικειμένου.

Γιὰ τὴν παράδοση ἑνὸς χάλκινου ειδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο τῶν Κυθήρων εἶναι κατηγορηματικὸ τὸ εὐρετήριο τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Στὴ στήλη τῆς προέλευσης τοῦ ἀντικειμένου ἀρ. 14798 ἀναγράφονται τὰ Κύθηρα, μὲ τὴ σημείωση «εὐρέθη ἐν θέσει Ἅγ. Γεώργιος ὑπὸ γυναικός. Πιθανῶς ὑπῆρχε ἱερὸν τῶν Διοσκούρων». Ὁ συσχετισμὸς τοῦ χάλκινου ειδωλίου μὲ ἱερὸ τῶν Διοσκούρων ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ στήλη τῆς περιγραφῆς τοῦ ἀντικειμένου: «Χαλκοῦν ἀγαλμάτιον γυμνοῦ ἀνδρὸς ρυθμοῦ ἀρχαϊκοῦ (γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ μᾶλλον). Ἡ ρίς (:) λεπτή, τὸ στήθος τριγωνικόν, αἱ χεῖρες, δι' ὧν ἡ δεξιὰ ὑψωμένη πρὸς τὸ μέτωπον, ἀπολήγουσιν εἰς πυγμὴν. Πιθανῶς τὸ ειδώλιον εἰκονίζει ἓνα τῶν Διοσκούρων. Ὑψος 0.07 μ.» (εἰκ. 11-15).

Ὁ συσχετισμὸς τοῦ χάλκινου ειδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Κυθήρων μὲ ἱερὸ τῶν Διοσκούρων ὀφείλεται ἴσως στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄγνωστος καταλογογράφος ἐγνώριζε τὴν ὑπαρξὴ στὰ Κύθηρα ἱεροῦ τῶν Διοσκούρων ἀπὸ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀρ. 1437 τῆς συλλογῆς Γλυπτῶν τοῦ Μουσείου, ποὺ ἀναφέρεται πιὸ κάτω. Ἡ φυσικὴ γιὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀνεπάρκεια τοῦ καταλογογράφου τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν εἶναι προφανής, ὅχι μόνο γιατί δὲν ἀναγνώρισε τὸ ειδώλιο ὡς μινωικὸ καὶ ἀναρωτιέται γιὰ τὴν λεπτὴ μύτη του, χαρακτηριστικὴ τῆς ἀσάφειας στὴν ἀπόδοση τῆς μύτης στὰ χάλκινα μινωικὰ ειδώλια, ὅπως θὰ σημειωθεῖ πιὸ κάτω, ἀλλὰ βέβαια γιατί κυμαίνεται στὴν ἑνταξὴ τοῦ χάλκινου ειδωλίου μεταξὺ τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Δὲν ὑπάρχει φυσικὰ ἀμφιβολία ὅτι στὸν ἀρ. 14798 τοῦ εὐρετηρίου τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου περιγράφεται ἓνα μινωικὸ ειδώλιο λατρευτῆ, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ μέγεθος, τὴν ὕλη, τὴ στάση, τὸ πλάσιμο καὶ φυσικά, τώρα, τὴν προέλευση, ἀκριβῶς ὅμοιου δηλαδὴ μὲ ὅσα πάμπολλα ἦλθαν στὸ φῶς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ Κυθήρων καὶ δημοσιεύονται πιὸ κάτω. Καὶ ἡ

4. Riemann 1880, 31, σημ. 1.

προέλευση Ἅγιος Γεώργιος στὰ Κύθηρα εἶναι ἰδιαίτερα δηλωτική. Ἡ παράλειψη τῆς διευκρίνησης «στὸ Βουνό» ὀφείλεται ἴσως μόνο στὴν προχειρότητα τοῦ καταλογογράφου τοῦ εὑρετηρίου τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, στὸν ὁποῖο δὲν ἔλεγε τίποτε αὐτὴ ἡ κοινὴ προσθήκη. Ὁ χρόνος καταγραφῆς τοῦ χάλκινου εἰδωλίου ἀρ. 14798 πρέπει νὰ ἔγινε μεταξύ 1915–1916. Γιατὶ σὲ μία προηγούμενη καταγραφή ἀναφέρεται 12 Ἰουνίου 1915 καὶ σὲ μία ἐπόμενη 16 Μαΐου 1916.

Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς μινωικότητος τοῦ χάλκινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ποὺ παραδόθηκε στὴν Συλλογὴ Χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἔρχεται ὅμως ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ μουσεῖο. Στὸ εὑρετήριο τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν ἀναγράφεται ὅτι τὸ εἰδῶλιο 14798 «παραδόθηκε στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ» καὶ μάλιστα ὅτι «ἐξετέθη ἐν τῇ μυκηναϊκῇ συλλογῇ ὑπ' ἀρ. 6433», ποὺ σημαίνει βέβαια ὅτι ἀναγνωρίσθηκε ὡς μινωικὸ ἢ τουλάχιστον προϊστορικό. Στὴν ἀναζήτηση ὅμως τοῦ χάλκινου εἰδωλίου 6433 στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ὄχι μόνο στάθηκε ἀδύνατος ὁ ἐντοπισμός του, ἀλλὰ προέκυψαν καὶ διάφορα προβλήματα⁵.

Στὸν κατάλογο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μὲ τὸν ἀρ. 6433 δὲν καταγράφεται τὸ χάλκινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο

Εἰκ. 15. Εἰδῶλιο ΕΑΜ. Πλάγια ἀριστερὴ ὀπίσθια ὄψη.

5. Εἶναι ἄγνωστος ὁ χρόνος τῆς ἀναγνώρισης τοῦ χάλκινου εἰδωλίου τῶν Κυθήρων ὡς προϊστορικοῦ καὶ τῆς παράδοσής του ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Χαλκῶν στὴ Συλλογὴ Προϊστορικῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μεταξύ τοῦ 1915–1916, ποὺ ἔχει ἤδη καταγραφεῖ στὴ Συλλογὴ Χαλκῶν καὶ τῆς 17.11.40, ποὺ καταγράφεται στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω. Μιὰ σημείωση ὅμως τοῦ καταλόγου τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν δυσκολεύει τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου ἀναγνώρισης καὶ παράδοσης τοῦ χάλκινου εἰδωλίου. Γιατὶ στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν στὸν ἀρ. 14798 ἀναγράφεται «ἐξετέθη ἐν τῇ μυκηναϊκῇ συλλογῇ ὑπ' ἀρ. 6433». Ἡ ἀναγραφή αὐτὴ εἶναι παράδοξη. Ἐφ' ὅσον τὸ χάλκινο εἰδῶλιο κατεγράφη στὸ εὑρετήριο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς στὴς 17.11.40, ἂν εἶχε παραδοθεῖ παλαιότερα θὰ εἶχε

ἐκτεθεῖ στὴ μυκηναϊκῇ συλλογῇ ὡς ἀκατάγραφο, κάτι ποὺ θὰ ἦταν βέβαια ἀντιδεοντολογικό. Ἄλλωστε ἀπὸ τὸ 1895 καὶ μάλιστα τὸ 1915–1916, τὸν χρόνο καταγραφῆς τοῦ χάλκινου εἰδωλίου, στὴ Συλλογὴ Χαλκῶν, μέχρι καὶ τὸ 1921, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ὑπηρετοῦσε ὁ Β. Στάης (Πετρόχειλος 1992, 20) ποὺ ὡς Κυθήριος, ἀλλὰ καὶ ἀνασκαφέας ἦδη τῶν προϊστορικῶν Κυθήρων (Στάης 1915), θὰ ἀντιδρούσε μὲ κάποιο τρόπο, ὄχι μόνο γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄγνωστη τότε γιὰ τὴν κυθηραϊκὴ ἀρχαιολογία θέση προέλευσής του. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ χάλκινου εἰδωλίου ὡς προϊστορικοῦ καὶ ἡ παράδοσή του ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Χαλκῶν στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ θὰ μπορούσε ἐξ ἄλλου νὰ βασισθεῖ σὲ παράλληλα εὐρήματα εἰδωλίων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Εἶναι βέβαιο ὅτι παρὰ τὴν ὑπαρξή

τῶν Κυθήρων, ἀλλὰ 106 ψῆφοι ἡλέκτρου ἀπὸ τὸν τάφο 518 τῶν Μυκηνῶν⁶, μὲ τὴν ἔνδειξη «ἀνασκαφῆς τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ 1920-1923» καὶ τὴν πρόσθετη σημείωση «Ἀνεγράφησαν ἐκ τοῦ βιβλίου εἰσαγωγῆς. Ἰανουάριος 1924». Μὲ τὴν ἴδια ἔνδειξη καταγράφονται κανονικὰ στὸν ἴδιο κατάλογο στὴ συνέχεια 136 συνολικὰ ἀριθμοὶ εὐρημάτων τῆς ἀγγλικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Α. Wace στὶς Μυκῆνες, μέχρι καὶ τὸν ἀρ. 6568.

Μετὰ ὅμως τὸν ἀρ. 6568 στὸν κατάλογο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς δὲν καταγράφεται κανονικὰ ὁ ἀρ. 6569, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ δευτέρη φορά οἱ ἀριθμοὶ 6433 μέχρι καὶ 6446. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι τὸ λάθος τῆς διπλοκαταγραφῆς ποὺ ἔγινε, ἀναγνωρίζεται μόλις τότε, γιατί μετὰ τὸν ἀρ. 6446 εἶναι γραμμένη μὲ τὸ ἴδιο χέρι ἡ σημείωση «Σημ. Λόγω λάθους εἰς τὸ εὐρετήριον καὶ ἵνα μὴ σημειωθῇ νέα σειρὰ διπλῶν ἀριθμῶν ἀρχίζομεν ἀπὸ τὸν ἀρ. 6569 ἐν συνεννοήσει μὲ τὸ προσωπικὸν τοῦ Μουσείου καὶ τὸν κ. Α. Wace, 17.11.40». Τὸ λάθος ἐπισημαίνεται καὶ στὸ ἀντίγραφο τοῦ καταλόγου καὶ μὲ μίαν ἔνδειξη γραμμένη μὲ μολύβι πρὶν τὸν ἀρ. 6433. «Προσοχή! Οἱ ἀριθμοὶ ἀπὸ 6433 καὶ ἐξῆς ἔχουν ἀποδοθεῖ ἐκ λάθους καὶ ἐκ δευτέρου εἰς νέα ἀντικείμενα.» Καὶ γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ λάθους τῆς διπλοκαταγραφῆς τὰ ἐκ δευτέρου καταγεγραμμένα ἀντικείμενα παίρνουν ἓνα Α μετὰ τὸν ἀριθμὸ τους, δηλαδὴ οἱ δεύτεροι ἀρ. 6433-6446 γίνονται 6433Α-6446Α καὶ μετὰ συνεχίζεται ἡ καταγραφή τοῦ ἀρ. 6569. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο ἀντικείμενο ποὺ καταγράφηκε στὸν κατάλογο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μὲ τὸν δεύτερο ἀρ. 6433Α εἶναι τὸ χάλκινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Ἅγιο

ἀπὸ τὸ 1891 στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ μολύβδινου εἰδῶλιου ἀρ. 3301 ἀπὸ τὸν Κάμπο τῆς Λακωνίας (Τσουντας 1891, 190-1) τὸ χάλκινο εἰδῶλιο τῶν Κυθήρων δὲν ἀναγνωρίσθηκε ἀμέσως ὡς μινωικό. Ἴσως λοιπὸν ἡ ἀναγνώριση αὐτῆ ἔγινε μετὰ τὸ 1925, ὅταν ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἓνα χάλκινο μινωικὸ εἰδῶλιο, καταγεγραμμένο στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ μὲ τὸν ἀρ. 6284 (ΑΔ 1924-1925, Παρ. 18, Evans 1921-1935, III 459-461, Μαρινᾶτος - Hirmer 1959, 224-5, Σακελλαρίου 1968, 247), πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 6433, τὸ χάλκινο εἰδῶλιο τῶν Κυθήρων. Καὶ αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ὅμως εἶναι ἀπίθανη, γιατί μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Β. Στάη τὸ 1923 καὶ γιὰ πενήντα σχεδὸν χρόνια, μέχρι δηλαδὴ τὸ 1970 στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου δὲν τοποθετήθηκε κανεὶς ἀπολύτως ἀρχαιολόγος, δηλαδὴ μέχρι τουλάχιστον τὴ δεκαετία τοῦ

’50 (ἡ Ἀγνὴ Σακελλαρίου, τῆς ὁποίας τὸ σημαντικότερο ἔργο στὴ μυκηναϊκὴ συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ μάλιστα στὴ μεταπολεμικὴ ἔκθεση τῶν θησαυρῶν τῆς, εἶναι γνωστό, δυστυχῶς δὲν διορίσθηκε ποτὲ στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἀλλὰ ἐργάσθηκε ἐποχικά, ἀμειβόμενη ὡς ἑκτακτὴ κυρίως τὴ δεκαετία τοῦ ’50), δὲν ὑπῆρχε κανεὶς ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει τὸ χάλκινο εἰδῶλιο 14798 ὡς μινωικὸ ἢ καὶ προϊστορικό. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὸ χάλκινο εἰδῶλιο τῶν Κυθήρων ἀναγνωρίσθηκε ὡς μινωικὸ λίγο πρὶν τὴν καταγραφή του, ἴσως ἀπὸ τὸν Σ. Μαρινᾶτο, ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω. Ἀμφίβολο πάντως εἶναι ἂν πραγματικὰ «ἐξετέθη», γιατί τὸ 1940 ἀρχαῖα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐκτεθοῦν, ἀφοῦ ἀποκρύπτονταν, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως.

6. Wace 1932, 86.

Γεώργιο Κυθήρων⁷. Στην Προϊστορική Συλλογή του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου όμως δεν υπήρχε κανένα χάλκινο είδωλο με τον αριθμό 6433 και έτσι το είδωλο από τον Άγιο Γεώργιο των Κυθήρων έμοιαζε χαμένο.

Για την αναζήτηση όποιουδήποτε στοιχείου για την ταύτιση του χαμένου χάλκινου είδωλου από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, θα έπρεπε φυσικά να έρευνηθεί πώς και συνέβη αυτό το λάθος της διπλοκαταγραφής, που έγινε, όπως σημειώθηκε, στις 17.11.1940. Πρόκειται βέβαια για τη δραματική για την Ελλάδα περίοδο της έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με άνοιχτο και νικηφόρο μόν το άλβανικό μέτωπο κατά της εισβολής των Ιταλών, όρατη όμως ήδη την απειλή της εισβολής της Γερμανίας κι ακόμη με προβλήματα της Ελλάδος με τη σύμμαχό της Αγγλία⁸. Είναι γνωστό ότι έγκαιρα είχε ληφθεί τότε στην Ελλάδα πρόνοια για την απόκρυψη των αρχαιοτήτων και φυσικά των θησαυρών του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁹. Σχετικά με τις εργασίες για την απόκρυψη των αρχαιοτήτων της Προϊστορικής Συλλογής του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου είναι γνωστά μερικά στοιχεία από τον Σ. Μαρινάτο: «Κατά τας τραγικές διὰ την Ελλάδα ήμέρας του 1940-41 είχε διαταχθί υπό του Υπουργείου Παιδείας ή έσπευσμένη έξασφάλις των άπανταχού της Ελλάδος αρχαιοτήτων έναντίον ένδεχομένων βομβαρδισμών. Είς τον ύποφαινόμενον άνετέθη ή έξασφάλις της Μυκηναϊκής Συλλογής του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Το προσωπικόν του υπό έμέ συνεργείου ήτο άρκούντως πολυάριθμον ... Έν τω μεταξύ προσετέθη είς την δύναμιν του συνεργείου της Μυκηναϊκής Συλλογής άνεκτίμητος έθελοντής διὰ να βοηθήση είς την απόκρυψιν των αρχαιοτήτων, ό καθηγητής κ. Wace»¹⁰.

Η σύντομη αυτή άναφορά του Σ. Μαρινάτου για την «έσπευσμένη»¹¹ εργασία από «συνεργείον άρκούντως πολυάριθμον»¹² έρμηνεύει πιθανότατα το λάθος της

7. Τα άντικείμενα που ακολουθοΰν στην β΄ καταγραφή είναι διάφορα άγγεία, ό άρ. 6436 Α μία παράδοση του Α. Persson, της 3.12.35, ό άρ. 6441 το χρυσό κύπελλο του Μαραθώνα με καταγραμμένη την παραπομπή ΠΑΕ 1933, 35 και ό άρ. 6444Α το χρυσό μίλο ξίφους της Σκοπέλου. Bakalakis, I Intern. Kongress Berlin 1939, 309, Πλάτων, Κρητ. Χρον. 3, 1949, 534, Μαρινάτος - Hirmer 1959, είκ. 172-173.

8. Ι. Κολιόπουλος, Ιστορία του Έλληνικού Έθνους (Αθήνα 1978) ΙΕ΄, 444-52.

9. Ο Μέντωρ 7, τ. 31, 1994, 81 κέ.

10. Μαρινάτος 1953-4, 11-12.

11. Είναι αξιοσημείωτο για την άμεση αντιμετώπιση από τους αρχαιολόγους της έποχής του θέματος της απόκρυψης των αρχαίων ότι

ή καταγραφή του χάλκινου είδωλου των Κυθήρων γίνεται στις 17.11.1940, μία βδομάδα μετά την άποστολή της έγκυκλίου του Υπουργείου Παιδείας, που χρονολογείται στις 11.11.1940, Ο Μέντωρ 7, ό.π.

12. Στο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ύπηρετοΰσαν τότε οί Α. Όρλάνδος, διευθυντής, Γ. Μηλιάδης, έφορος γλυπτών, Σ. Καρούζου, έφορος άγγείων και μικροτεχνίας και Ι. Κωνσταντίνου, έπιμελήτρια χαλκών. Για τις έπιτροπές απόκρυψης των αρχαιοτήτων, συντονιστής των όποιών ήταν ό Γ. Οικονόμος, βλ. Ο Μέντωρ 7, ό.π. Της έπιτροπής απόκρυψης της συλλογής άγγείων και μικροτεχνίας πρόεδρος ήταν ό Χρ. Καλλέλης και μέλη οί Γ. Οικονόμος, Α. Όρλάνδος, Σ. Καρούζου και Κ. Σπυργίτης. Της έπι-

διπλοκαταγραφής τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ ἀρ. 6433 ἕως 6446, ἐπομένως καὶ τοῦ χάλκινου μινωικοῦ εἰδωλίου ἀρ. 6433 ἀπὸ τὸν Ὑγ. Γεώργιο Κυθήρων στὸ εὐρετήριο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι τὰ ἀντικείμενα ποὺ διπλοκαταγράφονται, κατὰ τὸ εὐρετήριο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς, δὲν καταγράφονται, ὅπως θὰ ἔπρεπε, ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τοῦ μουσείου, ἀλλὰ, προφανῶς ἀπὸ τοὺς ἐθελοντές¹³. Καὶ εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τὸν Σ. Μαρινᾶτο ἀναφέρεται ὡς «ἐθελοντῆς διὰ νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀπόκρυψιν τῶν ἀρχαιοτήτων» ὁ Α. J. B. Wace¹⁴, ποὺ σημειώνεται παραδόξως καὶ στὸ εὐρετήριο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς, ὡς γνώστης τῆς διπλοκαταγραφῆς, ὅπως σημειώθηκε πρὸ πάντων. Δὲν ἀποκλείεται, βέβαια, ἡ ἐθελούσια προσφορὰ τοῦ σπουδαίου Ὑγγλου ἀρχαιολόγου Α. J. B. Wace στὴν ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου νὰ μὴν εἶχε ἀμιγῆ ἀρχαιολογικὰ κίνητρα, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα πολιτικά, ὅχι μόνο γιὰτὶ οἱ σχέσεις τῶν Ὑγγων καὶ Ἑλλήνων συμμάχων ἦταν τότε τεταμένες, καθὼς ἦταν διάφορες οἱ ἐπιδιώξεις τους¹⁵, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ὁ Α. J. B. Wace ἦταν, κατὰ τὸν μετέπειτα Ὑγγο πρεσβευτὴ στὴν Ἀθήνα Μ. Lewellyn Smith, ἐπικεφαλῆς τῆς Intelligence Service στὴν Ἑλλάδα¹⁶. Πὰρ τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς πάντως τὸ λάθος τῆς διπλοκαταγραφῆς τοῦ χάλκινου εἰδωλίου τῶν Κυθήρων εἶναι φυσικὰ συγγνωστό. Καὶ δὲν εἶναι φυσικὰ δυνατὸ μετὰ ἐξήντα τόσα χρόνια νὰ ἀνευρεθεῖ ὁ ὑπεύθυνος, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι κάποιος ἀπὸ τοὺς πρὸ πάντων ἄπειρους, τότε, φοιτητές. Ἄλλωστε τὸ θέμα συζητεῖται γιὰ τὶς δυσκολίες τῆς ἐπισήμανσης μιᾶς κάποιας ἔνδειξης γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἴδιου τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Ὑγιο Γεώργιο Κυθήρων.

τροπῆς ἀπόκρυψης τῆς προϊστορικῆς, μυκηναϊκῆς καὶ αἰγυπτιακῆς συλλογῆς πρόεδρος ἦταν ὁ ἀρεοπαγίτης Χ. Λινάρδος καὶ μέλη οἱ Σ. Μαρινᾶτος, Ἀ. Ὁρλάνδος καὶ Ἰ. Κωνσταντίνου.

13. Ὡς ἐθελοντὲς τῆς ἀπόκρυψης ἀρχαίων σὲ ὅλες τὶς συλλογὲς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀναφέρονται (Ὁ Μέντωρ 8, τ. 35, 1995, 95) οἱ τότε φοιτητὲς Ἀ. Καλογεροπούλου, Τ. Παπαζαφεῖρη, Ἀ. Παννουλᾶτου, Β. Φιλίππικη, Σ. Ἰακωβίδης καὶ Σ. Κεφαλᾶ. Ἡ Ἀθ. Καλογεροπούλου μὲ ἐβεβαίωσε (7.5.2002) ὅτι πράγματι ἐργάσθηκε τότε ὡς ἐθελόντρια στὴ Συλλογὴ Χαλκῶν μὲ τὸν Γ. Οἰκονόμο καὶ τὸν δικαστικὸ Καλέλλη καὶ μάλιστα ὅτι οἱ ἐργασίες ἀπόκρυψης γίνονταν μέσα στὶς αἰθούσες τῆς ἔκθεσης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἡ Ἀθ. Καλογεροπούλου δὲν ἐγνώριζε τίποτε

γιὰ τὸ χάλκινο εἰδώλιο τῶν Κυθήρων, ἀν καὶ θυμῶταν διάφορα ἀνεκδοτικά, ὅπως π.χ. ὅτι ὅταν ἀκουγόταν τὸ χαρακτηριστικὸ βᾶδισμα τῆς Σ. Καρούζου, ὁ Γ. Οἰκονόμου ἔλεγε, ἀναφερόμενος προφανῶς στὸν δύστροπο χαρακτήρα της, «ἤχεῖ τὸ στρατιωτικὸν ἐμβατήριον». Καὶ ὁ Σ. Ἰακωβίδης μὲ ἐβεβαίωσε (21.1.2003) ὅτι πράγματι ἐργάσθηκε τότε ὡς ἐθελοντῆς καὶ μάλιστα γιὰ τὴ συσκευασία τῶν καταγραφῶν. Οὐτε ὁ Σ. Ἰακωβίδης ἐγνώριζε ὅμως κάτι γιὰ τὸ χάλκινο εἰδώλιο τῶν Κυθήρων.

14. Βλ. καὶ Ὁ Μέντωρ 7, τ. 31, 1994, 87.

15. Ἰ. Κολιόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἀθήνα 1978) ΙΕ, 442-52.

16. Πρβ. Γ. Σακελλαράκη, Ἐφημ. Τὰ Νέα, Πρωτοπα, 21ος αἰώνας, 20 Μαΐου 1999, ἀρ. 2, 36.

Είναι πιθανόν ότι το χάλκινο ειδώλιο των Κυθήρων χάθηκε «τὰς τραγικάς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡμέρας τοῦ 1940-41». Γιατὶ καταγράφεται, ὅπως σημειώθηκε πρὶν πάνω, μὲ μερικὰ πολύτιμα ἀρχαῖα ἀντικείμενα τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς, ποὺ φυσικὸ ἦταν νὰ ἀποκρυβοῦν καὶ βέβαια πρὶν ἀπὸ τὸν ὁποιοδήποτε ἐγκιβωτισμὸ τοὺς ἀναγκαῖο ἦταν νὰ καταγραφοῦν, ἀντικείμενα ὅπως τὸ χρυσὸ κύπελλο τοῦ Μαραθῶνα καὶ ἡ χρυσὴ λαβὴ ξίφους τῆς Σκοπέλου. Ἡ ἔνταξη τοῦ χάλκινου ειδωλίου στὰ σημαντικὰ αὐτὰ ἀντικείμενα σημαίνει βέβαια ὅτι μόλις τότε ἀναγνωρίσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἡ σπουδαιότητά του, ὅτι ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ ἓνα μινωικὸ ειδώλιο. Ἡ ἀναγνώριση αὐτῆς, ὅπως ἀναφέρθηκε, πρέπει ἴσως νὰ προσγραφεῖ στὸν Σπ. Μαρινᾶτο, ποὺ εἶχε προϋπηρετήσῃ, μὲ ἔντονη μάλιστα ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα, στὴν Κρήτη¹⁷. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστή, παραμένει ὅμως αἰνίγμα γιατί ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ὄχι μόνο δὲν τὸ ἀναζήτησε ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ δὲν τὸ ἀναφέρει πουθενά, ἂν καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν προϊστορικὴ χαλκοπλαστική¹⁸. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι οὔτε ἡ Ἀ. Σακελλαρίου, ποὺ ἐργάσθηκε, ὅπως σημειώθηκε πρὶν πάνω, γιὰ πολλὰ χρόνια στὴν Προϊστορικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τὴν ἄμεση μεταπολεμικὴ ἐποχὴ καὶ μελέτησε μάλιστα τὸ 1968 τρία χάλκινα μινωικὰ ειδώλια τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου¹⁹, δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὸ χαμένο χάλκινο ειδώλιο, ἂν καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ειδώλια εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, τὸ ἀναζητούμενο ειδώλιο τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό.

Ἀπὸ τὰ τρία χάλκινα ειδώλια ποὺ δημοσίευσε ἡ Ἀ. Σακελλαρίου τὸ πρῶτο, καταγραμμένο μὲ τὸν ἀρ. 6284 στὸν κατάλογο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, δηλαδὴ πρὶν τὴ δεύτερη καταγραφὴ τοῦ ειδωλίου τῶν Κυθήρων μὲ ἀρ. 6433 στὸν κατάλογο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς, ἀγοράσθηκε μεταξὺ 1923-1925 ἀπὸ τὸν ὑπάλληλο τοῦ τελωνείου Πειραιᾶ Ἀντ. Γαϊτάνο, ποὺ τὸ εἶχε ἀγοράσει μέσα σ' ἓνα πλοῖο, ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὰ νησιά²⁰. Τὰ ἄλλα δύο χάλκινα μινωικὰ ειδώλια ἀρ. 8913 καὶ 8914 εἶναι τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κατὰ τὴν Ἀ. Σακελλαρίου. Καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ μοιραῖο λάθος

17. Ὅταν βρέθηκα μιὰ φορὰ στὸ σπίτι τοῦ Σ. Μαρινάτου, προσκαλεσμένος μαζί μὲ τοὺς τελειόφοιτους τότε τῆς ἀρχαιολογίας, θυμᾶμαι στὸ γραφεῖο του ἓνα ἐκμαγεῖο τοῦ μινωικοῦ ειδωλίου τοῦ Leiden, Sapouna Sakellarakis 1995, 77-8, ἀρ. 133, πίν. 5, ἀρ. 133. Λιγότερο πιθανὴ μοιάζει ἡ ἀναγνώριση τῆς μινωικότητος τοῦ ειδωλίου τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὸν Α. J. B. Wace, ἡ μόνη σχέση τοῦ ὁποίου μὲ τὴ μινωικὴ πλαστικὴ παρέμεινε ἡ δημοσίευση τοῦ κιβδηλοῦ ειδωλίου στὸ βιβλίο του, Wace 1927.

18. Μαρινᾶτος - Hirmer, εἰκ. 224-5, 124 γιὰ τὸ μολύβδινο ειδώλιο τοῦ Κάμπου, «ἡ μορφὴ του εἶναι ἐμφάνις καθαρῶς μινωικὴ», καὶ Μαρινᾶτος, 1963, γιὰ τὸν λεγόμενον «Κεραϊάτη» τῆς Ἑγκωμης.

19. Σακελλαρίου 1968.

20. ΑΔ 1924-5, Παράρτ. 18, Evans 1921-35, III 459-60, εἰκ. 320 («bought years ago by the National Museum at Athens»), Σακελλαρίου 1968, 247.

για το χαμένο χάλκινο ειδώλιο του 'Αγ. Γεωργίου των Κυθήρων²¹. Γιατί μόνο το ένα ειδώλιο με τον άρ. 8913 είναι πραγματικά (τίς), τόσο κατά τον κατάλογο, όσο και κατά το βιβλίο εισαγωγής. Το δεύτερο χάλκινο ειδώλιο με τον άρ. 8914, που καταγράφηκε προφανώς από την 'Α. Σακελλαρίου μαζί με το πρώτο, έπ' ευκαιρία, ίσως, της δημοσίευσής τους, όχι μόνο δεν έχει καμία προέλευση, αλλά είναι άδηλος και ο τρόπος εισαγωγής του στο Έθνικόν 'Αρχαιολογικόν Μουσείο και στην Προϊστορική Συλλογή.

Το ειδώλιο 8914 όμως είναι το αναζητούμενο ειδώλιο του 'Αγίου Γεωργίου των Κυθήρων, για διάφορους λόγους και όχι μόνο γιατί βρίσκεται κανονικά στην Προϊστορική Συλλογή του Έθνικου 'Αρχαιολογικού Μουσείου, χωρίς να δηλώνεται ο οποιοσδήποτε τρόπος εισαγωγής του. Το ειδώλιο άρ. 8914 συμπίπτει απόλυτα με την αρχική περιγραφή του ειδωλίου των Κυθήρων το 1915-1916 στον κατάλογο της Συλλογής Χαλκών του Έθνικου 'Αρχαιολογικού Μουσείου και έχει τις ίδιες διαστάσεις. Ήδη τεχνοτροπικά ή 'Α. Σακελλαρίου το τοποθετεί. Και είναι αξιοσημείωτο ότι τεχνοτροπικά πάλι ή 'Ε. Σακελλαράκη και σε ανύποπτο χρόνο νομίζει ότι «obgleich das Idol in der minoischen Tradition steht, zeigt es doch einen degenerierten Stil»²². Η απρόσεκτα έσφαλμένη απόδοση του ειδωλίου στην κατάσχεση (....τίς) από την 'Α. Σακελλαρίου όφειλεται, ίσως, σε κάποια βία ή και προχειρότητα, αν και ή πιό πάνω έρευνήτρια ήταν, συνήθως, προσεκτική. Και ή για δεύτερη φορά καταγραφή του κυθηραϊκού ειδωλίου στην Προϊστορική Συλλογή ίσως όφειλεται στην απώλεια του αριθμού του κατά τον έγκιβωτισμό ή απεγκιβωτισμό του κατά τη δεκαετία του '40, όπως είδαμε²³. Δεν υπάρχει αμφιβολία πάντως ότι το ειδώλιο 8914 είναι το αναζητούμενο ειδώλιο του 'Αγίου Γεωργίου στο Βουνό Κυθήρων, που, παραδόθηκε στο Έθνικόν 'Αρχαιολογικόν Μουσείο το 1915-1916, υποδηλώνοντας μία σπουδαία προϊστορική θέση του Αιγαίου και, αν και καταγράφηκε τρεις φορές, χρειάστηκε εκατό σχεδόν χρόνια για να αξιολογηθεί.

2. Διάφοροι έπισκέπτες και ποικίλες αναφορές στον 'Αγ. Γεώργιο στο Βουνό

Ήδη τον 16ο αϊ. π.Χ. ή θέση του 'Αγίου Γεωργίου στο Βουνό αναφέρεται σ' ένα γραπτό κείμενο. Και είναι αξιοσημείωτο για τη σπουδαία αυτή θέση των Κυθήρων,

21. Το λάθος έπαναλήφθηκε φυσικά από όσους ασχολήθηκαν στη συνέχεια με το ειδώλιο άρ. 8914 της Προϊστορικής Συλλογής του Έθνικου 'Αρχαιολογικού Μουσείου, Davaras 1969, 34, άρ. 58, Verlinden 1984, 199, άρ. 88, Sapouna-Sakellarakis 1995, 92, άρ. 158.

22. Sapouna-Sakellarakis 1995, 92.

23. Παλαιότερα οί αριθμοί καταγραφής αναγράφονταν σε μικρές έτικέτες, που συχνά ξεκόλλαγαν από τα αντικείμενα. Συχνά βέβαια δεν καταγράφονταν οί αριθμοί πάνω σε αντικείμενα που ήταν ταυτόχρονα και έργα τέχνης.

ὅτι ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ περιέχεται σὲ μίαν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν δόγη τῆς Βενετίας, τῆς ναυτικῆς δυνάμεις ποὺ ἀκολούθησε μετὰ σχεδὸν τρεισήμισι χιλιάδες χρόνια, ἀπὸ τὴν παρακμὴ δηλαδὴ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς καὶ τῇ μινωικῇ θαλασσοκρατίᾳ στὸ Αἶγαῖο. Στὴν ἔκθεση τοῦ ἐπὶ δύο ἔτη προβλεπτοῦ καὶ καστελλάνου Κυθήρων Joanis Superantio τῆς 7 Μαΐου 1544 ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Αὐλαίμονα: «Sopra quella isola vi è il porto de San Nicolo de l'Avlemona, qual è un bel porto, et ivi si soleva mandar per guardia delle galere nostre, le quali erano securissime da ogni cosa, et a questi tempi seriano segure, ecceto che da gli inimici et da ladri; ma li è un monte altissimo, sopra il qual si potria far cum pocha spesa una fortezza che seria inespugnabile et defenderia il porto da ogni furor»²⁴.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος βέβαια δὲν μνημονεύεται ρητὰ, ἡ περιγραφὴ ὅμως εἶναι τόσο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ Βουνοῦ σὲ σχέση μὲ τὸν Αὐλαίμονα, ποὺ ἀσφαλῶς ἐννοεῖται αὐτὴ ἡ θέσις. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Joanis Superantio χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «monte», ἴσως γιὰτὶ ἄκουσε ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους τὴ λέξη Βουνό. Γιὰ τὸν Κυθήριο Ν. Δελακοβία, ποὺ μετέφρασε τὸ 1897 τὴν ἔκθεση τοῦ Joanis Superantio δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση, ἀφοῦ στὴ λέξη «ὄρος» σημειώνει σὲ ὑποσημείωση «ἐννοεῖ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου»²⁵. Πιὸ κάτω ἄλλωστε στὸ κείμενο τοῦ Joanis Superantio γράφεται: «io al mio tempo ho fatto far le guardie in tre loci, a San Zorzi, che discopre molto lontan tuto intorno ver oriente, et Milopotamo che discuopre ver occidente, et a Potamo che discopre il resto de tutta l'isola»²⁶ καὶ ἐδῶ ἀσφαλῶς ἐννοεῖται ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό.

Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ συνοδευόταν φυσικὰ ἀπὸ ποικιλότροπη ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ποὺ βεβαιώθηκε ἀνασκαφικά, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω καὶ ἀπὸ διάφορα εὐρήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα σημαντικὴ ἱστορικὴ θέσις κατέχουν τὰ νομίσματα. Εἶναι μέγας, ὅπως θὰ δοῦμε ὁ ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὴν ἀνασκαφὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου τὸν 7ο αἰ. μ.Χ., μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἡ ἀπόδοσή τους στοὺς κατὰ καιροὺς κατακτητὲς τῶν

24. Sathas 1884, 288, 22-6, Μηλιαράκης 1886, 275. Πρβ. Πατραμάνη 1998, 574.

25. «Ἐπὶ τῆς νήσου ὑπάρχει ὁ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (Αὐλαίμων) λιμὴν κάλλιστος, ὅπου εἰθίσται νὰ ἀποστέλλονται πρὸς ἀσφάλειαν τὰ πολεμικὰ πλοῖα μας, ἅτινα ἔμενον ἀσφαλῆ ἐκ παντὸς κινδύνου. Ἐκεῖ πλησίον ὑφούται ὄρος ἐφ' οὗ ἡδύνατο διὰ μικρᾶς δαπάνης νὰ ἐγερθῇ φρούριον ὅπερ ἤθελεν ἀποβῆ ἀπὸρθητον καὶ χρήσιμον πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ λιμένος ἐκ παντὸς κινδύνου.» Ἐφημ. *Κυθηραϊκὴ Αὐγή*,

Πέμπτη 8.12.1897, ἀρ. 2, 4.

26. Sathas 1884, 289, 11-14, «ἐν καιρῷ τῆς διοικήσεώς μου ἐσύστησα φρουρὰς εἰς τρεῖς διαφόρους θέσεις, εἰς τὸν Ἅγ. Γεώργιον, ὅπῳθεν ἐπισκοπεῖται μακρόθεν καὶ πέραξ πρὸς Ἀνατολὰς, εἰς Μυλοπόταμον ἐπισκοπῶν πρὸς Δυσμὰς, καὶ εἰς τὸν Ποταμὸν διὰ τὴν ἐπισκόπευσιν ἀπάσης τῆς λοιπῆς νήσου» κατὰ τὴν μετάφραση τοῦ Ν. Δελακοβία, Ἐφημ. *Κυθηραϊκὴ Αὐγή* Α', 2, 18 Δεκ. 1897, 4.

Κυθήρων ασφαλής. Δεν χωρεῖ ἐπομένως ἀμφιβολία ὅτι ἡ συνεχῆς ἀνθρώπινη παρουσία, ἐντατική μάλιστα κατὰ τὶς ἐνδείξεις τῶν νομισμάτων σὲ τέσσερις χρονικὲς περιόδους, τὸν 7ο αἰ., τὸν 13ο-14ο, τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰ. μ.Χ., δὲν ἦταν μόνο λατρευτική ἀλλὰ καὶ στρατιωτική. Ἡ μόνιμη παρουσία κάποιων ἀτόμων στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ βεβαιώνεται ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση μολυβδόβουλλων καὶ ἀκόμη ἐνὸς σημαντικοῦ χρυσόβουλλου.

Πολὺ πρὶν, λοιπόν, ἀπὸ τὸν, ἄλλωστε, πρόσφατο ἐντοπισμὸ στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς καὶ τῆς πανάρχαιας σχέσης τῆς θέσης μὲ τὴν Κρήτη, ἦταν εὐρύτερα γνωστὴ ἡ σημαντικὴ αὐτὴ θέση τοῦ Αἰγαίου. Πρῶτα καὶ κύρια, ναυτικοὶ καὶ ἄλλοι, ὅσοι παρέπλεαν βορειοανατολικά ἀπὸ τὰ Κύθηρα θὰ διέκριναν κάποια κτίσματα στὴν κορυφή, ἀπὸ τότε τουλάχιστον ποὺ χρονολογεῖται ἡ πρώτη χριστιανικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ποὺ συνεχίσθηκε ἀδιάλειπτα μέχρι καὶ σήμερα. Ὅπως θὰ δοῦμε ἄλλωστε ἀμέσως πρὶν κάτω, σὲ χάρτες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰ. καὶ τοῦ 17ου ὑπάρχει ἰχνογράφημα ἐκκλησίας στὴ θέση τοῦ Βουνοῦ. Δὲν εἶναι ἀπλὴ εἰκασία λοιπόν ἡ παρουσία στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἱερέων καὶ καλογήρων, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶν εὐσεβῶν προσκυνητῶν, καθὼς ἐπίσης ἀξιωματούχων καὶ στρατιωτικῶν, Κυθηρίων καὶ ξένων, ἀσφαλῶς ἐπισκεπτῶν, ἀπ' ὅσους πέρασαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ μάλιστα τὸν γειτονικὸ S. Nicolo ἢ S. Nicolas, τὸν σημερινὸ Αὐλαίμονα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ κάποια ἐπώνυμα πρόσωπα ποὺ κατέγραψαν τὴν ἐπίσκεψή τους στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καὶ φυσικὰ οἱ πληροφορίες ποὺ κατέλιπαν ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία.

Τὸ πρῶτο γνωστὸ πρόσωπο ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ καὶ μάλιστα τὸ 1551 εἶναι ὁ Γάλλος περιηγητὴς Nicolas de Nicolay, ἐπίσημος γεωγράφος τοῦ Ἑρρίκου Β' τῆς Γαλλίας. Ὁ Nicolas de Nicolay δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, δὲν χωρεῖ ὅμως ἀμφιβολία ὅτι τὸν ὑπονοεῖ, ὅταν μνημονεύει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σωζόμενου μέχρι σήμερα ψηφιδωτοῦ στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἅγ. Γεωργίου²⁷ (εἰκ. 16). Ἴσως πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ πρεσβευ-

27. «J'ai oublié de dire que, des les ...premier ...jour de notre arrivée, l'ambassadeur ayant fait gravir par les gardes la montagne Saint Nicolo, qui est fort haute, pierreuse et difficile à monter, j'y fus visiter deux chapelles bâ sur le sommet, et dont la plus grande est artistement pavée au dedans et au-dehors en mosaïque avec figures de veneurs à cheval, de cerfs, de lions, d'ours, de chiens, et de divers oiseaux ...». G. Silvius 1557, Riemann 1880, 21-2, Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982, 86, Πετρόχειλος 1984, 24. Πρβ.

Πετρόχειλος 1979, 44: «Παρέλειπα νὰ ἀναφέρω ὅτι τὴν πρώτη ἡμέραν τῆς ἀφιξεώς μας, ἀνέβημεν μετὰ τοῦ Πρεσβευτοῦ καὶ τῶν συνοδῶν μας εἰς τὸ ὄρος τοῦ Ἅγ. Νικολάου, ποὺ εἶναι ὑπερύψηλον, πετρῶδες καὶ ἀπότομον, ὅπου ἐπισκεφθήκαμε δύο ἐκκλησίας κτισμένας εἰς τὴν κορυφὴν του, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἡ πλέον μεγάλη εἶναι στρωμένη μὲ τέχνην εἰς τὸ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς μέρος τῆς, ἀπὸ μωσαϊκόν, ποὺ παριστάνει ἐφίππους κυνηγούς, ἐλάφους, λέοντας, ἄρκτους, σκυλιὰ καὶ διάφορα πτηνὰ ...».

Είκ. 16. Τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

τῆς, ποὺ ἀναφέρει ὁ Nicolas de Nicolay, ὅτι ἐπισκέφθηκε μαζί του τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό, ἦταν ὁ Pierre d'Aramon, πρεσβευτῆς τοῦ Ἑρρίκου Β' τῆς Γαλλίας (1547-1559) στὴν Κωνσταντινούπολη.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, σημαντικὴ ἐκτὸς τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Αὐλαίμονα, γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα στὸ Αἰγαῖο, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, γνώριζαν ἀκόμη τόσο κάποιοι χαρτογράφοι ὅσο καὶ οἱ χρηστές κάποιων ἀναγεννησιακῶν ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων χαρτῶν. Γιατί, πρὶν σημειωθεῖ σὲ χάρτη στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. ὀνομαστικὰ ἡ θέσις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, ... ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, στὴν εὐρύτερη, κοντινὴ πάντως, περιοχὴ, ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τῆς θέσις ὑπάρχουν σὲ μερικοὺς χάρτες κάποιες ἐνδείξεις ποὺ πρέπει νὰ συζητηθοῦν²⁸.

28. Ὡσως πρόκειται γιὰ τὴ λεγόμενη μνημοτεχνικὴ πρακτικὴ, ποὺ συνδέει κάθε νησί μὲ κάποιο ξεχωριστὸ στοιχεῖο τοῦ φυσικοῦ ἢ τοῦ

οἰκισμένου τοῦ χώρου, μεγεθύνοντάς το: Τόλιας 2001, 22.

Στὸν χάρτη τῶν Tomaso Porcacci /Girolano Porro (1572) στὴ θέση τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ σημειώνονται οἱ λέξεις *caverna*, σπήλαιο καὶ *tesauro*, θησαυρός²⁹. Στὸν χάρτη τοῦ Simon Pinargenti τὸ 1573 ἡ λέξη *tesauro* βρίσκεται στὴ θάλασσα καὶ ἡ λέξη *caverna* στὴ στεριά (εἰκ. 17)³⁰. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὸν ἴδιο χάρτη καὶ πάνω ἀπὸ τὴ λέξη *caverna* ὑπάρχει ἰχνογράφημα ἐκκλησίας σὲ βουνό. Στὸν χάρτη τοῦ Donato Bertelli τὸ 1574, ἡ λέξη *caverna* βρίσκεται πάνω στὰ Κύθηρα, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Δραγονέρα καὶ ἡ λέξη *tesauro* στὴν θάλασσα, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ μικρὸ νησί, τὴν Ἀντιδραγονέρα, πάλι μὲ ἰχνογράφημα ἐκκλησίας σὲ βουνό (εἰκ. 18)³¹. Σὲ χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ F. Ferretti τὸ 1579 σημειώνεται ἐπίσης ἡ λέξη *caverna* (εἰκ. 19)³². Σὲ χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ Camocio³³ ἡ λέξη *tesauro* τοποθετεῖται στὴ θάλασσα καὶ ἡ λέξη *caverna* στὴ στεριά, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Δραγονέρα κι ἀκόμη στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ὑπάρχει ἰχνογράφημα ἐκκλησίας. Σὲ χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ A. Ortelius τὸ 1584 ἡ λέξη *caverna* τοποθετεῖται στὴ στεριά καὶ ἡ λέξη *tesauro* στὴ θάλασσα (εἰκ. 20)³⁴. Στὸν χάρτη τοῦ Rosaccio Giuseppe, τὸ 1606, ἡ λέξη *caverna*, μὲ ἰχνογράφημα ἐκκλησίας τοποθετεῖται πάλι στὴ στεριά καὶ ἡ λέξη *tesauro* στὴ θάλασσα³⁵ ὅπως καὶ σὲ χάρτη τοῦ G. Mercator τὸν ἴδιο χρόνο (εἰκ. 27)³⁶. Ὁ χάρτης τοῦ J. Peeters τὸ 1685 ἔχει ὑπόμνημα μὲ ἀριθμούς. Ὁ ἀρ. 10 ποὺ τοποθετεῖται στὴ θάλασσα ὑπομνηματίζεται ὡς «Golfe du tresor» καὶ ὁ ἀρ. 11, ποὺ τοποθετεῖται στὴν στεριά, μὲ ἰχνογράφημα πάλι ἐκκλησίας σὲ βουνό, ὑπομνηματίζεται ὡς «caverna»³⁷. Στὸ νησολόγιο τοῦ de Witt, τὸ 1702, σημειώνεται ἡ λέξη *caverna*³⁸. Τέλος, στὸν χάρτη τοῦ J. B. Homann, τοῦ 1716-1737, ἡ λέξη *caverna* βρίσκεται στὴν στεριά ἀνάμεσα σὲ δύο λόφους, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Δραγονέρα³⁹.

Εἶναι φανερό ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ σημασία τῶν Κυθήρων γιὰ τοὺς θαλασσοπόρους ἐκείνων τῶν χρόνων ἰδιαίτερα τονίσθηκε στοὺς χάρτες ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν χερσόνησο τοῦ Βουνοῦ, λόγῳ φυσικὰ καὶ τῆς γειτονικῆς ὑπαρξῆς τοῦ πιδὸ σπουδαίου λιμανιοῦ τῶν Κυθήρων⁴⁰ στὸν Αὐλαίμονα. Καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἀπὸ τὸ 1574, στὸν χάρτη (νησολόγιο) τοῦ Donato Bertelli καταγράφεται ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἐκκλησίας στὸ Βουνό, ἰχνογράφημα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Camocio τὸ 1576, τὸν Rosaccio Giuseppe τὸ 1606 καὶ τὸν

29. Λιβιεράτος - Μπούτουρα, Ἀβραμέα, 1985, 73.

30. Τόλιας 2001, 138.

31. Λιβιεράτος - Μπεριᾶτος 2001, 156. Φυσικὰ τὰ οἰκιστικὰ συγκροτήματα τῆς ἐνδοχώρας τῶν νησιῶν ἀποδίδονται σχηματικὰ: Τόλιας 2001, 23.

32. Ἀβραμέα 1985, 80, εἰκ. 43β.

33. C. F. Camocio, *Isole famose, porti,*

fortezze e terre maritime (Venezia 1576).

34. Ἀβραμέα 1985, 108, εἰκ. 71.

35. Λιβιεράτος - Μπεριᾶτος 2001, 161.

36. Ἀβραμέα 1985, 102-3, εἰκ.67.

37. Λιβιεράτος - Μπεριᾶτος 2001, 159.

38. Λιβιεράτος - Μπούτουρα.

39. Παραπομπὴ σὲ Λιβιεράτο-Μπεριᾶτο 2001.

40. Σὲ γεωγράφους Leonhard, Philippon.

Είκ. 18. Λεπτομέρεια από χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ Donato Bertelli τὸ 1574.

J. Peteers τὸ 1685. Εἶναι πιθανότατο ὅτι σ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες ἀποδίδεται σημεῖο χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς θαλασσοπόρους.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ λέξη *caverna*, ποὺ τοποθετεῖται στοὺς χάρτες τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16ου μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 18ου αἰ. στὴν ἀνατολικὴ πάντοτε ἀκτὴ, ἀποδίδει κάποιο χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ νησιοῦ, προσδιοριστικὸ τῆς θέσης γιὰ τοὺς ναυτιλλομένους τῆς ἐποχῆς. Εἶναι λοιπὸν ἐνδιαφέρον ὅτι γιὰ μία μεγάλη σπηλιὰ κάνει λόγο ὁ Ἰσπανὸς εὐγενὴς Pero Tafur, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω πέρασε ἀπὸ τὰ Κύθηρα μεταξὺ 1435-1439, στὸ ταξίδι του γιὰ τοὺς Ἀγίους Τόπους⁴¹. Ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῶν Κυθήρων μόνο ὁ R. Leonhard⁴² σχολίασε τὴ λέξη *caverna* τῶν χαρτῶν, ὑποστήριξε δηλαδὴ ὅτι «der Ort Caverno bezieht sich auf die grossen Höhlen an der NE Küste». ...Μήπως ἡ Ἀλευροσπηλαία (Ἀλευροσπηλαιον = Mehlhöhle κατὰ Leonhard 1899, 29) τῶν σύγχρονων χαρτῶν εἶναι σχετικὴ.

41. «I saw also a mighty rock which is very smooth, but which rises to a great height. In the midst of it is a cave, two hundred fathoms high

and more than that in depth».

42. Leonhard 1899, 3.

Εικ. 19. Χάρτης τῶν Κυθήρων τοῦ F. Ferretti τὸ 1579.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χαρτογράφους στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων ἀναφέρεται τὸ 1703 ὁ Alessandro Pini, Φλωρεντινὸς ἱατροφιλόσοφος, ποὺ χρημάτισε στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας ὡς γιατρὸς τοῦ νοσοκομείου τοῦ Ναυπλίου. Στὴ χειρόγραφη *Περιγραφή τῆς Πελοποννήσου*, ποὺ ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Α. Μ. Μάλλιαρη καὶ στὰ ἐλάχιστα ποὺ σημειώνει γιὰ τὰ Κύθηρα ὁ Allesandro Pini ἀναφέρει: «Quest'isola ... ha una fortezzeta elevata in un monte sopra il mare qualche tre miglia oblique nell'istesso luogo ove par che fosse l'antica città»⁴³. Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δὲν ἀναφέρεται ρητά. Μὲ τὸν ὅρο «fortezzeta» ὅμως ὁ Alessandro Pini δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἐννοεῖ τὰ παραθαλάσσια φρούρια τῆς Χώρας καὶ τοῦ Αὐλαίμονα. Ὁ συσχετισμὸς τῆς «fortezzeta» μὲ τὴν ἀρχαία πόλη τῶν Κυθήρων καὶ ἡ ἵδρυσή της «in un monte sopra il mare» δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ Alessandro Pini ὑπονοεῖ τὸ Βουνό, καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ἐρείπια ποὺ βρίσκονται ἀνατολικά τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὴν λίγο ψηλότερη, ἀνώνυμη κορυφή

43. Μάλλιαρης 1998, 29.

Εικ. 20. Χάρτης τῶν Κυθήρων τοῦ A. Ortelius τὸ 1584.

τοῦ Βουνοῦ. Τὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων ὑπονοεῖ πιθανότατα τὸ 1719 καὶ ὁ Mirone, ποὺ ἀναφέρει ὅτι «Il y a un mechant Fort sur le bord d'un précipice qui domine le Havre de Saint Nicolas»⁴⁴, γιατί, ὅπως γνωρίζουμε ἤδη, τὸ μόνο ὑψηλὸ καὶ ἀπόκρημνο σημεῖο ποὺ κυριαρχεῖ στὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα εἶναι τὸ Βουνό. Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. λοιπὸν ὑπῆρχε φρούριο στὸ Βουνό, ποὺ στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα εἶναι ἐρειπωμένο, ὅπως σημειώνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Castellan, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ πιὸ κάτω. Εἶναι, πάντως, ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τόσο ὁ Pini, καὶ ὁ Mirone, ὅσο καὶ ὁ Castellan δὲν ἀναφέρουν οὔτε τὸν Ἅγιο Γεώργιο, οὔτε τὴν Παναγία. Ὁ Castellan μάλιστα ἀναφέρει τὸ Βουνὸ ὡς Montagne de San-Nicolo.

Λατρευτικὴ δραστηριότητα θὰ ὑπῆρχε πάντως στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. καὶ 120 χρόνια μετὰ τὸν Mirone, ὅταν στὶς 4 Ἰουνίου

44. Mirone, 1731, 44.

Εικ. 21. Χάρτης του G. Mercator το 1606.

1838 τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἐπισκέφθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ πιὸ κάτω, ὁ Ἀμερικανὸς ἱεραπόστολος G. W. Leybourn, μαζί με κάποιους ἄγνωστους Κυθη-
ριους, γιατί ἀναφέρει σχετικὰ με τὸν Αὐλαίμονα ὅτι «ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἑνὸς λόφου
βλέπει κανεὶς τὸν κόλπο τοῦ Αὐλαίμονα κι ἀκόμα τὴν ἀρχαία πρωτεύουσα καὶ τὸ
ἀρχαῖο λιμάνι. Στὰ ἀριστερὰ μου ἔδειξαν τὸ σημεῖο ὅπου ἦταν κτισμένα τὰ ἀρχαῖα
Κύθηρα ...»⁴⁵. Ἡ κορυφὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ εἶναι βέβαια τὸ μόνο ὑψηλὸ
σημεῖο, ποὺ ἐπισκοπεῖ, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, τὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέρει ὁ G. W. Ley-
bourn⁴⁶. Τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ., ὅμως, τὸ 1796, στὸ ἀκριβέστατο γιὰ τὴν ἐποχὴ

45. Παπαγεωργίου 1975, 253, Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982, 135.

46. Ἴσως τὸ Βουνὸ ἔχει στὸν νοῦ του καὶ ὁ Gerard de Nerval τὸ 1843, ποῦ, συγχέοντας τὸ πραγματικὸ με τὸ φανταστικὸ, ὅπως θὰ δοῦμε

πιὸ κάτω, ἀναφέρει ὅτι «τίποτε ἐπίσης δὲν ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ ἦταν στὸ βουνὸ τῆς Οὐράνιας Ἀφροδίτης. Τὴν ἀντικατέστησε τὸ φρούριο, ποὺ φρουρεῖται σήμερα ἀπὸ ὁμάδα Σκωτζέζων.» Πετρόχειλος 1979, 112.

σχέδιο της περιοχής του Αυλαίμονα, που δημοσιεύεται στο βιβλίο του Α. L. Castellan, στο «Montagne de San Nicolo», τὸ Βουνό, δὲν σημειώνεται κάποιος ναὸς στὴ θέση τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας ἀλλὰ ἓνα στρογγυλὸ κτίσμα καὶ ἐρείπια στὴν ψηλότερη, ἀνώνυμη κορυφὴ τοῦ Βουνοῦ, τὰ ὁποῖα μάλιστα σημειώνονται καὶ γραπτὰ ὡς «Tour et Ruines»⁴⁷. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ τὰ ἐρείπια τοῦ μικροῦ φρουρίου ποὺ ἀναφέρουν στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. οἱ Pini καὶ Mironne, ποὺ περιέπεσε σὲ ἀχρηστία, καθὼς δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μετρήθηκε τότε ἀστρονομικὰ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ γεωγραφικὸ πλάτος τῶν Κυθήρων σὲ 36° 14' 12'' καὶ τὸ γεωγραφικὸ μῆκος σὲ 20° 44' 40'' ἀνατολικά τοῦ μεσημβρινοῦ τοῦ Παρισιοῦ⁴⁸.

Εὐτυχῶς ποὺ τὸν 19ο αἰ. καὶ κατὰ τὴν Ἀγγλοκρατία ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ ἔμεινε μακριὰ ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ Ἑμ. Μόρμορη, τοῦ Captain Preston καὶ ἄλλων Κυθήριων καὶ Ἀγγλων, ποὺ ἀναφέρονται πιὸ κάτω. Πάντως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Κυθήρων τὸ 1864 δὲν ὑπῆρχε πιὰ λόγος ὁποιασδήποτε κρατικῆς παρουσίας στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ποὺ ἀφέθηκε ἀποκλειστικὰ στοὺς πιστοὺς του. Ἄν ἀνατρέξει κανεὶς στὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων, ὁ ἀριθμὸς τῶν 19 νομισμάτων ποὺ χρονολογοῦνται στὴ βασιλεία τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' (1863-1913), ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς νομισμάτων σὲ μία τόσο μικρὴ χρονικὴ περίοδο, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, καθὼς καὶ ἡ μικρὴ νομισματικὴ τους ἀξία, βεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιὰ ταπεινὲς προσφορὲς εὐσεβῶν Κυθηρίων. Οἱ ὅποιοι ξένοι ἐπισκέπτες στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό μέχρι καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰ. ἦταν μερικοὶ ἐρευνητές, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ κάποιοι, ἐλάχιστοι, ἀρχαιολόγοι⁴⁹.

Ὁ πρῶτος ἀρχαιολόγος ἐπισκέπτης τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό τὸ 1875, ὁ R. Weil, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνῃ ἐπίσης λόγος πιὸ κάτω σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὰ Κύθηρα, δίνει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κορυφή⁵⁰. Εἶναι ἀξιο-

47. Castellan 1808, πίν. 5 bis.

48. «Ou M. de Chabert en 1796, observa la latitude de 36° 14' 12'' et dont il determina la longitude à 20° 44' 40'' à l'Orient du Meridien de Paris», Castellan 1808, πίν. 5 bis. Leonhard 1899, 6. Ὅπως ἀναφέρει ὁ R. Leonhard τὰ γεωγραφικὰ πλάτη καὶ μῆκη δὲν ξαναμετρήθηκαν ἕκτοτε.

49. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό δὲν ἀναφέρεται στὸ χρονικὸ τοῦ ἱερέα Δανιὴλ Βαρυπάτη-Χρυσέα, ὁ ὁποῖος στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. καταγράφει χρονικὰ κυθηραϊκῶν μονῶν καὶ ναῶν καὶ μάλιστα καὶ τῆς Ἁγ. Μόνης. Καλλίγερος 1998, 27-30.

50. Συγκεκριμένα ὁ R. Weil γράφει ὅτι: «Der Berg des H. Georgios, welcher im NO die Ebene von Avlemona abschliesst, trägt auf seinem in eine schroffe Felsklippe auslaufenden Gipfel neben den Resten eines kleinen, verfallenen Klosters eine Kapelle der Panagia und dahinter eine grössere des H. Georgios. Die letztere, ein alter byzantinischer Bau, in dem antike Quadern benutzt sind, ist über einem in lebhaften Farben ausgeführten Mosaikboden errichtet, der jetzt völlig verwahrlost aus 3-4 grösseren und einer Anzahl kleinerer Bruchstücke besteht, welche die östliche Hälfte der Kirche und das ἱερόν einnehmen. Im Vorderraum ist ein mit einem Speer

σημείωτο ότι ο R. Weil μνημονεύει την ύπαρξη έρειπίων μιᾶς μονῆς, δὲν σημειώνει ὅμως τὴν ὑπαρξη ἀρχαίων προχριστιανικῶν χρόνων. Ἐνα χρόνο μετὰ τὸν R. Weil, τὸ 1876, ἀνεβαίνει στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ὁ O. Riemann, ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἡ κορυφή του εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρο. Ὁ O. Riemann ἔδωσε τὴν πληρέστερη μέχρι σήμερα περιγραφὴ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου, ποὺ σημείωσε πρῶτος ὁ Nicolas de Nicolay καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερα⁵¹. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ

bewaffneter Mann und Reste von wilden Thieren zu erkennen, vor der ἱερὰ τράπεζα r. und l. zwei Vögel (Tauben ?) einander gegenüber gestellt und oben eingefasst durch 3 Seiten einer bandartigen Umrahmung, welche hier als Polygon abschliesst. Die gleiche Umrahmung ist im Innern der Kirche längs der nördlichen und südlichen Umfassungsmauer zu verfolgen, woraus sich für das Mosaik eine Breite von c. 5.00 m. ergibt; im westlichen Theil der Kirche, wo die Nordmauer an die Südmauer näher herantritt, konnte ich vom Mosaik nichts entdecken, so dass man sich zweifellos bei der Erbauung der Kirche den hier vorhandenen antiken Resten anbequent hat. Die Rettung des Mosaiks aber wird nur dem Umstand zugeschrieben werden können, dass man in einem der im Thierkampf dargestellten Reiter, wie sie bei Nicolay, der das Ganze noch in besserer Erhaltung vorgefunden, beschrieben werden, das Bildniss des Kirchenheiligen zu sehen geglaubt hat.» (Weil 1880, 234 5.) Ὁ R. Weil σημειώνει ἀκόμη ὅτι «Den mosaikboden habe ich nur am Vorabend der Panegyris zu sehen bekommen, und zwar den Theil ausserhalb des Altarraums nur bei Lampenschein, so dass ich auf eine Farbenbeschreibung verzichten muss.» Weil, 1880, 234, σημ. 1.

51. «Sur cette montagne (Mont Saint Georges) il existe deux chapelles, consacrées l'une à la Παναγία, l'autre à saint Georges. C'est dans cette dernière que j'ai retrouvé, avec M. Cavallini, ce qui reste de la mosaïque de Nicolas de Nicolai. Il n'y a plus que trois fragments de ce pavé en mosaïque. Le plus grand, qui peut avoir environ 2 metres sur 1.50 m., était couvert de terre et de chaux, de sorte qu'on n'y distinguait plus rien. On se rappelait par tradition que la mosaïque représentait un guerrier (saint Georges) à cheval, et à

un certain endroit on croyait reconnaître le casque du cavalier. M. Cavallini ayant fait nettoyer la mosaïque, le prétendu casque se trouva être une queue de lion, et peu à peu toute une scène de chasse apparut: à gauche, un lion tourné vers la droite, dans la gueule duquel un chasseur, debout, vêtu d'une tunique rouge serrée à la taille, enfonce une lance; au-dessus de ce chasseur, un autre chasseur, également vêtu de la tunique rouge, avec un bonnet rouge, et monté sur un cheval noir; le cheval est tourné vers la droite, mais le chasseur regarde en arrière; son bras droit étendu tient un long arc par le milieu; de son bras gauche, recourbé au coude, il place sur la corde une longue flèche, avec laquelle il vise un but situé en dehors de la mosaïque. À la droite du cavalier sont représentés une perdrix aux pattes rouges, une panthère, et plus à droite le commencement du corps d'un boeuf sauvage; le tout était entouré d'une bordure avec des dessins d'ornement. Un autre fragment, que nous fîmes également nettoyer, représente, au milieu d'une bordure à dessins d'ornement, un autre chasseur debout, vêtu comme les deux premiers, avec des guêtres d'un rouge clair et des chaussures noires. À gauche, entre une fleur noire et une fleur rouge, on voit une perdrix. Un troisième fragment existe dans le sanctuaire de la chapelle; on distingue très nettement, à droite, sous une bordure ornée d'une grecque, une colombe. La mosaïque est faite de petites pierres noires, grise, blanches, jaunes et rouges. Le travail est soigné. (Par exemple l'artiste a essayé d'indiquer, par une ligne grise, l'ombre du nez sur la figure du chasseur qui frappe le lion; il a représenté le sang qui coule de la gueule de celui-ci, etc.) et assez fin. La chapelle Saint-Georges est bâtie avec des blocs de tuf qui ont été, paraît-il, apportés de Paliopoli; c'est aussi

O. Riemann τὸ 1876 ἀναφέρει τὴν ἀνεύρεση ἀπὸ χωρικό «une statuette de bronze, représentant un jeune homme qui tenait sa main sur les lèvres»⁵², περιγραφή ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποδίδει ἓνα μινωικὸ εἰδώλιο. Εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ O. Riemann γιὰ πρώτη φορὰ σημειώνει σὲ χάρτη τὴν ὀνομασία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (Mt. St. Georges)⁵³, λέγει ὅτι («ἓνα αἰῶνα μετὰ τὸν Nicolas de Nicolay δὲν ἀπέμεινε πλέον παρὰ ἐλάχιστον μέρος τοῦ μωσαϊκοῦ.») (εἰκ. 22).

de là que viennent quelques petits fragments d'architecture, en marbre, qui se voient dans l'église.» Riemann 1880, 37-8.

«Ἐπὶ τοῦ ὅρους τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὑπάρχουν δύο μικραὶ ἐκκλησίαι, ἀφιερωμέναι ἢ μὲν εἰς τὴν Παναγίαν, ἢ δὲ εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον. Ἐντὸς τῆς δευτέρας εὗρηκα μετὰ τοῦ κ. Καβαλλίνης ἐκεῖνο ποὺ ἀπομένει ἐκ τοῦ ἀναφερθέντος ἀπὸ τὸν N. de Nicolay μωσαϊκοῦ. Δὲν διατηροῦνται πλέον παρὰ τρία ἀποσπάσματα τοῦ μωσαϊκοῦ αὐτοῦ λιθόστρωτου. Τὸ μεγαλύτερον ποὺ εἶναι περίπου 2 μ. ἐπὶ 1.50 μ. ἦτο καλυμμένον ἀπὸ ἀσβέστη ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται καθαρὰ πλέον. Τὸ ἐξελάμβανε κανεὶς ἀπὸ τὰς παραδόσεις τὰς ὁποίας ἄκουγε ὅτι παρίστανε ἔφιππον πολεμιστὴν (Ἅγιον Γεώργιον) καὶ εἰς κάποιο συγκεκριμένο σημεῖο ἐπίστευε ὅτι θὰ ἀναγνώριζε τὴν περικεφαλαία τοῦ ἀναβάτου. Κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Καβαλλίνης καθαρισμὸν τοῦ μωσαϊκοῦ ἢ ὑποτιθέμενη περικεφαλαία εὗρέθη ὅτι ἦτο οὐρὰ λέοντος, διαρκούντος δὲ τοῦ καθαρισμοῦ ἀπεκαλύφθη ἡ ἐξῆς κυνηγετικὴ σκηνή. Εἰς τὸ ἀριστερόν, λέων ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς τὸ στόμα τοῦ ὁποίου καρφώνει λόγχην κυνηγὸς μὲ ἐρυθρὸν χιτῶνα προσηρμοσμένον εἰς τὸ σῶμα του, ἄνω δὲ τοῦ κυνηγοῦ στέκεται ἔφιππος ντυμένος ἐπίσης μὲ ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ καπέλλον. Ἐξ αὐτῶν ὁ μὲν ἵππος εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ δὲ ἀναβάτης παρατηρεῖ πρὸς τὰ ὀπίσω κρατώντας διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς του τὴν ὁποίαν ἔχει τεταμένην ἀπὸ τὸ μέσον μακρὸν τόξον, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, τῆς ὁποίας κάμπτει τὸν ἄγκωνα, θέτει ἐπὶ τοῦ νεύρου μακρὸν βέλος, μὲ τὸ ὁποῖον σκοπεύει πρὸς κατεύθυνσιν εὕρισκομένην πέραν τοῦ μωσαϊκοῦ. Δεξιὰ τοῦ ἵππεως εἰκονίζονται πέρδικα μὲ τοὺς πόδας ἐρυθροὺς, πάνθηρ καὶ δεξιώτερον τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ σώματος ἀγρίου βοδιοῦ. Τὸ ὅλον ἦτο πλαι-

σιωμένον ἀπὸ γύρον ποὺ ἔφερε διακοσμητικὰ σχέδια. Ἐν ἄλλο ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐκαθαρίσαμεν, παρουσιάζει τρίτον κυνηγὸν ὄρθιον εἰς τὸ μέσον τοῦ κεντημένου περιθωρίου, ἐνδεδυμένον καθὼς οἱ δύο ἄλλοι μὲ περικνημίδας ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ καὶ μαῦρα ὑποδήματα. Εἰς τὸ ἀριστερόν μετὰ ἐνὸς μέλανος καὶ ἐνὸς ἐρυθροῦ ἄνθους, φαίνεται πέρδικα μὲ πόδας ἐρυθροὺς, πάνθηρ καὶ δεξιώτερον τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ σώματος ἀγρίου βοδιοῦ. Τὸ ὅλον ἦτο πλαισιωμένον ἀπὸ γύρον ποὺ ἔφερε διακοσμητικὰ σχέδια. Ἐν ἄλλο ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐκαθαρίσαμεν, παρουσιάζει τρίτον κυνηγὸν ὄρθιον εἰς τὸ μέσον τοῦ κεντημένου περιθωρίου, ἐνδεδυμένον καθὼς οἱ δύο ἄλλοι μὲ περικνημίδας ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ καὶ μαῦρα ὑποδήματα. Εἰς τὸ ἀριστερόν μετὰ ἐνὸς μέλανος καὶ ἐνὸς ἐρυθροῦ ἄνθους, φαίνεται πέρδικα. Τρίτον τέλος ἀπόσπασμα ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας. Εἰς τὸ δεξιὸν διακρίνει κανεὶς σαφῶς ὑπὸ μαιανδρικὸν περιθώριον μίαν περιστεράν. Τὸ μωσαϊκὸ ἔχει γίνεαι ἀπὸ μικρὰς μαύρας, γκριζας, λευκάς, κίτρινas καὶ ἐρυθρὰς πέτρας. Ἡ ἐργασία εἶναι ἐπιμελημένη καὶ ἀρκετὰ λεπτή. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ σωροὺς πωρολίθων, τοὺς ὁποίους μετέφερον φαίνεται ἐκ τῆς Παλαιοπόλεως. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐπίσης προέρχονται μερικὰ μικρὰ τεμάχια ἀρχιτεκτονικῆς ἐκ μαρμάρου τὰ ὁποῖα διακρίνονται ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας.» Πετρόχειλος 1979, 64-5. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Καβαλλίνης, ποὺ ἀναφέρει ὁ O. Riemann εἶναι ὁ Κυθήριος συλλέκτης ἀρχαιοτήτων Καβαλλίνης, ποὺ ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν O. Riemann, ὅπως σημειώνεται πιὸ κάτω.

52. Riemann 1880, 32, σημ. 1. Πετρόχειλος 1979, 58, σημ. 1.

53. Riemann 1880, πίν. 2. Πετρόχειλος 1979, 44, σημ. 2.

Εικ. 22. Τμήμα ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

Τὸ 1884 ἐπισκέφθηκε τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό, ποὺ ἀνῆκε τότε στὸν Δῆμο Ποταμίων, ὁ γεωγράφος Ἀ. Μηλιαράκης⁵⁴, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι «τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου ὄρους, οὗτινος τὸ ἔδαφος ἦτο ἐστρωμένον ἐκ μωσαϊκοῦ, ἐξ οὗ σώζεται ἔτι μικρὸν τμήμα». Στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., τὸ 1896, τὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων ἐπισκέπτεται ὁ Γερμανὸς γεωγράφος R. Leonhard, ποὺ ἀναφέρει τόσο τὴν ἀνώνυμη κορυφή, ὅσο καὶ τὴν κορυφή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου⁵⁵.

Παρὰ τὴν πρώιμη παράδοση τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 20οῦ αἰ. (εἰκ. 23), κανεῖς δὲν ἔστρεψε τὴν προσοχή του στὸ σημεῖο ποὺ βρέθηκε. Τὸν 20ὸ αἰ., ἂν καὶ πυκνώνει ἡ παρουσία τόσο Ἑλλήνων ὅσο καὶ ξένων ἀρχαιολόγων στὰ Κύθηρα καὶ ἡ θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου σημειώνεται ὀνομαστικὰ στὸν χάρτη τῶν Κυθήρων, ποὺ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Δ. Ἀλβανάκη⁵⁶, ἐλάχιστοι ἀνέβηκαν καὶ

Εικ. 23. Εἰδώλιο EAM. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.

54. Μηλιαράκης 1886, 272.

55. Ἡ περιγραφή τοῦ R. Leonhard ἔχει ὡς ἑξῆς: «Mit steilem Anstieg erhebt sich der runde Kugel des Ag. Giorgios von der Küste aus; am schroffsten ist der Abfall gegen Kap Surumi. Der höchste Punkt des Gipfelplateaus wird durch eine alte Turmruine gekrönt (363 m.). 500 m. südwestlich von ihr steht auf dem Plateau ein verfallenes Kloster mit einer Kapelle der Panagia und einer byzantinischen Kirche des Ag. Giorgios (321 m.), von welcher der Berg benannt ist.

Dieselbe ist merkwürdig durch ihren Fussboden, welcher jetzt noch zum Teil von einem alten Mosaik gebildet wird (Weil, Kythera 234) in welchem Nicolas de Nicolay, der es im Jahre 1551 noch in besserer Erhaltung sah, Jäger zu Pferde, Hirsche, Löwen, Bären, Hunde und verschiedene Vögel unterschied (Pérégrinations 71). Es ist daher nicht unwahrscheinlich, dass auf dieser Stelle der Kultus seit dem Altertum keine Unterbrechung erfahren hat.» Leonhard 1899, 22.

56. Κυθηραϊκὴ Ἐπετηρίδα 1912-1913, 9.

Εικ. 24. Γεώργιος Σωτηρίου.

στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Οὔτε κὰν ὁ Β. Στάης, ἂν καὶ Κυθήριος, ποὺ ἔκανε ὅπως σημειώθηκε πιδὸ πάνω, τὴν πρώτη κανονικὴ ἀνασκαφὴ στὰ Κύθηρα καὶ μάλιστα προϊστορικῶν χρόνων⁵⁷. Ἡ μόνη μαρτυρημένη ἐπιστημονικὴ ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολογικὴ παρουσία στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ. ὑπῆρξε αὐτὴ τοῦ Γ. Σωτηρίου (εἰκ. 24), ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ μαζί μὲ τὸν Κυθήριο Σπ. Στάθη τὸ 1916⁵⁸. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ ἀναφέρεται ὅμως στὸ βιβλίο τοῦ W. Miller, *Ἡ φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα*, τὸ 1908, ὅπως σημειώθηκε πιδὸ πάνω⁵⁹. «Διὰ δὲ τὴν Βενετιάν τὰ Κύθηρα ἀπέβησαν ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῶν θέσεως ἄξια πολλοῦ λόγου

μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ βενετικῶν σταθμῶν. Τότε τὰ Κύθηρα ἦσαν ὁ μόνος διάμεσος λιμὴν τῶν Βενετῶν μεταξὺ Ζακύνθου καὶ Κρήτης. Ἦσαν δὲ καὶ ἐξαίρετος σκοπιά, ὅπου ἠδύναντο νὰ μεταβιβάζωνται εὐκόλως ἀγγέλματα ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ νὰ κατοπτρεύωνται πλοῖα μέχρι μεγίστης ἀποστάσεως. Καὶ δὴ κατὰ τοὺς ἐπικινδύνους μῆνας, ἀπὸ Μαρτίου μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου, ἐφύλασσε πάντοτε φρουρὸς ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀγ. Γεωργίου, πυρσοὶ ἀνή-

57. Στάης 1915. Εἶναι βέβαια περιέργο πὼς ὁ Β. Στάης δὲν πληροφορήθηκε τὴν ἐκ Κυθήρων παράδοση στὴ Συλλογὴ Χαλκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ χάλκινου μινωικοῦ εἰδωλίου. Φυσικὰ τὸ εἰδῶλιο ἀρ. 6433 δὲν ὑπάρχει στὸν κατάλογο τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ 1915, ποὺ σταματᾷ στὸν ἀρ. 6205, Stais 1915 β, XV.

58. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γ. Σωτηρίου στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καὶ στὸ μωσαϊκὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἐφθαρμένον ψηφιδωτὸν δάπεδον, ὅπερ κοσμεῖ ἀνακαινισθὲν ναῖδριον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἐκτισμένον ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐνὸς τῶν ὑψηλοτέρων τῆς νήσου βουνῶν ὑψομένου πλησίον τῆς Παλαιοπόλεως. Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο ἔνεκα τῶν διακοσμητικῶν του θεμάτων (κυνηγετικά σκηναί, πτηνά, ἐλληνοιστικοὶ μαϊάνδροι κλπ.) δύναται νὰ καταταχθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος μ.Χ. καὶ εἶναι ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως ἀκμαζούσης ὁπωσδήποτε

ποτε βυζαντινῆς πόλεως ἐν Κυθήροις κατὰ τοὺς περὶ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνους, ὅπως θὰ ἠδύναντο ἴσως τοῦτο καὶ δι' ἀνασκαφῶν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Παλαιοπόλεως νὰ πιστωθῇ.» Σωτηρίου 1923. Ὁ Γ. Σωτηρίου ἀναφέρει ἀκόμη δύο φορές τὸ ψηφιδωτὸ μὲ λανθασμένη ὅμως τοπωνυμικὴ ἔνδειξη. Σωτηρίου 1929, 166 (βασιλικὴ Ἀγ. Γεωργίου Παλαιοπόλεως διασώζουσα τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου παραμορφωθείσα δι' ἐπισκευῶν) καὶ Σωτηρίου 1930, 572, σημ. 2 (παρὰ τὴν Παλιόπολιν τῶν Κυθήρων σώζονται λείψανα ἄλλης βασιλικῆς ἐντελῶς ἀνακαινισθείσης εἰς τελευταίους χρόνους – Ἀγ. Γεώργιος τοῦ Κάστρου–, ἥτις ὅμως ἦτο παλαιοχριστιανικὴ ὡς γίνεται φανερὸν ἐκ τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς δαπέδου).

59. W. Miller, *The Latins in the Levant, A history of frankish Greece, 1204-1566* (London 1908), Οὐίλ. Μίλλερ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι*, μετάφρ. Σπύρ. Π. Λάμπρου, Β' 329.

Εἰκ. 25. Προσβλέπον-
τας τὸν Ἅγιο Γεώργιο
στὸ Βουνό.

πτοντο τὴν νύκτα, γνωρίζοντες εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ κυβέρνησιν τὴν προσέγγισιν τουρ-
κικοῦ στόλου καὶ διὰ βραχέων τὰ Κύθηρα ἦσαν ὀφθαλμὸς τῆς Κρήτης.»⁶⁰.

Ἡ μόνη ἄλλη ἐπιστημονικὴ, ἃν καὶ ἀπλὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ
τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ. ἦταν αὐτὴ τῶν Bürchner-Maull⁶¹. Οὔτε καὶ ἡ S. Benton,
ποὺ ὅπως σημειώθηκε, ἐντόπισε πρώτη τὴν ὑπαρξὴ τῶν μινωιτῶν στὸ γειτονικὸ
Καστρί τὸ 1931-1932⁶² ἀνέβηκε στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος
στὸ Βουνὸ παρέμεινε γιὰ ὁλόκληρο τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ. αὐτὸ ποὺ ἦταν
πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, σημεῖο προσανατολισμοῦ γιὰ τοὺς παραπλέοντες ναυ-
τικούς καί, ἀσφαλῶς, ἐξ ἴσου σημαντικό, τόπος λατρείας. Οἱ ναυτικοί, ἃν δὲν διέ-
κριναν ἀμέσως κάποια κτίσματα στὴν κορυφὴ (εἰκ. 25), ἀσφαλῶς ὅμως ἦταν ἀδύ-
νατον νὰ μὴν παρατηρήσουν ἓνα μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο. Ὁ ἀναλημματικὸς
αὐτὸς τοῖχος δὲν χτίσθηκε φυσικὰ γιὰ νὰ εἶναι ὁρατὸς ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση στὴ
θάλασσα, ἀλλὰ γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὰ χώματα τοῦ Ἀνδῆρου 2 στὸ Νότο, ὅπως
θὰ δοῦμε. Τὸ περιοδικὸ ἀσβέστωμά του ὅμως εἶχε ἀσφαλῶς σκοπὸ τὴν ἄμεση καὶ
ἀπὸ ἀπόσταση ἐπισήμανση τῆς θέσης, σύμφωνα μὲ μαρτυρίες παλαιότερων ναυ-
τικῶν τοῦ Αὐλαίμονα. Ἄλλωστε, ὅπως σημειώθηκε, ἡ ὀνομασίᾳ Ἅγ. Γεώργιος δηλω-
νόταν πιὰ καὶ στοὺς χάρτες τῶν Κυθέρων ἀκόμη καὶ στὶς ἐγκυκλοπαιδεῖς Ἑλευ-
θερουδάκη, Πυρσοῦ καὶ Ἡλίου⁶³. Καὶ ἦταν ἀκόμη καὶ οἱ πάμπολλοι κατὰ καιροὺς

60. Οὐίλ. Μίλλερ, *Ἡ Φραγκοκρατία στὴν
Ἑλλάδα*, μετάφρ. Ἁγ. Φουριώτης, 635.

61. Bürchner-Maull, *Ajos Jorjios*.

62. Benton 1931-1932, 345-6.

63. Ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Βουνὸ δηλώνεται
στὸν χάρτη Κυθέρων Γιαντισάρας 1969 μὲ
σταυρὸ καὶ ὀνομαστικά. Σὲ Λεοντσίνη 1971
ὕπάρχει χάρτης Κυθέρων μὲ τὴν ἑνδειξὴ «συν-

Κυθήριοι προσκυνητές που ἀνηφόρισαν ἀπὸ τὸν Αὐλαίμονα, τὸ Καστρί ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη, στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό⁶⁴. Σὲ μία διάλεξη ποὺ ἔδωσα τὸ 1994 στὸ γηροκομεῖο τῶν Κυθήρων στὸν Ποταμό, ὅπου ἐργαζόταν τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργεῖο, ἦταν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς τροφίμους τοῦ ποὺ ἀναμνήσθηκαν ποικίλες ἀναβάσεις τους, ἥδη στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ. (εἰκ. 26). Μερικοὶ μάλιστα ἀναγνώρισαν στὰ χάλκινα εἰδώλια ποὺ τοὺς ἐπιδείχθηκαν, «ἀγαλματάκια», ποὺ ἔβλεπαν τότε, χωρὶς νὰ τοὺς δίνουν καὶ ξεχωριστὴ σημασία. Καὶ ἦταν ἀρκετὰ τὰ χρησιμοποιούμενα κτίσματα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας στὴν κορυφή. Ὁλόκληρο τὸν 20ο αἰ. οἱ προσκυνητές θὰ λειτουργοῦνταν στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγ. Γεωργίου, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς κορυφῆς, μαζί μὲ τοὺς ἱερεῖς θὰ χρησιμοποιοῦσαν νερὸ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, τὴν προσκολλημένη στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς ἐκκλησίας, θὰ διέμεναν στὸ Κελλί, ποὺ κλείνει τὸ Ἄνδηρο 2 στὴ Δύση, θὰ παρατηροῦσαν τέλος τὸν μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο, τὸν οἰκίσκο στὸ Ἄνδηρο 3 καὶ τοὺς ἀλλεπάλληλους ἀναλημματικούς τοίχους στὸ Νότο. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀπρόσεκτοι προσκυνητές, δὲν μπορεῖ, θὰ ἔβλεπαν τὸ σημαντικότερο κτίσμα καὶ στὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς κορυφῆς, τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ ἴσως σὲ μία μικρὴ βόλτα τους τὴν παλαιὰ δεξαμενὴ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Κελλιοῦ.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ ἦταν, λόγῳ τῆς θέσης του, σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς λιγοστοὺς κατοίκους τόσο στὸν Αὐλαίμονα ὅσο καὶ στὸ Καστρί, πράγμα ποὺ βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Μία Κυθήρια γεννημένη στὸν Αὐλαίμονα, ὀνόμασε χαρακτηριστικὰ αὐτὴ τὴ σχέση ἀπόλυτη⁶⁵. Οἱ τελευταῖοι ἱερεῖς τοῦ Αὐλαίμονα, ὁ παπα-Εὐθύμιος Καλλίγερος καὶ ὁ Κρητικὸς παπα-Γιώργης Ἀδικημενάκης, ἀπὸ τὴν Λίσταρο τῆς Μεσσαράς, εἶχαν στενότερη σχέση μὲ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη ὁ παπα-Εὐθύμιος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ νοιάστηκε μὲ τὴ συλλογὴ ἐρανικῶν εἰσφορῶν γιὰ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Ὁ παπα-Γιώργης κάποιον διάστημα ἔζησε στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καί, φαντάζομαι, πὼς δούλεψε ὡς ἐργάτης στὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο, γιὰ νὰ βρῖσκεται πιὸ κοντὰ στὸν καταδικὸ τοῦ χώρου, ποὺ περιοδικὰ, μόνο, βίωναν καὶ κάποιοι ἄλλοι.

Ἄν μὲ τὶς δύσκολες συνθήκες τῆς ἐποχῆς οἱ ἱερεῖς τοῦ Αὐλαίμονα καὶ τῆς Ἀγ. Μόνης νοιάζονταν γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, δὲν ἦταν σὲ θέση ὅμως νὰ λάβουν καὶ σοβαρότερα μέτρα, λόγῳ τῆς πλήρους κρατικῆς ἀδιαφορίας. Ὑπάρχει μία πληροφορία ὅτι ὁ παπα-Εὐθύμιος Καλλίγερος ἀναγκάσθηκε νὰ περιφράξει τὸ μωσαϊκὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, γιατί «οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν πετραδά-

ταχθεῖς κατὰ τὸν ἀγγλικὸν ὑδρογραφικὸν χάρτην ὑπὸ τοῦ καθηγ. Ἰω. Στ. Πετροχειλου». Στὸν χάρτη δηλώνεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ μὲ τὸ σημεῖο + καὶ τὸ ὕψ. 326 καὶ ΒΑ τὸ ὕψ. 363

στὴ θέσῃ τῆς ἀνώνυμης κορυφῆς τοῦ Βουνοῦ.

64. Π.χ. ἐπίσκεψη τοῦ Δ. Κόμη (23.1.2002) μετὰ τὸν Θ. Σάμιο τὸ 1935, πεζοὶ ἀπὸ τὴν Ἀγ. Μόνη.

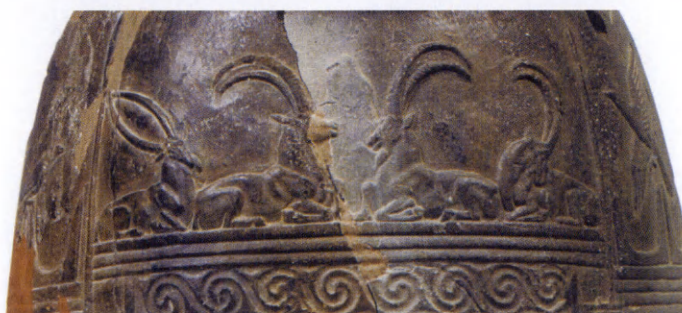
65. Ἀναστασία Κυριακάκη, 25.1.2002.

Εικ. 26. Διάλεξη στὰ Κύθηρα γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

κια γιὰ νὰ κάμουν φυλακτά». Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, μὲ τὴν ἐρήμωση τῶν Κυθήρων στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια, ἐλάχιστη μέριμνα εἶχαν οἱ ἀρχαιοῖτες τοῦ νησιοῦ καὶ καμία ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται σὲ μία «ἐπίσκεψιν εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῶν Κυθήρων» στὶς 14 Σεπτεμβρίου 1956 ἔξι Κυθηρίων⁶⁶, ποὺ δὲν ἐπισκέφθηκαν κὰν τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Γιὰ τὴν κατάσταση ὅμως τότε, τὸ 1956, τοῦ ναοῦ καταγράφεται ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλο Ι. Π. Κασσιμάτη, ὅτι «ὁ συνδοός μας Ἐμ. Σοφίος, φωτογράφος, μᾶς ἐβεβαίωσεν ὅτι ὅταν πρό τινος ἐπῆγε εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰς τὸ Βουνὸ διὰ νὰ φωτογραφήσῃ τὸ ἐκεῖ ψηφιδωτὸν ἠῦρε εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τρεῖς τράγους στεκομένους ἀγέρωχα»⁶⁷. Ἄν καὶ ἡ φυσικὴ εἰκόνα ποὺ σχηματίζεται αὐθόρμητα εἶναι αὐτὴ ἐνὸς μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, ὅπως εἶναι ἡ γνωστὴ ἀπόδοση ἐνὸς ἱεροῦ κορυφῆς στὸ ἀνάγλυφο λίθινον ρυτὸ τῆς Ζάκρου μὲ τοὺς αἰγάγρους (εἰκ. 27)⁶⁸, οἱ σκέψεις ὅμως ποὺ τὴν συνοδεύουν δὲν εἶναι καλές, γιὰ τὴν τραγικότητα τῆς ἀκηδίας τῶν ἀρχῶν.

Εἰκ. 27. Τμῆμα τοῦ ἀνάγλυφου λίθινου ρυτοῦ τῆς Ζάκρου μὲ τοὺς καθημένους αἰγάγρους στὸ δῶμα τῆς οἰκοδομῆς.

66. Οἱ καθηγητὲς Γ. Μαρσέλος καὶ Ε. Σ. Στάθης, οἱ δημοδιδάσκαλοι Ι. Π. Κασσιμάτης καὶ Ε. Σεμιτέκολος, ὁ φωτογράφος Ε. Σοφίος καὶ Ζ. Β.

Πανάρετος.

67. Ἐφημ. *Κυθηραϊκὴ Δραῖσις* 28.2.57, 198, 2.

68. Πλάτων 1974, εἰκ. 76-7, 94.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιοδικὲς ἀναβάσεις τοὺς ὅλοι οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὸν Αὐλαίμονα καὶ τὸ Καστρί, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ Κυθήριοι, κυρίως ἀπὸ τὸν λεγόμενο Μέσσα Δῆμο, δηλαδή τὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ, τὸ Λιβάδι καὶ τὴν Χώρα, ἀπὸ τὴν παραμονὴ τῆς ἀνοιξιάτικης γιορτῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου θεωροῦσαν χρέος τοὺς νὰ λάβουν μέρος στὸ πανηγύρι, ποὺ παρακολούθησε, ὅπως εἶδαμε, στὸν ἑσπερινὸ ἤδη τὸ 1875 ὁ R. Weil⁶⁹. Τὸ πανηγύρι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἦταν σημαντικὴ γιορτὴ γιὰ ὁλόκληρα τὰ Κύθηρα τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 20οῦ αἰ., ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ μία δημοσιευμένη ἀναφορά⁷⁰: «Ἡ πανήγυρις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἰς τὸ ὁμώνυμον βουνὸν συνεκέντρωσε κατὰ τὴν ἐπιθεωρησιακὴν μας περίοδον (Ἰουλίου 1922-30 Ἰουνίου 1923) πλείονας πανηγυριστὰς ἢ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον καὶ διεξήχθη ζωηροτέρα.»⁷¹

69. Weil 1880, 234, σημ. 2.

70. *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις* Α, 1923, 20.

71. Γιὰ τὸ πανηγύρι στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ καταγράφονται τὰ ἐξῆς τὴν 1η Μαΐου 1947 ἀπὸ τὸν Ν. Γ. Φατσέα στὰ Φατσάδικα: «Τὴν 23 παρελθόντος, μνήμην τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου, ἐπανηγύρισαν οἱ ὁμώνυμοι ἐν Κυθήροις ναοί. Εἰς τὸ βουνὸ παρὰ τὸν Αὐλαίμονα, ἡ πανήγυρις ἔφθασε περίπτου εἰς τὴν προπολεμικὴν τῆς ἀκμῆν, τόσον εἰς θρησκευτικὴν κατάνυξιν ὅσον καὶ εἰς συρροὴν προσκυνητῶν. Εἶναι δὲ παρήγορον ὅτι ὁ λαὸς μας ἐπανευρίσκει σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὰ παλαιὰ του ἔθιμα τὴν χαρὰν του καὶ τὴν ψυχικὴν ἀνακούφισιν μὲ τὰς ὁποίας ἐξετράφησαν οἱ πατέρες μας... Οἱ προσκυνηταὶ ἔφθασαν ἐκεῖ ἀπὸ τὸ ἀπόγευμα τῆς παραμονῆς, ἔπειτα ἀπὸ πολὺωρον πορείαν, διὰ τοὺς κόπους τῆς ὁποίας ἐλάμβανον ἀξιόλογον ἀποζημίωσιν ἀπὸ τὴν ὥραιότητα τῶν τοπίων καὶ τὴν μαγείαν τῆς ἀνοιξιάτικης φύσεως. Κεφαλές (δυστυχῶς φαλακρές). Ἅγιος Βασίλειος, Περάτης μὲ τὰ ἄφθονα νερὰ καὶ τὰ αἰωνόβια πλατάνια του, Παληόκαστρο μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου φρουρίου, Καλαμίτσα, Παληόπολη μὲ τοὺς ἐκτεταμένους ἐλαιῶνες τῆς, καὶ μὲ μαγικὸ φόντο τὴν καταγάλανη θάλασσα. Ἐπειτα ἀνάβασις-σκαρφάλωμα στὸ βουνὸ ἀπ' ὅπου ὁ παρατηρητὴς δὲν βλέπει λιγώτερα ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ ἀεροπλάνου. Τοὺς προσκυνητὰς ἐδέχθη μὲ τὴν καλωσύνην καὶ τὴν λεπτὴν εὐγένειαν ποὺ τὸν διακρίνουν ὁ εὐσεβέστατος ἡγούμενος Ἀγ. Μόνης κ. Προκόπιος Μόρμορης, γόνος ὡς γνω-

στὸν μιᾶς τῶν πλέον ἱστορικῶν οἰκογενειῶν τῆς νήσου μας. Ἦλθαν καὶ γυναικες ἀνυπόδυτες, τῶν ὁποίων τὰς καρδίαις φλογίζει ἡ πίστις, διὰ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν Ἅγιον νὰ σώσῃ τὰ παιδιὰ τους, νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ἀσθενεῖς των, νὰ λάβουν καλὰς εἰδήσεις ἀπὸ τοὺς ξενητευμένους των στὴν Ἀμερικὴν ἢ τὴν Αὐστραλίαν, ἢ διὰ νὰ ξεπληρώσουν τάμα, ποὺ σὲ δύσκολες τῆς ζωῆς των στιγμὲς ἔταξαν πρὸς τὸν Στρατηλάτην τῆς Ἀγιωτάτης ἡμῶν Ἐκκλησίας. Τὸ βράδυ κατὰ τὸν Ἑσπερινόν, ὁ ἱερὸς ναὸς μὲ τὰ περισπούδαστα ψηφιδωτὰ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς ἦτο ἀσφυκτικῶς γεμᾶτος ἀπὸ εὐσεβεῖς καὶ φιλανθρώπους ἀπὸ ὅλα τὰ χωρία τῆς νήσου. Περισσότεροι ἦσαν ἀπὸ τὸ Λιβάδι ἀπ' ὅπου καὶ ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἢ Ντετόρος, ἐτῶν 83 διὰ τεσσαρακοστὴν πέμπτην 45ην κατὰ συνέχειαν, φορὰν καὶ πλείστοι ἄλλοι ὑπερήλικοι τῶν ὁποίων τὰς ἀσθενεῖς ἔνεκα τοῦ γήρατος δυνάμεις ἐνισχύει ἡ δύναμις τῆς πίστεως. Ἐπίσης πολλοὶ ἀπὸ τὴν Χώραν, Κατούνι, Σκουλιάνικα, Φατσάδικα, Ἀλεξανδράδες, Φριλιγκιάνικα καὶ πέριξ, Αὐλαίμονα κλπ. Καὶ κανεὶς δὲν μετενόησεν διὰ τοὺς κόπους νὰ φθάσῃ ἕως ἐκεῖ προσκυνητῆς. Τόσον ὁ Ἑσπερινὸς καὶ τὸ ἀπόδειπνον, ὅσον καὶ ἡ θεία λειτουργία τῆς ἐπομένης ποὺ ἐτελέσθησαν ἀπὸ τὸν μελίγλωττον ἡγούμενον κ. Μόρμορην, κατέθελξαν τοὺς πάντας. Ἀργὰ τὸ βράδυ εἰς τὸ Ἅγιουμενεῖον τῆς Μονῆς, κατὰ τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον ἤρχισε ὁ χορὸς μὲ τὰ βιολιά καὶ τὰ λαοῦτα καὶ τὶς πετυχημένες μαντινάδες τῶν αὐτοσχεδίων ριμαδῶρων μας. Τοὺς ἄρτους

Σε ένα βιβλίο του Η. Ι. Μαρσέλλου⁷² δημοσιεύεται μία φωτογραφία της λιτανείας της εικόνας του Ἀγίου Γεωργίου στο Βουνό, προφανώς στην έορτή του Ἀγίου Γεωργίου, με πλήθος κυρίως ἀνδρῶν προσκυνητῶν, δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἔχουν ἀνεβεῖ στὴ στέγη τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 28). Ἐχει σημειωθεῖ ἄλλωστε καὶ πιδὸ πάνω ἡ μεγάλη εὐσέβεια τῶν Κυθηρίων ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ ἔθιμο τοῦ «δεκαπεντισμοῦ».

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 20οῦ αἰ. διάφορα ἄτομα ἀνέβηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ποὺ δὲν ἦταν πιδὸ μόνο Κυθήριοι, ἀφοῦ οἱ γειτονικοὶ τόποι, ὁ Αὐλαίμονας, τὸ Καστρί καὶ τὸ Διακόφτι, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ Κύθηρα, ἄρχισαν σταδιακὰ νὰ προσελκύουν Ἕλληνες καὶ ξένους παραθεριστές, ἀλλὰ καὶ ἀποίκους. Κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς θὰ ἐξέδραμαν, ἴσως, καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτούς, ἴσως, κάποιοι ἐρευνητές. Διακριβώσιμη κατηγορία ἐπισκεπτῶν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό εἶναι φυσικὰ οἱ ἀρχαιολόγοι, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐνδιαφέρονται ζωηρότερα, τώρα, γιὰ τὰ Κύθηρα. Πιδὸ συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ δύο κατηγορίες ἀρχαιολόγων, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς προϊστορικοὺς καὶ κλασικοὺς ἀρχαιολόγους, Ἕλληνες καὶ ξένους.

προσέφερον εὐλαβῶς ἡ κυρία Εὐγενία Γ. Ἀνδρονίκου ἐκ Χώρας καὶ ὁ κ. Παναγιώτης Ι. Γιαννιώτης ἐκ Λιβαδίου. Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἐορτῆς καὶ ἀφοῦ οἱ προσκυνηταὶ ἐξεκαθάρισαν τὰ ὑπολειφθέντα τὴν προηγουμένην ἑσπέραν τρόφιμά των, κατῆλθον ἐπιστρέφοντες εἰς τὰ ἴδια καὶ κομίζοντες σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν ἠθικὴν ἱκανοποίησιν ὅτι συνεισέφεραν καὶ αὐτοὶ ἐφέτος εἰς τὴν διατήρησιν μιᾶς τῶν ὠραιότερων παραδόσεών μας. Ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι τόσον ὁ ἱερὸς ναὸς ὅσον καὶ τὰ συναφῆ κτίσματα καὶ ἡ στέρνα ἔχουν πολλὰς καὶ μεγάλας ἐλλείψεις συνεπείᾳ τῆς ἀδιαφορίας ποὺ ἐπέδειξαν μέχρι σήμερον οἱ διάφοροι κατὰ καιροὺς ἐπίτροποι τοῦ ἱεροῦ μας τούτου προσκυνηματος.» (Ἐφημ. *Κυθηραϊκὴ Δραῖσις*, 15 Μαΐου 1947, 89, 1).

Πιδὸ τὸ ἴδιο πανηγύρι καταγράφονται τὰ ἐξῆς τὸ 1961: «Τὴν 23ην Ἀπριλίου, ἐορτὴν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἐπανηγύρισε μεγαλοπρεπῶς ὁ ἱστορικὸς ἱερὸς ναὸς εἰς Βουνὸ τῆς περιφερείας Αὐλέμονος. Ὁ καιρὸς ἦτο εὐνοϊκὸς καὶ ὁ δρόμος, εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποῦ πρῶτοστατοῦν οἱ κ.κ. Λάζαρος Α. Βατικιώτης ἐκ τοῦ χωρίου Τσικαλαρία καὶ Νίκος Γ. Φατσέας ἐκ τοῦ χωρίου Φατσάδικα, ὁ ὁποῖος δρόμος διηνοίχθη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του, ὥστε τὰ αὐτο-

κίνητα νὰ ἔρχονται περὶ τὰ 500 μέτρα ἐγγὺς τοῦ ναοῦ, συνετέλεσαν ὥστε κατὰ τὸν ἐφετεινὸν ἐορτασμὸν νὰ παρευρεθοῦν ὑπὲρ τοὺς διακοσίους φιλοθρήσκους ἐκ διαφόρων χωρίων τῆς νήσου. Τὸ βράδυ ἐτελέσθη παρὰ τοῦ ἡγουμένου Ἀγίας Μόνης ἱερομονάχου κ. κ. Εὐθυμίου κατανυκτικὸς ἑσπερινὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐψάλη τὸ Μέγα Ἀπόδειπνον, ἐνώπιον πυκνοτάτου ἐκκλησιάσματος, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν δὲ οἱ πανηγυρισταί, ἀφοῦ ἐγευματίσαν μετὰ τὰ ἐφόδια τὰ ὁποῖα ἔφερον ἀπὸ τὰ χωριά των, εὐχαριστημένοι ἀπὸ ὅλην τὴν ἐορτὴν ἀνεχώρησαν εἰς τὰς ἐστίας των.» (Ἐφημ. *Κυθηραϊκὴ Δραῖσις*, 15.5.61, ἀρ. 224,4).

Μέχρι καὶ σήμερα (Δευτέρα Πάσχα, 6 Μαΐου 2002) τὸ πανηγύρι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνό εἶναι ἓνα κυθηραϊκὸ γεγονός. Κατὰ τὸν Δ. Κόμη (20.6.2002) τὸν ἑσπερινὸ παρακολούθησαν πάνω ἀπὸ 200 ἄτομα, κατὰ τὰ δύο τρίτα Κυθήριοι, «σύσσωμη» ἡ κοινότης τοῦ Αὐλαίμονα ἀλλὰ καὶ Κυθήριοι ἀπὸ τὰ Μητᾶτα καὶ τὰ Φριλιγκιάνικα, καθὼς ἐπίσης λιγότεροι ἀπὸ τὸ Λιβάδι, τὴν Χώρα, τοὺς Καρβουνάδες καὶ τὸν Ποταμό, κατὰ ἀριθμὸ προσέλευσης ἀτόμων.

72. Η. Ι. Μαρσέλλος, *Μία ἀποδημία εἰς Κύθηρα, ἱστορικὰ ἐρευνήματα* (Ἀθήνα 1974) 32.

Όπως σημειώνεται πιο κάτω, από μία πλειάδα σημαντικών συχνά βυζαντινολόγων, που άσφαλώς έπισκέφθηκαν τὰ Κύθηρα, με τούς συντηρητές αρχαιοτήτων που τούς συνόδευαν στα ταξίδια τους, έπικεφαλής πολυμελών συνεργείων, αλλά και τούς έπικεφαλής έφορειών βυζαντινών αρχαιοτήτων, στις όποιες ανήκαν κατά καιρούς τὰ Κύθηρα και ίσως έπισκέφθηκαν τὸ νησί, μόνο⁷³ ὁ Π. Λαζαρίδης αποδεδειγμένα ανέβηκε τὸ 1965 στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Ἡ αὐτοψία τοῦ μακαρίτη Π. Λαζαρίδη στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό εἶναι λοιπὸν ἡ μόνη αρχαιολογική μαρτυρία γιὰ τὴν «Μονὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, τῆς περιφέρειας τοῦ Αὐλαίμονα Κυθήρων» γιὰ ὁλόκληρο τὸν 20ὸ αἰ., μετὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Γ. Σωτηρίου στὴν έπίσκεψή του τὸ 1916, γι' αὐτὸ και ἔχει, φυσικά, ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον⁷⁴.

73. Οἱ Ince et al. 1989, 407, σημ. 5, ἀπλὰ ἀναφέρουν τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

74. «Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ, ὕψους εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νήσου, μετὰ τῆς Ἀγίας Μόνης, τῆς Παλαιοπόλεως καὶ τοῦ Αὐλαίμονος σώζονται δύο ναοὶ καὶ ταπεινοὶ οἰκίσκοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν ἄλλοτε λειτουργοῦσαν Μονὴν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ σημασία τῶν κτισμάτων τούτων ὀφείλεται εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ 7ου αἰῶνος μ.Χ. σωζόμενον ἐντὸς τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Σωτηρίου 1923, 6). Εἰς λευκὸν κάμπον περιβαλλόμενον ὑπὸ μέλανος πλαισίου εἰκονίζονται συνθέσεις καὶ διακοσμητικὰ θέματα κατὰ τὸν διηγηματικὸν τρόπον, χωρὶς τουτέστιν νὰ περικλείωνται εἰς διάχωρα. Ἰππεῖς, τοξεύοντες τὰ θηράματα, λεοπαρδάλεις βαδίζουσαι ἡσύχως, πέρδικες καὶ ἀνὴρ με ἐρυθρὸν βραχὺ ἔνδυμα, περιβαλλόμενος ὑπὸ κλάδων κληματίδος, ἐκ τῶν ὁποίων κρέμονται σταφυλαί, ἀποτελοῦν τὰ χαρακτηριστικώτερα διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ σωζόμενου εἰς τὸν κυρίως ναόν, ἐνῶ εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα τὸν λευκὸν κάμπον, τὸν περικλειόμενον ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου ἐκ μαιάνδρου, κοσμοῦν διάφορα πτηνά, μετὰ τῶν ὁποίων διακρίνεται πολὺχρῶμος φασιανός. Ἡ ἐργασία τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου εἶναι ἐπιμελημένη, τὰ σχέδια ἀκριβῆ, με ἀπλότητα καὶ φυσικότητα εἰς τὰς κινήσεις. Ἐκ τῆς διατάξεως τῶν θεμελίων καὶ τῶν διαστάσεων τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου γίνεταί κατάδηλον, ὅτι τοῦτο ἀνῆκεν εἰς ἕτερον

κτίσμα, τὸ ὁποῖον προὔπηρξεν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ἔνθα σήμερον εἶναι ἰδρυμένος ὁ μικρὸς ναΐσκος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Πίν. 189β). Οὗτος εἶναι μονόκλιτος, καμαροσκεπής, με πρόσθετον χαμηλὸν νάρθηκα. Εἰς τὴν θύραν ἔχει χρησιμοποιοθῆ μαρμάρινον παλαιοχριστιανικὸν κατώφλιον, εἰς δὲ τὸν «φεγγίτην» τοῦ δυτικοῦ τοῖχου πεσσίσκος τέμπλου τῆς ἰδίας περιόδου. Ἐκ τινων σωζομένων στοιχείων εἰκάζεται, ὅτι εἰς τὴν εὐρεῖαν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε τρίλοβον ἰσοῦψές παράθυρον. Ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ σώζονται: Ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἔφιππος, εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἀνατολικῆς τυφλῆς κόγχης τοῦ νοτίου τοῖχου, καὶ ἡ Θεοτόκος, εἰς τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας καὶ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «ἡ Μυρτιδιώτισσα», εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Εἰς ἀπόστασιν μόλις 2 μ. δυτικῶς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὑψοῦται, ἰδρυμένος ἐπὶ βράχου, ἕτερος ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον καὶ τὴν Μυρτιδιώτισσαν (Πίν. 189β). Ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς τετραγώνου χώρου, τὸν ὁποῖον, διὰ τῶν παρεμβαλλομένων ἡμιχωνίων ἐσωτερικῶς καὶ κυκλικῶς τυμπάνου ἐξωτερικῶς, καλύπτει χαμηλὸς θόλος (calotte). Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνήθης εἰς Κύθηρα, τὰ χαρακτηριστικώτερα δὲ παραδείγματά του εἶναι: Ὁ Ἅγιος Νίκων παρὰ τὸν Ποταμόν, ὁ Ἅγιος Νικήτας εἰς Κάλαμον, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος παρὰ τὸν Αὐλέμονα, ὁ Ἅγιος Δημήτριος παρὰ τὰ Καμπιάνικα κ.ἄ.: Λαζαρίδης 1965, 192-3.

Είκ. 28. Ξενάγηση
στούς προσκυνητές
τοῦ Ἁγίου Γεωργίου
στο Βουνό.

Ἡ ἱστορική ἀναφορὰ τοῦ Π. Λαζαρίδη (εἰκ. 29) γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, τοῦ πρώτου μάλιστα ποὺ κατέγραψε ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας, θὰ συζητηθεῖ φυσικὰ πρὸ κάτω, μαζί με τὶς προγενέστερες ἀναφορὲς τῶν Nicolas de Nicolay, R. Weil, O. Riemann καὶ R. Leonhard. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ μὴν σχολιασθεῖ σχετικὰ μετὰ τὴν κρυπτόμενη ἀκόμη τότε ὕπαρξη τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς ἢ παρουσίᾳ τῶσων καὶ μάλιστα ἐπιφανῶν βυζαντινολόγων στὰ Κύθηρα, ποὺ ἂν καὶ διέσωσαν πλῆθος τοιχογραφιῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν, ἄφησαν ἔρμαιο στὴν τύχη τοῦ ἑνὸς κατὰ πολὺ παλαιότερο εἰκονογραφικὸ ἀλλὰ καὶ ἱστορικὸ στοιχεῖο, τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Τὸ 1970 ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο⁷⁵ καὶ τὸ 1974 περιλαμβάνεται

Είκ. 29. Παῦλος Λαζαρίδης.

75. Βοκοτόπουλος 1970, 20. «Ἡ ἔρημη σήμερα μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι κτισμένη στὴν κορυφὴ λόφου, βορείως τοῦ Αὐλέμονα.

Ἔχει δύο ἐκκλησίες. Ἡ μονοκάμαρη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι μεταγενέστερη, ἀλλὰ διασώζεται σ' αὐτὴν τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο

Είκ. 30. Δ. Πίσης.

στο σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Σ. Πελεκανίδη καὶ Π. Ι. Ἀτζακᾶ⁷⁶. Ἀκόμη ὅμως καὶ οἱ πολλαπλάσιοι σχετικὰ μὲ τὸν μοναδικὸ φύλακα κλασικῶν καὶ προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων Δ. Πίση (εἰκ. 30), φύλακες βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων εἶχαν γιὰ χρόνια ἐντολὴ νὰ ἐπιβλέπουν μόνο τοὺς τοιχογραφημένους κυθηραϊκοὺς ναοὺς καὶ ὄχι τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό. Τὸ γεγονὸς εἶναι ἴσως τυπικὸ παράδειγμα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἄκρατης ἐξειδίκευσης τῆς ἔρευνας ἀλλὰ καὶ τῆς προσωπικῆς ἐπιστημονικῆς μονομέρειας. Ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Βουνὸ καὶ ἡ Παναγία, λόγῳ καὶ τοῦ δυσπρόσιτου τῆς θέσης, δὲν ἦταν βέβαια ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ πάμπολλα μνημεῖα τῶν Κυθήρων. Ἀκριβῶς τὸ 1990, δύο μόλις χρόνια πρὶν τὴν ἐπίσημανση τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, διαπιστώθηκε στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ κλοπὴ κιβωτιδίου (κερματοδέκτη) μὲ παράσταση ἐφίππου Ἀγίου Γεωργίου τοῦ 18ου αἰ.⁷⁷. Μόνο σὲ θαῦμα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ βέβηλοι ἀρχαιοκάπηλοι δὲν ἐντόπισαν καὶ τὰ μινωικὰ λείψανα.

Ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ δικαιολογήσει κανεὶς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἐφορειῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, ποὺ φορτισμένοι ἀπὸ ποικιλότατα ἄλλα ὑπηρεσιακὰ καὶ ἐπιστημονικὰ καθήκοντα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπισκεφθοῦν κάθε ναὸ τῶν δυσπρόσιτων Κυθήρων. Πιὸ κάτω ἀξιολογεῖται ἄλλωστε ἡ προσφορὰ τῶν βυζαντινολόγων στὰ Κύθηρα καὶ μάλιστα μὲ τὴ δημοσίευση τὸ 1997 τοῦ Εὐρετηρίου βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Κυθήρων (εἰκ. 31). Στὸν τόμο αὐτὸν ἀναφέρονται στὸν Ἅγιο Γεώργιο

παλιότερου ναοῦ, μὲ πουλιά, κυνηγετικὲς σκηνὲς καὶ κληματίδες, ποὺ ὁ Σωτηρίου τοποθετοῦσε στὸν 7ο αἰ. Λίγο δυτικώτερα ὑψώνεται ἡ Παναγία, τετράγωνος χώρος μὲ χαμηλὸ τρούλο, ποὺ στηρίζεται σὲ ἀδέξια κατασκευασμένα ἡμιχώνια. Τὸ τύμπανό του εἶναι τετράγωνο μὲ ἀπεστρογγυλεμένες γωνίες, χωρὶς παράθυρα. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ προβάλλουν δύο ἡμικυκλικὲς κόγχες. Ὁ καμαροσκεπὴς νάρθηξ εἶναι μεταγενέστερος. Μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει μεγάλο τόξο, ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφο, ποὺ στηρίζεται σὲ κιλλίβαντες. Στὴν τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκαν ἀργοὶ λίθοι μὲ ἐλάχιστα τοῦβλα στοὺς ἀρμούς.»

76. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ 1974, 126-7, πίν. 99, 100α-β. Ἐσφαλμένα ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωρ-

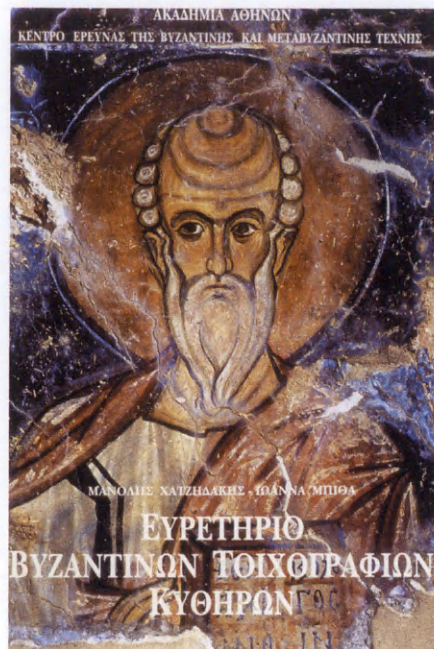
γίου στὸ Βουνὸ ὀνομάζεται «ναὸς Παλαιοπόλεως περιοχῆς Αὐλαίμονος».

77. Γκίνη-Τσοφοπούλου 1990, 89. «Ἡ Ἐφορεία σὲ ἀνύποπτο χρόνο, πρὶν ἀπὸ τὸ περιστατικὸ, εἶχε δώσει ἐντολὴ μεταφορᾶς ὀρισμένων ἀξιόλογων κειμηλίων ποὺ φυλάσσονται στὸ ναό, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο φύλλα βημόθυρου μὲ παράσταση Εὐαγγελισμοῦ καὶ τὸ κλαπὲν κιβωτίδιο, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς ἀπομακρυσμένης καὶ ἔρημης περιοχῆς στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ ναός. Ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ Ἑγχώριας Περιουσίας Κυθήρων προέβαλε ἀντιρρήσεις καὶ ἐμπόδισε τὴ μεταφορὰ τῶν ἀρχαίων σὲ ἀσφαλὲς μέρος (ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου Χώρας Κυθήρων) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε ἤδη τὴν ἀπώλεια τοῦ κιβωτιδίου.»

στο Βουνό οί 'Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου⁷⁸ καὶ Χ. Μαλτέζου⁷⁹. Στὸν ἴδιο τόμο γιὰ πρώτη φορὰ εἰκονίζονται σὲ ἐπιστημονικὸ ἔργο τόσο ὁ 'Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνό ὅσο καὶ ἡ Παναγία⁸⁰, ποὺ σημειώνονται καὶ στὸν χάρτη⁸¹ καὶ φυσικὰ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο στὸν 'Άγιο Γεώργιο στὸ Βουνό⁸², ποὺ σχολιάζεται⁸³.

Ἀξιοσημείωτη ἦταν τὸ 1991, τὸ ἔτος τῆς ἐπισημάνσεως τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸν 'Άγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ἡ προσπάθεια τῆς προϋσταμένης τῆς 1ης ἐφορείας βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων 'Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εἶχε, δυστυχῶς, ἀποτέλεσμα, παρὰ τὴν γιὰ πρώτη φορὰ ἐκπόνηση σχεδιαστικῆς κάτοψης τοῦ ψηφιδωτοῦ

Εἰκ. 31.

78. Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, 317.

79. Αὐτόθι.

80. 'Ο.π. εἰκ. 4, 7.

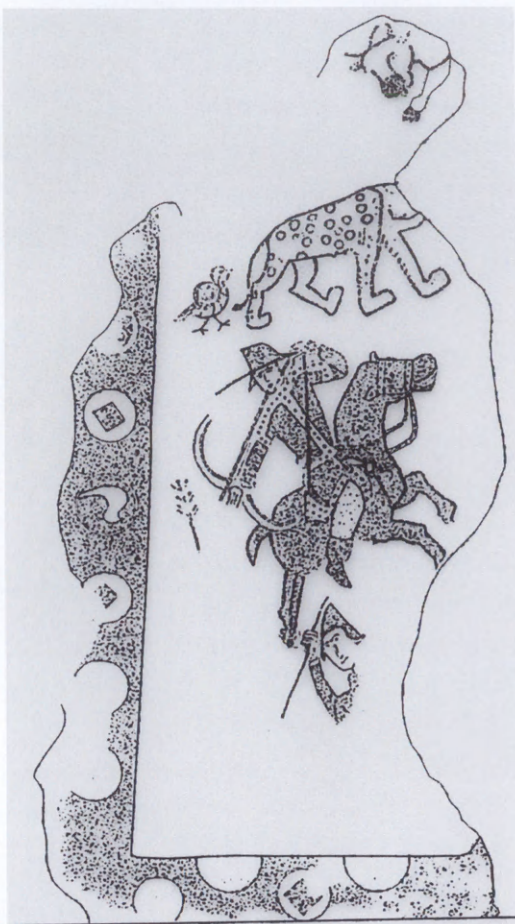
81. Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, 51, ἀρ. 37-8.

82. Αὐτόθι εἰκ. 16-7.

83. «Σημαντικότερο εἶναι τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παλιὰ στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ (εἰκ. 16 σ. 31) (Στ. Πελεκανίδης, συνεργασία Π. Ι. Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν - Βυζαντινὰ Μνημεῖα 1 (Θεσσαλονίκη 1974) 126-127, πίν. 99-100). Πάντως, ἀπὸ τὶς ἕως τώρα δημοσιευμένες περιγραφὰς ἀναλυτικότερη καὶ ἀκριβέστερη εἶναι αὐτὴ τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ καὶ γιὰ χαμένα τώρα μοτίβα. Εἶναι ὁ Othon Riemann (*Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*, IV. Cerigo (Παρίσι 1880) 37-28 = Μ. Κ. Πετρόχειλος (μετάφραση). Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ Κύθηρα τῶν περιηγητῶν J. Spon et G. Wheler, D. O. Daper, J. P. Bellaire, O. Riemann, Chr. Buondelmonti, P. Coronelli, A. Grasset Saint-Sauveur, Henri Belle, Gerard de Nerval, Κυθηραϊκὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 4, Ἀθήνα 1979, σ. 64-65, ὁ ὁποῖος τὸ περιέγραψε λίγο καιρὸ μετὰ τὸν πληρέστερο καθαρισμὸ τοῦ

ἀπὸ ντόπιο γείτονα ἀρχαιολογοῦντα. Περιγράφεται σκηνὴ κυνηγίου, ὅπου ὁ ἄρχων κυνηγὸς φορεῖ κόκκινο ἐφαρμοστὸ χιτῶνιο (σακάκι) μὲ μανίκια (ὁ Riemann τὸ ἀποκαλεῖ tunique) καὶ πῆλμα ψηλὸ, κόκκινο μὲ γύρο (εἰκ. 16). Εἶναι καθισμένος σὲ μαῦρο ἄλογο ποὺ καλπάζει φοβισμένο πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ ὁ καβαλάρης γυρίζει σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση γιὰ νὰ τοξεύσει μὲ μακρὸ βέλος θηρίο ποὺ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται πίσω του ἀλλὰ δὲν σχεδιάσθηκε ἐλλεῖπει χώρου. Σημειῶνω ἀμέσως ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι καθαρὰ σασανιδικό, καθὼς καὶ οἱ ἀσυνήιστες ἐνδυμασίες, φαινόμενο ὃχι σπάνιο στὰ μεταγενέστερα ψηφιδωτά. Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ καβαλάρη κυνηγοῦ εἶχε ἤδη ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἅγιο Γεώργιο, καὶ αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία ἔδωσε τὸ ὄνομα στὸν νέο ναό. Πιὸ ψηλὰ φαίνονταν ἀκόμη καὶ ἄλλα ζῶα καὶ πουλιά, ἕνας μεγάλος πάνθηρας (εἰκ. 16), μία πέρδικα καὶ μέρος ἀπὸ ἄγριο βόδι· ἄλλος κυνηγὸς πεζὸς - φαίνεται τώρα μόνον τὸ κεφάλι - βύθιζε δόρυ στὸ στόμα ἐνὸς λιονταριοῦ ποὺ δὲν φαίνεται πιά. Τὴ σύνθεση πλαισίωνε ταινία μὲ πουλιὰ σὲ κύκλο. Σὲ ἄλλο κομμάτι, ἄλλος κυνηγὸς μὲ ἀνάλογη ἐνδυμασία, μὲ κόκκινες γκέτες καὶ ὑποδήματα μαῦρα, εἶναι ὄρθιος. Ἀριστερὰ φαίνονταν μία πέρδικα ἀνάμεσα σὲ δύο λουλούδια,

Τμήμα τῆς σχεδιαστικῆς κάτοψης τοῦ ψηφιδωτοῦ.

(βλ. σχέδιο)⁸⁴, γιατί, προφανῶς οἱ ἴδιοι αἰώνιοι καρεκλοκένταυροι τῆς κεντρικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας δὲν νοιάζονταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τους γιὰ τὰ μακρινὰ

ἓνα κόκκινο καὶ ἓνα μαῦρο. Ἐπίσης στὰ νότια τοῦ ναοῦ, σὲ μία κυκλικὴ κληματίδα, ἐρωτιδεὺς μὲ πόδια γυμνά. Στὸ τρίτο κομμάτι, μέσα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, κάτω ἀπὸ ἓνα πλαίσιο μὲ καθεαυτὸ μαϊάνδρο, ἓνα περιστέρι. Ὅλοι χρονολογοῦν σωστὰ τὸ πολὺτιμο αὐτὸ ὑπόλειμμα ἀπὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο, μὲ ἄρκετὰ ἀσυνήθιστα γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μοτίβα, ἤδη ἀπὸ τὸν Σωτηρίου (1923), στὸν 7ο αἰώνα, ἀσφαλῶς λίγο καιρὸ πρὶν ἐρημωθεῖ τὸ νησι ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, δηλαδὴ σύγχρονο μὲ τὴ δευτέρη φάση τῆς μεγάλης βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα στὴν παλαιοχριστιανικὴ Παλαιό-

πολη (εἰκ. 8) (Α. Η. Megaw, Agios Panteleimon, Palaiopolis Kythera, (Appendix C), στὸ J. N. Coldstream and G. L. Huxley (ἐκδ.), *Kythera, Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (Λονδίνο 1972), 315-316, πίν. 5c, d, εἰκ. 8, 8a). Ἡ σύνθεση μὲ κάποια ἀδεξιότητα ἀπὸ διάσπαρτα ζωόμορφα μοτίβα, χωρὶς πλαίσια ποὺ νὰ τὰ ὀριοθετοῦν, ταιριάζει στὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ποὺ δείχνει ὅτι τότε πρέπει νὰ ὑπῆρχε σχετικὴ ἀκμὴ στὰ Κύθηρα.» (Χατζηδάκης-Μπίθα 1997, 40, βλ. καὶ Μπίθα 1995).

84. Γκίνη - Τσοφοπούλου 1991, 80, εἰκ. 2.

Κύθηρα. Φυσικά ούτε και στην κομψά υπαλληλική, γραπτή διατύπωση της Έ. Ικίνη-Τσοφοπούλου δεν υπήρξε καμία θετική ή και αρνητική αντίδραση από τους αρμόδιους⁸⁵.

Τὰ ἴδια ἐλαφρυντικά γιὰ τὸν φόρτο τῶν ὑπηρεσιακῶν καὶ ἐπιστημονικῶν καθηκόντων εἶχαν καὶ οἱ ὑπάλληλοι, κλασικοὶ καὶ προϊστορικοὶ ἀρχαιολόγοι, ποὺ ἐπώπτευσαν κατὰ καιροὺς τὰ Κύθηρα, ἂν καὶ οἱ σχετικότεροι μὲ τὴν προϊστορική ἀρχαιολογία, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1963, ποὺ ἄρχισε ἡ σημαντικὴ ἀγγλικὴ ἀνασκαφὴ στὸ γειτονικὸ μὲ τὸν Ἱεῶν Γεώργιο στὸ Βουνὸ μινωικὸ Καστρί, γινώριζαν τὴν εὐρύτερη γιὰ τὸ Αἰγαῖο σημασία τοῦ χώρου. Πάντως οὔτε ἡ Κ. Δημακοπούλου, ἐντεταλμένη τότε ἀπὸ τὴν ἐφορεία κλασικῶν καὶ προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Σπάρτης νὰ παρακολουθήσει τὶς ἀγγλικὲς ἀνασκαφές, οὔτε καὶ ἡ Ἰ. Ὠνάσογλου, ὑπεύθυνη μετέπειτα τῆς ἐφορείας κλασικῶν καὶ προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Πειραιᾶ γιὰ τὰ Κύθηρα, ποὺ κινήθηκαν ἀνάμεσα στὸ Καστρί καὶ τὸν Αὐλαίμονα, δὲν ἀνέβηκαν στὸν Ἱεῶν Γεώργιο στὸ Βουνό.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δὲν ἀνέβηκαν στὸν Ἱεῶν Γεώργιο στὸ Βουνὸ οὔτε καὶ οἱ ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ ὑπηρεσιακὰ καθήκοντα ξένοι ἐρευνητές, ὅπως ἡ H. Waterhouse καὶ ὁ R. Hope-Simpson, ποὺ περιόδευσαν τὰ Κύθηρα ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἀγνωστων προϊστορικῶν θέσεων. Οἱ H. Waterhouse καὶ R. Hope Simpson σημειῶνουν ὅμως τὸν Ἱεῶν Γεώργιο στὸ Βουνὸ στὸν χάρτη τους⁸⁶. Παράδοξο φαίνεται ἀκόμη ὅτι οὔτε οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς σπουδαίας μινωικῆς ἀνασκαφῆς στὸ Καστρί, στὰ πόδια τοῦ Ἱεῶν Γεωργίου στὸ Βουνό, ὁ N. Coldstream καὶ τὸ ζεῦγος G. Huxley, δὲν ἀνέβηκαν στὸν Ἱεῶν Γεώργιο στὸ Βουνό, ἂν καὶ ἔμειναν στὰ Κύθηρα τουλάχιστον τρία χρόνια, ἀπὸ τὸ 1963 μέχρι τὸ 1965, καὶ οὔτε ἀκόμη κάποιος ἀπὸ

85. «Ἡ διαπίστωση ἐδῶ καὶ ἄρκετὸ καιρὸ ὅτι τὰ σπαράγματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ Ἱεῶν Γεωργίου (P. Assimakopoulou Atzaka, *The mosaic pavements of the Aegean Islands during the Early Christian period, Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina XXXVIII*, Ravenna 15/20 Marzo 1991, σ. 38, 48, εἰκ. 6-7) βρίσκονται σὲ κακὴ κατάσταση, ἐγκλωβισμένα στὰ τσιμεντοκονιάματα, ἀποτέλεσμα παλαιῶν αὐθαίρετων ἐργασιῶν, ἦταν ἡ αἰτία εἰσήγησης στὸ ΚΑΣ γιὰ τὴν ἀποκόλλησή τους, σύμφωνα μὲ προμελέτη τοῦ συντηρητῆ ἀρχαιοτήτων Δ. Χρυσόπουλου. Ἐγινε μίᾳ πρώτη ἀποτύπωση τοῦ ψηφιδωτοῦ (Σχέδ. 2, πίν. 47β) ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ τῆς Ἐφορείας Κ. Φαφούτη. Ἡ ἀπόφαση τοῦ ΚΑΣ ἦταν ἀρνητικὴ. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀνήκει σὲ ἓνα σπάνιο σχετικὰ τύπο γιὰ τὸν

ἐλλαδικὸν ὥρο (εἰκονογραφικὰ συγκρίνεται μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς βασιλικῆς Λάμπας στὴν Κρήτη καὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ σχέση καὶ τῶν δύο - Κυθήρων καὶ Κρήτης - μὲ συριακὰ χρονολογεῖται δὲ στὰ τέλη τοῦ 6ου ἀρχῆς 7ου αἰ. P. Assimakopoulou - Atzaka, ὅ.π.) διότι φέρει ἀνθρωπομορφικὸ διάκοσμο ἐλεύθερα διατεταγμένο στὴν ἐπιφάνειά του (figure carpets), στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται καὶ σκηνὲς κυνηγίου (πίν. 47 γ-δ). Θεωροῦμε ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ προαναφέρθηκαν θὰ ὁδηγήσει στὴ σταδιακὴ καταστροφὴ του (Ἰκίνη-Τσοφοπούλου 1991, 78-9). Καὶ σ' αὐτὸ τὸ δημοσίευμα ὁ Ἱεῶν Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὴν Παλαιόπολη.

86. Ay. Yeorgios, Waterhouse - Hope Simpson 1961, εἰκ. 23.

τούς B. Anderson, J. Herrin, J. F. Lazenby, H. Plommer, W. G. Forest, A. H. S. Megaw, E. M. Summer, F. R. Dougherty, R. Watson, I. Straham, K. Minto, K. McFadzean καὶ τὸ ζεῦγος R. Hope Simpson⁸⁷ ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ δημοσίευση.

Ἡ περιοχὴ ἔρευνας τῶν ῥΑγγλων εἰδικῶν ἦταν ἡ παραλία στὸ Καστρί καὶ ἡ εὐφορὴ ἐνδοχώρα της, κυρίως δυτικὰ μέχρι τὸ Παλαιόκαστρο καὶ ὄχι τὸ ἄγρονο, πλησιέστερο ὅμως βορειοανατολικὸ τμήμα, ὅπου βρίσκεται ὁ ῥΑγιος Γεώργιος στὸ Βουνό. Τὸ τελευταῖο πρὸς Δυσμὰς σημεῖο ποὺ δηλώνεται στὸν χάρτη τῆς εἰκ. 2 τῆς δημοσίευσης τῶν N. Coldstream καὶ G. Huxley εἶναι πάλι ἓνας ῥΑγ. Γεώργιος, χαμηλότερος ὅμως, σὲ ὑψόμετρο 293 μ., ὁ ῥΑγ. Γεώργιος τοῦ Παλαιοκάστρου, ὅπου, ὅπως σημειώνεται πιὸ κάτω, ὁ Κυθήριος συνάδελφος Ἰ. Πετρόχειλος ἐντόπισε πρόσφατα ἓνα σημαντικώτατο ἱερὸ ὕστερων γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ὁ ῥΑγ. Γεώργιος στὸ Βουνὸ σημειώνεται ὅμως στὸν μοναδικὸ χάρτη τῶν Κυθήρων ποὺ δημοσιεύεται ἀπὸ τοὺς N. Coldstream καὶ G. Huxley, ἀναδημοσίευση ἐνὸς γεωλογικοῦ χάρτη τῶν Κυθήρων, πρόσφατης τότε, ἐκδόσης, τοῦ 1968 (εἰκ. 32). Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ῥΑγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ μνημονεύεται ὀνομαστικὰ καὶ στὸ κείμενο τῆς δημοσίευσης τῆς ἀγγλικῆς ἔρευνας στὸ Καστρί, στὸ τμήμα ποὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τὴν J. Herrin, γιὰ τὰ βυζαντινὰ ὅμως Κύθηρα καὶ μάλιστα δημοσιεύονται τρεῖς φωτογραφίες τμημάτων τοῦ ψηφιδωτοῦ ποὺ διασώθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ τοῦ ῥΑγ. Γεωργίου στὸ Βουνό (εἰκ. 33-34)⁸⁸. Εἶναι ἀξιοπεριέργο λοιπὸν πῶς κάποιοι ἀπὸ τοὺς R. Watson καὶ I. Straham, φωτογράφους τοῦ ἀγγλικοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου, ποὺ ἀνέβηκε ἀπὸ τὸ Καστρί στὸν ῥΑγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ δὲν σημείωσε ποικίλα ἄλλα ἀρχαῖα ὀρατὰ ἵχνη. Παρὰ τὴν παρουσίαν στὸ Καστρί τὸ 1963-1965 τόσων εἰδικῶν ἐρευνητῶν, ἀκόμη καὶ τῆς S. Benton ποὺ ἐπισκέφθηκε πάλι τὰ Κύθηρα⁸⁹, ὁ ῥΑγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ ἔμενε ἀκόμη ἐρευνητικὰ ἀπροσπέραστος.

Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἔρευνας δὲν εἶναι ἴσως ἄσκοπο νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἐξέταση κάποιων πιθανῶν λόγων ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἐντοπίσθηκε τότε τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς στὸν ῥΑγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀλλὰ καὶ δὲν ἀξιολογήθηκε ἡ σημασία τῆς κορυφῆς γιὰ τὴν πρώιμη ναυσιπλοΐαν στὸ Αἰγαῖο. Φυσικὰ δὲν πρέπει καὶ πάλι νὰ παραβλεφθοῦν οἱ πραγματικὲς δυσκολίες μιᾶς ἔρευνας στὶς ἀρχὲς τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰ., σὲ ἓνα πολὺ δυσπρόσιτο νησί, ὅπως τὰ Κύθηρα. Ἡ ἀκτοπλοϊκὴ σύνδεση μὲ τὴν Κρήτη μόλις ἀρχίζει⁹⁰. Προβληματικὴ ἦταν ἀκόμη καὶ ἡ συγκοινωνία

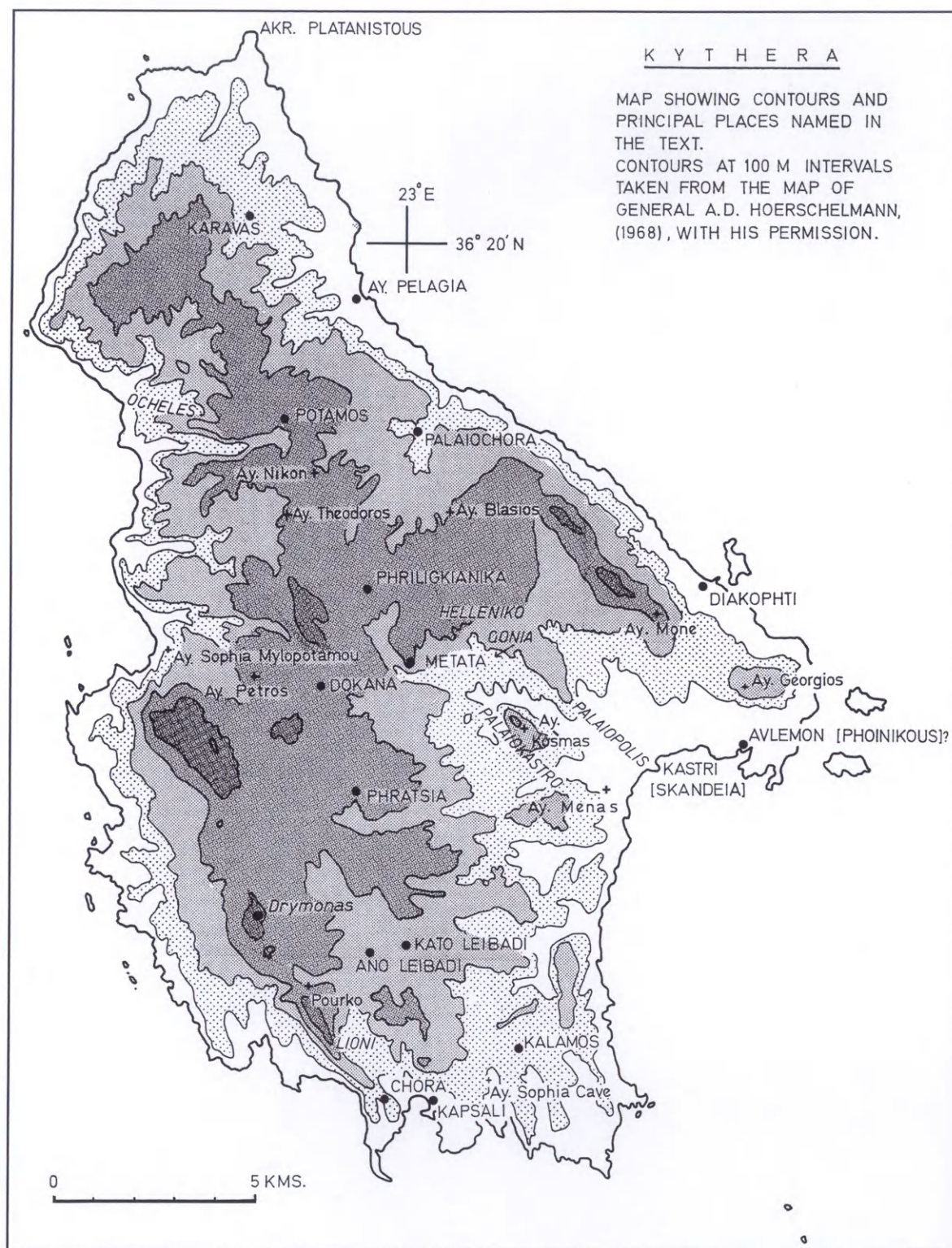
87. Huxley 1964, 1965, 1966. Στὸ ἔγγραφο τοῦ ῥΑθ. Ν. Παπαδόπουλου, ἀρχαιολογικοῦ ὑπαλλήλου τῆς Β' ἐφορείας ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς τῆς 25.8.63 καταγράφεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ 1963 τοῦ ἀμερικανοῦ ἀρχαιολόγου Stick.

88. Coldstream - Huxley 1972, 43, πίν. 4c, f, 5f.

89. Huxley 1966, 160.

90. Τὸ πρῶτο πλοῖο τῆς γραμμῆς Κυθήρων-Κρήτης, ὁ «Πολικός», ἀρχίζει τὰ δρομολόγια του τὸ 1964.

Εικ. 32. Γεωλογικός χάρτης τών Κυθήρων.

Εικ. 33. Απόσπασμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

ἀνάμεσα στὰ Κύθηρα καὶ τὴ λακωνικὴ Νεάπολη, μὲ ἓνα μόνο πλοῖο ποὺ ἔκανε τὴ γραμμὴ Πειραιᾶ - Ἑρμιόνη - Λεωνίδιο - Μονεμβασία - Νεάπολη - Κύθηρα, μὲ ἐπιστροφή. Ὁ παράπλους τοῦ Κάβο-Μαλιᾶ ἦταν πάντα ἓνα ἐγχείρημα. Καὶ οὔτε ἦταν εὐκόλος ὁ διάπλους τοῦ πορθμοῦ τῶν Κυθήρων⁹¹.

Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ λιμάνι τῶν Κυθήρων ἦταν τότε στὴν Ἁγ. Πελαγία, ἐπομένως ὁποιοσδήποτε ταξιδιώτης, εἴτε ἐρχόταν στὰ Κύθηρα, εἴτε ἔφευγε, δὲν παρέπλεε τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό. Ἡ ἰδιομορφία τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό εἶναι ὅμως ὅτι ἡ θέση ἐξαίρεται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ὄχι τὴ στεριὰ καὶ μάλιστα ἀπὸ ἀπόσταση καὶ νοτιοανατολικά καὶ ὄχι βορειοδυτικά. Ἔτσι ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Βουνό καὶ τὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ ἦταν κυριότατα ἓνα ὁρόσημο γιὰ τοὺς παραπλέοντες ναυτικούς⁹². Ὅπως ὁ κάθε προϊστορικὸς ταξιδιώτης ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο μὲ προορισμὸ τὴν Κνωσὸ ἀτένιζε ἀπὸ ἀπόσταση τὸ ὁρόσημο τοῦ Γιούχτα, «landmark» τῆς Κνωσοῦ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν λόγο τοῦ πρώτου ἀνασκαφέα αὐτοῦ τοῦ κύριου μινωικοῦ ἱεροῦ τῆς Κρήτης, τοῦ Sir Arthur Evans⁹³, ἔτσι καὶ κάθε ταξιδιώτης ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ τὴν Πελοπόννησο προσέβλεπε

91. Προβληματικὸ ἦταν π.χ. τὸ δέσιμο τοῦ πλοίου τῆς γραμμῆς στὴν ἀποβάθρα τῆς Νεάπολης ἀκόμη καὶ τὸ 1993 γιὰ τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργεῖο ποὺ ἐπέστρεφε ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

92. Βλ. τὶς εἰκόνες Σακελλαράκης 1995.

93. «In the immediate background of the heaven the conical profile of the peak of Juktas, as thus seen rising amidst a lower tract of country, presents a good landmark for many miles out to sea.» Evans 1921-35, II 1, 3-4.

Είκ. 34. Απόσπασμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

πρὸς τὸ χαμηλότερο βέβαια ὄροσημο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνό τῶν Κυθήρων. Γιὰ τοὺς Ἀγγλοὺς ἐρευνητὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60 στὰ Κύθηρα ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Βουνό, ἂν καὶ ὑψωνόταν ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ Καστρί καὶ σὲ τρία μόλις χιλιόμετρα ἀπόσταση, δὲν φαινόταν νὰ παραλλάσσει σὲ τίποτε ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα ξωκλήσια σὲ πάμπολλες ἑλληνικὲς βουνοκορφές.

Οἱ κρητικὲς βουνοκορφές εἶχαν ὅμως στὰ χρόνια τῆς ἀγγλικῆς ἀνασκαφῆς στὰ Κύθηρα κάποια ἄλλη ἔννοια γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς μινωικῆς Κρήτης. Πενήντα χρόνια μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ πρώτου μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, τοῦ Πετσοφᾶ, ἀπὸ τὸν J. L. Myres⁹⁴ καὶ ἄλλα τόσα σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα τὸ 1909 ἀπὸ τὸν A. Evans⁹⁵, τὸ 1951, ὁ Ν. Πλάτων⁹⁶ εἶχε πετύχει πρῶτος νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ θέσεις, ὅπως καὶ κάποιες ἄλλες, πάλι σὲ κορυφές βουνῶν, ἀνῆκαν σὲ ἓνα κοινὸ τύπο καὶ ἀποτελοῦσαν καίριους τόπους λατρείας τόσο γιὰ τὰ μινωικὰ ἀνακτορικὰ κέντρα, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἀπλοὺς οἰκισμοὺς καὶ ἀπὸ τὸ 1955 μέχρι καὶ τὸ 1960 ἀνέσκαπτε συνεχῶς σχεδὸν στὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Κόφιν⁹⁷.

Τῇ δεκαετίᾳ τοῦ '60, ὅταν γινόταν ἡ ἀνασκαφὴ στὴ μινωικὴ ἀποικία στὸ Καστρί τῶν Κυθήρων, ἀλλὰ καὶ τῇ δεκαετίᾳ τοῦ '70, τὰ ἱερὰ κορυφῆς ἦταν κοινὸς τόπος τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας, ἄλλοι ἐρευνητὲς τῆς μινωικῆς Κρήτης, ὅπως ὁ P. Faure⁹⁸,

94. Myres 1902-1903.

95. Evans 1921-35, I, 154-9.

96. Πλάτων 1951.

97. Κρητ. Χρον. 9, 1955, 567. 10, 1956, 420.13, 1959, 387. 14, 1960, 526.

98. Faure 1962, 1963, 1969.

δημοσίευσαν ειδικές μελέτες και άλλοι, όπως ο Σ. Ἀλεξίου⁹⁹ και ιδίως ο Κ. Δαβάρας¹⁰⁰, ανέσκαπταν μερικά από αυτά με πλήθος ενδιαφέροντα ευρήματα. Προσωπικά είχα ταυτίσει το 1970 ως μινωικό ιερό κορυφής τον Θύλακα στον κόλπο του Μεραμβέλλου¹⁰¹, αν και είχε νομισθεί ότι ανήκε στα αρχαϊκά χρόνια από τον ανασκαφέα του, τον Α. J. Reinach, το 1913¹⁰². Ο αριθμός των ιερών κορυφής αυξανόταν ραγδαία λοιπόν, αν και, δυστυχώς, τους ανασκαφείς προλάμβαναν πάντοτε οι αρχαιοκάπηλοι. Μέχρι το 1972, έτος δημοσίευσης των πορισμάτων της ανασκαφής στην μινωική αποικία στο Καστρί από τους Ν. Coldstream και G. Huxley, ο αριθμός των ιερών κορυφής της μινωικής Κρήτης ήταν μεγάλος και στον νέο τύπο των μινωικών ιερών αναφέρονταν έκτενως ακόμη και σε έκλαϊκευτικά βιβλία μινωικής αρχαιολογίας οι Σ. Ἀλεξίου¹⁰³ και S. Hood¹⁰⁴.

Είναι άξιο απορίας το γεγονός ότι οι καλοί αρχαιολόγοι, ανασκαφείς στο Καστρί, δεν ανέβλεψαν στο Βουνό και τον Ἁγ. Γεώργιό του, αγνόησαν δηλαδή τα προφανή έπιτεύγματα της έρευνας της μεγαλονήσου και δεν αναλογίσθηκαν τις πραγματικές συνθήκες της ναυσιπλοΐας Κρήτης και Πελοποννήσου, αν και γνώριζαν κάποια σχετικά στοιχεία που σώθηκαν από την Αίγυπτο ήδη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.¹⁰⁵ Μία έρμηνεία¹⁰⁶, που ίσως δεν πρέπει να ισχύει καθ' όλοκληρίαν για τους συγκε-

99. Κορφή Τυλίσου, Ἀλεξίου 1964α, 440. Γωνιές, Ἀλεξίου, ΑΔ 22, 1967, Β 2 Χρον. 484-5, Δελτίο.

100. Δαβάρας 1972 (Καλαμάκι, Ἄμπελος, Πριναῖς, Ἐτιανή Κεφάλαια, Μόδι, Πετσοφᾶς) 1973, 1974 (Βρύσινας) 1976 (Πετσοφᾶς) 1978 (Τρασό-σταλος).

101. Σακελλαράκης 1970.

102. Reinach 1913.

103. Ἀλεξίου 1964, 71 κέ.

104. Hood 1971, 135, 163, 222, 231.

105. Ἡ περίφημη αναφορά αἰγαιακῶν τοπωνυμίων στα χρόνια του Ἀμένοφι Γ' μνημονεύεται σε Coldstream - Huxley 1972, 32.

106. Μία ἄλλη έρμηνεία βασίζεται πιθανόν στην έπιπολαιότητα τουλάχιστον της ἀγγλικής έπιφανειακής έρευνας. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε έπιστολικό αίτημά του της 14.6.91 πρὸς τὸν τότε προϊστάμενο της Β' Έφορείας Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Β. Πετράκο, εκ μέρους προφανῶς της Βρετανικής Ἀρχαιολογικής Σχολῆς, ἀφοῦ τὸ έγγραφο έχει στον τίτλο τὰ στοιχεία αὐτῆς της σχολῆς, ὁ R. Hope-Simpson, κύριο μέλος της γνωστῆς ἀγγλικῆς

έπιφανειακής έρευνας της Λακωνίας, τῶν Κυθήρων και τῶν Ἀντικυθήρων, ὅπως θὰ δοῦμε και έπίσης μέλος της ἀγγλικῆς ανασκαφῆς στο Καστρί, για να τεκμηριώσει τὸ ενδιαφέρον του για την έρευνα τῶν Ἀντικυθήρων, ὁμολογεῖ ότι «in 1958 my wife and I visited Antikythera. We were only able to stay there for a night and a day, because a storm was forecasted, and my wife was due to return to England to visit her father in hospital. We therefore had only time to explore the north coast of the island.» Τὸ αίτημα τοῦ R. Hope Simpson για έπιφανειακή έρευνα τῶν Ἀντικυθήρων με τὸν Καναδὸ J. Perreault «under a Canadian Mediterranean Institute survey permit», «of the συνεργασία type», ὅπως ἀκριβῶς καταγράφεται, ὅπως δηλαδή ἀποκαλεῖται εἰρωνικά ἡ περιγραφή τοῦ ἑλληνικοῦ νόμου για τὶς έπιπλέον ανασκαφικῆς ἄδειες τῶν ξένων, ἀπορρίφθηκε ἀπὸ την Β' Έφορεία Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων (20.6.1991). Παρὰ ταῦτα ὁ R. Hope-Simpson έπανῆλθε με έγγραφό του της 27.1.92 ἀπὸ τὸ Queens University τοῦ Καναδᾶ, ὅπου μεταξύ ἄλλων αναφέρει «Κατόπιν πολὺ

κριμένους έρευνητές και ήδη σημειώθηκε πιδό πάνω, σχετίζεται με την άκρατη εξειδίκευση που άρχισε στο δεύτερο μισό του 20ού αϊ. και βέβαια την έπακόλουθη προσωπική έπιστημονική μονομέρεια. Μία άλλη έρμηνεία ίσως σχετίζεται με το περιλάλητο ζήτημα της «άσυνέχειας»¹⁰⁷ (discontinuity), που έχει ταλανίσει, ως γνωστόν, ιδιαίτερα την άγγλοσαξωνική έρευνα. Άρκετοι ξένοι έρευνητές φυσικά και δέν είναι σέ θέση νά άντιληφθούν την έννοια της «άδηλης συνέχειας», άκόμη και σέ κάποια βουνοκορφή του Αίγαίου. Όπως και νά έχουν τά πράγματα, τó μινωικό ιερό κορυφής στον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό, άν και όρατό σέ εύδια άποκρυβόταν άκόμη κάτω άπό τή σκέπη της όρθοδοξίας. Χαρακτηριστικά άναφέρεται ότι στις 5 Μαρτίου 1990 ό Κυθηραϊκός Σύνδεσμος Άθηνών δωρίζει δύο κηροπήγια στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό¹⁰⁸.

Ήταν λοιπόν την άξιοσημείωτη μέρα Κυριακή 15 Σεπτεμβρίου 1991 που ό φίλος Άδωνις Κύρου, έκδότης και συλλέκτης, ντάλα μεσημέρι, όπως διηγείται ό ίδιος, πεζοπόρησε άπό τον Αύλαίμονα στον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό κατ' εύθειαν άπό τά κατσάβραχα, άνύποπτος για την ύπαρξη ένδς δρόμου που όδηγοΰσε στην κορυφή. Φθάνοντας, κάθιδρως βέβαια, στον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό, στο Άνδηρο 2, κάθισε κάπου στο πεζούλι του μεγάλου άναλήμματος και με τó πόδι του σκάλισε μπροστά του τó χώμα, γιατί κάτι φαινόταν άμυδρά. Έπρόκειτο για ένα χάλκινο μινωικό ειδώλιο και άσφαλώς δέν χρειαζόνταν ξεκούραση. Σέ μία μικρή βόλτα άνάμεσα στις έκκλησιές του Άγ. Γεωργίου και της Παναγίας, βόρεια του Άνδέρου 1, άλλα και στο Άνδηρο 2, μάζεψε έπτά συνολικά κομμάτια, ένα άκέραιο χάλκινο ειδώλιο, ένα

σκέψης, θέλω νά σās κάνω την παρακάτω πρόταση και θα με ύποχρεώνατε άν τή λαβαίνατε ύπ' όψιν σας. Καταλαβαίνω ότι είναι δύσκολο νά βρεθεί προσωπικό για μία συνεργασία, έγώ όμως νομίζω ότι αύτή θα είναι ή καλύτερη λύση και ή πιό σωστή. Ίσως νά μπορέσουμε νά άρχίσουμε σιγά-σιγά. Θα άναλάβω όλα τα έξοδα. Θα άναλάβω νά προσκομίσω όλες τες προμήθειες για την άποστολή και έχω ήδη χάρτες και έναέριες φωτογραφίες του νησιού.» Και τά τρία έγγραφα σώζονται στο άρχείο της παραπάνω έφορείας.

Είναι συγκυριακά άξιοσημείωτο, ίσως, ότι τρεις μόλις μήνες μετά την αίτηση του R. Hope-Simpson για έρευνα στα Άντικύθηρα, έπισημάνθηκε ή σπουδαία θέση του Άγίου Γεωργίου στο Βουνό, που παραβλέφθηκε για τριάντα χρόνια άπό τον ίδιο.

107. Σακελλαράκης 1995, 247 κέ. Πρβ. την κριτική του παντελώς άγνωστου στο Αίγαίο

και την άρχαιολογία του Michael Shanks, *AJA* 102, 1998, 430-1.

108. Άπόσπασμα άπό τά πρακτικά του Κυθηραϊκού Συνδέσμου Άθηνών της 5.3.1990: «5. Δωρεά για τον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό. Ό κ. Κόμης άναφέρει παράκληση του ήγουμένου της Άγ. Μόνης Εύθυμίου για ένίσχυση της ιστορικής έκκλησίας του Άγίου Γεωργίου στο Βουνό, όπου ήδη με την κατασκευή δρόμου θα είναι δυνατή ή πρόσβαση. Συγκεκριμένα έζήτησε νά προσφέρουμε στη μονή δύο κηροπήγια μέσου μεγέθους. Ό κ. Κόμης ύστερα άπό ύπόδειξη του παπα-Εύθυμίου έπισκέφθηκε τó κατάστημα έκκλησιαστικών ειδών του συμπατριώτη κ. Κων. Βλαντιή, ό όποιος προσφέρει δύο κηροπήγια άμμου για τον Κυθηραϊκό Σύνδεσμο στην τιμή των 43.000 δραχμών και είσηγείται την άγορά τους. Τό Διοικητικό Συμβούλιο έγκρίνει την άγορά των κηροπηγίων στην παραπάνω τιμή.»

κεφάλι καὶ πέντε μέλη ειδωλίων¹⁰⁹. Ἀργὰ τὸ βράδυ τῆς ἴδιας μέρας, ξαναμμένος, ὅπως πάντοτε σχεδόν, τηλεφώνησε γιὰ νὰ μοῦ πεῖ τὰ νέα.

Δὲν ἦταν τὸ πρῶτο κυριακάτικο τηλέφωνο τοῦ Ἀδωνίδος Κύρου, ποὺ μὲ ἐνημέρωνε κάποιες φορές μετὰ τὶς ἐξορμήσεις του τὰ Σαββατοκύριακα, καθὼς καὶ ἄλλους συναδέλφους, γιὰ ποικίλες ἀνακαλύψεις του, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ παλαιολιθικοῦ σπηλαίου στὸ Φράγχθι. Καθὼς οἱ ἐκδρομὲς του περιορίζονταν στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀργολιδοκορινθία, ὅπου καὶ δὲν εἶχα ποτὲ κάποια ἀρμοδιότητα, συζητοῦσα μαζί του, ἀφοῦ τὸν προσφωνοῦσα βέβαια ἀρχαιοπληκτο καὶ τὸν παρέπεμπα στὶς κατὰ τόπους ἀρχές, ποὺ ἄλλωστε γνώριζε ἄριστα. Ἐκεῖνο τὸ βράδυ ὅμως ἡ περιγραφή ἐπτά χάλκινων ειδωλίων καὶ τὸ κυριότερο, ἡ ἀναφορά τῆς θέσης ἀνεύρεσής τους σὲ μία κορυφή, δίπλα στὴν μινωικὴ ἀποικία στὸ Καστρί τῶν Κυθήρων, ἦταν μία ἀπρόσμενη εἵδηση. Καὶ ὑπῆρχε μία ἀκόμη διαβολικὴ σύμπτωση.

Στὸ σπίτι μας, τότε, κυκλοφοροῦσαν παντοῦ σχεδὸν φωτογραφίες χάλκινων μινωικῶν ειδωλίων, καθὼς ἡ Ἔφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη βρισκόταν στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς σημαντικῆς μελέτης της γιὰ τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴ διεθνή σειρὰ τῶν *Prähistorische Bronzefunde* (εἰκ. 35)¹¹⁰. Ἀκόμη καὶ ἂν ἦμουν ἄσχετος μὲ τὸ θέμα, θὰ γνώριζα ὅμως ὅτι ἀπὸ τὰ εἰδώλια ποὺ εἶχε συλλέξει ἡ Ἔφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη ἀπὸ ὅλα τὰ μουσεῖα καὶ τὶς ἰδιωτικὲς συλλογὲς τοῦ κόσμου, μόνο βρίσκονταν σὲ κρατικὰ ἑλληνικὰ μουσεῖα, 90 στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, δύο στὸ Μουσεῖο Ρεθύμνου, ἓνα στὸ Μουσεῖο Ἀγ. Νικολάου, 6 στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, δύο στὸ Μουσεῖο Κέας καὶ ἓνα στὸ Μουσεῖο Σπάρτης. Ἀκόμη καὶ στατιστικὰ λοιπὸν ὁ ἀριθμὸς ἐπτά τῶν ξαφνικῶν ειδωλίων τῶν Κυθήρων ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλός. Δὲν ἔμενε παρὰ νὰ βεβαιωθοῦμε ἐντελῶς γιὰ τὴ γνησιότητα τῶν εἰδωλίων. Νωρὶς λοιπὸν τὴν Δευτέρα 16 Σεπτεμβρίου 1991 βρισκόμουν στὸ γραφεῖο τοῦ συλλέκτη ἀρχαιοτήτων, διευθυντῆ, τότε, τῆς «Ἑστίας», Ἀνθίμου Γαζῆ 7, πράγμα ποὺ σχολιάσθηκε φυσικὰ ἀπὸ τὸν «ἀρχαιοπληκτο» Ἀδωνι Κύρου, μιὰ καὶ ἦταν ἡ πρώτη μου ἀρχαιολογικὴ ἀνταπόκριση στὶς τόσες προσκλήσεις του. Τὰ εἰδώλια ἦταν γνήσια. Τὴ γνησιότητά τους ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐπομένη καὶ ἡ εἰδικότατη, βέβαια, γιὰ τὸ θέμα, Ἔφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη. Δὲν ἔμενε παρὰ ἡ αὐτοψία τοῦ χώρου. Καὶ σὲ τρεῖς μέρες, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἄμεσης ἀεροπορικῆς σύνδεσης Ἀθηνῶν-Κυθήρων¹¹¹, τὴν Παρασκευὴ 20 Σεπτεμβρίου 1991, ἡ πολλαπλὰ ἀναπάντεχη ὕπαρξη τοῦ μοναδικοῦ ἀσύλητου μινω-

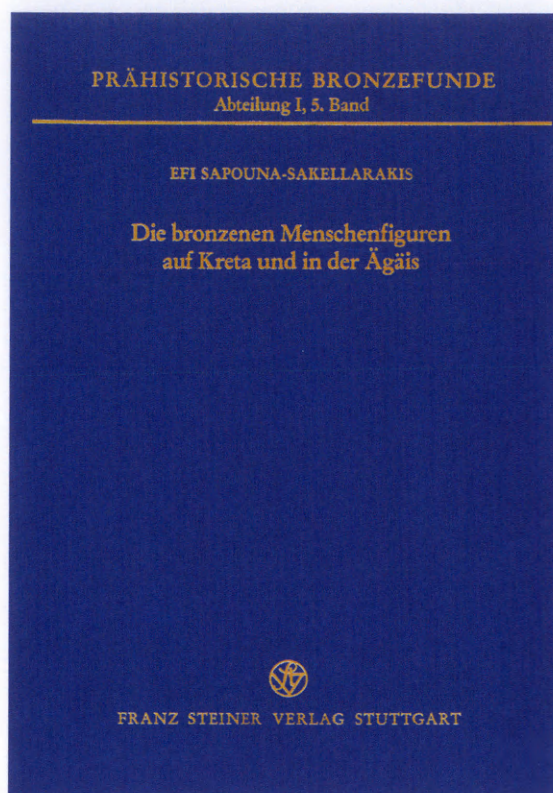
109. Τὰ ἐπτά αὐτὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα δωρήθηκαν ἀπὸ τὸν συλλέκτη Ἀδωνι Κύρου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα καὶ βρίσκονται τώρα μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα εἰδώλια ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸν Ἅγιο Γεώρ-

γιο στὸ Βουνὸ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ.

110. Sapouna - Sakellarakis 1995.

111. Σακελλαράκης 1999.

Εικ. 35. Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis*.

ικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό, στὰ Κύθηρα, ἦταν πιά γεγονός. Ποῦ νὰ φαντασθῶ τότε ὅτι, ἀπλούστερα καὶ χωρὶς μυθιστορηματικὲς συνθήκες, στὸ ἴδιο συμπέρασμα θὰ κατέληγε ἐδῶ καὶ 75 ἀκριβῶς χρόνια ὁποιοσδήποτε ἀρχαιολόγος διερευνοῦσε κάπως τὴν παράδοση ἑνὸς χάλκινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο Κυθήρων τὸ 1915/1916 στὴ Συλλογὴ Χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ποὺ σημειώθηκε ἤδη πιὸ πάνω.

3. Ἡ σημασία τῆς ἀνακάλυψης

Ἡ ἐπισήμανση τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό Κυθήρων εἶχε μία κάποια σημασία γιὰ τὴν ἔρευνα ὅχι μόνο τῆς μινωικῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τόσων ἱερῶν κορυφῆς στὴ μητροπολιτικὴ Κρήτη, κανένα, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ πτωχότατου σὲ εὐρήματα, ἐπαρχιακοῦ ἱεροῦ στὶς Ἀτσιπάδες δὲν βρέθηκε ἀσύλητο. Ὁ Γιούχτας, τὸ μέγιστο ἱερὸ κορυφῆς τῆς Κρήτης εἶχε ἤδη συληθεῖ σὲ μεγάλο τμῆμα, κατὰ πληροφορίες πολλῶν Ἀρχανιωτῶν, ἀπὸ τὸν Ἡρακλειώτη ἐργολάβο Κριτζᾶ, τὴ δεκαετία τοῦ '50, ὅταν

κατασκευάσθηκε στην κορυφή ὁ ἀσύρματος τοῦ ΟΤΕ. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '60, ὅταν οἱ N. Coldstream καὶ G. Huxley ἀνέσκαπταν στὰ Κύθηρα, ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχαιοκάπηλοι συναγωνίζονταν στὴν ἀναμόχλευση τῶν χωμάτων στὰ μακρινὰ ὑψώματα τῶν ἱερῶν κορυφῆς τῆς μινωικῆς Κρήτης, μὲ τὴ μερίδα τοῦ λέοντος βέβαια, δυστυχῶς, στοὺς δεύτερους. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται τὸ 1973 ἀπὸ τὸν Κ. Δαβάρρα, ἀνασκαφέα τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν μινωικῶν ἱερῶν κορυφῆς, εἰδικὰ γιὰ τὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Βρύσινα¹¹², ὅτι «ὑφίστατο ἀτυχῶς σύλησιν κατὰ διαστήματα πρὸ μακροῦ χρόνου (ἀπὸ τοῦ ἐντοπισμοῦ του τὸ 1962 ὑπὸ τοῦ P. Faure) αἱ δὲ προβλέψεις ὡς πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν μᾶλλον ἀπαισιόδοξοι».

Τὰ κορυφαῖα ἱερὰ κορυφῆς τῆς μινωικῆς Κρήτης, Κόφινας, Τραόσταλος, Βρύσινας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα, συνεχίζονταν νὰ συλοῦνται ἀδιάκοπα. Τὸ 1972 πάλι ὁ Κ. Δαβάρρας ἀναφέρει ὅτι «ἐκτεταμένη προσπάθεια ἀνασκαφικῆς περισυλλογῆς ἐγένετο εἰς ΜΜ ἱερὰ κορυφῆς τῆς ἐπαρχίας Σητείας. Ταῦτα, ἄλλα γνωστὰ καὶ ἄλλα ἄγνωστα εἰς τὴν ἐπιστήμην, ὑφίσταντο σύλησιν ἀπὸ μακροῦ χρόνου, ἄλλοτε σημαντικὴν καὶ ἄλλοτε κατὰ περίπτωσιν»¹¹³. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἐπιστήμων P. Faure, ἀκάματος πεζοπόρος, ἀλλὰ, ὡς γνωστὸν καὶ ἰδιαίτατα συμπαθὲς σὲ διάφορους, ὄχι ἀκριβῶς ἐπιστημονικούς, κρητικούς κύκλους, μὲ τὶς τακτικές του ἔρευνες καὶ μὲ τὴ δημοσιοποίησιν σαφῶν τοπογραφικῶν στοιχείων¹¹⁴, ἐν ἀγνοίᾳ του βέβαια, ὑπῆρξε ὁ κύριος μοχλὸς ὅλων τῶν δρωμένων περὶ τὰ μινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ ἡ δημόσια κρατικὴ μηχανὴ ἦταν μακριὰ νυχτωμένες σχετικὰ μὲ τὴν τραγικὴ πραγματικότητα.

Ἄριστα λοιπὸν πληροφορημένοι καὶ βιβλιογραφικὰ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι προγραμματίζαν μὲ ἄνεση τὶς συλήσεις τους. Μεταξὺ 1972¹¹⁵ καὶ 1976 εἶχαν «ξεθεμελιώσει» τὸν μινωικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸν Πετσοφᾶ¹¹⁶, ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει ἤδη τὸ 1902 ὁ J. L. Myres¹¹⁷. Γιὰ τὸν Τραόσταλο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα του Κ. Δαβάρρα ὅτι «στὰ 17 χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχαν ἀναμοχλεύσει ὀρισμένους λίθους τῶν τοίχων, ὅπως διατηροῦνται σήμερα, ἓνα σημεῖο ποὺ δὲν εἶχε ἐρευνηθεῖ κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο»¹¹⁸.

112. Δαβάρρας 1973, 583.

113. Δαβάρρας 1972, 651.

114. Faure 1962, 1963, 1967, 1969.

115. Δαβάρρας 1972, 653.

116. Δαβάρρας 1976, 380.

117. Myres 1902-3.

118. Δαβάρρας 1978, 393. Δυστυχῶς ὁ Κ. Δαβάρρας, ποὺ δέχεται τὸ 1978, ὅπως σημειώ-

θηκε ἀμέσως πρὶν πάνω ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Τραόσταλου δὲν εἶχε τελειώσει, θεώρησε τὸ 1972 ἀνακρίβεια τὴν ἀπλὴ ἀναφορά μου τὸ 1970 (Σακελλαράκης 1970, 253) ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Τραόσταλου εἶχε ἀνασκαφεῖ ἐν μέρει (Δαβάρρας 1972, 647, σημ. 2). «Τὸ αὐτόθι (AAA III, 1970, 252) ἀναφερόμενον ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦ Τραόσταλου ἀνεσκάφη «ἐν μέρει» εἶναι ἀνακριβές».

Τὸ 1991, ὅταν βρέθηκα γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἱερὸ κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ στὰ Κύθηρα, δινόταν τὸ τελικὸ χτύπημα στὸν κρητικὸ Κόφινά, μετὰ βέβαια τὶς καταγεγραμμένες συλήσεις τοῦ 1961¹¹⁹ καὶ τοῦ 1964. Προφανῶς οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχαν βρεῖ φλέβα, κάποιον τμήμα ποὺ εἶχε διαφύγει πάλι ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους στὶς ἀνασκαφές τῇ δεκαετία τοῦ '60 καὶ ποικίλα ἀντικείμενα μὲ προέλευση τὸν Κόφινά ἐμφανίζονταν στὸ ἐμπόριο. Ἡ Συλλογὴ Μητσοτάκη εἶχε ἀποκτήσει ἓνα σημαντικὸ χάλκινο ἀγγεῖο μὲ ἐπιγραφὴ στὴν Γραμμικὴ Α Γραφὴ¹²⁰ καὶ ἑπτὰ χάλκινα ἀνθρώπινα εἰδώλια¹²¹. Στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν ἔφθαναν ἀπὸ κατασχέσεις τὸ 1991 τρία ἀνδρικὰ χάλκινα μινωικὰ εἰδώλια, τὸ ἓνα μεγάλου σχετικὰ μεγέθους¹²². Ὁ γνωστὸς γιὰ τὸ μετέπειτα σκάνδαλο τῶν Ἀθονιῶν ἀρχαιοπώλης Μ. Ward κατεῖχε πέντε χάλκινα μινωικὰ εἰδώλια, ἓνα γυναικεῖο καὶ τέσσερα ἀνδρικά¹²³. Ὑπῆρχαν κάποιες πληροφορίες γιὰ χάλκινα μινωικὰ εἰδώλια στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Ν. Ὑόρκης, ποὺ δὲν ἐπαληθεύθηκαν μέχρι τώρα τουλάχιστον. Οἱ ἀρχαιολόγοι ξαναπῆγαν πάλι ἀργὰ στὸν Κόφινά. Δυστυχῶς ἐνημέρωσαν μάλιστα τὸν Τύπο τοῦ Ἡρακλείου γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνο τῆς ἀνάβασής τους. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἔφθασαν στὴν κορυφὴ, διαπιστώνοντας πὼς ἦταν κατασκαμμένα τὰ πάντα, βρῆκαν τὰ κόσκινα τῶν ἀρχαιοκάπηλων δίπλα στὰ κοσκινισμένα χώματα. Ἀκόμη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 2001 ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία Ἡρακλείου εἰδοποιήθηκε γιὰ σύληση τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς Κερινὰ Μυλοποτάμου. Σὲ περισυλλογὴ ποὺ ἔγινε συλλέχθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀποσπασματικῶν εἰδωλίων ἀνθρώπων καὶ ζώων, καθὼς καὶ κεραμικῆς.

Γι' αὐτὲς τὶς φρικτὲς συνθήκες τῶν κρητικῶν ἱερῶν κορυφῆς τὸ γεγονὸς πὼς τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ στὰ Κύθηρα ἦταν ἀσύλητο ἔμοιαζε πραγματικὰ ἀπίστευτο, θαῦμα. Ἦταν φανερὲς βέβαια ποικίλες χριστιανικὲς οἰκοδομικὲς δραστηριότητες, ὁ χώρος ὅμως εἶχε μείνει ἀλώβητος ἀπὸ τὸ δριμύ πέρασμα τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰ. Τὸ ἴδιο συνέβαινε ἄλλωστε καὶ στὰ μακρινὰ ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον Κύθηρα. Τὰ Κύθηρα ζοῦσαν ἀκόμη καὶ τὸ 1991 σὲ παλαιούς, προαιώνιους ρυθμούς. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται σχετικὰ ἓνα μόνο παράδειγμα καὶ μάλιστα τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἀγαθοὶ Κυθῆριοι χωρικοὶ πουλοῦσαν καὶ ἀγόραζαν ἢ ἀντάλλασσαν κάθε Σάββατο πρωί, καθέννας δύο τρία αὐγὰ ἢ κάμποσα, μετρημένα πάντως στὸ χέρι, φρέσκα φασολάκια τοῦ κήπου τους ἢ καὶ μπάμιες, μιὰ χούφτα ἄλατι, ἢ καὶ ἓνα ματσάκι μύρτα, στὴν κεντρικὴ πλατεία στὸν

119. Πλάτων - Δαβάρας 1961-2, 287-8.

120. Μ. Τσιποπούλου σὲ Μαραγκοῦ 1992, 233, ἀρ. 300.

121. Κ. Δαβάρας σὲ Μαραγκοῦ 1992, 254-5, ἀρ. 310-5.

122. Δύο ἀπὸ τὴν κατάσχεση στὴν οἰκία καὶ

τὴν τραπεζικὴ θυρίδα τοῦ Κωνσταντίνου Μπουφίδη-Χάγερ (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ΒΕ 9/1991/8.3.91) καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν κατάσχεση Βασ. Μάγνη.

123. Gallery 9 East 93rd Str., New York.

Ποταμό¹²⁴, έξω από το άνοικτο για τη μοναδική αυτή περίπτωση υποκατάστημα της Έθνικης Τράπεζας. Στα Κύθηρα δηλαδή και στα τέλη του 20ού αἰ. έπιζούσε ακόμη ή πανάρχαια μορφή του αντίπραγματισμού. Για άρχαιοκαπηλία στα Κύθηρα ούτε λόγος. Οί κυθηραϊκές άρχές, ό φύλακας άρχαιοτήτων, ή άστυνομία, οί λιμενικοί δέν είχαν υποπτευθεϊ παρά κάποιους ξένους, Ίταλούς έλεγαν, πριν από χρόνια, που κάτι σαν να έψαχναν στη θάλασσα. Στη μαγική κυθηραϊκή γη κάθε έγκληματική πράξη έμοιαζε άγνωστη, όπως και το έγκλημα της κρητικής, της κυκλαδικής ή και της έλλαδικής άρχαιοκαπηλίας¹²⁵. Άτενίζοντας το 1991 για πρώτη φορά από τα μαγικά Κύθηρα όχι μόνο την άγγλική άνασκαφή στο Καστρι άλλα το Αίγαίο και κυρίως το κρητικό πέλαγος, άναλογιζόμουν τα κύματα της άρχαιοκαπηλίας να έπέρχονται άπειλητικά (είκ. 36).

Ή έπισήμανση ένός ασύλητου ιεροῦ κορυφής ήταν ασφαλώς ένα σημαντικό γεγονός για την μινωική άρχαιολογία. Και υπήρχε ακόμη ένα σχετικό στοιχείο, που άναλογίσθηκα, τότε, στα Κύθηρα, ή έλλειψη όποιασδήποτε δημοσίευσης άνασκαφής της ίσχυής, έστω, άρχαιολογικής δραστηριότητας στα τόσα συλημένα κρητικά ιερά κορυφής. Οί άρχαιολογικές ειδήσεις γι' αυτά, που άναφέρθηκαν πιό πάνω, ήταν από μια ή δυο γραμμές έως μονόστυλες ή δισέλιδες. Λίγες μελέτες κάποιων εύρημάτων, κυρίως λίθινων ένεπίγραφων άγγείων όσο περισπούδαστες και άν ήταν, δέν παρήλλασσαν από παρόμοιες μελέτες άρχαιοκαπηλικών προσκτημάτων, άφοῦ βέβαια δέν πρόσθεταν κανένα άνασκαφικό στοιχείο. Ή παντελής άπουσία άνασκαφικών στοιχείων από τα κρητικά ιερά κορυφής ήταν λοιπόν ένα ουσιῶδες πρόβλημα της έρευνας. Στο ασύλητο μινωικό ιερό κορυφής τῶν Κυθήρων, μ' αυτό το άνέλπιστο δῶρο της Παναγίας, του Άγ. Γεωργίου του Τροπαιοφόρου ή και της όμηρικῆς Κυθέρειας, της Ουράνιας Άφροδίτης, πάντως της κυθηραϊκής γῆς, ή εύθύνη για την άνάληψη μιᾶς άνασκαφικής έρευνας ήταν πλέον έπιτακτική, παρά την προσωπική, δεδηλωμένη δέσμευσή μου στην άποφυγή μιᾶς άνασκαφικής δραστηριότητας σε κάθε υποψήφιο τόπο, που βρισκόταν κατά καιρούς μπροστά μου.

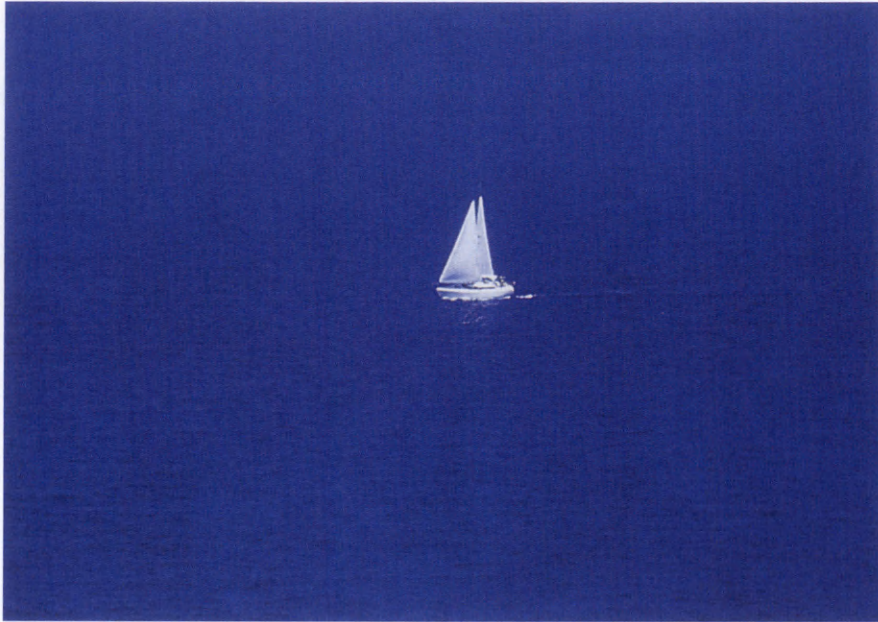
Άπό την άνά χείρας δημοσίευση θα κριθεϊ φυσικά ή όποια έπιτυχία της άνασκαφής του μινωικού ιεροῦ κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, μιᾶς άνασκαφής που δέν ήταν χωρίς προβλήματα, σχετικά με αυτά που περιγράφηκαν δια μακρῶν, ίσως, πιό πάνω, για τη μοίρα τῶν κρητικῶν ιερῶν κορυφής. Ή πικρότατη κρητική πείρα διδασκε πῶς και με την άπλή κοινοποίηση του χώρου της έρευνας, το ιερό κορυφής στον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό θα έχανε την κύρια αϊγλή του ως ασύλητου, ίσως ακόμη και πριν την έναρξη της έρευνας. Ίσως οί πανταχοῦ παρόντες

124. Το παζάρι του Ποταμοῦ, που όνομαζόταν και «της Κυρᾶς το χωρίον», (Στάθης 1923 β, 345), μαρτυρεϊται από τα τέλη ήδη του 18ου

αἰ., Λεοντσίνης 1980, 227.

125. Μαγκάκης 1984.

Είκ. 36. Πλέοντας στο πέλαγος τῶν Κυθήρων.

ἀρχαιοκάπηλοι θα ἀνατίναζαν καὶ τὰ βράχια στὸ Βουνό. Τὰ μέτρα ἀσφάλειας τοῦ χώρου αὐτοῦ στὰ Κύθηρα ἦταν ἐπομένως ἰδιαίτερα, περιλαμβάνοντας ἓνα εὐρύτατο φάσμα, μέχρι καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν κινήσεων κάποιων προσώπων, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὥσο καὶ στὸ ἐξωτερικό, δεδομένου ὅτι κατὰ τὰ κρητικά πάντοτε πρότυπα, οἱ ἀσεβεῖς, ὡς ἀμνήμονες, μποροῦσαν νὰ «ξεθεμελιώσουν» καὶ τὰ λειτουργικὰ ἀκόμη χριστιανικὰ κτίσματα. Εἶναι εὐνόητο βέβαια ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γι' αὐτὰ τὰ μέτρα, πρὶν παρέλθει εὐλογος ἱστορικὸς χρόνος. Ἀρκοῦμαι νὰ μνημονεύσω τὴν ἡμερομηνία (3 Ὀκτωβρίου), ὅχι ὅμως καὶ τὸν χρόνο ἐνὸς ἐγγράφου μου σὲ κάποια ἀρχή. Ἄλλοῦ ἔχω περιγράψει τὰ συναισθήματα τοῦ ἀνασκαφέα¹²⁶ στὴν ὁλοκληρωτικὴ πραγμάτωση τοῦ ἔργου του μὲ τὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς, μίαν ὑπέροχη ἱκανοποίηση, αὐτὴν τῆς σπάνιας γαλήνης τῆς καθαρῆς συνείδησης. Στὴν ιδιόμορφη, ὅπως σημειώθηκε, περίπτωση τοῦ ἀνασκαφέα τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων ἡ μνήμη ἀγάλλεται ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄνειρικό «ταξίδι στὰ Κύθηρα» καὶ τὴ γνωριμία μὲ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους τοῦ τόπου, ποὺ μὲ τίμησαν θεωρώντας με ἐπίτιμο μέλος τῆς Ἑταιρείας Κυθηραϊκῶν Μελετῶν. Φυσικὰ ἡ ὅποια προσωπικὴ ἱκανοποίηση γίνεται ἀκόμη πρὸς μεγάλη, ὅταν ἡ χαρὰ τῆς δημιουργίας γι' αὐτὸ τὸ ταξίδι στὸ παρελθὸν ἐπιμερίζεται στοὺς τόσους ἐξαίρετους συνεργάτες αὐτοῦ τοῦ τόμου, ποὺ μὲ συνόδευσαν νοερὰ ἀλλὰ μὲ πάθος, σὲ πολλὰς ὥρες μοναχικῆς μελέτης.

126. Σακελλαράκης 1995, 219-234.

Ἡ ἱκανοποίηση γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρόσφατης ἀνασκαφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη, γιατί ἡ ἀνασκαφὴ κατόρθωσε, εὐτυχῶς, νὰ ἐρεθίσῃ ἤδη τὴν ἔρευνα¹²⁷. Κάποιοι συνάδελφοι, ἄμεσα εὐαισθητοποιημένοι ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ ἐξωκρητικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὰ Κύθηρα ἀναζητοῦν ἤδη ἱερὰ κορυφῆς σὲ κάποιους ἄλλους μινωικοὺς τόπους τοῦ Αἰγαίου. Καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ πολλοὶ νέοι ἀρχαιολόγοι, Ἕλληνες καὶ ξένοι, ἄρχισαν νὰ ἐρευνοῦν καὶ πάλι τὰ ξεχασμένα ἀρχαιολογικὰ Κύθηρα, ὅπως θὰ σημειωθεῖ πιὸ κάτω. Ἄν λοιπὸν στόχος τῆς ὁποιασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ἐπαύξηση τῶν ὅποιων γνώσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ μετὰ γνώσεως βελτίωση ὅχι μόνο τῶν ἰδίων τῶν ἐρευνητῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ ὅποιου περιβάλλοντός τους, φυσικὰ καὶ ὁ ἐρεθισμὸς στὴν περαιτέρω ἔρευνα, στὴν περίπτωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων ὁ στόχος αὐτὸς ἔχει, ἴσως, ἐπιτευχθεῖ.

127. Πὰ τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ στὰ Κύθηρα ἐγίναν διαλέξεις στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν στὴν Ἀθήνα, στὴν Ὁξφόρδη καὶ στὸ Μόναχο. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀναφέρεται ἀπὸ Α. Ψάλτη, *Πρακτικὰ Εἴς Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Ἀθήνα 1984), Α, 296, 307, 308, 317, *Ἀρχαιολογικὸς Ἀτλας Αἰγαίου*, ΥΠΠΟ (Ἀθήνα 1998) 320, ἀρ. 424, Σταϊνχάουερ 1998, 94, T. Marketou σὲ Karageorghis - Stampolidis 1998, 62, W. D. Niemeier σὲ Karageorghis - Stampolidis

1998, 30, 44, Ἀ. Κάντα σὲ Σταμπολίδης - Καρέτσου - Κάντα 1998, 34, J. Younger, *AJA* 102, 1998, 124, 135-8, C. Broodbank, *BSA* 94, 1999, 191, 193, 212, G. Owens, σὲ Wiener 1999, 584, R. Arnott σὲ Wiener 1999, 4, B. - W. D. Niemeier, Wiener 1999, 545, M. Κλάδου σὲ Καρέτσου - Βλαζάκη - Παπαδάκης 2000, 188, 478, Λ. Παπαζογλου - Μανιουδάκη, *Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ* (ἐκδ.) 2000, 274, V. La Rosa σὲ Καρέτσου (ἐκδ.) 2000, 90, Σταϊνχάουερ 2001, 44-6, 399, Im Labyrinth des Minos (Karlsruhe 2001) 366.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀβραμέα 1985 Ἀ. Ἀβραμέα, Χάρτες τοῦ Αἰγαίου, σὲ Β. Σφυρόερας - Α. Ἀβραμέα - Σ. Ἀσδραχᾶς, *Χάρτες καὶ χαρτογράφοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους* (Ἀθήνα) 23-32.
- Ἀλεξίου 1964 Σ. Ἀλεξίου, *Μινωικὸς πολιτισμὸς*, Ἡράκλειο.
- Ἀλεξίου 1964α Σ. Ἀλεξίου, Ἀρχαιοότητες καὶ μνημεῖα Κρήτης, *ΑΔ* 19, 1964, Β3, Χρον., 436-47.
- Ἀνδριτσάκης, Φωτιάδης, Πετρόχειλος 1982 Δ. Ἀνδριτσάκης, Μ. Φωτιάδης, Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκὰ μελετήματα* (Ἀθήνα).
- Assimakopoulou-Atzaka 1991 P. Assimakopoulou-Atzaka, The mosaic pavements of the Aegean Islands during the Early Christian period, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina XXXVIII*, Ravenna 15/20 Marzo 1991, 38, 48, εἰκ. 6-7.
- Ἀτζακᾶ 1974 Π. Ι. Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν - *Βυζαντινὰ Μνημεῖα* 1 (Θεσσαλονίκη). *VI Intern. Kongress* (Berlin) 309.
- Bakalakis 1939 S. Benton, The Ionian islands, *BSA* 32, 1931-1932, 213-246.
- Benton 1931-1932 Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, *Κερκ. Χρον.* 15, 1970, 1-33.
- Βοκοτόπουλος 1970 Bürchner-Maull, Kythera, *RE* XVII 1 207-215.
- Bürchner-Maull 1924 C. F. Camocio, Isole famose, porti, fortezze e terre maritime (Venezia).
- Camocio 1576 A. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante* (Paris).
- Castellan 1808 N. Coldstream - G. Huxley, *Kythera, Excavations and Studies* (London).
- Coldstream - Huxley 1972 Μ. Χατζηδάκης - Ἰ. Μπίθα, *Εὔρετήριον βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Κυθήρων* (Ἀθήνα).
- Χατζηδάκης - Μπίθα 1997 Ἀρτ. Γρ. Γιαννίτσαρος, *Συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς χλωρίδος καὶ βλασπῆσεως τῶν Κυθήρων* (Ἀθήνα).
- Γιαννίτσαρος 1969 Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Κύθηρα, *ΑΔ* 45, 1990, Χρον. Β1, 84-6, 88-89.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 1990 E. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Κύθηρα, *ΑΔ* 46, 1991, Χρον. Β1, 75-9, 81-2.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 1991 K. Davaras, Trois bronzes minoens de Skoteino, *BCH* 93, 1969, 620.
- Davaras 1969 K. Δαβάρας, Ἀρχαιοότητες καὶ μνημεῖα ἀνατολικῆς Κρήτης, *ΑΔ* 27, 1972, Β2 Χρον., 645-654.
- Δαβάρας 1972 K. Δαβάρας, Ἀρχαιοότητες καὶ μνημεῖα δυτικῆς Κρήτης, *ΑΔ* 28, 1973, 132, Χρον., 583-584.
- Δαβάρας 1973

- Δαβάρας 1976 Κ. Δαβάρας, Ἀρχαιοότητες καὶ μνημεῖα ἀνατολικῆς Κρήτης, *ΑΔ* 31, 1976, Β2, Χρον., 373-382.
- Δαβάρας 1978 Κ. Δαβάρας, Ἀρχαιοότητες καὶ μνημεῖα ἀνατολικῆς Κρήτης, *ΑΔ* 33, 1978, Β2, Χρον., 385-395.
- Δημητράκος 1964 Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (Ἀθήνα).
- Evans 1921-1935 Α. Evans, *The palace of Minos at Knossos*, I-IV (London).
- Faure 1962 P. Faure, Cavernes et sites aux deux extremités de la Crète, *BCH* 86, 1962, 35-56.
- Ince et al. 1989 G. E. Ince - Th. Koukoulis - A. N. Ballantyne - D. Smyth, Paliochora: Survey of a byzantine city on the island of Kythera. Second report, *BSA* 84, 1989, 407-416.
- Hood 1971 S. Hood, *The Minoans* (London).
- Huxley 1964 G. L. Huxley, Kythera, Kastri-Palaiopolis 1963, *ΑΔ* 19, 1964, Β1, Χρον., 147-148.
- Huxley 1965 G. L. Huxley, Kythera, *ΑΔ* 20, 1965, 179-180.
- Huxley 1966 G. L. Huxley, Kythera, *ΑΔ* 21, 1966, Β1, 160-162.
- Καλλίγερος 1998 Ἑμμ. Π. Καλλίγερος, *Κυθηραϊκά, Τὰ χρονικὰ τοῦ ἱερέως Δανιὴλ-Βαρυπάτη-Χρυσέα* (Ἀθήνα).
- Κολιόπουλος 1978 Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἀθήνα), ΙΕ'.
- Λαζαρίδης 1965 Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Κυθήρων, *ΑΔ* 20, 1965, Χρον., Β1, 183-199.
- Leonhard 1899 R. Leonhard, *Die Insel Kythera, eine geographische Untersuchung* (Gotha).
- Λεοντσίνης 1971 Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Τὰ Κύθηρα στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821* (Ἀθήνα).
- Λεοντσίνης 1980 Γ. Ν. Λεοντσίνης, Τὸ ἀστικοαγροτικὸ κίνημα στὰ Κύθηρα καὶ ὁ καταστατικὸς χάρτης τῆς πολιτικῆς διοικήσεως τῶν χωρικῶν, *Πρακτικὰ Δ' Πανιόνιου Συνεδρίου*, Α', 216-242.
- Λιβιεράτος, Μπεριᾶτος 2001 Ε. Λιβιεράτος, Η. Μπεριᾶτος, *Ἡ Ἑπτάνησος σὲ χάρτες ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο στοὺς δορυφόρους* (Θεσσαλονίκη).
- Λιβιεράτος, Μπούτουρα Ε. Λιβιεράτος, Χ. Μπούτουρα, Κύθηρα, ἡ ἐκ δυσμῶν πύλη τοῦ Αἰγαίου στοὺς ἀναγεννησιακοὺς χάρτες, *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν*, ὑπὸ ἔκδοσιν.
- Μαγκάκης 1984 Γ. Α. Μαγκάκης, Ἡ ἀρχαιοκαπηλεία ὡς ἔγκλημα, *Α' Συνέδριο Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων* (Ἀθήνα) 90-6.
- Μαλλιάρης 1998 Α. Μ. Μαλλιάρης, Ἀρχαιογνωσία καὶ ἀρχαιολογία στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1685-1715), *Ἄνθη Χαρίτων*, Ἑλληνικὸν Ἰνστιτούτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, ἀρ. 18 (Βενετία) 279-87.
- Μαραγκοῦ 1992 Λ. Μαραγκοῦ (ἐκδ.), *Μινωικὸς καὶ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τὴν συλλογὴ Μητσotάκη* (Ἀθήνα).
- Μαρσέλλος 1974 Η. Ι. Μαρσέλλος, *Μία ἀποδημία εἰς Κύθηρα, ἱστορικὰ ἐρευνήματα* (Ἀθήνα).
- Μιχαλάκη 2000 Κ. Χ. Μιχαλάκη, *Κυθηραϊκὰ θέματα λαογραφίας* (Πειραιάς).

- Miller 1908 W. Miller, *The Latins in the Levant, A history of frankish Greece* (London).
- Μηλιαράκης 1886 Ἄ. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας* (Ἀθήνα).
- Μπίθα 1995 Ι. Μπίθα, Ἀναγνώσεις κτητορικῶν μαρτυριῶν καὶ τεχνοτροπικὲς προσεγγίσεις στὰ Κύθηρα τοῦ 13ου αἰ., *Δέκατο πέμπτο συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, περιλήψεις ἀνακοινώσεων (Ἀθήνα) 45-6.
- Myres 1902-1903 J. L. Myres, Excavations at Palaikastro. II § 13. The sanctuary site of Petsofa, *BSA* 9, 1902-3, 356 κέ.
- Παπαγεωργίου 1975 Σ. Παπαγεωργίου, Περιήγηση Λακωνίας καὶ Κυθήρων ἀπὸ δύο Ἀμερικανοὺς ἱεραποστόλους, 1837-1838, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 13, 1975, 244-57.
- Πατραμάνη 1998 Μ. Γ. Πατραμάνη, Λιμοὶ καὶ Λοιμοὶ στὰ Κύθηρα, Ἡ στάση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ (16ος-18ος αἰ.), *Ἄνθη Χαρίτων*, Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, ἀρ. 18 (Βενετία) 569-619.
- Πετρόχειλος 1984 Ἰ. Ε. Πετρόχειλος, *Τὰ Κύθηρα ἀπὸ πῆν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς πῆ ρωμαϊοκρατία* (Ἰωάννινα).
- Πετρόχειλος 1992 Ἰ. Ε. Πετρόχειλος, *Βαλέριος Στάης* (Ἀθηναί) *BAE* 124.
- Πλάτων - Δαβάρας 1961-1962 Ν. Πλάτων - Κ. Δαβάρας, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κρήτης, *ΑΔ* 17, 1961-2, Β, Χρον., 281-291.
- Πλάτων 1974 Ν. Πλάτων, *Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* (Ἀθήνα).
- Riemman 1880 O. Riemman, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*, IV, *Cerigo* (Paris).
- Riemman 1913 A. J. Riemman, L'autel rustique du Mont Phylakas (Crète), *RA* 1913, 278-300.
- Σακελλαράκης 1970 Γ. Σακελλαράκης, Τὸ μινωικὸν ὄρεινὸν ἱερὸν τοῦ Θύλακα, *AAA* 3, 1970, 252-6.
- Σακελλαράκης 1995 Γ. Σακελλαράκης, *Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν* (Ἀθήνα).
- Sapouna-Sakellarakis 1995 E. Sapouna-Sakellarakis, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis* (PBF I, 5) (Stuttgart).
- Σακελλαράκης 1999 Γ. Σακελλαράκης, Ἐφημ. *Τὰ Νέα*, Πρόσωπα, 21ος αἰώνας, 20 Μαΐου 1999, ἀρ. 2, 36.
- Σακελλαρίου 1968 Ἄ. Σακελλαρίου, Τρία χάλκινα μινωικὰ εἰδώλια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, *Πεπραγμένα Β' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα, Α, 247-52.
- Sathas 1884 C. N. Sathas, Documents inédits, relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, I (Paris).
- Στάης 1915 Β. Στάης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Κυθήροις, *ΑΔ* 1, 1915, 191-194.
- Στάης 1923 Σπ. Στάης, Κυθηραϊκὰ χρονικὰ ἱερέως Γρ. Λογοθέτη, *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις*, 1923, 337-64.
- Σωτηρίου 1923 Γ. Α. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθήρων, *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις* 1923, 313-332.

- Τόλιας 2001 Γ. Τόλιας, *Τὰ νησολόγια, ἡ μοναξιὰ καὶ ἡ συντροφιά τῶν νησιῶν* (Ἀθήνα).
- Verlinden 1984 C. Verlinden, *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plome, du IIIe millénaire au VII siècle av. J. C.* (Louvain).
- Wace 1927 A. J. B. Wace, *A Cretan statuette in the Fitzwilliam Museum* (Cambridge).
- Waterhouse - Hope Simpson 1961 H. Waterhouse - R. Hope Simpson, *Préhistoric Laconia, Part II*, *BSA* 56, 1961, 114-175.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

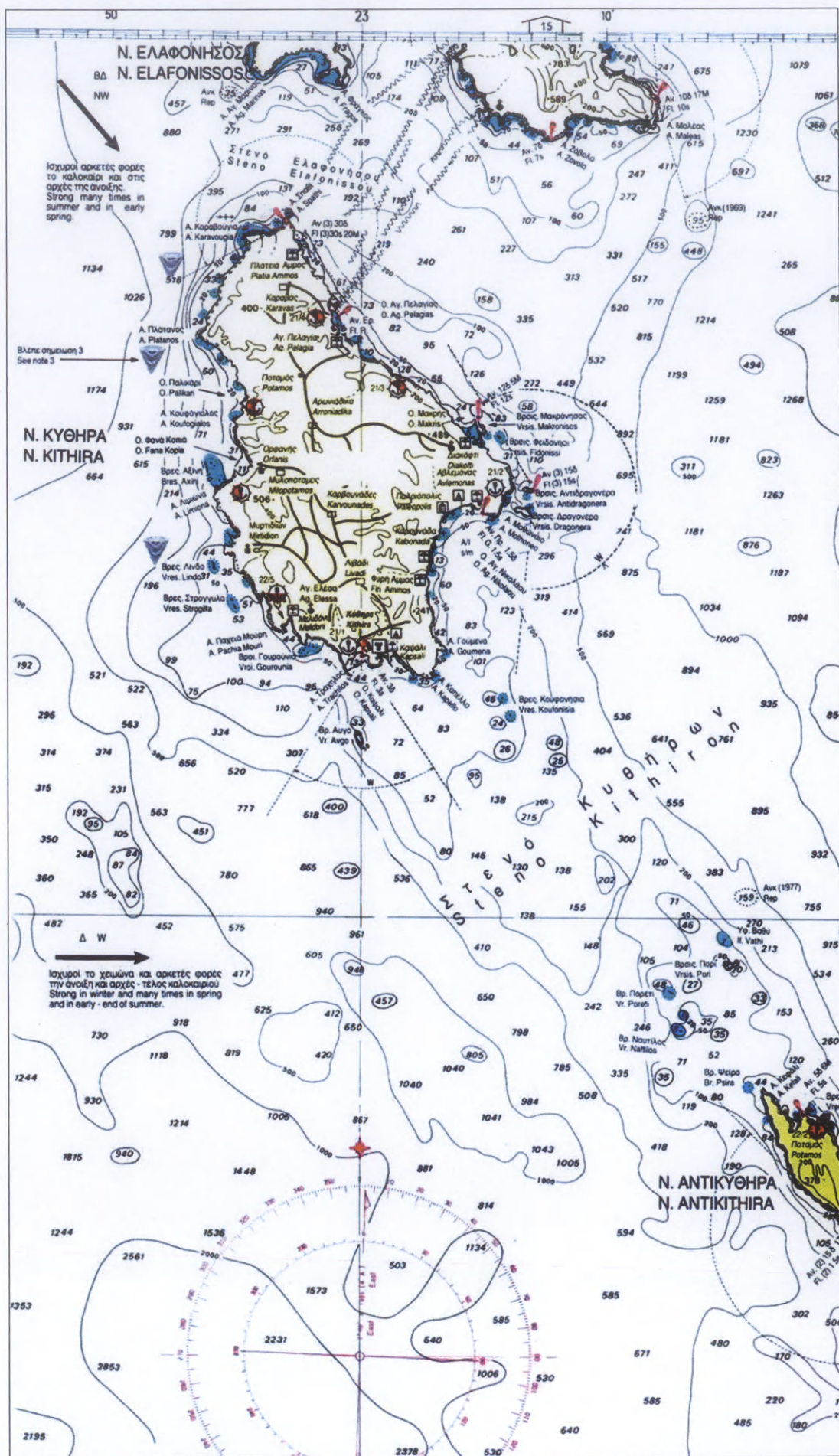
- Είκ. 11α-β. Ειδώλιο ΕΑΜ: α. Πρόσθια όψη. β. Όπίσθια όψη.
- Είκ. 12-13. Ειδώλιο ΕΑΜ. Πλάγιες όψεις.
- Είκ. 14. Ειδώλιο ΕΑΜ. Πλάγια άριστερή όψη.
- Είκ. 15. Ειδώλιο ΕΑΜ. Πλάγια άριστερή όπίσθια όψη.
- Είκ. 16. Τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ στόν Άγιο Γεώργιο στό Βουνό.
- Είκ. 17. Χάρτης τῶν Κυθήρων ἀπό τόν Simon Pinargenti τό 1573.
- Είκ. 18. Λεπτομέρεια ἀπό χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ Donato Bertelli τό 1574.
- Είκ. 19. Χάρτης τῶν Κυθήρων τοῦ F. Ferretti τό 1579.
- Είκ. 20. Χάρτης τῶν Κυθήρων τοῦ A. Ortelius τό 1584.
- Είκ. 21. Χάρτης τοῦ G. Mercator τό 1606.
- Είκ. 22. Τμήμα ψηφιδωτοῦ ἀπό τόν Άγιο Γεώργιο στό Βουνό.
- Είκ. 23. Ειδώλιο ΕΑΜ. Πλάγια δεξιὰ όψη.
- Είκ. 24. Γεώργιος Σωτηρίου.
- Είκ. 25. Προσβλέποντας τόν Άγιο Γεώργιο στό Βουνό.
- Είκ. 26. Διάλεξη στά Κύθηρα γιά τόν Άγιο Γεώργιο στό Βουνό.
- Είκ. 27. Τμήμα τοῦ ἀνάγλυφου λίθινου ρυτοῦ τῆς Ζάκρου μέ τοὺς καθημένους αἰγάγρους στό δῶμα τῆς οἰκοδομῆς.
- Είκ. 28. Ξενάγηση στοὺς προσκυνητὲς τοῦ Άγίου Γεωργίου στό Βουνό.
- Είκ. 29. Παῦλος Λαζαρίδης.
- Είκ. 30. Δ. Πίσσης.
- Είκ. 31. Μ. Χατζηδάκης καὶ Ί. Μπίθα, *Εὔρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Κυθήρων*.
- Είκ. 32. Γεωλογικὸς χάρτης τῶν Κυθήρων.
- Είκ. 33. Ἀπόσπασμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπό τόν Άγιο Γεώργιο στό Βουνό.
- Είκ. 34. Ἀπόσπασμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπό τόν Άγιο Γεώργιο στό Βουνό.
- Είκ. 35. Ἐφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Die bronzenen Menschfiguren auf Kreta und in der Ägäis*.
- Είκ. 36. Πλέοντας στό πέλαγος τῶν Κυθήρων.
- Σχ. σελ. 54. Τμήμα τῆς σχεδιαστικῆς κάτοψης τοῦ ψηφιδωτοῦ.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗ

Γ. ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

Είκ. 37. Η θαλάσσια περιοχή των Κυθήρων και Ἀντικυθήρων.

Παρατηρώντας τὸν χάρτη τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου (εἰκ. 37-38), ἀκόμα καὶ ἂν κάποιος δὲν ἔχει ἰδιαίτερες γνώσεις σὲ ναυτικά θέματα μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐντοπίσει καίρια σημεῖα, ἀπὸ ὅπου ἡ διέλευση εἶναι, γιὰ διάφορους λόγους, ὑποχρεωτική ἢ ἀκόμα δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη. Στὶς θέσεις αὐτὲς καὶ ὅπου ὑπάρχει ἀνθρώπινη παρουσία, αὐτὴ ἔχει συνδεθεῖ ἀναπόσπαστα μὲ τὴ θάλασσα τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διαβίωσης ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐλέγχου τῆς θαλάσσιας περιοχῆς. Ἡ γεωλογικὴ μορφολογία, ἡ θέση, οἱ προσβάσεις καὶ γενικὰ ἡ εἰκόνα ἐνὸς χώρου εἶναι ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ συνεκτιμῶνται στὴν ἐπιλογή του γιὰ ἐγκατάσταση. Στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπου ἡ διαμόρφωση τῶν ἀκτῶν καὶ τῶν νησιῶν εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη, ὑπάρχουν σημεῖα καὶ χώροι ἰδιαίτεροι ποὺ ἐλέγχουν, ἐμποτεύουν καὶ «φρουροῦν» κατὰ κάποιο τρόπο μεγάλες θαλάσσιες ἐκτάσεις.

Εἰκ. 38. Δορυφορικὴ φωτογραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Τὰ Κύθηρα¹ μὲ ἐμβαδὸν 280 τετρ. χλμ. (μέγιστο μῆκος 28 χλμ., μέγιστο πλάτος 19 χλμ.), καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὰ Ἀντικύθηρα, βρίσκονται γεωγραφικὰ ἀνάμεσα στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ ἁκρωτηρίου Μαλέας (εἰκ. 39) καὶ τοῦ ἁκρωτηρίου Βούξα τῆς Δυτικῆς Κρήτης, –μεταξὺ τῶν συντεταγμένων 22° 00' καὶ 23° 30' μῆκος ἀνατολικοῦ καὶ 35° 00' πλάτος βόρειο, στὴ θάλασσα, ποὺ οἱ ναυτικοὶ χάρτες ὀνομάζουν Θάλασσα τῶν Κυθέρων καὶ Θάλασσα Jason στὴ διαίρεση τῆς Μεσογείου γιὰ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ–, ἀποτελοῦσαν καὶ ἀποτελοῦν ἀκόμα καὶ σήμερα, ἓνα σχεδὸν ἀναγκαστικὸ θαλάσσιο πέρασμα κατὰ τὴν πορεία πρὸς Δυσμὰς ἢ πρὸς Ἀνατολὰς².

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἱστορικοὶ καὶ γεωγράφοι³ ἀναφέρουν τὰ Κύθηρα σὲ σχέση μὲ τὸ ἁκρωτήριο Μαλέας καὶ θεωροῦν ὅτι εἶναι «εὐλίμενος νῆσος», ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἀρχαία πόλιν τῶν Κυθέρων, ποὺ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς

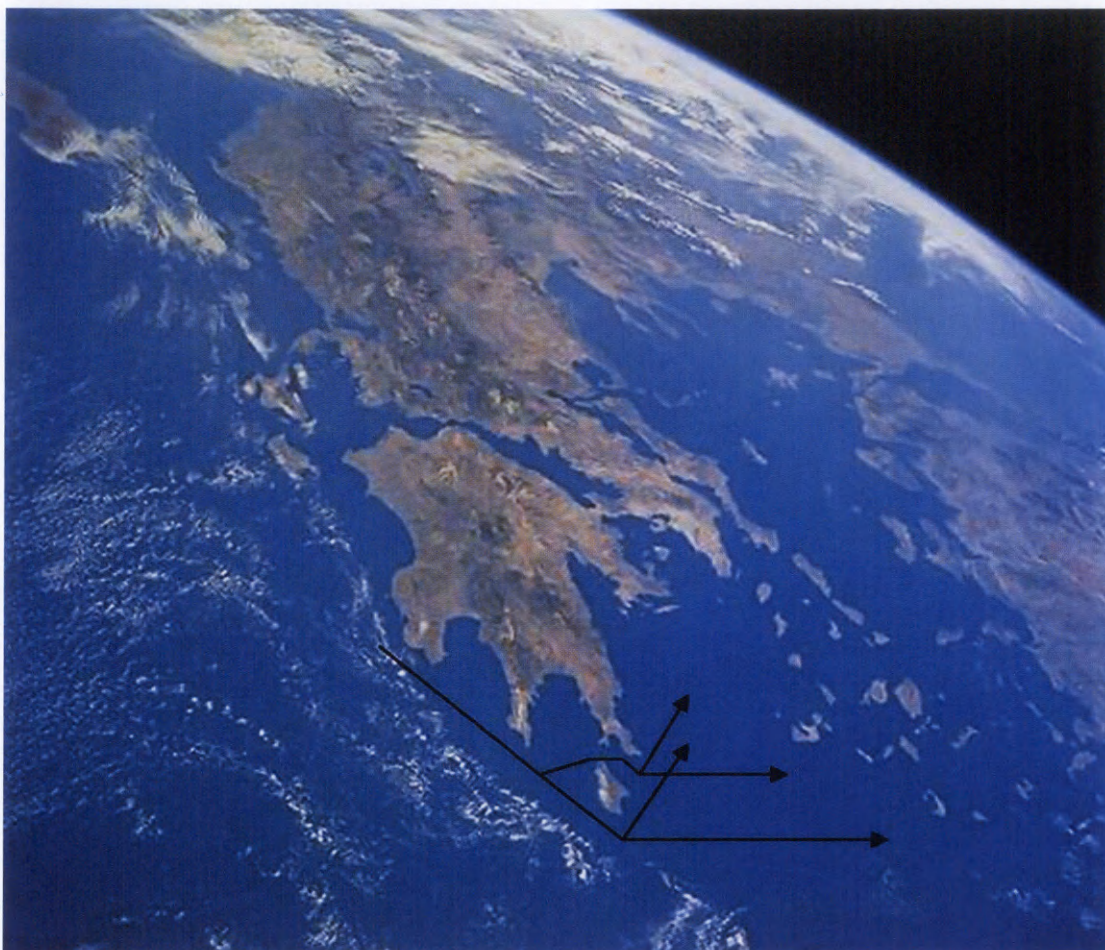
1. Οἱ ὀνομασίαι τῶν θέσεων καὶ τῶν τοπωνυμίων εἶναι αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸν Πλοηγὸ 1971, στοὺς χάρτες τῆς Γ.Υ.Σ. τῶν Κυθέρων, ὅπως καὶ στοὺς ἐπίσημους ναυτικούς χάρτες τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ. Ἡ διευκρίνιση αὐτῇ κρίνεται ἀπαραίτητη καθότι πολλὰς φορὲς οἱ ὀνομασίαι διαφέρουν, ὅμως οἱ ὀνομασίαι ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς παραπάνω πηγὲς ἴσως νὰ μὴν εἶναι οἱ ἐγκυρότερες εἶναι ὅμως οἱ ἐπίσημες ὀνομασίαι ποὺ ἀναφέρονται στοὺς χάρτες καὶ τοὺς πλοηγοὺς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

2. Οἱ ἀποστάσεις σὲ ναυτικὰ μίλια δειχνουν ἀκριβῶς τὴν ἰδιαιτέρη θέσιν τῶν Κυθέρων καὶ τὴν εὐκολίαν μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ ἔλεγχος ἀκόμα καὶ μὲ ὀπτική ἐπαφὴ τοῦ περάσματος (Κύθηρα-Κρήτη: 43,5 ν.μ., Κύθηρα-Κάβος Μαλέας: 13,8 ν.μ., Κύθηρα-Σαντορίνη: 110 ν.μ., Κύθηρα-Ἀντικύθηρα: 23,7 ν.μ., Ἀντικύθηρα-Κρήτη: 20,1 ν.μ., Ἐλαφόνησος-Κύθηρα: 5 ν.μ.). Κατὰ τὸν S. Wachsmann (Wachsmann 1988, 297) στὴν ἐπιγραφὴ ποὺ βρίσκεται στὴ βάση ἀγάλματος στὸν νεκρικὸ ναὸ τοῦ Φαραῶ Amenhotep III στὴν περιοχὴ Kom el Hetan καὶ στὴν ὁποία ἀπαριθμοῦνται διάφορες πόλεις (Κνωσός, Φαιστός, κ.ἄ.) ἀναφέρονται καὶ τὰ Κύθηρα. Κατὰ τὸν Wachsmann ἡ ἀπαρίθμηση αὐτὴ δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς κατάλογος γνωστῶν πόλεων, ἀλλὰ ἀφορᾷ θέσεις (περάσματα) γιὰ τὰ ναυτικὰ ταξίδια. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ ἀσφα-

λῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μὲ ἀσφάλεια. Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρονται τὰ Κύθηρα στὴν ἀπαρίθμηση αὐτὴ δὲν παύει νὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἰδιαίτερης σημασίας τους.

3. Θουκ. IV, 53: τὰ δὲ Κύθηρα νῆσος ἐστίν, ἐπείκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν, Ἡρόδ. VII, 235: ...Λάκαινα χώρα καὶ ἐπ' αὐτῇ νῆσος ἐπικειμένη τῇ οὐνομα ἐστὶ Κύθηρα, Στράβ., VIII, 5,1: ...εἰς δὲ Ὀνου Γνάθον ταπεινὴν χερρόνησον ἐνδοτέρῳ τῶν Μαλέων, πεντακοσίων εἴκοσι· πρόκειται δὲ κατὰ τοῦτου Κύθηρα ἐν τεσσαράκοντα σταδίοις, νῆσος εὐλίμενος, πόλιν ἔχουσα ὁμώνυμον... Πλίνιος, Nat. Hist. IV, 12, 56: «Cythera cum oppido ... haec sita est a Malea promunturio v passuum ancipiti propter angustias ibi navium ambitu...», «Cythera ... antea Porphyris appellata». Σκύλαξ ὁ Καρυανδεύς, Περίπλους 46: Μαλέα ἄκρα. Κατὰ ταύτην κεῖται Κύθηρα νῆσος καὶ πόλις καὶ λιμὴν. Κατὰ δὲ ταύτην ἐστὶ Κρήτη νῆσος. Πaus., III, 23,1: ...κεῖται μὲν ἀπαντικρὺ Βοιωτῶν, ἐς δὲ Πλατανιστοῦντα –ἐλάχιστον γὰρ τῆς ἡπείρου ταύτη διέστηκεν ἡ νῆσος. –ἐς ταύτην τὴν ἄκραν τὸν Πλατανιστοῦντα ἀπὸ ἄκρας τῆς ἡπείρου, καλουμένης δὲ Ὀνου Γνάθος, σταδίων πλοῦς τεσσαράκοντα ἐστίν, III, 21,6 ...κόχλους δὲ ἐς βαφὴν πορφύρας παρέχεται τὰ ἐπιθαλάσσια τῆς Λακωνικῆς ἐπιτηδείοιτάς μετὰ γε τὴν Φοινίκων θάλασσαν.

Είκ. 39. Δορυφορική φωτογραφία των Κυθήρων. Με μαύρο οί πορείες των πλοίων από δυτικά πρὸς ἀνατολικά (ἀρχεῖο NASA).

σημερινῆς Παλαιόπολης, δηλαδή στὶς νότιες ἀκτὲς τῶν Κυθήρων καὶ στὸν σημερινὸ ὄρμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Οἱ ἀναφορὲς τῶν Κυθήρων στοὺς λιμενοδεῖκτες, τὰ ἀναντικατάστατα αὐτὰ βοηθήματα γιὰ τοὺς ναυτικούς, εἴτε αὐτοὶ ὀνομάζονταν πορτολάνοι παλαιότερα ἢ ἀργότερα πιλότοι ἢ ἀκόμα πλοηγοί, εἶναι συχνὲς καὶ ἀφοροῦν εἴτε περιγραφὰς γιὰ τὸν τρόπο διέλευσης τῶν στενῶν εἴτε ἀποστάσεις σὲ ναυτικὰ μίλια μεταξὺ τῶν Κυθήρων, τῶν Ἀντικυθήρων, τοῦ Ἀκρωτηρίου Μαλέας καὶ ἄλλων σημείων. Ἀκόμα ἀναφέρονται ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν Κυθήρων καὶ τῶν βραχονησίδων Χριστιανὰ, ποὺ βρίσκονται νοτιοδυτικὰ τῆς Σαντορίνης. Ὁ συσχετισμὸς τῶν βραχονησίδων αὐτῶν μὲ τὴν πορεία ἀπὸ καὶ πρὸς τὰ Κύθηρα θὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴν πορεία πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ πιθανῶς μὲ τοὺς λιμένες τῆς κεντρικῆς Κρήτης. Στοὺς δύο ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ διασωθέντες ἐλληνικοὺς πορτολάνους, αὐτὸν τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων (1534) καὶ αὐτὸν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς τοῦ Πηλίου (1530) ἀναφέρονται κυρίως οἱ ἀποστάσεις ἀπὸ διάφορα σημεία

χωρίς όμως να υπάρχουν σαφείς περιγραφές των άκτων και των τρόπων προσέγγισής τους⁴.

Άλλοι νεώτεροι λιμενοδείκτες επισημαίνουν συχνά ότι ο ασφαλέστερος τρόπος προσέγγισης και διέλευσης των Κυθήρων είναι από τις νότιες ακτές του νησιού⁵, δηλαδή από το Στενό των Κυθήρων και όχι από το Στενό της Έλαφονήσου, δηλαδή μεταξύ του νησιού και της Πελοποννήσου, όπου οι αποστάσεις μεταξύ των άκτων είναι μικρές και είναι απαραίτητοι οι συχνοί έλιγμοι και αλλαγές πορείας (είκ. 39). Η νότια πορεία για τη διέλευση των Κυθήρων επιβεβαιώνεται και με τη συγκέντρωση των περισσότερων οικισμών στο νότιο και ανατολικό τμήμα του νησιού και λιγότερο στο βόρειο και δυτικό⁶, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τους ναυτικούς χάρτες (είκ. 40-42). Το Καψάλι, ο Αύλαιμονας, το Διακόφτι, ή Αγία Πελαγία, σήμερα, αλλά και το Καστρί, ή Σκάνδεια, ή Παλαιοχώρα, ο Μυλοπόταμος, παλαιότερα, αναπτύχθηκαν στις νότιες, νοτιοανατολικές και ανατολικές ακτές, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τις δυσκολίες διέλευσης από τη βόρεια πλευρά του νησιού.

Οι κλιματολογικές συνθήκες της Μεσογείου, από την 3η χιλιετία έως σήμερα έχουν υποστεί μικρές γενικά αλλαγές και δεν έχουν επηρεάσει σε καίριο σημείο την ανθρώπινη παρουσία. Άκόμα και οι αλλαγές στις ακτές έχουν καθαρά τοπικό χαρακτήρα και οφείλονται σε φαινόμενα (σεισμοί, διαβρώσεις), όμως δεν συμβαί-

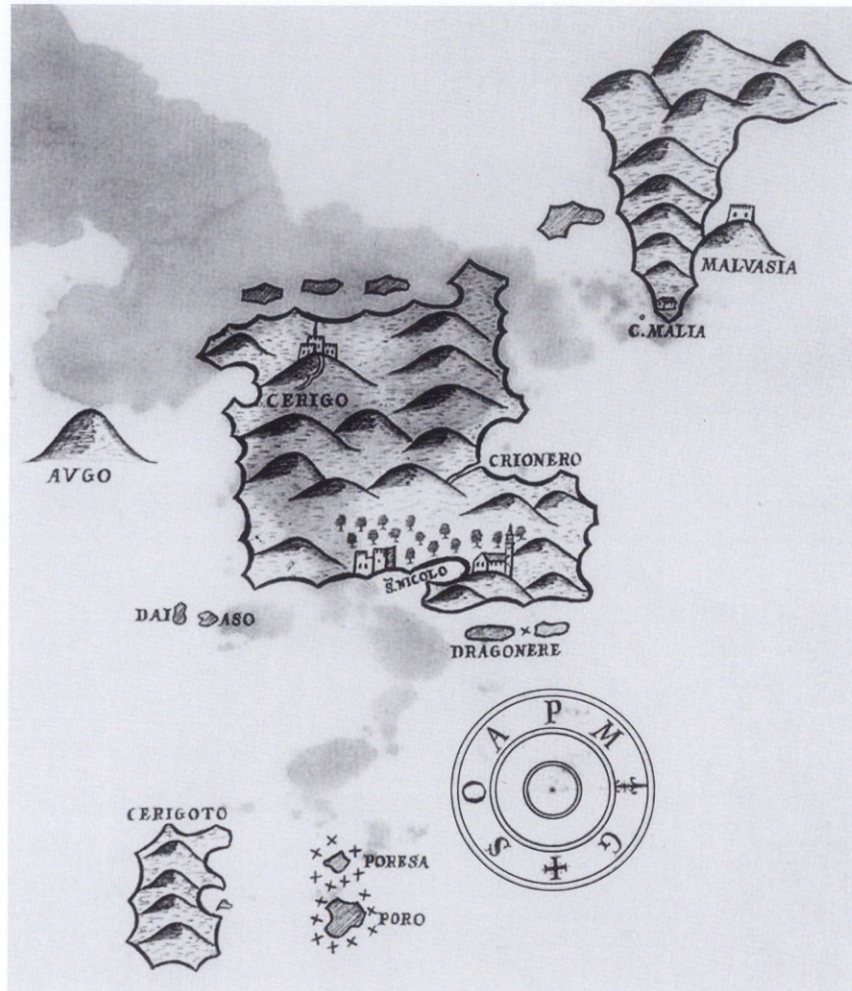
4. Τσελίκας 2003, για παράδειγμα στον Πορτολάνο της Ζαγοράς: (φ. 13v) «Τὸ Τζέρκον (Κύθηρα) μὲ τὲς Σέβες (Έλαφόνησος) βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ λεβάντη εἰς τὸν γριέγον. Εἶναι μίλια ζ´.» (φ. 6v) «Τὸ Κάβο Ματαπαῖ (νότια Πελοπόννησος) μὲ τὴν Κυθηρίαν βλέπονται λεβάντη σιρόκο καὶ πουνέντη μαῖστρο. Εἶναι μίλια με´» καὶ «Ὁ Ἀσώματος τοῦ Μαλέα (βουνὸ τοῦ κάβου Μαλέα) καὶ ἡ Κυθηρία βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ γριέγου εἰς τὸν λεβάντε. Εἶναι μίλια κ´.» (φ. 8r) «Ἡ Μήλεω μὲ τὴν Κυθηρία βλέπονται γριέγο γαρμπῆ. Εἶναι μίλια ρ´.» (φ. 20v). Ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἀποστάσεις μὲ τὸ Ἀκρωτήριο Σπάθα καὶ μὲ τὸν Κάβο Μαλέα (φ. 74 καὶ 75 v). Ἐπαναλαμβάνεται ἡ περιγραφή ἀπὸ τὴ Σαντορίνη στὰ Κύθηρα, Χριστιανὰ, Ἀντικύθηρα (Εὔκελον, Σικελόν), Ἀσσους (Αὐγό). Ἀναφέρεται ὅτι εἶναι «ἐξώβαθα» καὶ στὸν Πορτολάνο τῆς Βουλῆς: (φ. 89v) «Ἡ Τζερκόν (Κύθηρα) μὲ τὲς Σέριες (Έλαφόνησος) βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ λεβάντε εἰς τὸν γρέγον μίλια ζ´.» (φ. 94v) «Ὁ Κάβο Σπάθας (Ἀκρωτήριο Σπάθα, Κρήτη)

μὲ τὴν Κυθηρίαν βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ σιρόκου εἰς τὴν ὄστριαν μίλια ξ´.» καὶ «Ἀπὸ τὴν Κυθηρίαν ἕως τὸν κάβο Μαλέα μίλια λ´.» (φ. 45v). Τὰ Κύθηρα ἀναφέρονται κατὰ τὴν πορεία ἀπὸ τὴν Σαντορίνη καὶ παραπλέοντας τὲς νησίδες Χριστιανὰ. Στὴν περιγραφή ἀναφέρονται καὶ τὰ Ἀντικύθηρα (Εὔκελον) καθὼς καὶ οἱ νησίδες νότια των Κυθήρων (Αὐγό, κλπ.).

5. Anon 1771, 58. «On the west and on the north side of Serigo [Kythera] is no road to be had».

6. Ἄλλωστε αὐτὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ πρόσφατες ἀναγνωριστικὲς χερσαῖες ἐρευνες ποὺ διενεργήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο C. Broodbank σὲ μεγάλο τμήμα των νότιων Κυθήρων, ὅπου ἐντοπίσθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἐγκαταστάσεων ἢ τουλάχιστον ἀνθρώπινης παρουσίας. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας ὑπάρχουν καὶ στὸν διαδικτυακὸ τόπο www.ucl.ac.uk/kip/index.php κάτω μὲ τίτλο «Kythera Island Project (KIP)».

Εικ. 40. Millo Antonio. *Isolario* (Κύθηρα). Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, τέλη 16ου αιώνα.

νουν τεράστιες αλλαγές που θα μπορούσαν να αλλάξουν ριζικά τη χρήση ή τη μορφή ενός χώρου. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τη διαχρονική χρήση συγκεκριμένων χώρων και κυρίως λιμανιών. Τα παραδείγματα είναι πολλά, όπως ή Νάξος, όπου η σημερινή θέση του λιμανιού έχει μία ιστορία τουλάχιστον 3.000 ετών, ή Πάρος, ο Πειραιάς, ή Θάσος.

Εικ. 41. Allezard Jean Joseph, «Recueil de 163 des principaux plans et rades de la Méditerranée...», Κύθηρα, 1804, Μουσείο Κορρέ.

Εικ. 42. Κύθηρα, Ἀντικύθηρα. Λεπτομέρεια πορτολάνου τοῦ Francesco Maria Levanto, *Specchio del Mare*, 1679 (Μουσεῖο Κορρέρ).

1. Τὰ θαλάσσια ρεύματα

Τόσο στή χειμερινή, όσο καὶ τὴ θερινή περίοδο στή θάλασσα τῶν Κυθήρων ἀναπτύσσονται περιμετρικὰ θαλάσσια ρεύματα ποὺ ὀφείλονται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι τὰ Κύθηρα βρίσκονται σὲ ἓνα χῶρο ὅπου συναντῶνται οἱ ὑδάτινες μάζες τοῦ Ἰονίου, τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Κρητικοῦ πελάγους ὅπως καὶ λόγω τῆς στενότητας μεταξύ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης. Τὰ θαλάσσια ρεύματα ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν περιοχή τῶν Κυθήρων ἔχουν κυρίως πορεία ἀπὸ Ἀνατολὴ πρὸς Δύση, περιμετρικὰ τοῦ Ἀκρωτηρίου Μαλέας καὶ τῶν νότιων ἀκτῶν τῶν Κυθήρων (εἰκ. 43). Ἀκόμα στή δημιουργία τῶν ρευμάτων συμβάλλει καὶ τὸ γεγονός τῆς μεγάλης βυθομετρικῆς διαφορᾶς σὲ μικρὴ ἤδη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἀκτὲς, δημιουργώντας συνεχὴ ροὴ κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν. Οἱ μεγάλες βυθομετρικὲς διαφορὲς κοντὰ στὶς ἀκτὲς δημιουργοῦν ἐπίσης συχνὰ τοπικὰ ρεύματα διαφόρων κατευθύνσεων, τὰ ὁποῖα πολλὲς φορές εἶναι ἀρκετὰ δυνατὰ (2-3 ναυτικὰ μίλια), ἀπρόβλεπτα καὶ ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνα, τὰ ὁποῖα συχνὰ μποροῦν νὰ ἔχουν ἀντίθετη κατεύθυνση σὲ σχέση μὲ τὰ ρεύματα ποὺ συνήθως ἐπικρατοῦν στὴν περιοχή.

2. Οἱ ἄνεμοι

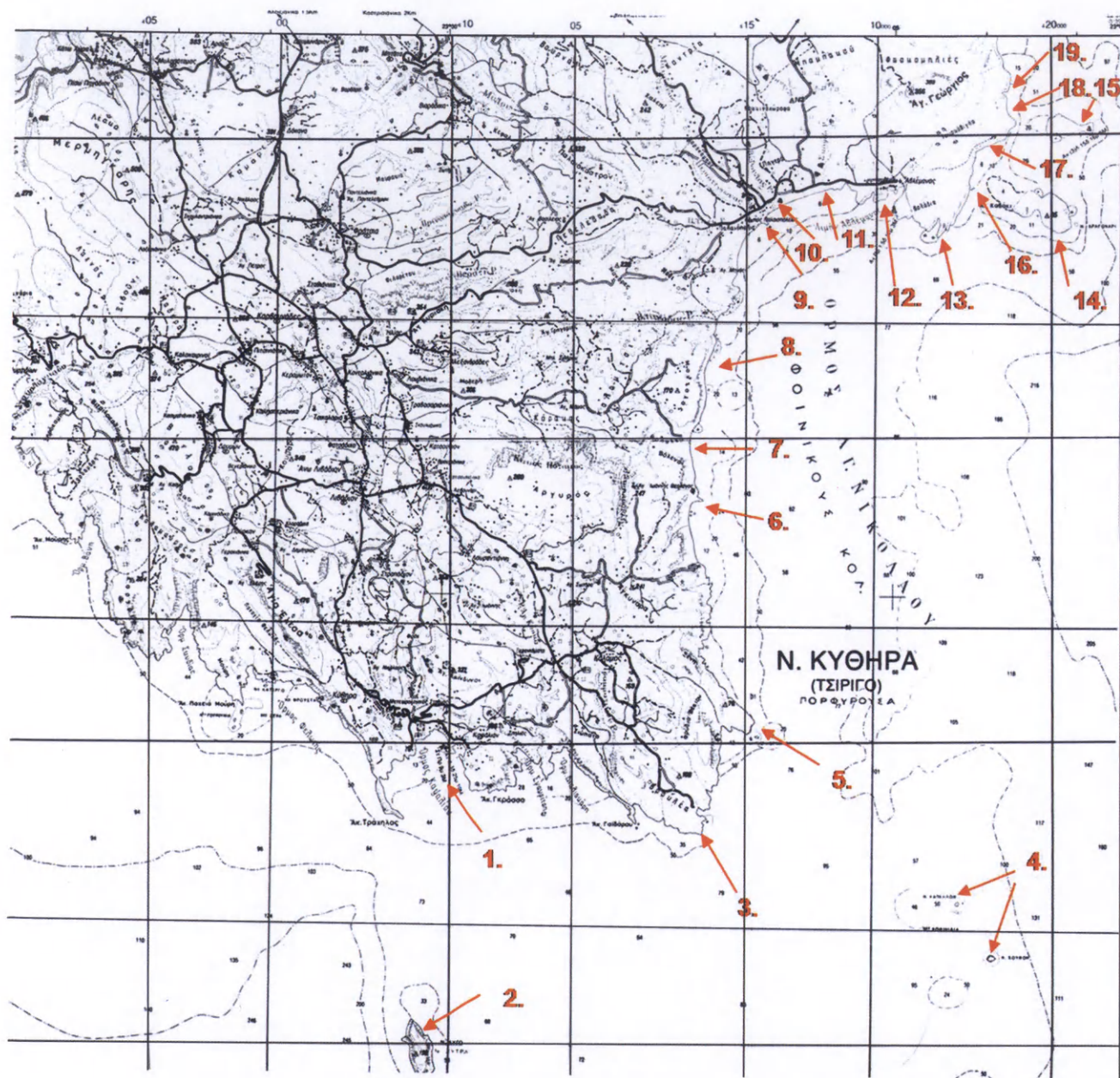
Εἶναι φυσικὸ πὼς ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα, ὅχι ὅμως βέβαια τὸ μοναδικό, ποὺ καθορίζουν καὶ καθόριζαν τὴν ἀνθρώπινη ἐγκατάσταση σὲ μία παράκτια περιοχή εἶναι οἱ καιρικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στὴ ναυσιπλοΐα, οἱ ἄνεμοι. Γιὰ τὶς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων, ἀπὸ τὴν ἐτήσια ποσοστιαία κατανομὴ τῶν ἀνέμων⁷, αὐτοὶ ποὺ ἐπικρατοῦν κατὰ κύριο λόγο εἶναι οἱ δυτικοὶ ἔως

7. Ὁ πίνακας ποὺ παρατίθεται ἀφορᾷ τὴ συνοπτικὴ ἐτήσια κατανομὴ τῶν ἀνέμων στὶς θαλάσσιες περιοχὲς τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυ-

τικῶν Κυθήρων σύμφωνα μὲ τὶς μετρήσεις τοῦ δημοσιεύονται στὸ Ἀθανάσουλης 1992.

Προσανατολισμὸς ἀνέμου	Ετήσια ποσοστιαία κατανομὴ ἀνέμων Δ. Κυθήρων (σύνολο μετρήσεων 9.189)	Μέση ἔνταση ἀνέμων σὲ κόμβους	Κλίμακα Μποφόρ	Ετήσια ποσοστιαία κατανομὴ ἀνέμων Ἀν. Κυθήρων (σύνολο μετρήσεων 6.967)	Μέση ἔνταση ἀνέμων σὲ κόμβους	Κλίμακα Μποφόρ
B.	10	11	4	20	15	5
BA	10	14	4-5	18	14	4-5
A.	15	14	4-5	8	11	4
NA.	5	13	4	5	10	3-4
N.	5	13	4	8	12	4
ND.	5	12	4	5	13	4
Δ.	21	13	4	15	13	4

Εἰκ. 43. Οἱ νοτιοανατολικές ἀκτὲς τῶν Κυθήρων (ἀπόσπασμα χάρτη ΓΥΣ μὲ ἀριθ. 178): 1. ὄρμος Καψαλίου, 2. νησίδα Αὐγό, 3. ἀκρ. Καπέλλο, 4. νησίδες Κουφονήσια, 5. ἀκρ. Γούμενα, 6. ἀκρ. Πυργί, 7. Κομπονάδα, 8. βράχοι Μανάρια, 9. Καστρί, 10. Ἀσπρογας, 11. Σκαφίδι, 12. Αὐλαίμονας, 13. ἀκρ. Μοθωναῖο, 14. νησίδα Δραγονέρα, 15. νησίδα Ἀντιδραγονέρα, 16. Ἀλευροσπηλιά, 17. Τουρκόβραχος, 18. ἀκρ. Σταυρός, 19. ὄρμος Σουρούμι.

ΒΔ.	20	12	4	10	10	3-4
Ακαθόριστοι	9			11		
ΣΥΝΟΛΟ	100			100		

1 κόμβος = 1 ναυτικὸ μίλι = 1.852 μ.

Είκ. 44. Μαΐστρος στην 'Αντιδραγονέρα.

ἀνατολικοί, ἐνῶ οἱ νότιοι παρουσιάζονται σὲ μικρὸ σχετικὰ ποσοστὸ (εἰκ. 44). Οἱ μετρήσεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἀσφαλέστερες ἀκτὲς γιὰ ἐγκατάσταση εἶναι οἱ νότιες, νοτιοανατολικὲς ποὺ εἶναι σχετικὰ λιγότερο ἐκτεθειμένες στοὺς ἀνέμους, μὲ δεδομένο ὅτι οἱ νότιοι, νοτιοδυτικοὶ καὶ νοτιοανατολικοὶ ἄνεμοι ἐπικρατοῦν τῇ χρονικῇ περίοδῳ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο ἕως τὸ τέλος τοῦ χειμῶνα, περίοδος ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἦταν σχεδὸν ἀπαγορευτικὴ ἢ ἐκτέλεση πλόων⁸. Ἐνῶ ἀντίθετα οἱ δυτικὲς ἀκτὲς σαφῶς περισσότερο

8. Ἡσ., *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, στίχ. 618-622: «Ἄν τῶρα σὲ πιάσει ὁ πόθος γιὰ τὴν τρικυμιώδη ναυτιλία: ὅταν οἱ Πλειάδες, τὸν δυνατὸ Ὀρίωνα γιὰ νὰ ξεφύγουν, στὸ νεφελώδη πόντο πέφτουν, τότε μανιάζουν πνοὲς ἀνέμων κάθε εἶδους. Μὴν ἔχεις τότε πιά τὸ πλοῖο σου στὸ κρασάτο πέλαγος». στίχ. 629-630: «καὶ τὸ καλοφτιαγμένο τὸ πηδάλιο κρέμασ' το πάνω ἀπ' τὸν καπνὸ. Κι ἐσὺ ὁ ἴδιος περίμενε τὴν ἐποχὴ τοῦ πλοῦ, ὥσπου νὰ ἔρθει». στίχ. 663-668: «Γιὰ μέρες πενήντα μετὰ τὸ ἡλιοστάσιο,

σὰν φτάσει τὸ κορύφωμα τοῦ θέρους, τῆς κοπιαστικῆς τῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ καιρὸς τοῦ πλοῦ γιὰ τοὺς θνητούς. Οὔτε τὸ πλοῖο σου τότε θὰ τσακίζεις οὔτε τοὺς ἄνδρες σου θὰ ἀφάνιζε ἡ θάλασσα, ἐκτὸς κι ἂν ὁ Ποσειδῶνας ποὺ σείει τὴ γῆ ἢ καὶ ὁ Δίας, ὁ βασιλεὺς τῶν ἀθανάτων, θελήσει νὰ σὲ καταστρέψει». Οἱ Ρωμαῖοι θεωροῦσαν *Mare Clausum*, δηλαδὴ κλειστὴ θάλασσα καὶ κατ' ἐπέκταση ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ναυσιπλοΐα τὴν περίοδον ἀπὸ μέσα Σεπτεμβρίου ἕως τὸν Μάιο.

έκτεθειμένες είναι έκ των πραγμάτων δυσκολότερες για τη ναυσιπλοΐα, έπομένως καί ή δημιουργία έγκατάστασης στις περιοχές αυτές έπισηφαλής.

Άκόμα στις δυτικές άκτες των Κυθήρων, άκριβώς λόγω του έντονου αναγλύφου, έχει παρατηρηθεΐ, όπως αναφέρεται καί στους πλοηγούς, ότι με ΒΑ άνέμους κατεβαίνουν από την ξηρά κοντά στις άκτες άνεμοστρόβιλοι ιδιαίτερα έπικίνδυνοι. Άνεξάρτητα από τη διεύθυνση των άνέμων κατά περιοχή ή μήνα, στη θαλάσσια περιοχή των Κυθήρων έπικρατούν άνεμοι μέγιστης έντάσεως κατά μέσο όρο 18-19 κόμβων ή ισχύος 5-6 τής κλίμακας Μποφόρ (άπό τον Ίανουάριο έως τον Άπριλιο 10-18 κόμβους, άπό τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο 7-13 κόμβους, άπό τον Όκτώβριο έως τον Δεκέμβριο 10-18 κόμβους)⁹.

3. Ναυσιπλοΐα καί ναυτική τοπογραφία

α) Οί φάροι των Κυθήρων¹⁰

Έάν υπάρχει χερσαίο κτίσμα, τὸ ὁποῖο συνδέεται ἄμεσα μετὰ τὴν ναυσιπλοΐα αὐτὸ εἶναι σίγουρα ὁ φάρος. Καὶ ὄχι μόνο γιὰτὶ ὁ πυρσὸς τοὺς εἶναι μία ἐλπιδοφόρα ἐπαφὴ τῶν ναυτικῶν μετὰ τὴν ξηρά, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ μέχρι πρόσφατα συνδέονταν καὶ μετὰ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία στοὺς ἴδιους τοὺς φάρους. Οἱ φαροφύλακες ὅπου καὶ ἂν βρίσκονταν, συνήθως ἀπομονωμένοι σὲ ἀκρωτήρια ἢ νησίδες, ἦταν κατὰ γενικὴ ὁμολογία οἱ φύλακες ἄγγελοι τῶν ναυτικῶν καὶ κυρίως ἄνθρωποι μετὰ ὑψηλὸ αἶσθημα εὐθύνης καὶ ἀγάπης γιὰ τὴ δουλειὰ τοὺς.

Στὰ Κύθηρα δύο φάροι κατασκευάσθηκαν στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. Ὁ πρῶτος στὸ Καψάλι (1853), ὁ δεύτερος στὸ ἀκρωτήριο Μουδάρι ἢ Σπαθί (1857). Οἱ φάροι αὐτοὶ κατασκευάσθηκαν ἐπὶ ἀγγλοκρατίας καὶ παραδόθηκαν στὸ ἐλληνικὸ φαρικὸ δίκτυο μετὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἑπτανήσων μετὰ τὴν Ἑλλάδα τὸν Μάιο τοῦ 1864. Γιὰ τὸν πρῶτο, στὸ Καψάλι, ὁ Φαροδείκτης τοῦ Π. Ζαφειρόπουλου (1863) ἀναφέρει ὅτι: «... φῶς στέρεον ἐπὶ τῆς ἀκτῆς Λεβάντε τοῦ ὅρμου Καψάλη, μέρος Ὑοστρο τῆς νήσου. Ὑψοῦται 18 μ. ὁρᾶται ἐξ ἀποστ. 10 μίλια μετὰξὺ Τραμοντάννα 32° 15' Πονέντε καὶ Τραμοντάννα 30° Λεβάντε καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἀγκυροβόλιο τοῦ ὅρμου Ὑαγίος Νικόλαος.», ἐνῶ γιὰ τὸ δεύτερο: «... φωτὸς κινητοῦ ἀπὸ 30 εἰς 30'' εἰς 516 μ. Ὑοστρο τῆς πλέον πρὸς Τραμοντάννα παραλίας τοῦ ἀκρωτηρίου. Ὑψοῦται 110 μέτρα καὶ ὁρᾶται ἐξ ἀποστάσεως 24 μιλίων. Πλάτος 36° 22' 50'' Τραμοντάννα. Μῆκος 20° 37' 21'' Λεβάντε. Ὅρᾶται ἀπὸ Ὑοστρια 72° Πονέντε ἕως Ὑοστρια 30° Λεβάντε. Ἐν τοῖς λοιποῖς 102° κρύπτεται ὑπὸ τῶν γαιῶν τοῦ Τσερίγου.». Καὶ οἱ δύο φάροι λειτουργοῦν σήμερα μετὰ αὐτόματους μηχανισμούς.

9. Ὑ.π. σημ. 7.

10. Παπαγεωργίου 1996.

Ἡ κυκλική κατασκευὴ κοντὰ στὴν ἀκτὴ στὸ ἀκρωτήριο Μοθωναῖο (εἰκ. 45) πιθανὸν νὰ εἶχε χρῆση φάρου γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ὑφάλων τοῦ ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ ὡς ἔνδειξη προσέγγισης στὸν ὄρμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐνῶ ἓνα δεῦτερο κυκλικὸ κτίσμα στὸ ἀνατολικὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μὲ ὁρατότητα πρὸς Ἀνατολὰς ἴσως καὶ αὐτὸ νὰ εἶχε χρῆση φάρου καὶ παρατηρητηρίου. Ἀντίστοιχα κτίσματα θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὶς ἀκτὲς μεταξὺ τοῦ ὄρμου τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Καψαλίου.

Σήμερα στὰ Κύθηρα λειτουργοῦν ἐπίσης πέντε ἄλλοι αὐτόματοι φάροι στὴν Ἁγία Πελαγία, στὸ Διακόφτι, στὴ νησιῶδα Ἀντιδραγονέρα, στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα τοῦ Αὐλαίμονα καὶ στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα στὸ Καψάλι.

β) Ὁ ὄρμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου

Ἡ ἀσφαλέστερη περιοχὴ γιὰ ἀγκυροβολία σύμφωνα μὲ τοὺς λειμενοδεῖκτες, σὲ ὅποια ἐποχὴ καὶ ἂν αὐτοὶ γράφτηκαν, θεωροῦν αὐτὴν τοῦ ὄρμου τοῦ Ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 43, 46), ὁ ὅποιος ὅμως σύμφωνα μὲ τὸν πλοηγὸ τῆς Ὑδρογραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ἀρχηγείου Ναυτικοῦ¹¹ «...προσβάλλεται ἀπὸ σφοδρότατο κυματισμό, μὲ νότιους ἀνατολικούς καὶ βορειοανατολικούς ἀνέμους. Πολλὰ πλοῖα ἔχουν ὑποστῆ ζημίας ἢ καὶ ἔχουν ναυαγήσει εἰς τὸ ἐσωτερικὸ του, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἐγκαίρως μὲ τοὺς ἀνέμους αὐτούς». Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀφορᾷ βέβαια συγκεκριμένους ἀνέμους, οἱ ὅποιοι, ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου νότιου ἀναπτύγματος πρὸς τὸ πέλαγος τοῦ ὄρμου σχηματίζουν οἱ ἄνεμοι αὐτοὶ μεγάλους κυματισμούς. Ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πρόκειται γιὰ ἀνέμους ποὺ δὲν ἐνεργοποιοῦνται συχνὰ στὴν περιοχὴ.

Ὅμως γιὰ νὰ φθάσει κανεὶς στὸν ὄρμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ κυρίως ἐρχόμενος ἀπὸ Δυσμὰς θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγει τὶς διάσπαρτες μικρὲς βραχονησίδες κοντὰ στὶς νότιες ἀκτὲς, ὅπως τὸ Αὐγὸ ἢ τὰ Κουφονήσια (εἰκ. 45). Ἄν καὶ τὸ ὕψος τους πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα εἶναι ἱκανό, πάνω ἀπὸ 30 μέτρα γιὰ τὴ νησιῶδα Αὐγὸ, καὶ ἐπομένως, κάτω ἀπὸ κανονικὲς καιρικὲς συνθῆκες, εἶναι ὁρατὴ σὲ ἀπόσταση μεγαλύτερη τῶν 15 ν.μ., δὲν παύουν νὰ ἀποτελοῦν σημαντικὰ ἐμπόδια καὶ ἰδιαίτε- ρως ἐπικίνδυνα γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα. Ἀκόμα ἡ προσέγγιση στὶς βόρειες ἀκτὲς τῶν Ἀντικυθήρων, ὅπου ὑπάρχει ἐπίσης σημαντικὸς ἀριθμὸς βραχονησίδων (Πορί, Πορέτι, Ναυτίλος, Ψεῖρα) καὶ ἓνας ὕφαλος (Βαθύ, μόλις 7 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας), δημιουργοῦν ἐπίσης προβλήματα στὴ ναυσιπλοΐα. Ἐπομένως εἶναι προφανὲς ὅτι γιὰ νὰ προσεγγίσει κανεὶς τὸν ὄρμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγει νὰ πλησιάσει πολὺ κοντὰ στὶς νότιες ἀκτὲς τῶν Κυθήρων ὅπως καὶ στὶς βόρειες ἀκτὲς τῶν Ἀντικυθήρων καὶ θὰ πρέπει νὰ διατηρήσει μία πορεία

11. Πλοηγὸς 1971, 233.

Εικ. 45. Ἡ νησιδα
Αὐγό.

Εικ. 46. Ὁ ὄρμος
Ἀγίου Νικολάου
ἀπὸ βορειοανα-
τολικά.

στὸ μέσον περίπτου τοῦ στενοῦ, ὥστε στὴ συνέχεια νὰ προσεγγίσει τὶς βόρειες ἀκτὲς τοῦ ὄρμου. Ἀντίθετα ἡ ἀφίξη ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Μαλέα ἦταν εὐκολότερη ἀφοῦ ἡ πρὸς νοτιοδυτικὰ πορεία ὀδηγοῦσε μὲ βεβαιότητα πρὸς τὸ ἀγκυροβόλιο τοῦ ὄρμου. Εἶναι ἐπομένως λογικὸ νὰ ἐπιζητεῖται ἡ διέλευση ὄχι ἀπὸ τὴν βόρεια ἀκτὴ τῶν Κυθήρων καὶ τὸ Στενὸ τῆς Ἐλαφονήσου, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Στενὸ τῶν Κυθήρων καὶ κυρίως κοντὰ στὶς νότιες ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ, παρ' ὅλη τὴν ὕπαρξη τῶν νησίδων καὶ τῶν ὑφάλων καὶ μὲ δεδομένο ὅτι τὰ μοναδικὰ ἀσφαλῆ ἀγκυροβόλια τῶν Κυθήρων ἦταν ὁ ὄρμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ ὁ ὄρμος τοῦ Καψαλίου.

Ὁ ὄρμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι προφανές ὅτι ἔχει ὑποστεί διαφοροποιήσεις καὶ κυρίως προσχώσεις καὶ κατακρημνίσεις, ποὺ ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι τὰ πετρώματα τῆς περιοχῆς εἶναι ἰδιαίτερα εὐθρυπτα. Ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Καπέλλο, τὸ νοτιότερο σημεῖο τοῦ ὄρμου ἕως τὸ μικρὸ σήμερα ἀκρωτήριο Καστρί στὸν μυχὸ τοῦ ὄρμου, ἡ ἀκτὴ εἶναι ἀρκετὰ ἀπότομη καὶ βραχύδης σχηματίζοντας κατὰ διαστήματα μικρὲς παραλίες μὲ βότσαλα. Σίγουρα ἡ περιοχὴ αὕτῃ δὲν παρέχει κάποιον ἐνδιαφέρον ἀπὸ πλευρᾶς ναυσιπλοΐας παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀλιεία, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ ἐκεῖ καὶ κυρίως στὸν ἀμμώδη καὶ σχετικὰ ἐπίπεδο βυθὸ τῆς περιοχῆς.

Στὴν περιοχὴ τοῦ ἀκρωτηρίου Καστρί (εἰκ. 47), ἡ μὲν δυτικὴ παραλία ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὶς προσχώσεις τῶν χειμάρρων Πλατὺ Λαγκάδι καὶ Παλαιόπολης (εἰκ. 48), ποὺ ἐκβάλλουν ἐκεῖ. Οἱ χεῖμαρροι αὐτοὶ ἀποτελοῦν συνένωση πολλῶν μικροτέρων (Ποτίστρα, Γαλάτι, κ.λπ.), οἱ ὁποῖοι ἀρχίζουν τὴ ροὴ τους ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῶν οἰκισμῶν Φράτσια, Μυλοπόταμος καὶ Μιτάτα. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ εἰκὼν θὰ ἦταν διαφορετικὴ. Ὁ ὄρμος θὰ σχηματιζόταν ἀρκετὰ βαθύτερα μέσα στὴ χερσαία ζώνη καὶ θὰ προσέφερε μεγαλύτερη προστασία ἀπὸ τοὺς νότιους ἀνέμους ποὺ ἐπικρατοῦν ἐκεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς σήμερα ἡ βοτσαλωτὴ παραλία κοντὰ στὴ θάλασσα εἶναι ἀρκετὰ ἀπότομη, ἐξ αἰτίας τῆς ἐνέργειας τῶν κυμάτων σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ὁ χεῖμαρρος δὲν ἐκβάλλει πλέον στὴ θάλασσα, δημιουργώντας κοντὰ στὴν ἀκτὴ ἓνα μικρὸ ἔλος. Ὁ χεῖμαρρος ὅμως δὲν θὰ ἦταν πλωτός, γιὰτὶ ἀκόμα καὶ σήμερα ὁ πυθμένος του δὲν εἶναι ἀμμώδης καὶ θὰ εἶχε μάλλον ἀπότομη καὶ διακεκομμένη ροή. Ὅμως πιθανῶς τὸ τμήμα του κοντὰ στὴν παραλία νὰ δημιουργοῦσε μία φυσικὴ λεκάνη ἱκανὴ νὰ προφυλάξει πλοῖα. Ἡ μορφολογία τῆς παραλίας θὰ ἦταν μάλλον ἢ ἴδια στὴν ἀρχαιότητα, δηλαδὴ βότσαλα καὶ κροκάλες, καὶ θὰ ἐπέτρεπε τὴν προσέγγιση πλοίων καὶ τὴν ἀνέλκυσή τους στὴν παραλία ἴσως μὲ μικρὲς καὶ ἀπλὲς διαμορφώσεις. Ἀκόμα τὸ ἴδιο ἀκρωτήριο τοῦ Καστρίου, ὅπου ἔχει ἐντοπισθεῖ καὶ ἀνασκαφεῖ ὁ μινωικὸς οἰκισμός¹² (εἰκ. 49), θὰ εἰσχωροῦσε ἀρκετὰ βαθύτερα στὴ θάλασσα, μὲ κατεύθυνση πρὸς νότια καὶ δυτικά. Ἐχει διαπιστωθεῖ ὅτι σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σημερινὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ μέσα στὴ θάλασσα συναντῶνται βράχια, τῆς ἴδιας γεωλογικῆς μορφῆς μὲ αὐτὴν τοῦ ἰδιαίτερα διαβρωμένου ἀκρωτηρίου, ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ οἰκισμὸς θὰ ἐκτεινόταν σὲ ὅλο το μῆκος τοῦ ἀκρωτηρίου, κυρίως λόγω τῶν εὐθρυπτων πετρωμάτων. Ἡ διαμόρφωση αὕτῃ θὰ δημιουργοῦσε ἓνα ἀρκετὰ ἀσφαλὲ καὶ κλειστὸ φυσικὸ λιμένα μὲ ἀκτὴ ποὺ θὰ ἦταν προστατευμένος ἀπὸ τοὺς ἀνατολικούς καὶ βορειοανατολικούς ἀνέμους. Οἱ μόνοι ἄνεμοι καὶ κυματισμοὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἰσέλθουν στὸ λιμένα ἦταν οἱ νότιοι καὶ οἱ νοτιοανατολικοί, ἂν καὶ ἀκόμα καὶ αὐτοὶ λόγω τῆς προστασίας ποὺ παρέχουν οἱ ἀπότομοι βράχοι τῆς ἀκτῆς καὶ κατ' ἐπέκταση τὸ νότιο ἀκρωτήριο τοῦ Κυθήρων, Καπέλλο, θὰ ἦταν

12. Coldstream 1972.

Είκ. 47. Ή περιοχή Καστρί από ανατολικά.

Είκ. 48. Ή κοίτη του χειμάρρου της Παλαιόπολης.

Είκ. 49. Τò άκρωτήριο Καστρί από δυτικά.

Είκ. 50. Τὸ ἀκρω-
τήριο Ἀσπρογας
ἀπὸ ἀνατολικά.

ἡπιότεροι καὶ μὲ μικρότερο ἀνάπτυγμα κυματισμῶν. Ὅμως εἶναι πιθανὸ ὅτι θὰ δημιουργοῦνταν προβλήματα κατὰ τὴν εἵσοδο τῶν πλοίων στὸ λιμένα μὲ νότιους ἢ νοτιοανατολικούς ἀνέμους ἢ στὴν ἐκτέλεση ἐλιγμῶν. Ἐνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀντιμετωπισθεῖ ἦταν καὶ ἡ πρόσχωση τοῦ λιμένα ἀπὸ τὰ ὑλικά του χειμάρρου. Σήμερα οἱ ἰσοβαθεῖς σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκτὴ δὲν ξεπερνοῦν τὰ 11 μέτρα. Ὁ μόνος τρόπος ἀντιμετώπισής τους θὰ ἦταν οἱ συνεχεῖς κατὰ τὸ δυνατόν ἀποχωματώσεις, ὥστε νὰ διασφαλίζεται ἓνα λογικὸ βάθος στὴ λιμενολεκάνη γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν πλοίων.

Ἡ δεύτερη ἀκτὴ ἀνατολικά τοῦ ἀκρωτηρίου Καστρί (εἰκ. 47) εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ ἐπίπεδη καὶ ἔχει ὑποστεῖ προσχώσεις ἀπὸ τὸν χεῖμαρρο Βόθωνα, ποὺ καταλήγει ἐκεῖ. Καὶ αὐτὴ ἡ παραλία ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ χειμάρρου καὶ ἡ μορφή της κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θὰ ἦταν διαφορετικὴ. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Καστρί θὰ δημιουργοῦνταν ἓνα ἀσφαλὲς λιμάνι, ποὺ θὰ εἰσχωροῦσε καὶ αὐτὸ ἀρκετὰ βαθιὰ στὴν ξηρὰ πρὶν οἱ προσχώσεις δημιουργήσουν τὴ σημερινὴ ἐπίπεδη παραλία. Ἀνατολικά τῆς παραλίας στὸ παραθαλάσσιο ψαμμιτικὸ ὕψωμα τοῦ Ἀσπρογα ἔχουν ἐντοπισθεῖ ταφικοὶ θάλαμοι λαξευμένοι στὸν βράχο¹³. Στὴ θάλασσα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκτὴ φαίνεται ἡ διαβρωμένη συνέχεια τοῦ ὕψωματος, ἡ ὁποία δίνει τὴν ἐντύπωση κτηρίων ἀλλὰ πρόκειται γιὰ φυσικοὺς σχηματισμούς (εἰκ. 50). Συχνὰ οἱ νεκροπόλεις τῶν παράκτιων οἰκισμῶν. βρίσκονταν κοντὰ στὴ θάλασσα ἢ στὶς παραλίες. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, στὸ Σκαφίδι, ὑπάρχει ἓνα ἀρχαῖο λατομεῖο ψαμμίτη (εἰκ. 51), ποὺ καὶ αὐτὸ βρίσκεται σήμερα σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ θάλασσα, θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἦταν στὴν ἀρχαιότητα

13. Πετρόχειλος 1984, 82-4, πίν. 16-17.

Είκ. 51. Τὸ ἀρχαῖο
λατομεῖο στὸ Σκα-
φιδὶ ἀπὸ δυτικά.

παράκτιο, γεγονός που θα διευκόλυνε τὴν διὰ θαλάσσης μεταφορὰ τῶν πετρωμάτων. Εἶναι ἐπομένως προφανὲς ὅτι θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἓνα τρίτο φυσικὸ λιμάνι. Ἐνα λιμάνι πού θὰ εἰσχωροῦσε καὶ αὐτὸ ἀρκετὰ μέσα στὴ γῆ καὶ θὰ κατέληγε μάλλον σὲ μία μικρὴ παραλία. Ἡ λιμενολεκάνη πού θὰ σχηματιζόταν θὰ πρέπει νὰ ἦταν μικρότερη ἀπὸ αὐτὲς στὸ Καστρί, ὅμως ἡ θέση του καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ εἰσχωροῦσε βαθιὰ στὴν ξηρά, θὰ τὴν προστάτευε ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς νοτιοανατολικοὺς ἀνέμους, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται ὅτι μὲ νότιους ἀνέμους θὰ εἰσχωροῦσε μέσα στὴ λιμενολεκάνη ἀποθαλασσιὰ (ρεστιά).

Στὴ συνέχεια ἡ ἀκτογραμμὴ σὲ ὅλο το μῆκος τῆς καὶ περιμετρικὰ τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἕως τὸ Διακόφτι στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 52), γίνεται βραχώδης. Στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Αὐλαίμονα καὶ ἕως τὸ ἀκρωτήριο Μοθωναῖο ἡ ἀκτὴ εἶναι σχετικὰ ἐπίπεδη καὶ τὰ βράχια ἀνυψώνονται λίγα μόλις μέτρα ἢ ἀκόμα καὶ λίγα ἑκατοστὰ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Οἱ ἐπίπεδοι καὶ κοφτεροὶ βράχοι τῶν ἀκτῶν τῆς περιοχῆς σχηματίζουν μικρὲς κοιλότητες καὶ λόγω τοῦ ὅτι βρίσκονται σὲ μικρὸ ὕψος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας προσφέρονται γιὰ τὴ συλλογὴ θαλάσσιου ἀλατιοῦ: μία δραστηριότητα πού ἴσως νὰ ἔχει τὶς καταβολές τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ὁποία ἀσκεῖται ἀκόμα καὶ σήμερα. Οἱ βραχώδεις αὐτοὶ σχηματισμοὶ κρατοῦν ἐγκλωβισμένα πολλὰ ἀπολιθώματα ὀστρέων (εἰκ. 53), πού δηλώνουν ὅτι εἴτε τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας ἦταν ψηλότερο εἴτε ὅτι ἡ ἀκτὴ ἀνασηκώθηκε.

Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Αὐλαίμονα (εἰκ. 55) πρέπει νὰ δημιουργήθηκε ὅταν οἱ Ἑνετοὶ κατασκεύασαν ἐκεῖ μικρὸ φυλάκιο γιὰ τὴν προστασία τοῦ φυσικοῦ ὄρμου πού δημιουργεῖται ἐκεῖ, πού ἀκόμα καὶ σήμερα βρίσκεται στὴν εἴσοδο τοῦ μικροῦ λιμένα τοῦ Αὐλαίμονα. Ἡ σημερινὴ εἰκόνα τοῦ ὄρμου τοῦ Αὐλαίμονα θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν εἰκόνα τῶν ὄρμων ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τοῦ Καστριοῦ, ὅταν αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνταν σὰν λιμάνια. Ὅμως οἱ πολὺ μικρότερες διαστάσεις τοῦ ὄρμου

Είκ. 52. Τμήμα τῶν
ἀνατολικῶν ἀκτῶν
τῶν Κυθήρων.

Είκ. 53. Ἀπολιθώ-
ματα ὀστρέων σὲ
βράχια.

ἴσως ἦταν ἡ αἰτία ποὺ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀρχαίων ἐγκαταστάσεων στὴν περιοχή αὐτή. Ὁ ὄρμος αὐτὸς θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς πλοηγοὺς¹⁴ ὡς ἀσφαλὴς γιὰ ὅλους τοὺς καιροὺς, ἂν καὶ οἱ νότιοι ἄνεμοι στέλνουν μέσα στὸν λιμενίσκο ἀπο-θαλασσιὰ. Τὸ πλεονέκτημα τοῦ ὄρμου τοῦ Αὐλαίμονα εἶναι ὅτι λόγω τῆς βραχῶ-

14. Ἕνας πορτολάνος τοῦ 16ου αἰῶνα ἀνα-φέρει χαρακτηριστικά: «... εἰς τὸ νησὶ τῆς Κυ-θουρίας εἰς τὴν μερέαν τῆς ὀστρίας ἔναι μία βάλη καὶ λέγουν τὴν εἰς Αὐλέμονα. καὶ ἔναι καὶ

μία ἐκκλησία, ὁ Ἅγιος Νικόλαος καὶ ρεμετζά-ρησαι πὲρ κάρτα.». Ἑλληνικοὶ Πορτολάνοι 2000, 164.

Είκ. 54. Ἡ περιοχή
Τουρκόβιγλα ἢ
Τουρκόβραχος
ἀπὸ ἀνατολικά.

Είκ. 55. Ὁ οἰκί-
σμός τοῦ Αὐλαί-
μονα ἀπὸ βόρεια.

δους ἀκτῆς ποὺ τὸν περιβάλλει, τὰ βάθη κοντὰ στὴν ἀκτὴ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλα καὶ ἐπιτρέπουν τὴν προσέγγιση πλοίων. Ἀκόμα καὶ σήμερα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα τὸ βάθος εἶναι σχεδὸν 5 μέτρα. Στὸ βάθος τοῦ μικροῦ ὅρμου σχηματίζεται ἀμμώδης παραλία καὶ φυσικὰ τὰ βάθη ἐκεῖ εἶναι μικρά. Ἡ ἀσφάλεια ποὺ παρέχει ὁ ὅρμος τοῦ Αὐλαίμονα βεβαιώνεται καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ τελωνείου, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν πλοίων.

Ἕνας παρόμοιος ὅρμος σχηματίζεται καὶ στὴ συνέχεια λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Μοθωναῖο, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν ὕφαλοι στὴν εἴσοδο καὶ πρὸς ἀνατολικά καὶ χαμηλὴ ἀκτὴ καὶ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὰ ἀσφαλὴς παρὰ μόνο γιὰ πλοιάρια μικρῶν διαστάσεων. Στὸ ἀκρωτήριο Μοθωναῖο ὑπάρχει καὶ κυκλικὴ κατασκευὴ, μάλλον φάρος (εἰκ. 56), ποὺ προειδοποιοῦσε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὑφά-

Είκ. 56. Κυκλική κατασκευή στο ακρωτήριο Μοθωναίο από δυτικά.

λων αὐτῶν, ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνων ἀφοῦ βρίσκονται στὴν προέκταση τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ σὲ βάθος μικρότερο τῶν 2-3 μέτρων. Οἱ ἀνατολικὲς ἀκτές, τέλος, συνεχίζουν βραχῶδεις σχηματίζοντας μικροὺς ὅρμους καὶ ἀκρωτήρια, ὅπως ἡ Ἀλευροσπηλιά, τὸ Σουρούμι ἢ ἡ Τουρκόβιγλα (ἢ ἀλλιῶς Τουρκόβραχος) (εἰκ. 54), ὅπου ὑπάρχει ἡ δυνατότητα μόνο προσωρινοῦ ἀγκυροβολίου.

γ) Οἱ νησίδες Δραγονέρα καὶ Ἀντιδραγονέρα (εἰκ. 43, 57)

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, 750 μ., καὶ ἀνατολικά τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῶν Κυθήρων ὑπάρχουν δύο νησίδες οἱ ὁποῖες στοὺς ναυτικούς χάρτες ἀναφέρονται μὲ διάφορες ὀνομασίες, ὅπως ἡ Μικρὴ καὶ ἡ Μεγάλῃ Δραγονάρα, Δραγονέρα καὶ Ἀντιδραγονέρα, Μικρὸ καὶ Μεγάλο Δραγονάρι. Ἡ θαλάσσια περιοχὴ ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς νησίδες ἀναφέρεται συχνὰ στοὺς λιμενοδείκτες ὡς μία περιοχὴ ἄρκετὰ προστατευμένη, ἡ ὁποία παρέχει τὴ δυνατότητα ἀγκυροβολίου, μὲ τρεῖς ἐναλλακτικὲς διεξόδους πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα ἀνάλογα μὲ τὸν ἄνεμο. Ἀνατολικά, μεταξὺ τῶν δύο νησίδων, βόρεια, μεταξὺ τῆς Ἀντιδραγονέρας καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῶν Κυθήρων, νότια, μεταξὺ τῆς Δραγονέρας καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῶν Κυθήρων. Ὁ βυθὸς στὴν περιοχὴ εἶναι σχετικὰ ὁμαλός, περίπου 18 μέτρα, καὶ ἀμώδης ἀνάμεσα στὰ Κύθηρα καὶ στὶς δύο νησίδες, κάτι ποὺ μάλλον σημαίνει ὅτι οἱ δύο αὐτὲς νησίδες ἦταν συνδεδεμένες μὲ τὴν ξηρὰ. Ἡ τεκτονικὴ δραστηριότητα τῆς περιοχῆς μάλλον προκάλεσε καὶ τὴ βύθιση ἑνὸς τμήματος τῶν δύο παλαιῶν ἀκρωτηρίων καὶ στὴν οὐσία στὴ δημιουργία τῶν δύο νησίδων. Ὅμως μὲ τὴ διαμόρφωση αὐτὴ δημιουργήθηκε ἓνα ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο. Ἡ ἔντονη αὐτὴ τεκτονικὴ δραστηριότητα πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας παράλληλων ρηγμάτων μὲ κατεύθυνση τόσο ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο ὅσο καὶ ἀπὸ Ἀνατολὴ πρὸς Δύση. Ρήγματα ποὺ εἶναι ἐμφανῆ καὶ στὴν ξηρὰ καὶ τὰ ὁποῖα συνεχίζουν στὴ θάλασσα δημιουργώντας ἔτσι

Εικ. 57. Οί νησίδες Δραγονέρα και Άντιδραγονέρα από δυτικά.

απότομες βυθομετρικές αλλαγές πολλές φορές πάνω από 50 μέτρα, κυρίως σε μικρή απόσταση από τις ακτές των δύο νησίδων. Η έντονη αυτή βυθομετρική διαφορά δημιουργεί και σε αυτή την περιοχή έντονα τοπικά θαλάσσια ρεύματα από δυτικά και πρὸς νοτιοανατολικά. Οί δύο νησίδες, ἂν καὶ σήμερα εἶναι ἀκατοίκητες, φαίνεται ὅτι σὴν ἀρχαιότητα εἶχαν ἀνθρώπινη παρουσία, ὅπως μαρτυροῦν τὰ εὐρήματα, σὴν δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀντιδραγονέρας¹⁵.

Ὅμως οἱ ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνες, βραχώδεις ἀκτὲς δὲν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια γιὰ μόνιμη καὶ συνεχὴ ἀνθρώπινη παρουσία πάνω σὲ αὐτές. Εἶναι πάντως προφανὲς ὅτι στὸν «θαλάσσιο δρόμο» ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Μαλέας πρὸς τὴ Δύση ἢ ἀντίστροφα οἱ δύο νησίδες καὶ γενικὰ ἡ θαλάσσια περιοχή τοῦ Αὐλαίμονα ἀποτελοῦσε σημαντικὸ σταθμὸ. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τῶν πορτολάνων, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἐνὸς τοῦ 16ου-17ου αἰῶνα¹⁶ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὅλους τοὺς ναυτικούς χάρτες τῆς περιοχῆς ἐμφανίζονται πάντα οἱ δύο νησίδες καὶ ἀναφέρεται τὸ ὄνομά τους (εἰκ. 40-42). Ἡ δυνατότητα αὐτὴ γιὰ ἀγκυροβολία στὸ στενὸ μεταξύ τῶν νησίδων Δραγονέρα, Ἀντιδραγονέρα καὶ ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῶν Κυθήρων ἔχει πλέον ἐπιβεβαιωθεῖ καὶ ἀπὸ τὶς ὑποβρύχιες ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες ποὺ ἔχουν γίνεῖ ἐκεῖ τα τελευταῖα χρόνια¹⁷.

15. Τσαρβάπουλος 2002, 105-06.

16. «...ἀπὸ τὰ Λαφονήσια ὡς ταῖς Δρακονάραις εἰς τὴν κάρτα τοῦ σιρόκου ἔβρε λεβάντη, ἔναι μίλλια λ'», καὶ ἀκόμα παρακάτω: «... Ἡ Κυθουρία ἔναι νησὶ μπιτάδο καὶ γυρίζει τὸ γύρο μίλλια σεράντα ἔξι καὶ εἰς τὴν μερέαν τοῦ λεβάντη εἶναι νησίᾳ δύο καὶ λέγουν τὰ

Δρακονάραις καὶ ἔχουν καλὸ στάσιμον· τὰ πλωρήσιά σου εἰς τὸ νησὶ εἰς τὴν τρεμουντάνα καὶ τὰ σιδερά σου εἰς τὸ κανάλι. ἀπὸ μέσα ταῖς Δρακονάραις περνοῦν τὰ καράβια...»: *Ἑλληνικοὶ Πορτολάνοι* 2000, 164.

17. Κουρκουμέλης 1992, 6-11, Κουρκουμέλης 2002α, 10-23. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε

Εικ. 58. Τὸ ὕψωμα Ἅγιος Γεώργιος ἀπὸ νότια.

δ) Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 58), τὸ μεγαλύτερο ὕψωμα (389 μ.) τῆς περιοχῆς, εἶναι ὁρατὸ κυρίως ἀπὸ τὸ Νότο, ἀποτελοῦσε καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα «σῆμα» γιὰ τοὺς ναυτικούς ποὺ προσεγγίζουν τὰ Κύθηρα εἴτε ἀπὸ νότια ἢ νοτιοανατολικά. Σὲ ὕψος 356 μ. βρίσκεται καὶ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ὅπου καὶ ὁ πρόσφατος ἐντοπισμὸς τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς. Ἡ νότια καὶ ἡ δυτικὴ πλαγίς τοῦ ὕψωματος εἶναι καὶ οἱ περισσότερὸ ὁμαλές, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ βόρεια ἀπόκρημνες, μορφολογία ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἐξ αἰτίας τῆς τεκτονικῆς δραστηριότητος, ποὺ ἀπέκοψε καὶ τὶς νησίδες Δραγονέρα καὶ Ἀντιδραγονέρα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ νησί. Στὴν ἀνατολικότερη κορυφῇ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχουν ἀκόμα τὰ ὑπολείμματα κυκλικῆς κατασκευῆς, ποὺ πιθανὸν νὰ ἦταν κάποιος πύργος ἢ παρατηρητήριον γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς εἰσόδου ἀπὸ Νότο πρὸς τὸ Στενὸ τῆς Ἐλαφονήσου. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (7ος αἰ. μ.Χ.) δὲν ἀναφέρεται στὶς περιγραφὰς τῶν πορτολάνων, ἐνῶ ἀντίθετα ἀπεικονίζεται στοὺς ναυτικούς χάρτες τῆς περιοχῆς σὰν μία ἔνδειξη γιὰ τὴν προσέγγιση στὸν ὄρμον τοῦ Αὐλαίμονα. Πάντως σύμφωνα μὲ διηγήσεις τῶν ψαράδων τοῦ Αὐλαίμονα ὁ μεγάλος νότιος ἀναλημματικὸς τοῖχος, ποὺ εἶναι ὁρατὸς ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση, καὶ ὁ ὁποῖος ἀκόμα καὶ σήμερα ἀσπρίζεται μὲ ἀσβέστη γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ μακριά, ἀποτελοῦσε γι' αὐτοὺς σημεῖο γιὰ τὴν πῆρση τῆς πορείας μὲ σκοπὸ τὴν προσέγγιση στὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα. Οἱ ναυτικοὶ διηγοῦνται ἀκριβῶς ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ὅταν ἀναγκάζονταν συχνὰ νὰ μεταβοῦν

ἐπίσης καὶ μὲ τὴν πρόσφατη ὑποβρύχια ἔρευνα στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς νησίδας Ἀντιδραγονέρας, ὅπου ἐντοπίσθηκαν νέα εὐρήματα διαφόρων

περιόδων (ἄγκυρες, ὀξυπύθμενοι ἐμπορικοὶ ἀμφορεῖς) ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ διαχρονικὴ χρῆση τῆς περιοχῆς σὰν ἀγκυροβόλιο.

μὲ ψαρόβαρκες στὴν Κρήτη γιὰ νὰ προμηθευτοῦν τρόφιμα, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀφήνοντας τὰ Ἀντικύθηρα καὶ πλησιάζοντας τὶς νότιες ἀκτὲς τῶν Κυθήρων, χρησιμοποιοῦσαν σὰν σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ νὰ προσεγγίσουν τὸν Αὐλαίμονα τὸν ἀσπρισμένο αὐτὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

ε) Ναυτικὰ συμβάντα στὴν περιοχὴ τῶν Κυθήρων

Ὅσο καὶ ἂν φαίνεται περίεργο, στὴ νότια περιοχὴ τῶν Κυθήρων οἱ διαπιστωμένες περιπτώσεις ναυαγίων δὲν εἶναι πολλές. Πλὴν τῶν σύγχρονων ναυτικῶν συμβάντων ποὺ εἶναι ἐπισημῶς καταχωρημένες, εἶναι προφανὲς ὅτι γενικὰ ὁ δίαυλος μεταξὺ τῶν Κυθήρων καὶ τῶν Ἀντικυθήρων δὲν ἔχει διεξοδικὰ ἐρευνηθεῖ. Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στὴ Χώρα ἔχουν παραδοθεῖ ἀπὸ ἀλιεῖς ὀξυπύθμενοι ἐμπορικοὶ ἀμφορεῖς, ποὺ ἀλιεύθηκαν κατὰ καιροὺς στὴν περιοχὴ, ἐνδεικτικὸ ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀρχαῖα ναυάγια στὴν περιοχὴ, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔχουν πρὸς τὸ παρὸν ἐντοπισθεῖ.

Ἡ χρῆση τοῦ Στενοῦ τῶν Κυθήρων φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ προτιμητέα ἀπὸ τοὺς ναυτικούς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ θεωροῦνταν ἀρκετὰ ἀσφαλὲς περιοχὴ. Οἱ ἀσφαλέστερες περιοχὲς γιὰ ἀγκυροβόλιο στὶς νότιες ἀκτὲς ἦταν ὁ ὅρμος τοῦ Καφαλίου καὶ ὁ ὅρμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Τὸ ἀρχαιότερο ναυάγιο ποὺ ἔχει ἐντοπισθεῖ καὶ ἀνασκαφεῖ μέχρι σήμερα εἶναι τὸ ναυάγιο ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς νησίδας Ἀντιδραγονέρα (εἰκ. 59-60). Πρόκειται γιὰ ἓνα ναυάγιο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ μάλλον μετέφερε φθαρτὰ προϊόντα (ὅπως στάρι), καὶ τὸ ὁποῖο βυθίσθηκε στὴν περιοχὴ, παρὰ τὴν προσπάθεια νὰ ἀγκυροβολήσῃ ἀσφαλέστερα καὶ κοντὰ στὴ βόρεια ἀκτὴ, ὥστε νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ νότιο ἄνεμο. Τὸ ναυάγιο ἐντοπίσθηκε τὸ 1993 καὶ ἀνασκάφηκε

Εἰκ. 59. Ἡ νησίδα Ἀντιδραγονέρα ἀπὸ δυτικά.

Είκ. 60. Ὁ χώρος τοῦ ναυαγίου τῆς Ἀντιδραγονέρας (4ος αἰ. π.Χ.).

ἀπὸ τὸ 1994 ἕως τὸ 2000¹⁸. Τὸν χώρο τοῦ ναυαγίου σηματοδοτοῦσαν οἱ ἐννέα λίθινες ἄγκυρες τοῦ πλοίου (εἰκ. 61). Ἀκόμα στὴν περιοχὴ τοῦ ναυαγίου βρέθηκε μέρος ἀπὸ τὸ ἔρμα τοῦ πλοίου, τουλάχιστον δύο ἀποθηκευτικοὶ πίθοι καὶ λεπτὴ κεραμικὴ τῶν πρῶιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἀποτελοῦσε μέρος φορτίου τοῦ πλοίου. Ἦταν μάλλον τὰ ἀγγεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ πλήρωμα γιὰ τὶς προσωπικὲς τοῦ ἀνάγκες διατροφῆς καὶ ἐπιβίωσης ἐπὶ τοῦ πλοίου (εἰκ. 61-65).

Τὸ ναυάγιο τῆς Ἀντιδραγονέρας ἐντοπίσθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἀναγνωριστικῆς ἔρευνας στὶς νοτιοανατολικὲς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων ποὺ ἔγινε τὸ 1993, παράλληλα μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό¹⁹. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ναυάγιο, ἐντοπίσθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας σὲ διάφορα σημεῖα τῆς περιοχῆς στοιχεῖα (στύποι ἄγκυρῶν, ἄγκυρες διαφόρων ἐποχῶν), ποὺ πιστοποιοῦν τὴ συνεχὴ καὶ διαχρονικὴ διέλευση πλοίων ἀπὸ τὴν περιοχὴ (εἰκ. 66), ὅπως ἐπίσης καὶ ἓνα ναυάγιο σύγχρονου πλοίου, λίγο νοτιότερα. Ἀκόμα στὴν Ἀλευροσπηλιά, ἐπίσης στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων ἐντοπίσθηκαν τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς ναυαγίου πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 67), ἐνῶ ἓνα εἰκονοστάσι στὴν ἴδια περιοχὴ σηματοδοτεῖ τὸ σημεῖο ὅπου ναυάγησε ἓνα ἀλιευτικὸ σκάφος τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁπότε ἔχασαν τὴ ζωὴ τους δύο ναυτικοί. Τὸ εἰκονοστάσι τὸ κατασκεύασε ὁ γιὸς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ναυτικούς στὴ μνήμη τοῦ πατέρα του, ποὺ χάθηκε στὴ θάλασσα καὶ ἀποτελεῖ πλέον τὸν σιωπηλὸ μάρτυρα μιᾶς ἐπικίνδυνης περιοχῆς (εἰκ. 68).

18. Κουρκουμέλης 1992, 6-11, Κουρκουμέλης 1993α, 32-41, Κουρκουμέλης 1993β, 30-37, Κουρκουμέλης 1999, 243-248, Κουρκουμέλης 2001α, 139-144, Κουρκουμέλης 2001β, 649-661, Κουρκου-

μέλης 2002α, 10-23, Κουρκουμέλης 2002β, 725-740.

19. Κουρκουμέλης 1992, 6-11.

61

62

63

64

65

Είκ. 61-65. Εικόνες και
εύρηματα από τὸ ναυ-
άγιο τῆς Ἀντιδραγονέ-
ρας (4ος αἰ. π.Χ.).

Είκ. 66. Ἀρχαῖκος
λίθινος στύπος
ἄγκυρας ἀπὸ τὸ
ἀκρωτήριο Σου-
ρούμι.

Είκ. 67. Ναυάγιο τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ.
στὴν Ἀλευροσπηλιά.

Είκ. 68. Τὸ εἰκο-
νοστάσι στὴν πε-
ριοχὴ Ἀλευροσπη-
λιά.

Στὴν ἴδια περιοχὴ, λίγο νοτιότερα καὶ κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ μικροῦ φυσικοῦ λιμένα τοῦ Αὐλαίμονα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν σημερινὸ πράσινο φάρο τῆς εἰσόδου, βυθίσθηκε τὸ 1802 τὸ μπρίκι *Μέντωρ* (εἰκ. 69), ποὺ μετέφερε τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Ἀγγλία κατ' ἐντολὴν τοῦ Λόρδου Ἑλγιν. Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ πλοίου φαίνεται ὅτι αὐτὸ εἶχε ἀγκυροβολήσει ἔξω ἀπὸ τὸν Αὐλαίμονα καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ἰσχυρῶν βόρειων ἀνέμων ξέσυρε ἢ ἀγκυρά του καὶ στὴ συνέχεια τὸ πλοῖο προσέκρουσε στὰ βράχια καὶ βυθίσθηκε. Τὸ 1981 ἡ Ἐφορεία Ἑναλίων Ἀρχαιοτήτων σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἑναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἑρευνῶν ἔκαναν μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐντοπίσθηκαν προσωπικὰ κυρίως ἀντικείμενα τοῦ πληρώματος²⁰. Τὸ πλοῖο ὅμως εἶχε σχεδὸν διαλυθεῖ ὁλοσχερῶς ἀπὸ τοὺς σφουγγαράδες, οἱ ὅποιοι εἶχαν σὰν ἀποστολὴ νὰ ἀνελκύσουν τὸ φορτίο τοῦ πλοίου λίγους μῆνες μετὰ τὴ βύθισή του. Σήμερα λίγα τμήματά του καὶ κυρίως ἡ τρόπιδα τοῦ πλοίου καὶ πιθανῶς μέρος τοῦ πετσώματος ἔχει διασωθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν ἀμμώδη βυθό.

Οἱ πρόσφατες ὑποβρύχιες ἔρευνες στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῶν Κυθήρων ἐπιβεβαίωσαν αὐτὸ ποὺ ἀνέφεραν σχεδὸν ὅλοι οἱ λιμενοδεῖκτες (πορτολάνοι, πλοηγοὶ ἢ πιλότοι), ὅτι δηλαδὴ τὰ ἀσφαλέστερα σημεῖα γιὰ ἀγκυροβόλια στὴν περιοχὴ τῶν Κυθήρων βρίσκονται ἀποκλειστικὰ στὶς νότιες ἀκτὲς καὶ κυρίως στὸν ὄρμο τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ἀκόμα οἱ ἔρευνες αὐτὲς ἐπιβεβαίωσαν τὸ γεγονός ὅτι ἡ θαλάσσια περιοχὴ μεταξὺ τῶν νησίδων Δραγονέρα καὶ Ἀντιδραγονέρα ὅπως καὶ οἱ ἀκτὲς τῶν ἀνατολικῶν Κυθήρων, ἀποτελοῦσαν καὶ ἀποτελοῦν περιοχὴ ἀγκυροβολίου, κυρίως γιὰ τὰ πλοῖα ποὺ εἴτε εἶχαν παραπλεύσει τὸν Κάβο Μαλέα ἀπὸ Ἀνατολὴ πρὸς Δύση, εἴτε σκόπευαν νὰ τὸ κάνουν ἀντίθετα²¹ (εἰκ. 70).

20. Λιανὸς 1983, 24-28.

21. Ὁ.π. σημ. 16.

Είκ. 69. Ἡ περιοχή τοῦ ναυαγίου τοῦ Μέντορα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα τοῦ Αὐλαίμονα.

Ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς ποὺ ἔχουν ἐπίσημα καταγραφεῖ γιὰ ναυάγια ἢ ναυτικὰ συμβάντα στὴ θαλάσσια περιοχή τῶν Κυθήρων, ἀπὸ τὸ 1900 ἕως σήμερα²², ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ ὀφείλονταν σὲ πολεμικὲς ἐνέργειες κατὰ τὸν Πρῶτο καὶ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ στρατηγικὴ θέση τῶν Κυθήρων ἐπιβεβαιώθηκε καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συρράξεων αὐτῶν, ἀφοῦ μεγάλος ἀριθμὸς νηοπομπῶν διέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχή εἴτε δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Στενὸ τῶν Κυθήρων εἴτε ἀπὸ τὸ Στενὸ τῶν Ἀντικυθήρων, πολλὰ δὲ ὑποβρύχια καὶ ἀεροσκάφη εἶχαν πλήξει καὶ βυθίσει πλοῖα στὴν εὐρύτερη περιοχή τῶν Κυθήρων.

Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὰ 22 ναυτικὰ συμβάντα ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ στὴν περιοχή τῶν Κυθήρων στὸ διάστημα τῶν τελευταίων 100 ἐτῶν, τὰ 15 ἀφοροῦν σὲ πολεμικὲς πράξεις ἢ σὲ ναυάγια ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ πρόσκρουση σὲ νάρκες²³, τὰ

22. Ντούνης 2000α, Ντούνης 2000β.

23. Τὰ δεκαπέντε ναυτικὰ συμβάντα λόγῳ πολεμικῶν ἐνεργειῶν ποὺ συνέβησαν στὴν περιοχή τῶν Κυθήρων καὶ ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ εἶναι τὰ ἑξῆς σὲ χρονολογικὴ σειρὰ: Arabian, βρετανικὸ φορτηγὸ ἀτμόπλοιο βυθίσθηκε τὴν 2-10-1915 ἀπὸ κανονιοβολισμοὺς γερμανικοῦ ὑποβρυχίου U-33 σὲ ἀπόσταση 15 ν.μ. νότια τῶν Κυθήρων. Σπέτσαι, Φορτηγὸ ἀτμόπλοιο, διαπλέοντας τὸ στενὸ τῶν Ἀντικυθήρων τὴν 26-8-1916 торπιλίσθηκε καὶ βυθίσθηκε ἀπὸ γερμανικὸ ὑποβρύχιο. Welsh Prince, βρετανικὸ φορτηγὸ ἀτμόπλοιο, ποὺ τὴν 13-10-1916 торπιλίσθηκε καὶ βυθίσθηκε ἀπὸ γερμανικὸ ὑποβρύχιο UB-43 σὲ στίγμα 36° 00' βόρειο, 22° 50' ἀνατολικό. Ὑπῆρχαν δύο θύματα. Ἅγιος Νικό-

λαος, πετρελαιοκίνητο, στὶς ἀρχὲς Νοεμβρίου 1941, ἐπιταγμένο ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς. Δέχθηκε ἐπίθεση ἀπὸ ὑποβρύχιο καὶ παρασύρθηκε καὶ προσάραξε στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων. Μετέφερε 130 ἐπιβάτες, διασώθηκαν 6. Ἅγιος Νικόλαος, πετρελαιοκίνητο, τὴν 7-4-1941, 1,5 ν.μ. ἀπὸ τὰ Ἀντικύθηρα δέχθηκε ἐπίθεση ἀπὸ τὸ βρετανικὸ ὑποβρύχιο Ultimatum καὶ βυθίσθηκε. Δὲν ὑπῆρχαν θύματα. Ἀστήρ, φορτηγὸ ἀτμόπλοιο. Τὴν 27-4-1941 στὸ Καψάλι βομβαρδίσθηκε ἀπὸ τὴν γερμανικὴ ἀεροπορία καὶ βυθίσθηκε. Δὲν ὑπῆρχαν θύματα. Φραγκῖσκος, Φορτηγὸ ἀτμόπλοιο, τὴν 27-4-1941 βομβαρδίσθηκε ἀπὸ τὴν γερμανικὴ ἀεροπορία καὶ βυθίσθηκε στὸ Καψάλι. Fiji, βρετανικὸ καταδρομικὸ ἀποτελοῦσε μέρος μοίρας καταδρομικῶν ποὺ

Είκ. 70. Ύστερορωμαϊκή άγκυρα από τις νότιες άκτες της νησίδας Άντιδραγονέρας (έρευνα Ι.Ε.Ν.Α.Ε. 2004).

συνόδευε έμπορικές νηοπομπές. Την 22-5-1941 δέχθηκε επίθεση από γερμανικά άεροπλάνα και βυθίσθηκε άνατολικά των Άντικυθήρων. Θύματα 17 Άξιωματικοί και 224 από τó κατώτερο πλήρωμα. Gloucester, βρετανικό καταδρομικό. Την 22-5-1941 στην προσπάθεια νά άνακόψει την πορεία γερμανικής νηοπομπής δέχθηκε επίθεση από γερμανικά άεροπλάνα και βυθίσθηκε άνατολικά των Άντικυθήρων. Άπωλέστηκαν ó Κυβερνήτης, 50 Άξιωματικοί και 687 από τó κατώτερο πλήρωμα. Northern Prince, άγγλικό ύπερωκεάνιο. Την 3-4-1941 βομβαρδίσθηκε από γερμανικά άεροπλάνα και βυθίσθηκε στο Στενό των Άντικυθήρων (Άντικύθηρα-Κρήτη) σέ στίγμα 35° 34' βόρειο, 23° 23' άνατολικό. Δεν ύπήρχαν θύματα. Άγιος Γεώργιος, πετρελαιοκίνητο, βυθίσθηκε την 18-5-1943 στο

στενό Κυθήρων-Άντικυθήρων άφοϋ δέχθηκε επίθεση από συμμαχικά άεροπλάνα. Όλοι διασώθηκαν. Sickie, βρετανικό ύποβρύχιο. Βυθίσθηκε την 18-6-1944 στο στενό των Άντικυθήρων πιθανώς από πρόσκρουση σέ νάρκη. Βασιλική, πετρελαιοκίνητο. Την 28-4-1943, επίτακτο από τούς γερμανούς δέχθηκε επίθεση από συμμαχικά άεροπλάνα στον Αύλαίμονα και βυθίσθηκε. Βασιλική, πέτρελαιοκίνητο. Την 28-12-43 άγκυροβολημένο στο όρμο του Αύλαίμονα δέχθηκε επίθεση από συμμαχικά άεροπλάνα και βυθίσθηκε. Pierre Gibault, άμερικανικό λίμπερτυ, την 23-6-1943 προσέκρουσε σέ νάρκη και στή συνέχεια έπλευσε στο Καψάλι όπου και προσάραξε σέ στίγμα 36° 08' βόρειο, 23° 00' άνατολικό. Ύπήρχαν τρία θύματα. Στη συνέχεια ρυμουλκήθηκε στον Πειραιά.

δὲ ὑπόλοιπα 7 προκλήθηκαν λόγω κακῶν καιρικῶν συνθηκῶν ἢ ἀνθρωπίνων λαθῶν²⁴. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ναυτικῶν συμβάντων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Κυθήρων μόνο δύο περιστατικὰ ἀναφέρονται ὅτι συνέβησαν στὴν περιοχὴ τοῦ Αὐλαίμονα καὶ αὐτὰ δύο πλοίων ποὺ φέρουν τὸ ἴδιο ὄνομα «Βασιλική». Τὰ δύο πλοῖα βυθίσθηκαν μὲ διαφορὰ ὀκτὼ μηνῶν ἀπὸ ἐπίθεση συμμαχικῶν ἀεροπλάνων. Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο συμβάντων εἶναι ἀξιοπερίεργη καὶ πιθανῶς νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο συμβάν ποὺ καταγράφηκε ὅτι συνέβη σὲ δύο διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμές. Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ἡ ἰδιαίτερη περίπτωση τοῦ πλοίου «Ἅγιος Σπυρίδων», ποὺ βυθίσθηκε τὸ 1949 στὸ Καψάλι. Οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔγινε τὸ ναυάγιο θυμίζουν αὐτὲς τοῦ *Μέντωρ*, δηλαδὴ τὸ πλοῖο παρασύρθηκε ἀπὸ σφοδροὺς ἀνέμους καὶ στὴ συνέχεια προσέκρουσε σὲ βράχους καὶ βυθίσθηκε.

Ἀπὸ τὰ ναυτικὰ συμβάντα ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ εἶναι προφανὲς ὅτι ἀπὸ τὸ 1975 καὶ ἐξῆς αὐτὰ ἐλαχιστοποιοῦνται στὴ νότια περιοχὴ τῶν Κυθήρων, ἴσως λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ μέσα πρόληψης καὶ ἀσφάλειας μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι πλέον ἐφοδιασμένα τὰ πλοῖα τοὺς ἐξασφαλίζουν ἀσφαλὴ διέλευση ἀπὸ τὸ στενὸ καὶ κυρίως ὅτι ἡ αὐτονομία τους εἶναι τέτοια ποὺ πλέον μόνο σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀγκυροβολία γιὰ ἀνεφοδιασμὸ στὴν νότια περιοχὴ τῶν Κυθήρων. Ἔτσι τὰ σύγχρονα ἐμπορικὰ ἢ ἄλλα πλοῖα διαπλέουν σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὰ Κύθηρα ἐλαχιστοποιώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τοὺς κινδύνους, ποὺ ὅμως ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ὅπως τὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ πρόσφατη προσάραξη ἑνὸς ἐμπορικοῦ πλοίου στὴ νησιῶδα Φειδονήσι λίγο βορειότερα τῆς Ἀντιδραγονέρας, μάλλον λόγω τῶν κακῶν χειρισμῶν τοῦ πληρώματος μετὰ τὸν διάπλου τοῦ Ἀκρωτηρίου Μαλέα (*εἶκ. 71*). Ἄν λοιπὸν ἐξαιρεθοῦν οἱ περιπτώσεις τῶν πολεμικῶν ἀπω-

24. Τὰ 7 ναυτικὰ συμβάντα λόγω ἀνθρωπίνων λαθῶν ἢ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν ποὺ συνέβησαν στὴν περιοχὴ τῶν Κυθήρων καὶ ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ εἶναι τὰ ἐξῆς σὲ χρονολογικὴ σειρά: Αἰκατερίνη, φορητὸ ἀτμόπλοιο. Βυθίσθηκε τὴν 4-2-1929 στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῶν Κυθήρων. Γεώργιος Καραβιάς, φορητὸ ἀτμόπλοιο. Τὴν 21-2-1940 βυθίσθηκε αὐτανδρο λόγω σφοδρῆς θύελλας ἀνατολικά τῶν Ἀντικυθήρων. Ὑπῆρξαν 14 θύματα. Ἅγιος Γεώργιος, πετρελαιοκίνητο βυθίσθηκε ἀνοιχτὰ τοῦ Καψαλίου τὴν 13-4-1944 ἀπὸ βόρειο ἄνεμο ποὺ παρέσυρε τὸ σκάφος. Εἶχε ἐκφορτώσει ἐμπορεύματα (ξυλεία, πυρομαχικὰ γιὰ τὸν γερμανικὸ στρατό). Στὴ συνέχεια δὲν ἐπετράπη στὸ πλήρωμα νὰ ἀσφαλίσει τὸ σκάφος καὶ αὐτὸ παρασύρθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνέμους. Θεωρήθηκε ὅτι ναυάγησε

τὴν 14-4-1944. Τὸ σκάφος δὲν βρέθηκε ποτέ. Ναῖς, Θαλαμηγός. Ρυμουλκούμενη ἀπὸ ἀγγλικὸ ρυμουλκὸ ἀποκόπηκαν οἱ κάβοι λόγω κακοκαιρίας καὶ τὴν 17-6-45 βυθίσθηκε στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων. Ἅγιος Σπυρίδων, πετρελαιοκίνητο, ἐπρόκειτο νὰ ταξιδεύσει ἀπὸ τὸ Καψάλι στὰ Ἀντικύθηρα, λόγω τῆς σφοδρῆς κακοκαιρίας (βόρειοι ἄνεμοι) κόπηκαν οἱ ἄγκυρες, παρασύρθηκε, προσάραξε καὶ βυθίσθηκε (23-1-1949). Μαρία Γκάρα, μηχανότρατα, τὴν 18-4-966 προσέκρουσε σὲ βράχους στὴν ἄκρα Σπαθὶ τῶν Κυθήρων. Τὸ σκάφος βυθίσθηκε σὲ βάθος 22 ὀργίων. Γεώργιος Βεντούρης, μότηρ-σιπ, προσάραξε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἄκρα Καψάλι, τὴν 21-12-75, λόγω κακοκαιρίας. Ἀκολούθως ρυμουλκίθηκε στὸ Πύθειο.

Είκ. 71. Τò ναυάγιο
στον Φειδονήσι.

λειών, τὰ ναυάγια ποὺ προκλήθηκαν λόγω τῶν καιρικῶν συνθηκῶν ἢ λόγω ἀνθρώπινου λάθους καὶ ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ ἀπὸ τὸ 1900 ἕως τὸ 2000 εἶναι μόνο ὀκτώ. Ἄν σὲ αὐτὰ συμπεριληφθοῦν καὶ ναυάγια ἢ ζημιές, ποὺ μπορεῖ νὰ προκλήθηκαν σὲ πλοῖα καὶ τὰ ὁποῖα γιὰ διάφορους λόγους δὲν καταγράφηκαν ἐπίσημα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν ναυαγίων ποὺ ἔχουν συμβεῖ στὴν περιοχή. Ἴσως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχή ἦταν γνωστὴ στοὺς ναυτικούς καὶ γνώριζαν τὶς ιδιαιτερότητες καὶ τοὺς κινδύνους τῆς καὶ ἐπομένως μποροῦσαν νὰ τοὺς ἀποφύγουν.

Ὅταν κάποιος προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει καὶ νὰ καταλάβει τὴ σύνδεση καὶ τὴν ἐξάρτηση μιᾶς περιοχῆς ἀπὸ τὴ θάλασσα ἔχει ἀναπόφευκτα τὴν τάση νὰ βλέπει μόνο τὸν συγκεκριμένο χῶρο καὶ τὶς ιδιαιτερότητές του. Οἱ ἄνθρωποι τῆς θάλασσας, ὅποιασδήποτε ἐποχῆς, γνώριζαν καλὰ τὸν τόπο τους καὶ τὶς ιδιομορφίες του. Γνώριζαν ὅμως καὶ γενικὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ τοὺς βοηθοῦσαν νὰ καταλάβουν ἢ καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ λειτουργοῦσαν σὲ ἓνα χῶρο ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ὁ φυσικὸς χῶρος τοῦ ἀνθρώπου, εἶχαν ἐπομένως τὴν ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύσουν, νὰ βοηθηθοῦν, νὰ ἐξασφαλισθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν μέσα σὲ αὐτὸν τὸν ἄγνωστο χῶρο. Σίγουρα ἡ ναυτικὴ ἱστορία τῶν Κυθέρων συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐπὶκαιρὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ. Μία θέση ἀνάμεσα στὶς ἑκατοντάδες ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ ποὺ κάποιες χρονικὲς στιγμὲς χρησιμοποιήθηκαν ἢ σὲ ἄλλες ἐγκαταλείφθηκαν ἀφήνοντας πίσω τους τὶς μνῆμες καὶ τὰ ὄνειρα τῶν ναυτικῶν ποὺ βρέθηκαν, πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔστω καὶ γιὰ μερικὲς μόνο ὥρες ἐκεῖ. Μερικὲς τέτοιες μνῆμες ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ στὴν περιοχή τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ τοῦ Αὐλαίμονα. Εἶναι ἓνας ψηλὸς φοίνικας ποὺ σύμφωνα μὲ τὶς προφορικὲς μαρτυρίες εἶχε φυτευτεῖ ἐκεῖ ἀπὸ κάποιους

Είκ. 72. Ἄγκυρα στὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα.

ναυτικούς ποὺ τὸν ἔφεραν ἀπὸ τὴν Ἀφρική, εἶναι τὰ ἀπομεινάρια τοῦ φάρου στὸ ἀκρωτήριο Μοθωναῖο, τὸ εἰκονοστάσι στὴν Ἀλευροσπηλιά, εἶναι οἱ χαμένες ἄγκυρες τῶν πλοίων, ὅπως αὐτὲς τοῦ ναυαγίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τῆς Ἀντιδραγονέρας, ποὺ σήμερα βρίσκονται στὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Χώρας, καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἄγκυρες, ἀπομεινάρια τῆς ἀγωνίας τῶν ναυτικῶν, διάσπαρτες σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν ἀκτῶν, εἶναι ἡ μεγάλη ἄγκυρα ποὺ ἔχασε κάποιο πλοῖο καὶ σήμερα βρίσκεται ἀκουμπισμένη στὸν βράχο τοῦ μικροῦ λιμένα τοῦ Αὐλαίμονα (εἰκ. 72), σημεῖα ποὺ σηματοδοτοῦν ὄχι μόνο τὴν παρουσία τῶν πλοίων ἀλλὰ καὶ τὶς ἀγωνίες καὶ τοὺς φόβους τῶν ναυτικῶν. Ἄν ὑπάρχουν ἀκόμα ἀνεξερεύνητοι μακρινοὶ ὀρίζοντες, αὐτοὶ εἶναι σίγουρα οἱ ὀρίζοντες ποὺ βλέπουν οἱ ναυτικοὶ ποὺ εἶναι ἀλήθεια πολὺ λίγο ἔχουν ἀλλάξει μὲ τὸ πέρασμα τῶν καιρῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Anon 1771 Anon, *The English Pilot*. Part II,I London: J. Mount and T. Page, Tower Hill. M,DCC,LXXI.
- Coldstream 1972 J. N. Coldstream, G. I. Huxley, *Kythera, Excavations and Studies*, conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School of Athens (London).
- Leonhard 1899 R. Leonhard, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie*. 128 Ergänzungsheft zu "Patermanns Mitteilungen" (Gotha).
- Michelot 1825 H. Michelot, *Portulan de la Mer Méditerranée; ou Guide des Pilots Criters Marseille* (Jean Mossy).
- Stewart 1826 J. Stewart, *General Directions for the Navigation of the Archipelago: With Remarks on Several Ports and Anchorages in that Sea: together with a few correct Latitudes, Longitudes, And Magnetic Bearings, of Various Places* (Therein London).
- Wachsmann 1988 S. Wachsmann, *Seagoing and Seamanship in the Bronze Age Levant*, Texas A&M University Press, Chatham Publishing (London).
- Weil 1880 R. Weil, *Kythera*, AM 1880, 224-243.
- Ἀθανασούλης 1992 Γ. Α. Ἀθανασούλης, Ε. Κ. Σκαρσουλής, "Ἀτλας ἀνέμου καὶ κύματος βορειοανατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, ΥΕΝ/ΓΕΝ, ΕΜΠ (Τμήμα Ναυπηγῶν Μηχανολόγων Μηχανικῶν, Ἐργαστήριο Ναυτικῆς καὶ Θαλάσσιας Ὑδροδυναμικῆς) (Ἀθήνα).
- Ἑλληνικοὶ Πορτολάνοι 2000 Ἑλληνικοὶ Πορτολάνοι, Τὰ πρωτότυπα χειρόγραφα κείμενα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα (Ἑκάτη).
- Ἡλίας 1995 Ν. Δ. Ἡλίας, Ἑλλάς, Θαλασσινὸς Ὁδηγός, τόμ. Ι, ἔκδ. Eagle Ray (Ἀθήνα).
- Κουρκουμέλης 1992 Δ. Κουρκουμέλης, Ἀναγνωριστικὴ ὑποβρύχια ἔρευνα στὴ θαλάσσια περιοχὴ Αὐλαίμονα Κυθήρων, Ἑνάλια IV, 1/2, 1992 (1995), 6-11.
- Κουρκουμέλης 1993α Δ. Κουρκουμέλης, Ὑποβρύχια Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴ νησίδα Ἀντιδραγονέρα - Κυθήρων (περίοδοι 1994-95), Ἑνάλια V, 1/2 1993 (1998), 32-41.
- Κουρκουμέλης 1993β Δ. Κουρκουμέλης, Ὑποβρύχια Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴ νησίδα Ἀντιδραγονέρα - Κυθήρων (περίοδος 1996), Ἑνάλια V, 3/4 1993 (1999), 30-37.
- Κουρκουμέλης 1999 Δ. Κουρκουμέλης, Σύνολο πυραμιδοειδῶν ἀγκυρῶν ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῆς Ἀντιδραγονέρας στὰ Κύθηρα, *Proceedings of the 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Nauplia 1993, ἔκδ. Η. Tzalas (Ἀθήνα) 243-248.

- Kourkouvelis 2001α D. Kourkouvelis, The Antidragonera Wreck (Kythera, end of 4th century B.C.), *Πρακτικά Συνεδρίου, Islands in Archaeology*, Starnberg 1998, Archäologie unter Wasser 3, έκδ. Bayerische Gesellschaft für Unterwasserarchäologie e. V. 2001, 139-144.
- Κουρκουμέλης 2001β Δ. Κουρκουμέλης, Les ancres pyramidales en pierre et les techniques d'ancrage: le cas de l'épave d'Antidragonera (Cythère, 4ème s. av. J.C.). Τέχναι. *Techniques et société en Méditerranée. Hommage à Marie-Claire Amouretti*, έκδ. Jean-Pierre Brun et Philippe Jockey, Maison méditerranéenne des sciences de l'homme, Travaux du Centre Camille Jullian, Maisonneuve et Larose, 2001, 649-661.
- Κουρκουμέλης 2002α Δ. Κουρκουμέλης, Ὑποβρύχια ἀνασκαφή στὸ ναυάγιο τῆς Ἀντιδραγονέρας (Κύθηρα), Περίοδοι 1997 καὶ 2000, *Ἑνάλια VI* (Ἀθήνα) 10-23.
- Κουρκουμέλης 2002β Δ. Κουρκουμέλης, Θ. Θεοδούλου, Τὸ ναυάγιο τῆς Ἀντιδραγονέρας στὰ Κύθηρα (4ος αἰ. π.Χ.), *Proceedings of the 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Pylos 1999*, έκδ. Η. Tzalas (Athens) 725-740.
- Λιανὸς 1983 Ν. Λιανός, Ἐρευνα στὸ ναυάγιο ΜΕΝΤΩΡ, *Ἀρχαιολογία*, τεύχος 8 (Ἀθήνα) 24-28.
- Λιβιεράτος 2001 Ε. Λιβιεράτος, Η. Μπεριᾶτος, (ἐπ.), *Ἡ Ἐπτάνησος σὲ χάρτες. Ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο στοὺς δορυφόρους. Ἐθνικὸ Κέντρο Χαρτῶν καὶ Χαρτογραφικῆς Κληρονομιάς* (Θεσσαλονίκη).
- Μανωλέσσος 1955 Ν. Ι. Μανωλέσσος, *Συμβολὴ εἰς τὴν Γεωλογίαν τῶν Κυθέρων* (Ἀθήνα).
- Ντούνης 2000α Ε. Χρ. Ντούνης, *Τὰ ναυάγια στὶς Ἑλληνικὲς Θάλασσες, 1900-1950*, Τόμος Α', έκδ. Finatec A.E. (Ἀθήνα).
- Ντούνης 2000β Ε. Χρ. Ντούνης, *Τὰ ναυάγια στὶς Ἑλληνικὲς Θάλασσες, 1950-2000*, Τόμος Β', έκδ. Finatec A.E. (Ἀθήνα).
- Παπαγεωργίου 1996 Γ. Παπαγεωργίου, *Ἑλληνικοὶ Πέτρινοι Φάροι*, έκδ. Ἄμμος.
- Πετρόχειλος 1984 Ι. Πετρόχειλος, Τὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ὡς τὴν ρωμαϊοκρατία, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, Δωδώνη ἀριθ. 21 (Ἰωάννινα).
- Πλοηγὸς 1971 Πλοηγός. *Ναυτιλιακὲς ὁδηγίαι τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν*, τόμ. Α', Ὑδρογραφικὴ Ὑπηρεσία Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, Γ' ἔκδοσις (Ἀθήνα).
- Τόλιας 2002 Γ. Τόλιας, *Τὰ Νησολόγια. Ἡ μοναξιὰ καὶ ἡ συντροφιά τῶν νησιῶν*, έκδ. Ὀλκός (Ἀθήνα).
- Τσαραβόπουλος 2002 Α. Τσαραβόπουλος, ΑΔ 52,1997, Β1 Χρον., Ἀθήνα, 105-08, πίν. 47-48.
- Τσέλικας 2003 Ἀγ. Τσέλικας κ.ἄ., *Δύο χειρόγραφοι Ἑλληνικοὶ πορτολάνοι*, ΜΙΕΤ (Ἀθήνα).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Είκ. 37. Ἡ θαλάσσια περιοχή τῶν Κυθήρων καὶ Ἀντικυθήρων.
- Είκ. 38. Δορυφορική φωτογραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.
- Είκ. 39. Δορυφορική φωτογραφία τῶν Κυθήρων. Μὲ μαῦρο οἱ πορεῖες τῶν πλοίων ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά (ἀρχεῖο NASA).
- Είκ. 40. Millo Antonio. Isolario (Κύθηρα). Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, τέλη 16ου αἰώνα.
- Είκ. 41. Allezard Jean Joseph, «Recueil de 163 des principaux plans et rades de la Mediterranée...», Κύθηρα, 1804, Μουσεῖο Κορρέρ.
- Είκ. 43. Οἱ νοτιοανατολικὲς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων (ἀπόσπασμα χάρτη ΓΥΣ μὲ ἀριθ. 178). 1. ὄρμος Καφαλίου, 2. νησίδα Αυγὸ, 3. ἀκρ. Καπέλλο, 4. νησίδες Κουφονήσια, 5. ἀκρ. Γούμενα, 6. ἀκρ. Πυργί, 7. Κομπονάδα, 8. βράχοι Μανάρα, 9. Καστρί, 10. Ἀσπρογας, 11. Σκαφίδι, 12. Αὐλαίμονας, 13. ἀκρ. Μοθωναῖο, 14. νησίδα Δραγονέρα, 15. νησίδα Ἀντιδραγονέρα, 16. Ἀλευροσπηλιά, 17. Τουρκόβραχος, 18. ἀκρ. Σταυρός, 19. ὄρμος Σουρούμι.
- Είκ. 44. Μαΐστρος στὴν Ἀντιδραγονέρα.
- Είκ. 45. Ἡ νησίδα Αὐγὸ.
- Είκ. 46. Ὁ ὄρμος Ἀγίου Νικολάου ἀπὸ βορειοανατολικά.
- Είκ. 47. Ἡ περιοχή Καστρί ἀπὸ ἀνατολικά.
- Είκ. 48. Ἡ κοίτη τοῦ χειμάρρου τῆς Παλαιόπολης.
- Είκ. 49. Τὸ ἀκρωτήριο Καστρί ἀπὸ δυτικά.
- Είκ. 50. Τὸ ἀκρωτήριο Ἀσπρογας ἀπὸ ἀνατολικά.
- Είκ. 51. Τὸ ἀρχαῖο λατομεῖο στὸ Σκαφίδι ἀπὸ δυτικά.
- Είκ. 52. Τμήμα τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῶν Κυθήρων.
- Είκ. 53. Ἀπολιθώματα ὀστρέων σὲ βράχια.
- Είκ. 54. Ἡ περιοχή Τουρκόβιγλα ἢ Τουρκόβραχος ἀπὸ ἀνατολικά.
- Είκ. 55. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Αὐλαίμονα ἀπὸ βόρεια.
- Είκ. 56. Κυκλικὴ κατασκευὴ στὸ ἀκρωτήριο Μοθωναῖο ἀπὸ δυτικά.
- Είκ. 57. Οἱ νησίδες Δραγονέρα καὶ Ἀντιδραγονέρα ἀπὸ δυτικά.
- Είκ. 58. Τὸ ὕψωμα Ἅγιος Γεώργιος ἀπὸ νότια.
- Είκ. 59. Ἡ νησίδα Ἀντιδραγονέρα ἀπὸ δυτικά.
- Είκ. 60. Ὁ χῶρος τοῦ ναυαγίου τῆς Ἀντιδραγονέρας (4ος αἰ. π.Χ.).
- Είκ. 61-65. Εἰκόνες καὶ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῆς Ἀντιδραγονέρας (4ος αἰ. π.Χ.).
- Είκ. 66. Ἀρχαῖκὸς λίθινος στύπος ἄγκυρας ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Σουρούμι.
- Είκ. 67. Ναυάγιο τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ. στὴν Ἀλευροσπηλιά.
- Είκ. 68. Τὸ εἰκονοστάσι στὴν περιοχή Ἀλευροσπηλιά.
- Είκ. 69. Ἡ περιοχή τοῦ ναυαγίου τοῦ Μέντορα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα τοῦ Αὐλαίμονα.
- Είκ. 70. Ὑστερορωμαϊκὴ ἄγκυρα ἀπὸ τὶς νότιες ἀκτὲς τῆς νησίδας Ἀντιδραγονέρας (ἔρευνα IEN.A.E. 2004).
- Είκ. 71. Τὸ ναυάγιο στὸ Φειδονήσι.
- Είκ. 72. Ἀγκυρα στὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα.

ΕΛΕΝΗΣ ΓΚΙΝΗ ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Δ. ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ-ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἐμεῖς ποὺ ξεκινήσαμε γιὰ τὸ προσκύνημα τοῦτο
κοιτάξαμε τὰ σπασμένα ἀγάλματα
ξεχαστήκαμε καὶ εἶπαμε πὼς δὲν χάνεται ἡ ζωὴ τόσο εὐκόλα
πὼς ἔχει ὁ θάνατος δρόμους ἀνεξερεύνητους
καὶ μιὰ δική του δικαιοσύνη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ, Μυθιστόρημα ΚΑ΄

Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου ἀπὸ ΒΑ.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὸ ὕψωμα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἔφερε στὸ φῶς ἓνα ἀσύλητο, σὲ πλήρη ἀφάνεια, μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς, τὸ μόνον γνωστὸ ἐκτὸς τῆς Κρήτης τεκμηριωμένο ἀνασκαφικά, καθιστώντας τὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τοῦ Αἰγαίου¹. Συνάμα ἔδωσε καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση στὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ μνημειακοῦ χώρου, ἀφοῦ ἡ παρουσία δύο σωζόμενων χριστιανικῶν ναῶν, τῶν προσαρτημάτων τους καὶ ἄλλων ἀξιόλογων ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, ἔχει πλέον τὴ σφραγίδα ἑνὸς διαχρονικοῦ λατρευτικοῦ κέντρου καὶ τόπου μὲ ἐξέχουσα σημασία ἀπὸ στρατηγικῆς πλευρᾶς στὴ διάρκεια τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου. Τὸ νησὶ τῶν Κυθήρων ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς Πελοποννήσου ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι καὶ τὰ νεώτερα χρόνια, μὲ τὸ ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο ποὺ διέθετε στὸν κόλπο τοῦ Ἀγίου Νικολάου (Αὐλαίμονα), κομβικὸ σημεῖο στὸ Αἰγαῖο, στὴ διακίνηση ἀνθρώπων, ἰδεῶν καὶ ἀγαθῶν. Τὸ βουνὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὑψώνεται περὶ τὰ 355 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ βρίσκεται στὴν ὁμώνυμη χερσόνησο, ποὺ σχηματίζεται στὸ μέσον περὶ-που τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νησιοῦ, ἔχοντας πρὸς Νότο τὸν ὑπὴνεμο κόλπο, ποὺ προαναφέραμε.

Μὲ τὸ ὕψωμα τῆς Ἀγίας Μόνης στὰ ΒΔ, ὅπου καὶ τὸ ὁμώνυμο μοναστήρι² καὶ αὐτὸ τοῦ Παλαιόκαστρου³ χαμηλότερα στὰ ΝΔ, ποὺ καταλήγει στὴν Παλαιόπολη καὶ στὸ Καστρί (ἢ παράλια ἀρχαία Σκάνδεια)⁴, ὀρίζεται ἓνα τρίγωνο στὸ ὁποῖο ἀνιχνεύεται ἡ ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς μέχρι καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους. Ἐπιπρόσθετα ἡ βραχῶδης κορυφὴ τοῦ ἀπότομου ὑψώματος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, μοναδικὴ ἀπὸ στρατηγικῆς πλευρᾶς γιὰ τὴν ἐποπτεία τοῦ θαλάσσιου χώρου ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μέχρι τὴν Κρήτη διατήρησε τὴν ἐξέχουσα σημασία της καὶ στοὺς μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες.

Ἀπόδειξη, ἐκτὸς των οἰκοδομικῶν λειψάνων, τὰ σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως νομίσματα, χρυσόβουλλο, μολυβδόβουλλα, ἀντικείμενα μικροτεχνίας καὶ πλουσιότατη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ καλύπτουν ἐν μέρει τὸ κενὸ τῶν γραπτῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου.

1. Sakellarakis 1996. Σακελλαράκης 1994.

2. Τσιτσιλίας 1994, Β', 160-164. Μ. Κ. Πετρόχειλος 1940, 11, 26. Πετρόχειλος 1979, 44.

3. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ὑψώματος προσδιορίζεται ὅτι ἐκτεινόταν στὴν ἀρχαιότητα ἡ ὁμώνυμη πόλη τῶν ἀρχαίων Κυθήρων βλ. Πετρόχειλος 2004, 49-50, 65-76, 93-100.

4. Γιὰ τὶς πρῶτες ἔρευνες στὴν περιοχὴ βλ. Coldstream 1972.

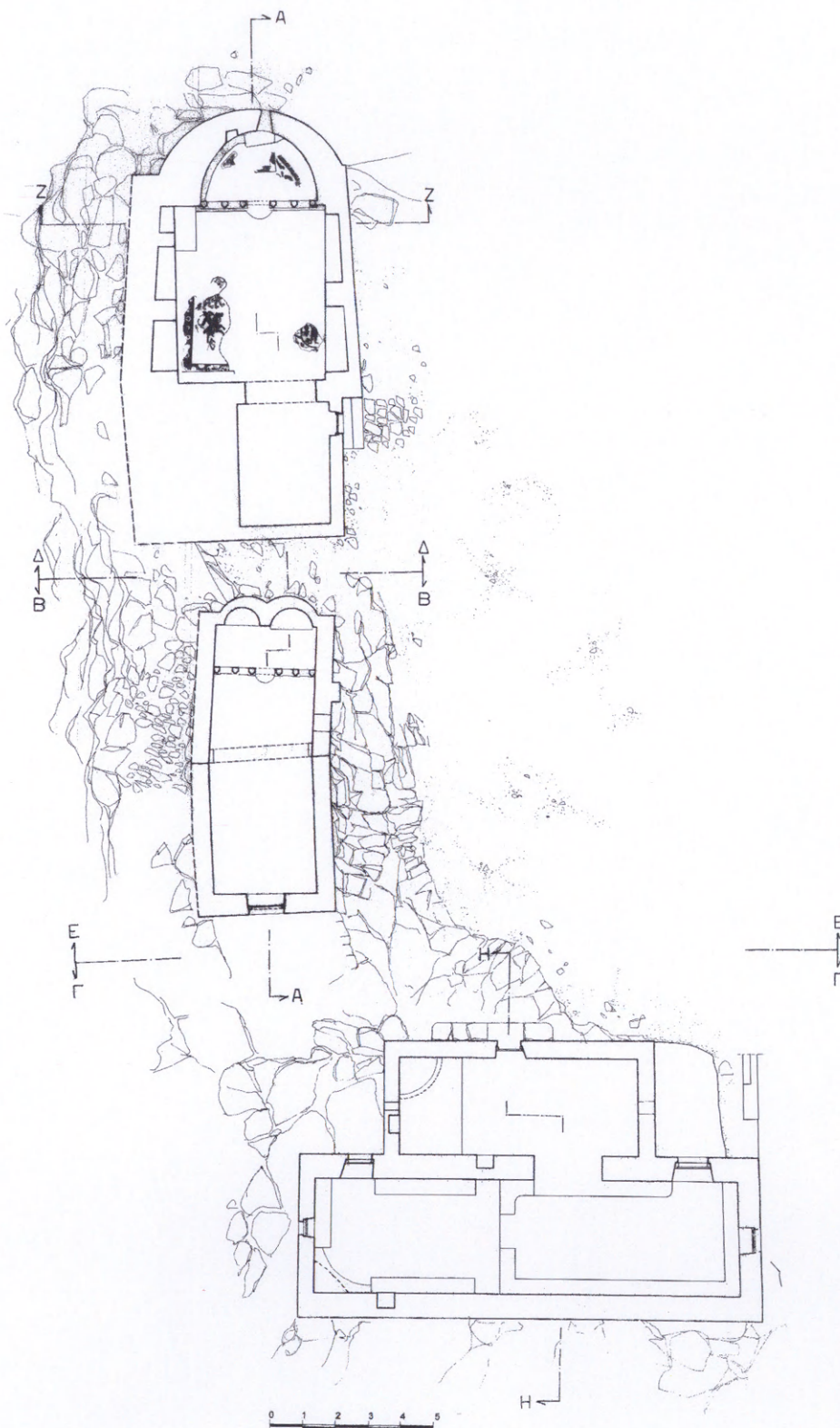
4. Γιὰ τὶς πρῶτες ἔρευνες στὴν περιοχὴ βλ. Coldstream 1972.

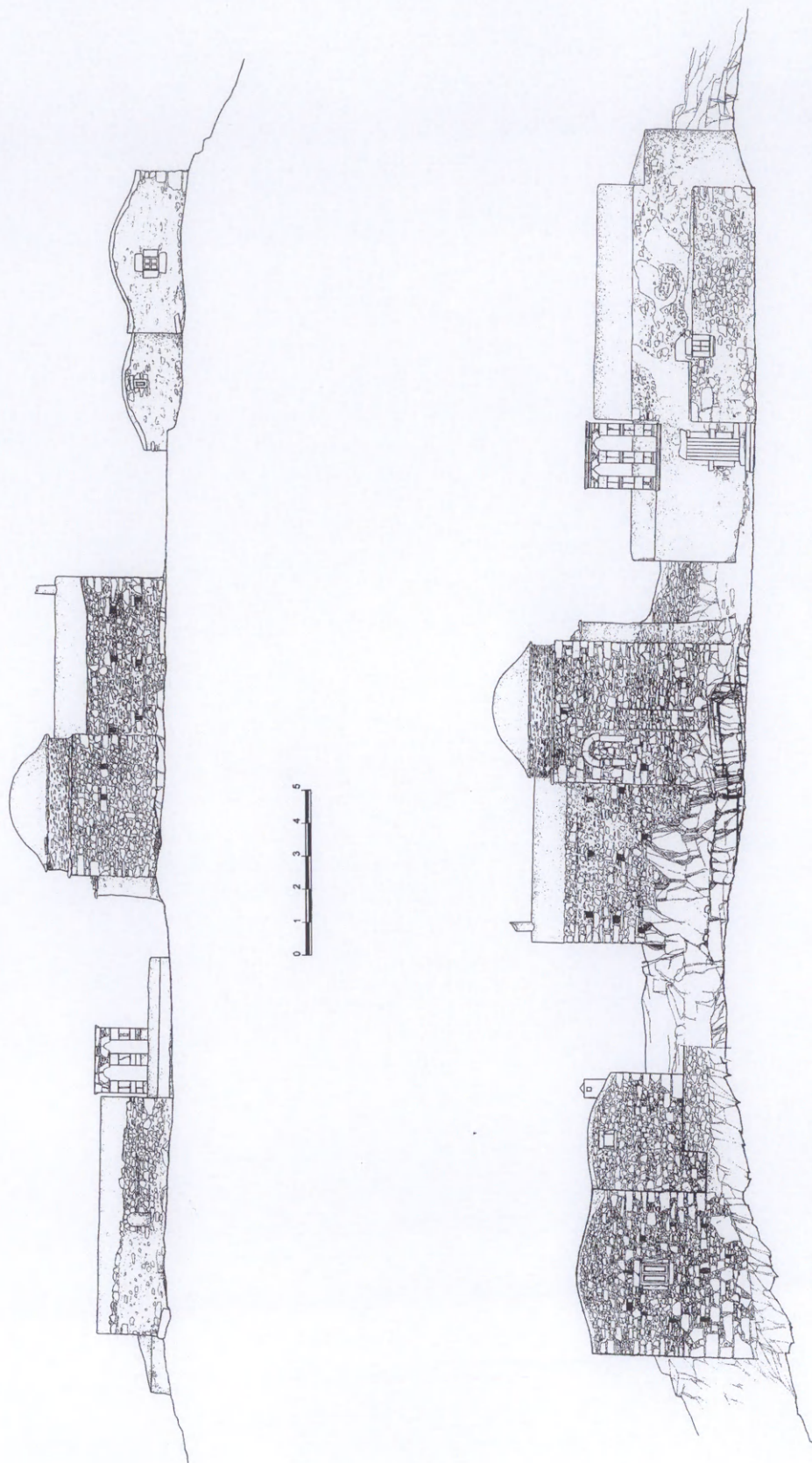
Εικ. 73-74. Οί ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου (ἐπάνω) στὸ βραχῶδες ὕψωμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἀπὸ ΒΑ καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου (κάτω) ἀπὸ ΝΔ.

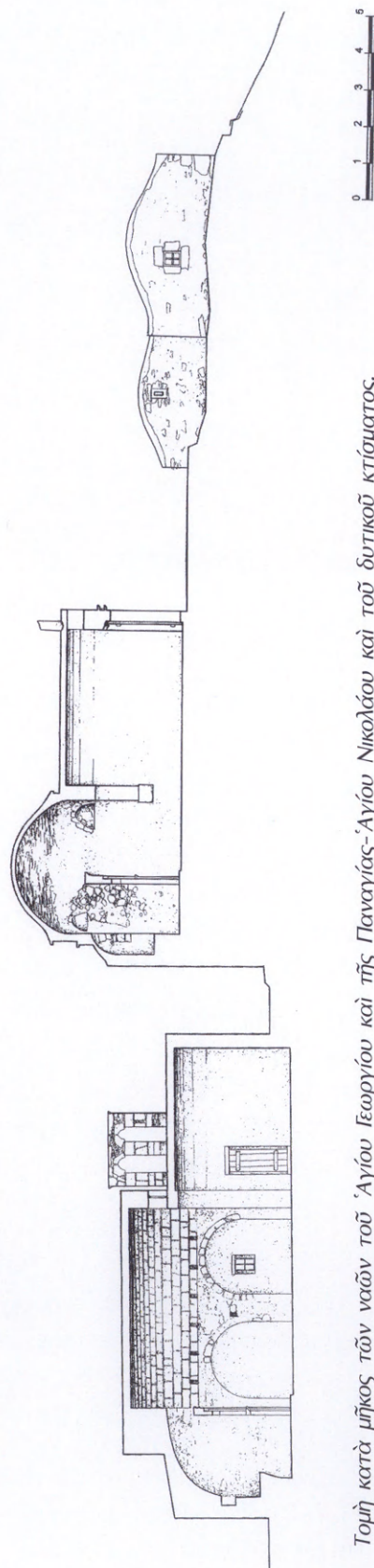
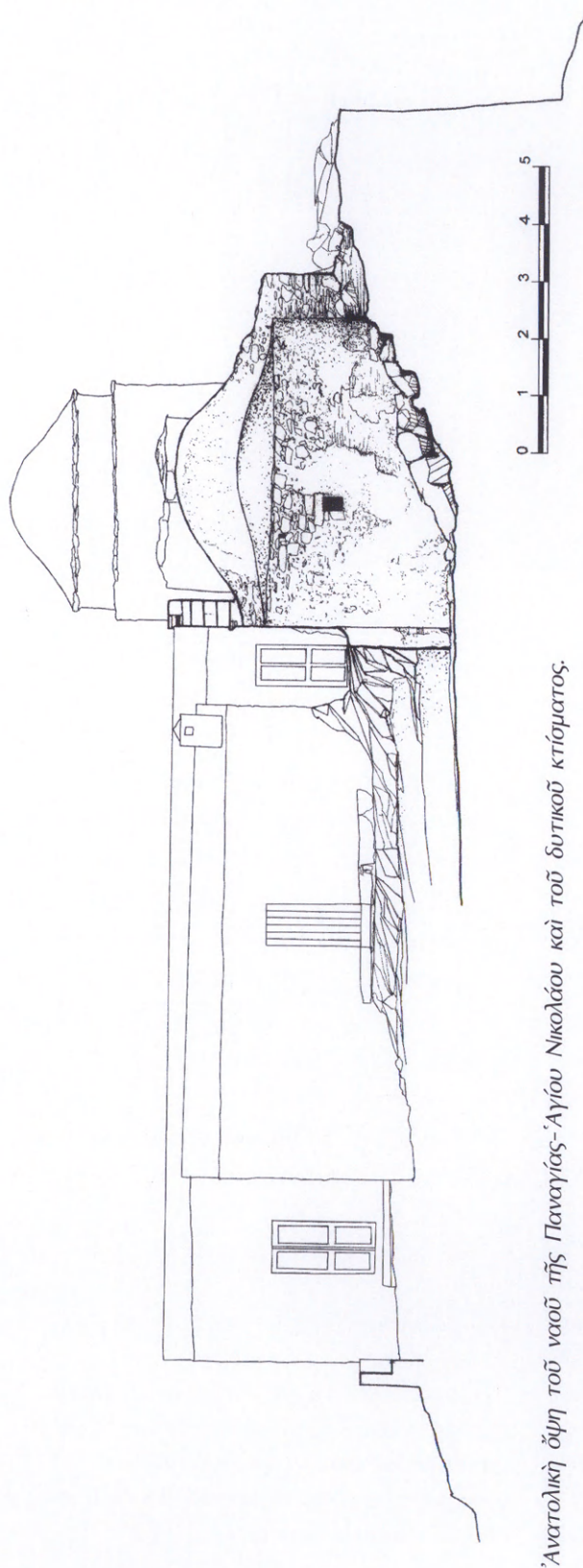
Οί ναοὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου καὶ κτίσμα στὰ ΝΔ. Κάτοψη.

Βόρεια ὄψη (πάνω) καὶ νότια ὄψη (κάτω) τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ δυτικοῦ κτίσματος.

Είκ. 75. Ἀποψη τοῦ
δυτικοῦ κτίσματος
ἀπὸ ΒΑ.

Ὅσoτoςo πολὺτίμες μαρτυρίες παρέχουν καὶ τὰ ἱστάμενα ἀπὸ αἰῶνες στὸν χῶρο μνημεῖα, ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ ὁ διστυπóστατος ναὸς τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου⁵ (εἰκ. 73-74).

Ὅταν μετὰ ἀπὸ συνεχῆ ἀνάβαση στὶς ἀπóτομες πλαγιές τοῦ ὑψώματος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου προσεγγίσουμε ἀπὸ βορειοανατολικά τὴν ὁμώνυμη κορυφή διαπιστώνουμε ὅτι συνωθοῦνται σὲ παράταξη ἀπὸ ἀνατολικά στὰ δυτικά, στὸν περιορισμένων διαστάσεων χῶρο, ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἐνῶ σὲ ἀπόσταση μόλις δύο μέτρων δυτικότερα σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο δεσπόζει ὁ ναὸς τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου⁶ (βλ. Σχ. στὶς σελ. 117-119). Μὲ τὸν διαφορετικὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο καὶ τὶς μικρὲς διαστάσεις τοὺς μοιάζουν νὰ ἀποτελοῦν τὶς ἀνισοῦψεῖς φυσικὲς ἀπολήξεις τοῦ βραχώδους τοπίου. Γιατὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀνώνυμοι τεχνίτες συνέδεσαν αὐτὰ τὰ μνημεῖα μὲ τὸ τοπίο, ἔχει τὴ σφραγίδα μιᾶς αἰσθητικῆς ποὺ ἐκφράζει τοὺς «γνήσιους δημιουργούς», ἔργα τῶν ὁποίων ἀπαντοῦμε σὲ ἀνάλογους ἰδιαιτέρους καὶ μοναδικούς τόπους στὴν Ἑλλάδα. Ὁ χῶρος προσδιορίζεται στὰ νοτιο-

5. Σωτηρίου 1923, 6. Σωτηρίου 1929, 166. Λαζαρίδης 1967, 192-193. Βοκοτόπουλος 1970, 167. J. Herrin, *Byzantine Kythera στὸ Kythera Excavations and Studies*, 43-44, πίν. 4 (e), (f), 5 (f). Πελεκανίδης 1974, 126-127, πίν. 99-100 α-β. Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, 24, 30, 39-40, εἰκ. 4, 7, 16, 17. Στὸ ἴδιο Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας στὴ συντήρηση

τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῶν Κυθέρων, 317-318.

6. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 3 καὶ 5 α-β ὀφείλονται στοὺς ἀρχιτέκτονες μηχανικοὺς Κ. Χριστοδουλάτο καὶ Π. Ἀργυρό, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴ συνεργασία.

Είκ. 76. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπὸ ΝΔ.

δυτικὰ ὅρια ἀπὸ δύο ἀνισομήκη, συγκοινωνοῦντα, ἀπλὰ λιθόκτιστα καμαροσκέπαστα κτίσματα με ἐστίες. Πρόκειται γιὰ καταλύματα προσκυνητῶν (:) ἢ κατὰ μία ἐκδοχὴ ἐναπομεínαντα τμήματα μικροῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος⁷ (εἰκ. 75, Σχ. σελ. 117-119).

Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς κορυφῆς εἶναι ὀρατὰ ὑπολείμματα τοιχοποιῶν ἀπὸ ὀγκώδεις ἀργοὺς λίθους με παρεμβολὴ σποραδικὰ πλινθίων καὶ χρῆση ἰσχυροῦ κονιάματος, ποὺ σὲ συνδυασμὸ με βραχώδη ἐξάρματα περιβάλλουν καὶ προστατεύουν ἀπὸ βόρεια, ἐν εἴδει ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, τὸ ὕψωμα με τοὺς ναοὺς καὶ τὰ κτίσματα.

Ἡ περιοχὴ νότια τῶν ναῶν (Ἄνδηρο 1) ὀριοθετεῖται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀπὸ νεωτερικὸ κτιστὸ τοιχίῳ με θρανία, ἐπάνω σὲ παλαιότερες λιθοδομὲς ἀντιστήριξης τοῦ πρानοῦς. Στὸ ἀκόμη νοτιότερο ἄνδηρο (Ἄνδηρο 2), γωνία ἰσχυροῦ λιθόκτιστου περιβόλου ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται ἡ βάση με τμήμα τῆς ἀνωδομῆς προφυλάσσει τὴν πιδὲ εὐάλωτη ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά πρानὴ περιοχή.

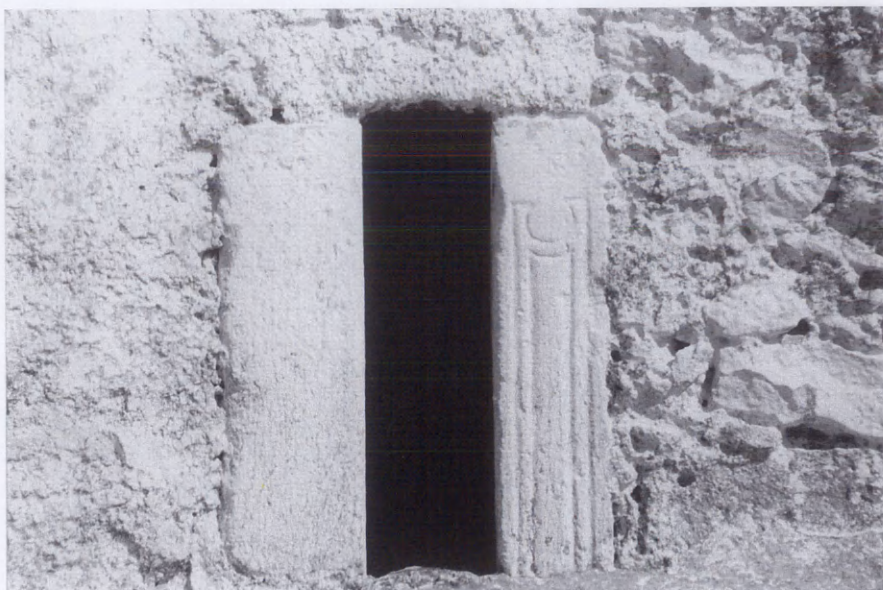
Ἡ ἐξασφάλιση νεροῦ στὸ ἀπομονωμένο καὶ δύσβατο ὕψωμα ἐξασφαλιζόταν ἀπὸ κινστέρνες ὑπόγειες ἢ ἐν μέρει λαξευμένες καὶ κτιστὲς στὸν βράχο. Στὴ δεξαμενὴ ποὺ ἐντοπίζεται στὴ ΒΔ γωνία τῶν προσκτισμάτων-κελιῶν διατηρεῖται *in situ* λίθινο προστομαῖο.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνδῆρου 1⁸ (εἰκ. 76), οἰκοδομικά κατάλοιπα καὶ κινητὰ εὐρήματα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν

7. Λαζαρίδης 1967, ὅ.π. 192. Βοκοτόπουλος 1970, ὅ.π. 167. Οἱ δύο μελετητὲς κάνουν λόγο γιὰ ἐγκαταλελειμμένη μονή.

8. Καταλαμβάνει τὸν χῶρο ποὺ ἐκτείνεται ἀμέσως νότια τῶν ναῶν.

Είκ. 77. Ναός
Ἁγίου Γεωργίου.
Πεσσίσκος τέμ-
πλου στή φω-
τιστική θυρίδα
τοῦ δυτικοῦ τοί-
χου.

χρόνων, πού μαρτυροῦν, ὅπως προαναφέρθηκε, τῇ συνεχῇ ἀνθρώπινη παρουσία ὄχι μόνον ὅσον ἀφορᾷ στή λατρεία, ἀλλὰ καί στήν ἄσκηση ἐποπτείας, ἐλέγχου καί προστασίας τοῦ χερσαίου – στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται οἰκισμοὶ καί λιμάνι στὶς θέσεις Παλαιόκαστρο, Παλαιόπολη καί Καστρί (παράλιος ὀχυρωμένος οἰκισμὸς) – καί τοῦ εὐρύτερου νησιωτικοῦ χώρου.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι γνωστὸς στήν ἐπιστήμη, καθὼς εἶχε κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα⁹. Ἡ σημασία τοῦ μνημείου – γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν διαθέτουμε ἱστορικὰ στοιχεῖα – καθὼς καί ἡ μνεία πού γίνεται σ' αὐτό, σχετίζεται πάντα μὲ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τὸ ὁποῖο σώζεται στὸ ἐσωτερικὸ του καί ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου μὲ πρῶτο ἡμισὺ 7ου αἰῶνα μ.Χ.¹⁰.

Πολύτιμες εἶναι καί οἱ ἀναφορές, πού γίνονται ἀπὸ πολλοὺς περιηγητὲς μὲ παλαιότερη αὐτὴ τοῦ Nicolo de Nicolay (1551)¹¹ καί νεώτερη ἀλλὰ καί πληρέστερη τοῦ O. Riemann (τέλη 19ου αἰῶνα)¹² μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τους νὰ ἐπικεντρώνεται πάντα στὸ ψηφιδωτό. Πρόκειται γιὰ σπαράγματα ψηφιδωτοῦ διακόσμου, πού μαζὶ μὲ αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν σχετικὰ πρόσφατα σὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σ' ἓναν ἄλλο βυζαντινὸ ναό, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Ποταμό¹³, συνιστοῦν τὰ παλαιότερα

9. Σωτηρίου 1923, ὅ.π. σημ. 5. Τσιτσιλίας 1994, ὅ.π. σημ. 2, 148-151. Γιὰ τὴν ἀφιέρωση στὸν Ἅγιο Γεώργιο, πού θεωρεῖται προστάτης τῶν θαλασσινῶν (ψαράδων καί ναυτικῶν) βλ. Δημητροκάλλης 1976, 126, σημ. 5.

10. Πελεκανίδης 1974, ὅ.π. σημ. 5.

11. De Nicolay, 1577, 60. Ὁ Nicolay εἶχε δεῖ καί τοὺς δύο ναοὺς ὅταν ἐπισκέφθηκε τὸν χώρο τὸ 1551.

12. Riemann 1880, 21-22, 37.

13. Γκίνη-Τσοφοπούλου 1996, 7-78 σχέδ. 1 καὶ ΑΔ 50, 1995, 70-71, σχέδ. 1, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι

καὶ μοναδικὰ δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ περίοδο.

Πὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ μορφή ποὺ διασώθηκε ὡς μονόχωρο καμαροσκεπαστο κτίσμα θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι διαδέχθηκε μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ μεγαλύτερου μήκους καὶ πλάτους¹⁴, ἀφοῦ ἐνσωμάτωσε κατάλοιπα τῆς τοιχοποιίας καὶ τοῦ διακόσμου τῆς. Αὐτὰ ἀνιχνεύονται στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν εὐρύχωρη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὰ ἐνσωματωμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως κατώφλι μὲ τόρμους στὴ νότια θύρα εἰσόδου, πεσσίσκος τέμπλου (εἰκ. 77), ὡς λαμπὰς στὴ μικρὴ φωτιστικὴ θυρίδα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ φυσικὰ στὰ κατάλοιπα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ποὺ ἐκτεινόταν δυτικότερα καὶ νοτιότερα¹⁵. Ὁ σωζόμενος ψηφιδωτὸς διάκοσμος καλύπτει ἐπιφάνεια 3 τ.μ. περίπου συνολικὰ στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ, καὶ ἔχει φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ μάρμαρο καὶ πολύχρωμες πέτρες μὲ κυρίαρχα χρώματα ἄσπρο, μαῦρο, ὠχρα, χονδροκόκκινο¹⁶ (εἰκ. 78-86).

Οἱ ψηφίδες εἶναι πολὺ μικρῶν διαστάσεων (0.005 μ.), τὸ σχέδιο ἀποδίδεται σωστὰ καὶ φανερώνει τὴν ἱκανότητα τοῦ ζωγράφου στὴ μικρογραφικὴ ἀπόδοση τῶν θεμάτων, καθὼς ὀφείλε νὰ κινηθεῖ σὲ χώρο περιορισμένων διαστάσεων, ἐνῶ ἐπέλεξε νὰ ἀναπτύξει ἐλεύθερα τὶς παραστάσεις. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, εἰκονογραφικὰ ἀνήκει στὴν κατηγορίαν αὐτῶν μὲ ἀνθρωπομορφικὸ διάκοσμο («figure carpets»), ποὺ διατάσσονται ἐλεύθερα ἐπάνω στὸν ἐνιαῖο λευκὸ κάμπο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ δαπέδου.

Δύο τουλάχιστον παραδείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας στὸν νησιωτικὸ Ἑλληνικὸν χώρον περιλαμβάνουν σκηνὲς κυνηγίου. Τὸ ἓνα ἀφορᾷ στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀγίου

λόγω ἐτοιμορροπίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸν Ποταμὸ τὰ σπαράγματα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀποκολλήθηκαν, συντηρήθηκαν καὶ ἐκτίθενται βάσει μελέτης στὴ «Συλλογὴ Ἔργων Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης» στὸν ναὸ τῆς Ἀνάληψης στὸ Λεμβάδι Κυθήρων. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 127, εἰκ. 9, 10.

14. Μολονότι τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο δὲν εἶχε ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ, οὔτε καὶ ὁ ἐκτεινόμενος ἀκριβῶς νότιος τοῦ κυρίως ναοῦ χώρος, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς λόγω τοῦ βραχύδου τοῦ ὑψώματος καὶ τῆς στενότητας τοῦ χώρου ἦταν μονόκλητὴ βασιλικὴ ὅπως π.χ. τῆς Τεγέας, τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου καὶ τῆς ἐν Ἀγραις στὴν Ἀθήνα, τοῦ Ἀλίμου κ.ά. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι στὴν περιοχὴ Παλαιοπόλεως νότια τοῦ ὑψώμα-

τος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, καταγράφεται τὸ τρίτο μετὰ βεβαιότητος χρονολογημένο μνημεῖο τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου στὰ Κύθηρα, ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, ποὺ προφανῶς σχετίζεται μὲ τὶς ἀντίστοιχες πρωτοβυζαντινὲς ἐγκαταστάσεις τῆς περιοχῆς Παλαιοπόλεως καὶ τοῦ ὀχυρωμένου παράλιου οἰκισμοῦ στὸ Καστρί, βλ. A. H. Megaw, *Ayios Panteleimon, Palaiopolis, Kythera* (Appendix C), στὸ Coldstream 1972, ὅ.π. 315-316, πίν. 5c, d, εἰκ. 8, 8α.

15. Πιστοποιήθηκε μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς πρόσφατης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

16. Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, *AD* 46, 1991, 78-79, σχέδ. 2, πίν. 47 β-δ. Τὸ σχέδιο ἐγίνετο τὸ 1991 ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ τῆς 1ης ΕΒΑ Κ. Φαφούτη.

Γεωργίου στὰ Κύθηρα καὶ τὸ δεύτερο στὴ βασιλικὴ (:) τῆς Λάμπας στὴν Κρήτη. Ὁ συγκεκριμένος τύπος διακόσμου ἀπαντᾶται κυρίως στὴ Συρία, Ἰορδανία, καὶ γενικότερα στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ὅπου γίνεται δημοφιλὴς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα¹⁷, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ποὺ ἡ διάδοσή του ἦταν περιορισμένη. Στὴ Βόρειο Ἀφρικὴ πάλι ἀπαντᾶται πρωιμότερα στὴ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ ὑποχωρεῖ στὸν 5ο-6ο αἰώνα¹⁸.

Κορυφαῖο παράδειγμα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Μεγάλου Παλατίου στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ σκηνὴ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, μυθολογικὰ θέματα κ.ἄ., ποὺ ἀναπτύσσονται ἐλεύθερα σὲ λευκὸ βάθος¹⁹. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Κύθηρα εἰκονίζεται στὸ ἐνιαῖο λευκὸ βάθος ἔφιππος νὰ τοξεύει σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἔντονου καλπασμοῦ τοῦ ἀλόγου²⁰ (εἰκ. 79-81). Φέρει ἓνα εἶδος φρύγιου πίλου μὲ μπῶρ καὶ κόκκινο ἐφαρμοστὸ ἐπενδύτη, ποὺ κοσμεῖται στὸ στήθος μὲ κάθετη λευκὴ ταινία μὲ κόκκινα κομβία. Τὸ μαῦρο ἄλογο τονίζεται μὲ ἄσπρα καὶ κόκκινα χάμouρα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἵππεά διακρίνεται πέρδικα ἀριστερὰ καὶ δίπλα λεοπάρδαλις σὲ ἥσυχον βηματισμό, ἐνῶ στὸ ὑπερκείμενο τμήμα σώζονται κεφαλὴ καὶ πόδια ἄγριας ἀγελάδας (:) σὲ ἀντιθετικὴ κίνηση. Τὴ σύνθεση πλαισιώνει ταινία, ὁ μαῦρος κάμπος τῆς ὁποίας κοσμεῖται μὲ κύκλους ποὺ περικλείουν γεωμετρικὰ σχέδια καὶ πουλιά (εἰκ. 82). Στὸ νότιο τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ σὲ μικρὸ σπάραγμα, εἰκονίζεται στὸν λευκὸ κάμπος νεανικὴ μορφὴ κατ' ἐνώπιον μὲ κοντὸ μέχρι τὰ γόνατα ἔνδυμα²¹, περιβαλλόμενη ἀπὸ μίσχον ἀμπέλου μὲ σταφύλια καὶ ἓνα πτηνόν, θέμα σύνηθες στὴν ἀπεικόνιση σκηνῶν κυνηγίου (εἰκ. 83). Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, πλαίσιο μὲ διπλὸ μαϊάνδρο, ποὺ δὲν ἀκολουθεῖ τὸ ἡμικύκλιο τῆς ἀψίδας περιβάλλει πτηνόν, γεωμετρικὸ σχέδιο καὶ ἄλλα δυσερμήνευτα ὑπολείμματα γεωμετρικοῦ διακόσμου (εἰκ. 78-81, 84-86). Ἡ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ, λόγω μεταγενέστερων ἐπεμβάσεων (π.χ. κατασκευὴ κτιστῆς Τράπεζας) στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε ἐμβληματικοῦ χαρακτήρα (:) παράσταση, μᾶς ἀποστερεῖ πολὺτιμες πληροφορίες, ποὺ θὰ φώτιζαν τὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ μνημείου²². Τόσο ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ὥς καὶ ἀπὸ

17. Assimakopoulou-Atzaka 1991, 38, 47, 50 εἰκ. 5-7. Στὴν περίπτωση τῆς Λάμπας στὴν Κρήτη, ἀντίθετα μὲ τὰ Κύθηρα, ὁ κυνηγὸς δὲν εἶναι ἔφιππος.

18. Lavin 1963, 179-286. Balty 1984, 437-468. Bejaoui 1999, 16-23.

19. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ 2003, 60-63, εἰκ. 59 (α-δ) καὶ 65 κέ. σχετικὰ μὲ τὸ θεματολόγιο.

20. Ἡ παράσταση τοῦ ἔφιππου κυνηγοῦ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ θεωρεῖται ἀπὸ παράδοση ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸν Ἅγιον Γεώργιον, ἀπ' ὅπου πιθανῶς ἔλκει τὴν ὀνομασίαν τοῦ ὁ ναός.

21. Κατὰ τὸν Πελεκανίδη 1974, ὅ.π. 126, εἶναι ἐρωτιδεύς. Ἡ μορφὴ ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ πάνω εἶναι κατεστραμμένη.

22. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὅλα τὰ σπαράγματα τοῦ ψηφιδωτοῦ περιβάλλονται ἀπὸ νεωτερικὰ τσιμεντοκονιάματα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μετὰ ἀπὸ πρόταση τῆς 1ης ΕΒΑ ἔχει ἐκπονηθεῖ ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Συντήρησης Ἀρχαίων καὶ Νεωτέρων μνημείων μελέτη (Δ. Χρυσόπουλος) καὶ ἔχει ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ ΚΑΣ ἡ ἀπόσπαση, συντήρηση καὶ ἐπανατοποθέτησή του. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ διασώσει τὸ σπουδαῖο

Εικ. 78. Ναος Ἀγίου
Γεωργίου. Σπάρραγμα
ψηφιδωτοῦ στὸν
χώρο τοῦ ἱεροῦ.

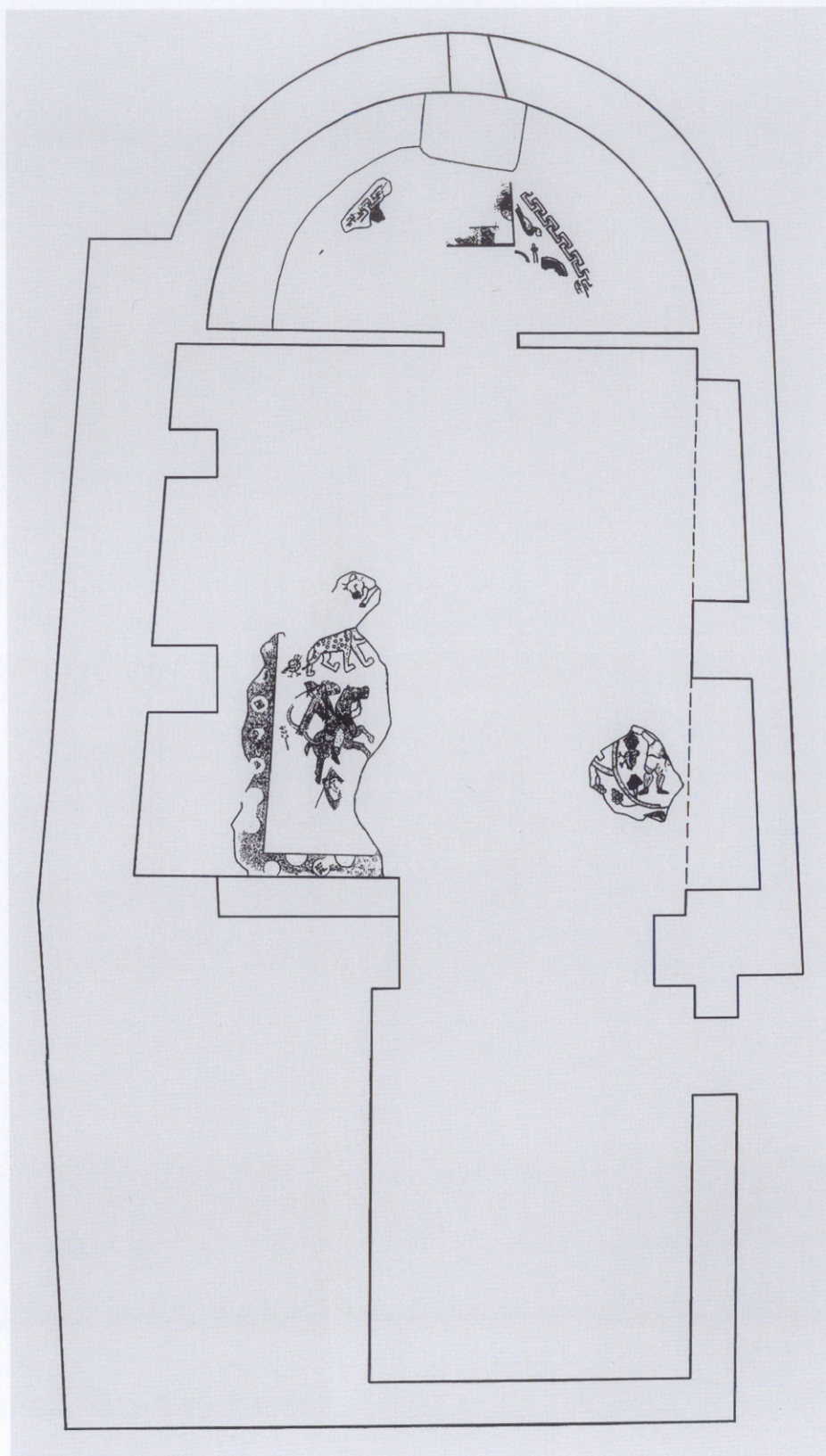

Εικ. 79. Ναος Ἀγίου Γεωργίου. Σπάρραγμα ψηφιδωτοῦ
στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ναοῦ.

Εικ. 80. Ναος Ἀγίου Γεωργίου. Ἑφιππη μορφή (λεπτο-
μέρεια τῆς εἰκ. 79).

Εικ. 81. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Είκ. 82. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Διακοσμητικὸ πλαίσιο (λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 79).

Είκ. 83. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Σπάραγμα ψηφιδωτοῦ μὲ νεανικὴ μορφή καὶ ἄλλα διακοσμητικά.

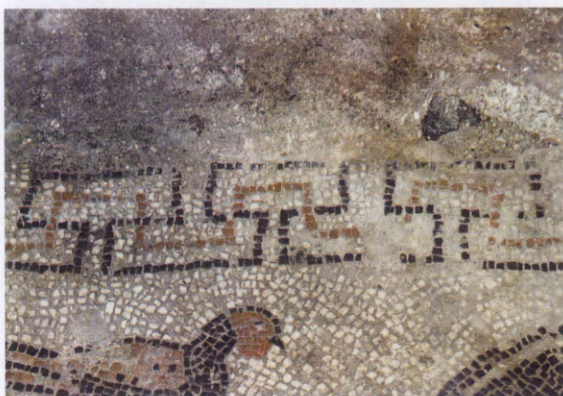
τεχνοτροπικῆς πλευρᾶς τὰ σπαράγματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς μετὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου μὲ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 7ου αἰώνα²³. Οἱ πρόσφατες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὸν χώρο νότια τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μὲ τὴν ἀποκάλυψη κτηριακῶν λειψάνων στὰ

αὐτὸ ἔργο ποὺ ἀργοπεθαίνει ἀσφυκτιώντας ἀπὸ τὸ τσιμέντο καὶ τὴν ὑγρασία, θὰ δώσει τὴν εὐκαιρία νὰ διερευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ ἐσωτερικὰ τὸ μνημεῖο, ποὺ ὅπως εἶναι κατανοητὸ θὰ ἔχει

ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον σὲ σχέση μὲ τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς.

23. Βλ. σημ. 17 καὶ 19.

Εικ. 84-86. Ναός Ἀγίου Γεωργίου. Σπάρραγμα ψηφιδωτοῦ στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ καὶ λεπτομέρεια.

ὁποῖα περιλαμβάνεται καμαροσκέπαστη δεξαμενή, καὶ τὴν ἀνεύρεση νομισμάτων (κυρίως Ἡρακλείου καὶ Κώνσταντος Β'), μολυβδόβουλλου τοῦ τύπου μὲ σταυρικό μονόγραμμα στὸν ἐμπροσθότυπο, Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα μ.Χ.) καὶ πλούσιας χρηστικῆς κεραμικῆς συνάδουν μὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση καὶ ἐνισχύουν τὸ γεγονός τῆς ἔντονης δραστηριότητος στὸν Ἅγιο Γεώργιο, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς τῶν κοσμικοῦ χαρακτήρα κτισμάτων, τὴν ἀνέγερση ναοῦ καὶ τὴ φροντισμένη διακόσμησή του.

Ἄν ἡ παρουσία τοῦ μνημείου στὴ διάρκεια τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ πρόσφατα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πιστοποιεῖται, ἡ διάκριση τῶν μεταγενέστερων οἰκοδομικῶν φάσεων δὲν εἶναι εὐχερής, καθὼς τὸ κτίσμα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μορφή ποὺ ἔφθασε μέχρι σήμερα εἶναι ἀποτέλεσμα μετασκευῶν

μὲ τροποποιήσεις καὶ προσθήκες μετὰ ἀπὸ περιόδους ἐγκατάλειψης²⁴. Συνεπῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἔρευνα στὸ μνημεῖο μὲ τὴ βοήθεια καὶ ἀνασκαφικῶν τομῶν ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταγραφεῖ μὲ βεβαιότητα. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μέγιστων ἐξωτερικῶν διαστάσεων 13.80×7.30 μ., φέρει εὐρύχωρη ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ ἀψίδα στὰ ἀνατολικά καὶ προσθήκη στὰ δυτικά, ἐν εἶδει νάρθηκα, τμήμα τῆς ὁποίας πρὸς βορρὰ εἶναι κινστέρνα. Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοῖχου ἐξωτερικὰ τμήματα τοιχοποιίας ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ ἐνσωματώνονται σὰν μανδύας στὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ καὶ μαρτυροῦν πιθανότατα διατήρηση παλαιότερων κτηριακῶν λειψάνων κατὰ τὴν ἐπανάκτισή του²⁵. Ἐσωτερικὰ στὶς μακρὲς πλευρὲς διαμορφώνονται τρία τυφλὰ ἀψιδώματα στὸν βόρειο τοῖχο καὶ δύο στὸν νότιο ἄνισου πλάτους καὶ βάθους²⁶, ποὺ ἔχουν κτιστὰ θρανία στὴ βάση τους. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους σὲ συνδυασμὸ μὲ ἡμιλαξευτοὺς στὶς γωνίες, λίγα θραύσματα κεραμιδιῶν στοὺς ἀρμούς καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Ἐσωτερικὰ ἡ καμάρα, τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καὶ τὰ τόξα ἔχουν κτισθεῖ μὲ καλοπελεκημένους πωρόλιθους κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα. Ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος καὶ ἀσβεστωμένος στὸ μεγαλύτερο μέρος του, μὲ ἀρκετὲς ὅμως φθορὲς, ἀπ' ὅπου γίνονται ὁρατὰ τμήματα τῆς τοιχοποιίας του, ἡ στέγη καλύπτεται μὲ στρῶμα κονιάματος. Ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ χαμηλὴ θύρα ποὺ ἀνοίγεται στὸν νότιο τοῖχο τῆς προσθήκης, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑψώνεται πλακωτὸ δίλοβο κωδωνοστάσιο, κατασκευασμένο μὲ λαξευτοὺς πωρόλιθους καὶ λιτὰ διακοσμημένο στὴ βάση καὶ στὸ εὐθύγραμμο ἐπιστύλιο²⁷. Φωτιστικὲς θυρίδες μικρῶν διαστάσεων ἀνοίγονται στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ,

24. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐρήμωση τοῦ νησιοῦ στὴ διάρκεια τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴ μοναδικὴ γραπτὴ πηγή, τὸν βίο τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου, καθὼς καὶ περὶ τοῦ νέου ἐποικισμοῦ μετὰ τὸ 961 βλ. Χ. Μαλτέζου, Ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ στὰ βενετικὰ Κύθηρα, στὸ Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, ὅ.π. παράρτημα 306-307 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τῆς ἰδίας 1991, ΙΓ', 2-3. Malamut 2003, 38, 41.

25. Τὸ φαινόμενο σύνηθες ὄχι μόνον σὲ ἄλλους ναοὺς τῶν Κυθέρων, τῆς γειτονικῆς Μάνης καὶ πολλῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος μαρτυρεῖ περιόδους δύσκολες ἐγκατάλειψης καὶ ἐνδειας μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μεγάλη οἰκονομία στὰ ὕλικά στὴν περίπτωση ἐπανάχρησης. Εἰδικὰ στὰ Κύθηρα, ἀνάλογη μὲ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ περίπτωση ἔχουμε στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα στὴν Παλαιόπολη, τοῦ

Ἀγίου Ἀνδρέα στὸ Λειβάδι, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Κολοκυθιάς, τοῦ Ἀγίου Νικολάου στοὺς Μολιγκᾶτες, τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴ Γωνιά κ.ἄ.

26. Ἡ διαμόρφωση ἐσωτερικὰ μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναῶν στὰ Κύθηρα εἶναι συνήθης: πρβ. ναοὺς στὸ Μέσα Βοῦργο Κάστρου Χώρας Κυθέρων, στὸ Κάστρο Μυλοποτάμου (Μεταμόρφωση), στὰ Μητάτα (Μεταμόρφωση), στὰ Σανίδια (Ἀγία Κυριακή) κ.ἄ. Γενικὰ γιὰ τοὺς κυρίαρχους τύπους στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Κύθηρα, βλ. Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, ὅ.π. 22-30.

27. Πρβ. καμπαναριὰ ἀνάλογου τύπου στὰ Κύθηρα στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου, Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Καλούτζη στὸ Μέσα Βοῦργο τοῦ Κάστρου τῆς Χώρας.

στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού και στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, ενώ στα κατάλοιπα τοιχοποιίας, που επενδύουν το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου τοίχου, ανοίγεται τυφλό κογχάριο, που πλαισιώνεται με ήμιλαξευτούς λίθους. Ένδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση της προσθήκης, που έχει κατασκευασθεί δυτικά του κυρίως ναού²⁸. Το νότιο τμήμα του ταπεινού λιθόκτιστου κτίσματος καλύπτεται με καμάρα της οποίας η απόληξη είναι 1 μ. χαμηλότερη από εκείνη του κυρίως ναού, ενώ το βόρειο διαμορφώνεται σε κινστέρινα με μικρό άνοιγμα επίστεψης, που φράσσεται με μεταλλικό κάλυμμα, στη νεωτερική επίπεδης μορφής στέγαση. Όπτική εξέταση του εσωτερικού της κινστέρινας μέσω του μικρού ανοίγματος έδειξε ότι τα τοιχώματα καλύπτονται, όπως είναι φυσικό, με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Στη δυτική παρειά του τοιχώματος υπάρχει γραπτή μεγαλογράμματη επιγραφή, απόσπασμα επίκλησης λειτουργικού χαρακτήρα, που αφορά σε παραλλαγή του ψαλμού 28 του Δαβίδ από την ακολουθία των Αγίων Θεοφανίων.

+ ΦΩΝΗ $\bar{\kappa}$ ΖΩΗ $\bar{\epsilon}$ ΠΙ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ / ΤΩΝ ΑΓΙΑΣΜΕΝΩΝ

Αντίστοιχη επιγραφή διακρίνεται και στην ανατολική παρειά του τοιχώματος της κινστέρινας²⁹. Το τέμπλο του ναού κτιστό με πωρόλιθους και μεταγενέστερο πολύχρωμο γραπτό διάκοσμο, μιμείται ξυλόγλυπτα και φέρει επάνω από την Ώραία Πύλη τη χρονολογία 1882 (εἰκ. 87). Κοσμεῖται με κίονες που απολήγουν σε λυρόσχημα διακοσμητικά κιονόκρανα, βλαστούς με ἄνθινο διάκοσμο στους πεσσούς και τους κίονες, κληματῖδα στο ἐπιστύλιο. Το ἀποστολικό και ἡ ἀπόληξη με ἀπλό Σταυρό χωρίς λυπηρά είναι σε δεύτερη χρήση. Ἡ ὅλη σύνθεση δίνει τὴν εἰκόνα ἀπλοῦ λαϊκότερου ὕφους ἔργου, στὸ πνεῦμα τοῦ 19ου αἰ., με ἀνάλογα δείγματα καὶ σε ἄλλους ναοὺς τῶν Κυθήρων. Σύγχρονες με τὴ φάση ἀνακαίνισης τοῦ τέμπλου πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ τέσσερις ἐντοιχισμένες φορητὲς εἰκόνες ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς Ώραίας Πύλης – Παναγία Βρεφοκρατούσα καὶ Ἅγιος Δημήτριος ἑφιππος ἀριστερά, Παντοκράτωρ καὶ Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος δεξιά – χωρίς νὰ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τὴς ὑπόλοιπες φορητὲς εἰκόνες, που φυλάσσονται στὸ μνημεῖο, ἄξια μνείας εἶναι βημόθυρα τοῦ 18ου αἰ. (πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ τὸ παλαιότερο τέμπλο) με παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, γιὰ τὴ φροντισμένη σύνθεση, τὴν ἐπιμελημένη ἀπόδοση τῶν προσώπων, τὴ δυτικίζουσα ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας τῶν ἐνδυμάτων, ἔργο που ἀντιγράφει παλαιότερο καλὸ πρότυπο.

Οἱ λίγες τοιχογραφίες που διασώζονται πᾶσχουν ἀπὸ τὴν ὑγρασία τοῦ περιβάλλοντος καὶ τὸν σχηματισμὸ κρυστάλλινων ἀλάτων στὴν ἐπιφάνειά τους. Ἀφιερώματα πιστῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴς ἐπιγραφὲς ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ κατὰ

28. Ὁ.π. σημ. 15. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὁ νότιος τοῖχος τῆς προσθήκης ἔχει κτισθεῖ ἐπάνω σε κατάλοιπα ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖο ἀρχικῶς ἐκτεινόταν στὸν χῶρο αὐτό.

29. Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Κύθηρα, ΑΔ 49, 1994, Χρον. 94-95.

Είκ. 87. "Αποψη του έσωτεριού του ναού του Αγίου Γεωργίου από δυτικά.

διαστήματα από τὸ τέλος τοῦ 18ου μὲ ἀρχὴς τοῦ 19ου αἰ. στὰ πλαίσια ἐργασιῶν ἐπισκευῆς, ἀνακαίνισης καὶ διακόσμησης τοῦ ναοῦ. Στὸ τύμπανο τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ἀψιδώματος τοῦ νότιου τοίχου εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος μὲ στρατιωτικὴ στολή, ἔργο τοῦ ἔτους 1816 σύμφωνα μὲ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή. Καρφώνει μὲ τὸ κοντάρι τοῦ τὸν δράκοντα στὸ στόμα ἐπαναλαμβάνοντας εἰκονογραφικὸ τύπο, ποὺ ἀνάγεται στὴν παλαιολόγεια περίοδο καὶ εἶναι δημοφιλὴς μέχρι τοὺς ὀψιμοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους (εἰκ. 88). Στὸν βόρειο τοῖχο, ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς, εἰκονίζεται ἡμίσωμος ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος, ὁ ὁποῖος εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ κλειστὸ Εὐαγγέλιο, ἀφιέρωμα συνώνυμου μὲ τὸν ἅγιο πιστοῦ, σύμφωνα μὲ γραπτὴ ἐπιγραφή σὲ ἄνθινο διάκοσμο στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης. Τὸ ἔργο ἀντιγράφει παλαιότερο καλὸ πρότυπο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ τεχνотροπικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν ἀδρὴ σχεδίαση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐπὶ μέρους λεπτομερειῶν στὴν ἀπόδοση τῶν γυμνῶν μερῶν καὶ τοῦ ἐνδύματος. Ἀνατολικότερα τὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος φέρει παράσταση τῶν Ἀγίων Ὁνουφρίου καὶ Προφήτη Ἡλία, ὁλόσωμων σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης μὲ ἀπολεπίσεις, κακότεχνες στερεώσεις καὶ ἐπιζωγραφήσεις.

Στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ τὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς ὀρθογώνιας Τράπεζας φέρει ἄτεχνο διακοσμητικὸ γεωμετρικὸ χαρακῆρα μὲ σταυρὸ στὸ κέντρο καὶ τὰ κρυπτογράμματα IC XC NIKA στὰ διάχωρα τοῦ τύπου ποὺ ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλα μετα-

Είκ. 88. Ναός Ἀγίου Γεωργίου. Τοιχογραφία με παράσταση ἐφίππου Ἀγίου Γεωργίου (νότιος τοῖχος).

βυζαντινὰ μνημεῖα στὰ Κύθηρα. Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐπάνω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα διατηρεῖται παράσταση τῆς Παναγίας μετὰ τὴν ἐπωνυμία «ἡ Μυρτιδιώτισσα» στὸν τύπο ποὺ διαμορφώθηκε στὰ Κύθηρα τὸν 19ο αἰ.³⁰, ἐνῶ στὸ τεταρτοσφαίριο σώζεται ἐξίτηλη παράσταση τῆς Παναγίας δεομένης σὲ προτομή μετὰ τὸν Χριστὸ μπροστὰ στὸ στήθος της, ποὺ παραπέμπει στὴ Θεία Ἐνσάρκωση (εἰκ. 89).

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μετὰ σχεδὸν συνεχὴ λειτουργία καὶ χρῆση μέχρι σήμερα ἔχει ὑποστεί κατὰ καιροὺς διάφορες μετασκευές. Ἀναγνωρίσιμη εἶναι ἡ

30. Γ. Λουράντος 2003, 233 κέ., ὅπου γίνεται μνεῖα φορητῶν εἰκόνων μετὰ παράσταση τῆς Μυρτιδιώτισσας, ὅχι ὅμως τοιχογραφιῶν, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Ὁ Γ.

Σωτηρίου (*Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρηση*, ὅ.π. 24) ἤδη ἀπὸ τὸ 1923 εἶχε ἐπισημάνει τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἡ παράσταση τῆς Μυρτιδιώτισσας.

Εικ. 89. Ναός
Ἀγίου Γεωργίου.
Ἐξίτηλη παρά-
σταση τῆς Πα-
ναγίας στὸ τε-
ταρτοσφαίριο
τῆς ἀψίδας.

παλαιοχριστιανική φάση ἀπὸ κατάλοιπα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ. Στὶς ἐπόμενες περιόδους στὶς ὁποῖες παρεμβάλλονται καὶ χρονικὰ διαστήματα ἐγκατάλειψης λόγῳ καταστροφῶν³¹, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις καὶ διάκρισις τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων χωρὶς νὰ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἐρευνητικὲς ἐργασίες στὸ μνημεῖο εἶναι παρακινδυνευμένη. Ἐδῶ νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ ναὸς ποὺ διασώθηκε ἀνήκει σὲ κοινὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, χωρὶς ἰδιαίτερα μορφολογικὰ γνωρίσματα, ἐνῶ ἀπουσιάζει καὶ παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης, στοιχεῖα ποὺ θὰ βοηθοῦσαν στὴν καλύτερη κατανόησή του. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου μὲ ἀρχὲς 19ου αἰ. πραγματοποιοῦνται ἐπισκευές, γίνεται ἡ τοιχογράφηση, ἐνῶ στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα διακοσμεῖται τὸ τέμπλο.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου δεσπόζει στὸ ὕψωμα δυτικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, καθὼς ἡ θεμελίωσή του ἀκολουθεῖ τὸ βραχῶδες ἀνάγλυφο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀπολαξευθεῖ, ὅπως ἔγινε πιθανότατα στὴν περίπτωσι τῆς οἰκοδόμησις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ. Ἡ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ μνημείου δίνει τὴν ἐντύπωση πυργόσχημης κατασκευῆς. Αὐτὸ ὀφείλεται, ἐκτὸς τῆς θέσης, στὸν ἰδιαίτερο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο του, ποὺ ἀπαντᾶται μόνο στὰ Κύθηρα καὶ εἶναι ὁ μονόχωρος μὲ τροῦλλο «Κυθηραϊκοῦ τύπου», ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ἀποκαλεῖται³² (εἰκ. 90). Τὰ κύρια γνωρίσματα τῶν ναῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου, ποὺ ἀριθμοῦν τοὺς δέκα μέχρι

31. Κύρου 2003. Διατυπώνεται ἡ ἄποψη, βάσει καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ὅτι «ἡ φρουριακὴ ἐγκατάστασις» τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ὅπως ἀποκαλεῖται, κατεστράφη ἀπὸ πῦρ ἀραβικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ 673.

32. Λαζαρίδης 1967, ὅ.π. 193, Βοκοτόπουλος 1970, ὅ.π. 167, Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, ὅ.π. 14-26, εἰκ. 4, Vokotopoulos 2003, 50. Μπούρας 2001, 156. Μπίθα 2004, 569, 574.

Είκ. 90. Ναός της Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου ἀπὸ ΝΔ καὶ στὸ βάθος ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

σήμερα στὸ νησί, εἶναι τὸ τετράγωνο σὲ κάτοψη σχῆμα καὶ ὁ τρόπος στήριξης τοῦ τυφλοῦ συνήθως τρούλλου μὲ τὸ ὀγκῶδες καὶ ψηλὸ τύμπανο, ἐπάνω σὲ πεπλατυσμένα κατὰ κανόνα ἡμιχώνια, ποὺ γεφυρώνουν τὶς γωνίες³³. Ὁ δίκογχος ναὸς τῆς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου εἶναι σχεδὸν τετράγωνος σὲ κάτοψη καὶ ἐπιμηκύνεται στὰ δυτικὰ μὲ μεταγενέστερη καμαροσκέπαστη προσθήκη.

Κατὰ τὴν καθαίρεση τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ γιὰ τὴν ἐπέκταση διαμορφώθηκε μεγάλο τόξο ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφο, ποὺ στηρίζεται σὲ κιλλίβαντες. Ὁ τρούλλος φέρει σχεδὸν τετράγωνο τυφλὸ τύμπανο χωρὶς ἀκμὲς στὶς γωνίες καὶ χαμηλωμένο θόλο. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ προβάλλουν ἰσχνὰ δύο ἐφαπτόμενες καὶ ὑψηλόκορμες λόγῳ τῆς θεμελίωσής τους στὸ βραχῶδες ἀνάγλυφο ἡμικυκλικὲς κόγχες³⁴ (εἰκ. 91-92), ποὺ φέρουν στενὰ μονόλοβα παράθυρα μὲ λίθινα πλαίσια, σήμερα φραγμένα. Σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τῶν δίκογχων ναῶν τοῦ Γ. Δημητροκάλλη, ἡ Παναγία-Ἅγιος Νικόλαος, ἀνήκει στὴ δεύτερη κατηγορία μὲ ἓνα

33. Σὲ αὐτὸ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀνήκει ἡ ἀρχικὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα στὸ Λειβάδι, ποὺ χρονολογεῖται καλὰ, λόγῳ τῶν σωζόμενων τοιχογραφιῶν, τέλη 10ου-ἀρχὲς 11ου αἰ. βλ. Γεωργοπούλου-Βέρρα 1983, 56-57, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Προσφάτως ἀνασκαφικὲς τομὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν 1η ΕΒΑ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκτέλεση ἐργασιῶν ὑποστυλώσεως, ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἤδη διατυπωθεῖσα ἂποψη (Γεωργοπούλου-Βέρρα). Μὲ

τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας στὴν α' οἰκοδομικὴ φάση του εἶναι ὁ παλαιότερος «Κυθηραϊκοῦ τύπου» ναὸς στὰ Κύθηρα.

34. Ἀπὸ τοὺς μονόχωρους μὲ τρούλλο ναοὺς τῶν Κυθήρων τὴν ἴδια ἀκριβῶς διαμόρφωση διδυμῶν ἀψίδων, δηλαδὴ ἐλάχιστα ἐξέχουσες καὶ ἐφαπτόμενες, ἔχουν στὸ σύμπλεγμα ναῶν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Ποῦρκο, ὁ ὁμῶνυμος νότιος ναὸς καὶ ὁ βορειοδυτικὸς ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἢ Ἀγίου Βασιλείου

Εικ. 91-92. Ἀνατολικὴ καὶ νότια πλευρὰ τοῦ δίκογχου ναοῦ τῆς Παναγίας – Ἀγίου Νικολάου.

ιερό, πὺν ἔχει δύο κόγχες τοποθετημένες συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ στὴν παραλλαγή Β1, δεδομένου ὅτι οἱ κόγχες προβάλλουν ἐλεύθερα στὸ περίγραμμα τῆς κάτοψης. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν δίδυμων κογχῶν ἀπαντᾶται καὶ στὴ Μάνη, Νότιο Αἰγαῖο, Μικρὰ Ἀσία, Κύπρο, Κέρκυρα, Νότια Ἰταλία³⁵. Ὁ ναὸς ἔχει κτισθεῖ μὲ ἀργοὺς λίθους, στὴ διάταξη τῶν ὁποίων ἐπιχειρεῖται νὰ δοθεῖ μία κατὰ στρώσεις ὀριζόντια ἀντίληψη, καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Σποραδικὰ γίνεται χρῆση παρένθετων πλινθίων, ἐνῶ οἱ γωνίες ἐνισχύονται μὲ λαξευτοὺς ὀρθογωνισμένους λίθους. Ἄν καὶ ἀσβεστωμένος, διακρίνουμε στὴν τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς ὀψης ἓνα ἀτελὲς πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ἐνῶ σὲ αὐτὴν τῆς νότιας, ἡ ὁποία ἔχει ὑποστῇ ἐπισκευές, πλινθία, πὺν σχηματίζουν ὑποτυπώδη διάκοσμο μὲ γωνιώδη σχήματα τύπου Λ, Γ καὶ ἄλλα ἀκανόνιστα. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται εὐρύχωρο μονόλοβο λίθινο παράθυρο μὲ τοξωτὸ πλαίσιο (φραγμένο μεταγενέστερα), πὺν τονίζεται μὲ πλινθινὴ ταινία, ἐνῶ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου φέρει ἐγχάρακτο ὀκτάκτινο ἀστέρι. Κατάλοιπα τοιχοποιίας θεμελιωμένα στὸν βράχο, ἐγκάρσια στὸ μέσον περίπου τῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου, πιθανὸν ἀφοροῦν σὲ ἐνίσχυση τοῦ μνημείου, ἐπέχοντας θέση ἀντηρίδας. Ἡ κάλυψη τῆς στέγης γίνεται μὲ λίθινες πλάκες τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων ἔχει καταστραφεῖ. Ἡ προσθήκη στὰ δυτικὰ καλύπτεται μὲ παχὺ ἐπίχρισμα καὶ φέρει στὸ δυτικὸ ἄκρο πακτωμένο τμήμα μαρμάρινου κίονα ὡς ἀπόληξη. Ἡ εἴσοδος στὸν ναὸ γίνεται ἀπὸ τοξωτὴ θύρα, πὺν

καθὼς καὶ ὁ Ἅγιος Νίκων στὰ Ζαγλανικιάνικα μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ εἶναι ἄνισες. Ἐπίσης οἱ ναοὶ τοῦ Ἀγίου Βλασίου καὶ τῆς Παναγίας στὰ Πέντε Πηγάδια (Φριλιγκιάνικα), πὺν εἶναι ὅμως μονόχωροι καμαροσκέπαστοι καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στὸ Παλαιόκαστρο, ψευδο-τρίκλιτη βασιλική.

35. Δημητροκάλλης 1976, ὅπου ἐπισημαίνεται

ἐπίσης ὅτι πολλοὶ δίκογχοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Βοκοτόπουλος 1967-1968, Α' 66-74, σχέδ. 1-4, πίν. XIII-XIV. Χατζηδάκης-Μπίθα 1997, ὅ.π. 30, ὅπου διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι πιθανότατα οἱ διπλὲς ἀψίδες χρησιμεύουν γιὰ τὴ λατρεία δύο ἁγίων καὶ δὲν ἔχουν σχέση μὲ κοιμητηριακοὺς ναοὺς ἢ τὴ λειτουργία δύο δογμάτων.

ανοίγεται στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ φέρει ἀπλὸ κλασικίζοντα διάκοσμο, ποὺ σὲ μορφὴ πιὸ περίτεχνη ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῶν Κυθήρων, γενικὰ τῶν Ἑπτανήσων, στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα, κ.ά.³⁶

Ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος καὶ δὲν σώζει τοιχογραφίες ποὺ θὰ συνέβαλαν στὴ χρονολόγησή του. Ἡ καταστροφὴ τῶν ἐπιχρισμάτων σποραδικὰ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἔχουμε εἰκόνα τῆς ἐνδιαφέρουσας κατασκευῆς τοῦ τρούλλου μὲ πλακοειδεῖς λεπτοῦ πάχους λίθους σὲ ἐπάλληλες κυκλικὲς ζῶνες ποὺ συγκλίνουν στὸ κέντρο (εἰκ. 93). Τὸ τέμπλο κτιστὸ μὲ τριμερὴ διαμόρφωση καὶ γύψινες διακοσμῆσεις εἶναι νεώτερο (χρονολογία στὴν Ὁραία Πύλη 1908), ἀντιγράφοντας ἐν γένει τὸ ἀντίστοιχου ὕψους νεωτερικὸ τέμπλο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (εἰκ. 94).

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἐντοιχισμένες φορητὲς εἰκόνες μὲ τὴν ἐπισημάνση ὅτι ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας εἶναι στὸν τύπο τῆς Μυρτιδιώτισσας³⁷. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σωζόμενη γραπτὴ διακόσμηση τῶν δύο θωρακίων δεξιὰ τῆς Ὁραίας Πύλης μὲ ἀνθοδοχεῖα, ποὺ φέρουν φυτικὸ καὶ ἄνθινο διάκοσμο.

Μετὰ τὴ σύντομη περιγραφή τοῦ ναοῦ μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένες παρατηρήσεις, ὅσον ἐπιτρέπει ἡ σημερινὴ εἰκόνα καὶ κατάστασή του³⁸. Ἡ διάκριση δύο κύριων οἰκοδομικῶν φάσεων στὸ μνημεῖο μὲ τὸν ἀρχικὸ μονόχωρο τρούλαϊο ναὸ καὶ τὴν προσθήκη στὰ δυτικὰ γιὰ τὴν ἐπιμήκυνσή του εἶναι εὐκρινής. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος, χαρακτηριστικὸς γιὰ τὰ Κύθηρα, δὲν ἀποκλείει – τὸ ἀντίθετο μάλιστα – χρονολόγηση στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἐὰν λάβουμε ὑπόψη μας, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὅτι τὸ πρωιμότερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐκπροσωπεῖται μὲ τὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὸ Λειβάδι (ἀ' οἰκοδομικὴ φάση)³⁹. Οἱ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες στὴν τοιχοποιία καὶ ἡ μορφὴ τῶν ἀνοιγμάτων ἐντάσσονται σὲ «κοινὴ πρακτικὴ» στὴ διάρκειά τοῦ 11ου-12ου αἰ., ποὺ ἀπαντᾶται σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς τῶν Κυθήρων, τῆς Μάνης καὶ ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, μὲ πολλὰ παράλληλα στὴ Νάξο, Κρήτη κλπ.

Ὁ Χ. Μπούρας ἔχει ἀναφερθεῖ στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν μνημείων, ποὺ ἀνήκουν στὸ ρεῦμα τῆς λεγόμενης ντόπιας παραδοσιακῆς «προελληνικῆς» ναοδομίας. Μνημεῖα μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ τὴ δυσκαμψία στὴν κάτοψη, τὶς μικρὲς διαστάσεις, τὴ λιτότητα στὶς ὀψεις, τὴ χρῆση ταπεινῶν ὑλικῶν, ποὺ βρίσκονται κυρίως στὰ νησιὰ καὶ ἀπηχοῦν τὶς περιορισμένες οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν μικρῶν κοινοτήτων τῶν περιοχῶν αὐτῶν⁴⁰, παρουσιάζουν δυσκολία στὴ χρονολόγησή τους. Πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἂν καὶ ὄχι χωρὶς ἐπιφυλάξεις. Στὴν περίπτωση δὲ ποὺ ἀπου-

36. Μπούρας 2001, ὅ.π. 274-275.

37. Ὁ.π. σημ. 31.

38. Τὰ ἐπαναλαμβανόμενα ἀσβεστώματα καὶ ἐπιχρίσματα δυσκολεύουν τὴ διάκριση κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν, ἐνῶ συστηματικὴ

ἔρευνα δὲν ἔχει γίνει ποτὲ στὸ μνημεῖο.

39. Ὁ.π. σημ. 34.

40. Μπούρας – Μπούρα 2002, 600-601. Μπούρας 2001, ὅ.π. 89-90. Βλ. ἐπίσης Χατζηδάκης – Μπίθα 1997, ὅ.π. 27 κέ.

σιάζουν οί επιγραφικές μαρτυρίες, ό τοιχογραφικός καί ό γλυπτός διάκοσμος ή δυσχέρεια εἶναι προφανής. Αυτό ισχύει καί στήν περίπτωση τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου στό Βουνό, καθώς καί ἄλλων ναῶν στά Κύθηρα τοῦ ἰδίου ἤ καί ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων. Ὡστόσο οἱ πρόσφατες πολυτιμες ἀρχαιολογικές μαρτυρίες τῆς ἀνασκαφῆς, πού περιλαμβάνουν ἐκτός τῶν κτηριακῶν λειψάνων καί κινητὰ εὐρήματα (κυρίως κεραμική, νομίσματα, σφραγίδες), ὑποβοηθοῦν στήν προσέγγιση καί κατανόηση σέ κάποιο βαθμὸ τῆς θέσης σέ συνάφεια μὲ τοὺς ναοὺς. Καταγράφεται λοιπὸν στοὺς μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες σταθερὰ ἡ ἀνθρώπινη παρουσία καί δραστηριότητα στὸν χώρο μὲ περιόδους αἰχμῆς στή διάρκεια τῆς πρωτοβυζαντινῆς καί μεσοβυζαντινῆς περιόδου⁴¹, ἐνῶ τὸ ἴδιο ισχύει γιὰ τὴν μακρὰ βενετική κατοχή τῶν Κυθέρων καί μέχρι σήμερα. Ἐξ ἄλλου ἡ παρουσία μολυβδοβούλων ἀπὸ τὸν 8ο καί 12ο αἰ. καί ἐνὸς χρυσόβουλλου τοῦ Ἀλέξιου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) δηλώνει τὴ χρήση καί λειτουργία τοῦ χώρου ὄχι μόνον γιὰ λατρευτικοὺς σκοπούς. Παράλληλα λοιπὸν μὲ τὴ λατρεία καταδεικνύεται καί ἐκπροσώπηση τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἐξήγηση ἀπὸ τὴν καίριας στρατηγικῆς σημασίας θέση τοῦ ὑψώματος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καί τὸν ρόλο πού κατεῖχε στήν ἀσκηση ἐποπτείας τῆς ναυσιπλοΐας. Τὴν ὑπεροχὴ πού διέθετε αὐτὴ ἡ θέση στό νησί τῶν Κυθέρων, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στό θαλάσσιο σταυροδρόμι τοῦ Αἰγαίου πού ἐνώνει τὸν Βορρὰ μὲ τὸν Νότο καί τὴν Ἀνατολὴ μὲ τὴ Δύση, οἱ βυζαντινοὶ προφανῶς δὲν τὴν ἄφησαν ἀνεκμετάλλευτη. Ὅπως ἐγίνε καί στὶς πρωιμότερες περιόδους φρόντισαν νὰ ἐνισχύσουν καί νὰ ὀχυρώσουν γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὸν χώρο⁴². Ταυτόχρονα ἐπέλεξαν νὰ σηματοδοτήσουν τὴν παρουσία τους μὲ τὴν οἰκοδόμηση στή διάρκεια τοῦ 11ου-12ου αἰ. στό ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ βραχώδους ὑψώματος, τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου καί ἄλλων προσκτισμάτων γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς διαμονῆς ἀναγκαίας φρουρᾶς· ἐπιλογή, πού πρέπει νὰ ἐκπορεύεται ἀπὸ σημαντικὸ κέντρο ἐξουσίας, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι τὸ νησί τὴν περίοδο αὐτὴ παρουσιάζει πληθυσμιακὴ κάμψη.

Βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καί τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου στό Βουνὸ ἐπιδέχεται πολλὲς ἐρμηνεῖς καί ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα. Ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναγνωρισθεῖ ὁ διφυῆς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ τύπου. Ἡ λατρεία, ἡ ἀσκητικὴ ζωὴ καί ὁ διάλογος μὲ τὸ θεῖο συμπλέουν ἀνάλογα

Εἰκ. 93. Ναὸς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια τῆς κατασκευῆς τοῦ τρούλλου ἐσωτερικά.

41. Λεοντσίνη - Ἀνθῆ 2003, ὅ.π. 320.

42. Κύρου 2003, ὅ.π. 1, 109-117.

Εἰκ. 94. Ναὸς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου. Ἀποψη τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τὴν προσθήκη στὰ δυτικά.

μὲ τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες μὲ τὴν παρουσία ἐκπροσώπων τῆς ἐκάστοτε κοσμικῆς ἐξουσίας, ποὺ σκοπὸς τῆς ἦταν ὁ ἔλεγχος τῆς ναυσιπλοΐας καὶ ἡ διαφύλαξη τῶν κάθε εἶδους συμφερόντων τῆς⁴³.

Ὁ κόλπος τοῦ Ἀγίου Νικολάου (Αὐλαίμονα) στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν Κυθή-

43. Ahrweiler 1994, 21-30, ὅπου γίνεται ἀναφορά στὰ δρομολόγια ἀπὸ θαλάσσης καὶ τὴ χρήση τῶν Κυθήρων σὰν σκάλωμα μετὰ τὴ Μονεμβασία, κυρίως στὴ διάρκεια στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀπὸ πλευρᾶς μας νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ παρουσία σφραγιστικῶν μνημείων, ὅπως αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ στὸ ὑψωμα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ συνιστοῦν ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν παρουσία κρατικῶν λειτουργῶν. Ἐξάλλου εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς σημασίας τῆς θέσης ὅτι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψώματος τοῦ Ἀγίου

Γεωργίου σώζεται λιθόκτιστο κυκλικῆς κάτοψης πυργόσχημο κτίσμα-παρατηρητήριο. Ἡ «βαρδιόλα» ὅπως ἀποκαλεῖται στὴν Κυθηραϊκὴ διάλεκτο (ἐκ τοῦ ἐνετ. varda = σκοπιά, παρατηρητήριο) προσέφερε ἀπεριόριστη δυνατότητα θέασης καὶ ἐποπτείας τοῦ θαλάσσιου καὶ χερσαίου χώρου. Ἡ μελέτη τοῦ κτίσματος καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴ γύρω περιοχὴ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολογικὴ τεκμηρίωση καὶ συσχετισμὸ μὲ τὸ συγκρότημα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου.

ρων – την έποπτεία τοῦ ὁποίου εἶχε προνομιακὰ τὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου – μὲ τὰ ἀσφαλὴ ἀγκυροβόλια ἦταν κατάλληλος γιὰ ὀρμητήριο, βάση ἀνεφοδιασμοῦ καὶ σημεῖο διακίνησης ἐμπορίου.

Μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ ἡ γαληνότετη δημοκρατία τῆς Βενετίας, ποὺ κυριάρχησε στὰ Κύθηρα γιὰ πολλοὺς αἰῶνες⁴⁴, πῆρε τὴ σκυτάλη ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, ἀξιοποιώντας μὲ τὴ σειρά τῆς τὶς δυνατότητες ποὺ παρείχε τὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ὅπως ἄλλωστε ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ νομίσματα καὶ ἄλλα χρονολογημένα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.

---

44. Gasparis 2003, ὅ.π. 107-116.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ahrweiler 1994 Ε. Ahrweiler, Τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Βυζαντινῆς Πελοποννήσου. Περιηγητὲς καὶ ἀξιωματοῦχοι στὴν Πελοπόννησο. Περιγραφές-Ἀναφορές. Στατιστικές. *Πρὸς τιμὴν τοῦ Σέρ Σπῆβεν Ράνσιμαν* (Μονεμβασία).
- Assimakopoulou-Atzaka 1991 P. Assimakopoulou-Atzaka, The Mosaic Pavements of the Aegean Islands during the early Christian period, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantine XXXVIII* (Ravenna).
- Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ 2003 Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Ψηφιδωτὰ δάπεδα. Προσέγγιση στὴν τέχνη τοῦ ἀρχαίου ψηφιδωτοῦ*, University Studio Press (Θεσσαλονίκη).
- Balty 1984 J. Balty, Les Mosaïques de Syrie au Ve siècle et leur repertoire, *Byzantion* 54, 1984, 437-468.
- Bejaoui 1999 F. Bejaoui, Decouverte dans l'antique Haidra, La Mediterranée sur une mosaïque, *Archaeologia* 357 (Juin) 16-23.
- Βοκοτόπουλος 1967-1968 Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχῶρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, *Χαριστήριον εἰς Α.Κ. Ὁρλάνδον* (Ἀθῆναι).
- Βοκοτόπουλος 1970 Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἐπτάνησα, *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ XV* (Κέρκυρα) 163-171.
- Vokotopoulos 2003 P. L. Vokotopoulos, Byzantine art at Kythera, Venezia e Cerigo, *Atti del Simposio Internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002* (Venezia) 29-71.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 1983 Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα νομῶν Ἀττικῆς Πειραιῶς καὶ νήσων. Κύθηρα. Ἀνασθηλωτικὲς ἐργασίαι, *ΑΔ* 30, 1975, Χρονικά (Ἀθῆναι) 56-58.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 1996 Ἑ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κύθηρα, *ΑΔ* 46, 1991, Χρονικά (Ἀθήνα) 75-82.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 1999 Ἑ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Κύθηρα, *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά (Ἀθήνα) 89-102.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 2000 Ἑ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κύθηρα, *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά (Ἀθήνα) 70-71, 75, 86-88.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003 Ἑ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ἡ Συλλογὴ Ἔργων Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης στὸ Λειβάδι καὶ μία πρόταση γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Κάστρου Χώρας Κυθέρων, *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, Κύθηρα 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, 1 (Κύθηρα) 125-154.
- Δημητροκάλλης 1976 Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίογχοι χριστιανικοὶ ναοί* (Ἀθήνα).

- Gasparis 2003 Ch. Gasparis, Cerigo sotto il dominio veneto: problemi economici di un'isola di importanza strategica στο (Venezia e Cerigo), *Atti del Simposio Internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002* (Venezia) 107-116.
- Coldstream 1972 J. N. Coldstream and G. L. Huxley (ed.), *Kythera Excavations and Studies*, Faber and Faber Ltd (London).
- Κύρου 2003 "Α. Κύρου, Ἡ ναυτική σημασία τῶν Κυθήρων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες», *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, Κύθηρα, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, 1 (Κύθηρα) 109-123.
- Λαζαρίδης 1967 Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Κυθήρων, *ΑΔ 20*, 1965, Χρονικά (Ἀθήναι) 183-199.
- Lavin 1963 I. Lavin, The hunting Mosaics of Antioch and their Sources, A Study of Compositional Principles in the Development of Early Mediaeval style, *DOP 17*, 1963, 179-286.
- Λεοντσίνη-Ἀνθῆ 2003 Μ. Λεοντσίνη-Ἀνθῆ, Ὅψεις τοῦ Κυθηραϊκοῦ τοπίου: Ἀπὸ τοὺς σχολαστικοὺς ὑπομνηματισμοὺς στὴν ἀγιολογική του ἀναπαράσταση, *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, Κύθηρα 20-24 Σεπτεμβρίου 2000* (Κύθηρα) 309-327.
- Λουράντος 2003 Γ. Λουράντος, Ναοὶ τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας στὰ Κύθηρα, *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, Κύθηρα 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, 4 (Κύθηρα) 233 κέ.
- Malamut 2003 E. Malamut, En passant par Cythère de l'antiquité à la fin du XVIe siècle, Venezia e Cerigo, *Atti del Simposio Internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002* (Venezia) 31-48.
- Μαλτέζου 1991 Χ. Μαλτέζου, *Μονεμβασία καὶ Κύθηρα, Βενετική παρουσία στὰ Κύθηρα, Ἀρχειακὲς μαρτυρίες* (Ἀθήνα).
- Μπίθα 2004 Ἰ. Μπίθα, Τὰ βυζαντινὰ Κύθηρα μέσα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, *ΣΤ' Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, 4 (Ἀθήνα) 565-578.
- Μπούρας 2001 Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα).
- Μπούρας - Μπούρα 2002 Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ Ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα, Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα).
- de Nicolay 1577 N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie* (En Anvers).
- Πελεκανίδης 1974 Στ. Πελεκανίδης, συνεργασία Π. Ι. Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, Ι, Νησιωτικὴ Ἑλλάς, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Βυζαντινὰ Μνημεῖα 1* (Θεσσαλονίκη).
- Πετρόχειλος 1940 Μ. Κ. Πετρόχειλος, *Ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων* (Ἀθήναι).
- Πετρόχειλος 1979 Μ. Κ. Πετρόχειλος, *Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ Κύθηρα τῶν περιηγητῶν* (Ἀθήνα).

- Πετρόχειλος 2004 Ἴ. Ε. Πετρόχειλος, *Τὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς τὴ Ρωμαιοκρατία* (Ἰωάννινα).
- Riemann 1880 O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes* IV (Paris).
- Σακελλαράκης 1994 Γ. Σακελλαράκης, *Τὸ Μινωϊκὸ ἱερὸ τῶν Κυθήρων, Λοιβὴ εἰς μνήμην Α. Γ. Καλοκαιρινοῦ* (Ἡράκλειον) 195-203.
- Sakellarakis 1996 Y. Sakellarakis, Minoan religious influence in the Aegean, The case of Kythera, *BSA* 91, 1996, 81-99.
- Σωτηρίου 1923 Γ. Α. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Κυθήρων, *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις* (ἐπιμ. Σπ. Στάθη) Α' (ἐν Ἀθήναις).
- Σωτηρίου 1929 Γ. Α. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΕ* 1929, 166.
- Τσιτσιλίας 1994 Π. Τσιτσιλίας, *Ἡ ἱστορία τῶν Κυθήρων* (Ἑταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν) (Ἀθήνα) τόμοι Α' καὶ Β'.
- Χατζηδάκης - Μπίθα 1997 Μ. Χατζηδάκης - Ἴ. Μπίθα, *Εὐρετήριο βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Κυθήρων* (Ἀθήνα).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Είκ. 73-74. Οί ναοὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου (ἐπάνω) στὸ βραχῶδες ὕψωμα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἀπὸ ΒΑ καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας-Ἀγ. Νικολάου (κάτω) ἀπὸ ΝΔ.

Είκ. 75. Ὑποψη τοῦ δυτικοῦ κτίσματος ἀπὸ ΒΑ.

Είκ. 76. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπὸ ΝΔ.

Είκ. 77. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Πεσσίσκος τέμπλου στὴν φωτιστικὴ θυρίδα τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Είκ. 78. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Σπάρραγμα ψηφιδωτοῦ στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ.

Είκ. 79. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Σπάρραγμα ψηφιδωτοῦ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ναοῦ.

Είκ. 80. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Ὑποψη μορφῆ (λεπτομέρεια τῆς είκ. 79).

Είκ. 81. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Είκ. 82. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Διακοσμητικὸ πλαίσιο (λεπτομέρεια τῆς είκ. 79).

Είκ. 83. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Σπάρραγμα ψηφιδωτοῦ μὲ νεανικὴ μορφὴ καὶ ἄλλα διακοσμητικά.

Είκ. 84-86. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Σπάρραγμα ψηφιδωτοῦ στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ καὶ λεπτομέρειά του.

Είκ. 87. Ὑποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπὸ δυτικά.

Είκ. 88. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ἐφίππου Ἀγίου Γεωργίου (νότιος τοῖχος).

Είκ. 89. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου. Ἐξίτηλη παράσταση τῆς Παναγίας στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας.

Είκ. 90. Ναὸς τῆς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου ἀπὸ ΝΔ καὶ στὸ βάθος ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Είκ. 91-92. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δόκοχου ναοῦ τῆς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου.

Είκ. 93. Ναὸς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια τῆς κατασκευῆς τοῦ τρούλλου ἐσωτερικά.

Είκ. 94. Ναὸς Παναγίας - Ἀγίου Νικολάου. Ὑποψη τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τὴν προσθήκη στὰ δυτικά.

Είκ. σελ. 114. Οί ναοὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου ἀπὸ ΒΑ.

Σχ. σελ. 117. Οί ναοὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου καὶ κτίσμα στὰ ΝΔ. Κάτοψη.

Σχ. σελ. 118. Βόρεια ὄψη (πάνω) καὶ νότια ὄψη (κάτω) τῶν ναῶν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου καὶ τοῦ δυτικοῦ κτίσματος.

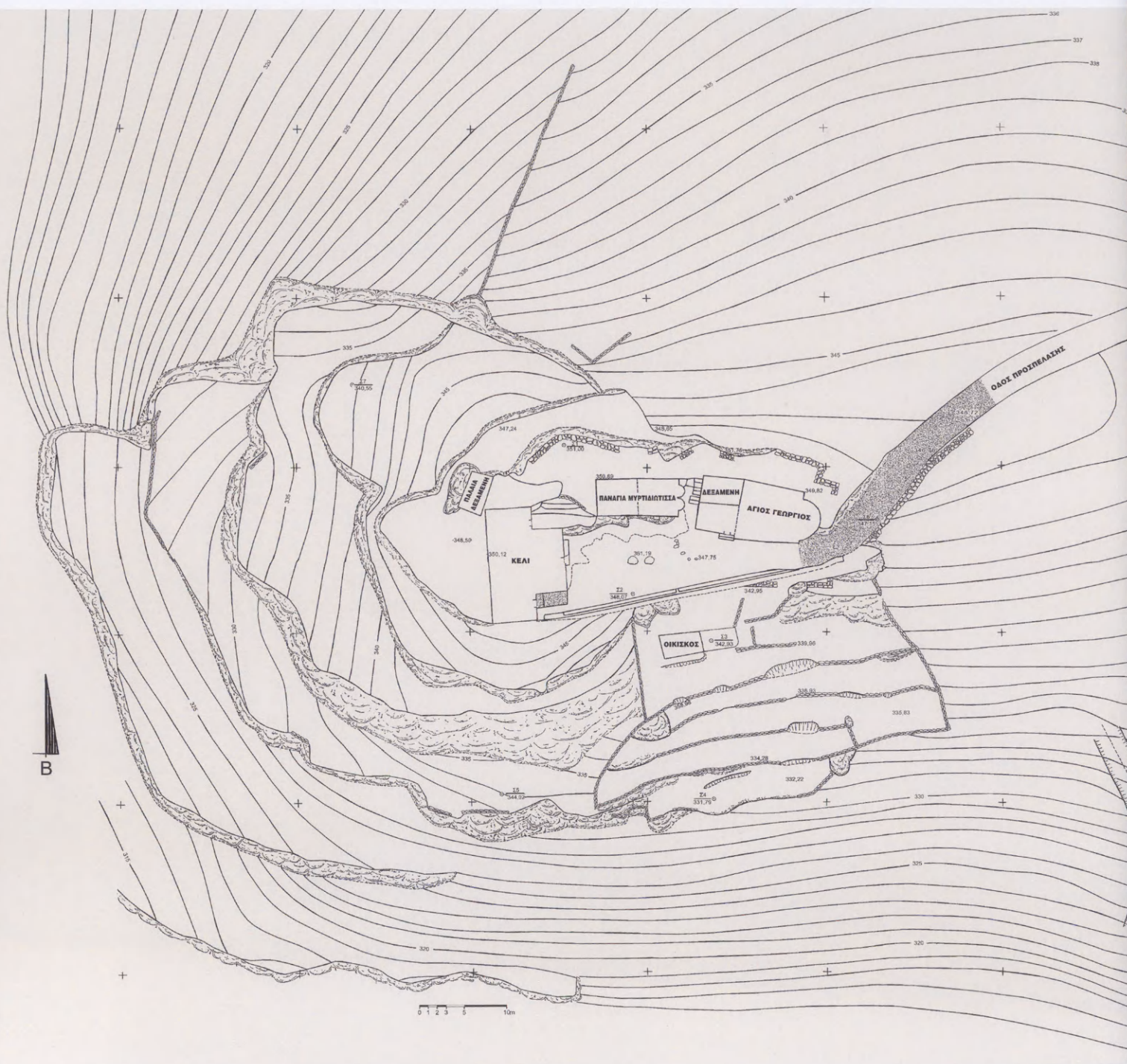
Σχ. σελ. 119. Τομὴ κατὰ μῆκος τῶν ναῶν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἀγίου Νικολάου καὶ τοῦ δυτικοῦ κτίσματος.

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Ε. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Σχ. 1. "Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Τοπογραφικό διάγραμμα.

Η ἀναγνώριση τῆς διαχρονικῆς σπουδαιότητος τῆς θέσης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ τῶν Κυθήρων στὴν πρώτη αὐτοψία τοῦ χώρου τὸ 1991, ποὺ ἀναφέρθηκε πρὸ πάντων καὶ ἡ ἐπισήμανση τοῦ μινωικοῦ ἀσύλητου ἱεροῦ κορυφῆς, ἀπαιτοῦσε φυσικὰ τὴν ἀνασκαφικὴ τεκμηρίωσή της. Καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς τέτοιου εὐρήματος ἔπρεπε νὰ εἶναι, γιὰ τὸν φόβο τῶν πανταχοῦ παρόντων ἀρχαιοκάπηλων, ἄμεση. Εὐτυχῶς ποὺ μὲ κατάλληλες ἐνέργειες ξεπεράστηκαν κάποια προβλήματα γιὰ τὴν ἄδεια τῆς ἀνασκαφῆς, ὅχι βέβαια ἀπὸ τὴν Β' Ἐφορεία Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ παραδομένο στὴ γραφειοκρατικὴ ραστώνη τοῦ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, ποὺ δὲν φαινόταν νὰ ἀντιλαμβάνεται αὐτὸν τὸν κίνδυνο, ἐπικρεμώμενο, λόγῳ τῆς ἐμπειρίας τῆς σταδιακῆς σύλησης τόσων κρητικῶν ἱερῶν κορυφῆς, ποὺ σημειώνεται πρὸ κάτω. Μὲ τὸ εὐτυχὲς τέλος τῆς ἔρευνας παρέλκει βέβαια νὰ ἀναφερθῶ σὲ διάφορα προσκόμματα, προσωπικοῦ, δυστυχῶς, χαρακτήρα.

Ἡ ἀνασκαφὴ λοιπὸν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἔγινε σὲ τρεῖς περιόδους, ἀπὸ τὸ 1992 ἕως τὸ 1994. Τὸ 1992 ἡ ἔρευνα ξεκίνησε στὶς 29/9, ὁλοκληρώθηκε στὶς 2/10 καὶ εἶχε διάρκειαν 4 ἡμέρες. Τὸ 1993 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ξεκίνησε στὶς 12/9, ὁλοκληρώθηκε στὶς 3/10 καὶ εἶχε διάρκειαν 20 ἡμέρες. Τὴν τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδο, τὸ 1994, ἡ ἔρευνα ξεκίνησε στὶς 29/8, ὁλοκληρώθηκε στὶς 17/9 καὶ εἶχε διάρκειαν 19 ἡμέρες. Συνολικὰ λοιπὸν ἡ ἀνασκαφὴ καὶ στὶς τρεῖς ἀνασκαφικὰς περιόδους διήρκεσε 43 ἀνασκαφικὰς ἡμέρες.

Λόγῳ τῆς εὐρύτατης διασπορᾶς τῶν εὐρημάτων ἔγιναν ταυτόχρονα καὶ πολὺς περισυλλογὲς ἀντικειμένων, ποὺ κάλυψαν μιὰ πολὺ μεγάλη ἔκταση τοῦ λόφου, ἰδιαίτερα μάλιστα τὸ 1992 καὶ τὸ 1993. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα καὶ μάλιστα χάλκινα εἰδώλια, ἀκόμη καὶ τὸ μοναδικὸ λίθινο ἐνεπίγραφο κοχλιάριο (Λ5), συλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἐνα ἄλλο λίθινο μινωικὸ ἀντικείμενο, τὸ τμῆμα μιᾶς τράπεζας προσφορῶν (Λ2) (*εἰκ.* 95), βρέθηκε ἐντοιχισμένον στὸν βόρειο τοῖχο τῆς δεξαμενῆς ποὺ χτίσθηκε στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς συνεχοῦς διατάραξης τῶν εὐρημάτων στὶς διάφορες οἰκοδομικὰς δραστηριότητες στὴν κορυφὴ μέχρι σήμερα.

Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ περιλαμβάνονται σὲ αὐτοὺς τοὺς τόμους ἓνα μόνον ἀντικείμενο μινωικῶν χρόνων, ἓνα τμῆμα λύχνου ἀπὸ πορφυρίτη (Λ11) δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ἀλλὰ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ Αὐλαίμονα καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, τὸν παπᾶ Γιώργη Ἀδικημενάκη τὸ 1993 καὶ κατὰ τὴ δήλωσή του τὸ εἶχε στὴν κατοχὴ του καὶ εἶχε λησμονήσει τὸν τόπο ἀνεύρεσής του. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ χάλκινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου, δηλαδὴ τοῦ

Εἰκ. 95. Λ2. Τμήμα τράπεζας προσφωρῶν ΜΜ III-ΥΜ I.

ειδωλίου (Ε84) ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ποὺ κατατέθηκε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., ὅπως σημειώθηκε πρὶν πάλιν, ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐτῶν 1991-1994.

Ὅπως ἐπισημάνθηκε ἤδη στὴν περιγραφή τῆς θέσης, λόγω τῆς φυσικῆς διαμόρφωσης, τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ εἶναι σήμερὰ προσεγγιστικὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή (Σχ. 1, εἰκ. 96-99). Δυτικὰ ἢ πρόσβαση εἶναι δύσκολη λόγω τῶν βράχων, ἀλλὰ τόσο ἡ βόρεια (εἰκ. 100) ὅσο καὶ ἡ νότια κλιτύς εἶναι πρὶν βατές. Κατὰ πολὺ εὐρύτερη εἶναι ἡ

νότια κλιτύς (εἰκ. 101-105), ἡ κύρια πλευρὰ ὅλων τῶν ἱερῶν αὐτῆς τῆς κορυφῆς τῶν Κυθήρων, αὐτὴ ποὺ βλέπει πρὸς τὶς κοντινὲς κατοικημένες θέσεις, τὸ Καστρί καὶ τὸν Αὐλαίμονα, μὲ τὴν ἀνοικτὴ, ὅπως σημειώθηκε, θέα στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο (εἰκ. 106-108). Ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἔχει καὶ τὴ μεγαλύτερη ἐπίχωση καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐπικεντρώθηκε ἐδῶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Δύο τομὲς ποὺ ἔγιναν ἄλλωστε στὴ βόρεια κλιτὺ δὲν ἦταν ἀποδοτικές.

Εἶναι βέβαιον, λόγω καὶ τῆς φύσης τοῦ ἐδάφους, ὅτι ἡ κατὰ καιροὺς λατρεία, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἔλαβε χώρα στὴν κορυφή, ἀπ' ὅπου καὶ κατὰ καιροὺς κατακλύθησαν διάφορα ὑλικά κατάλοιπα στὴ νότια κλιτὺ. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ὑπάρχοντες ἀναλημματικοὶ τοῖχοι τῶν ἀνδρῶν καὶ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλοι προϋπάρχοντες, ὅπως τὸ τμήμα τοῖχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση (Τοῖχος 12) πάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζεται ὁ σημερινὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ βρέθηκε στὴ βόρεια τομὴ τοῦ Ἀνδρήρου 3 καὶ ὁ τοῖχος ποὺ βρέθηκε στὸ Στῶμα 4 τῆς Τομῆς 1 τοῦ Ἀνδρήρου 5 καὶ ὀνομάστηκε Τοῖχος 16 (Σχ. 2) ὅπως θὰ δοῦμε, συγκράτησαν κατὰ καιροὺς τὰ χώματα. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ὑψομετρικῶν στοιχείων ὅτι καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους σὲ κάθε ἀνδρὸς εἶναι ἐπικλινής. Προσανατολισμένος λοιπὸν στὴν ἰδιομορφία τοῦ χώρου καὶ μετὰ τὴν ἐπιμελέστατη αὐτοψία του μὲ ἐπίπονη ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ὁ σχεδιασμὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἀπέβλεπε στὴν ἀνέυρεση ὁποιοῦνδήποτε στοιχείων ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τῆς κορυφῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπισήμανση τῆς ὑπαρξῆς πρωτογενῶν μινωικῶν ἀποθέσεων καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν ὁποίων ἐπιχωσμένων εὐρημάτων στὴ νότια κλιτὺ (εἰκ. 109-110).

Ἀκριβῶς ἡ νότια κλιτύς τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ φυσικὸ τρόπο ἀλλὰ καὶ τεχνητὰ μὲ πολλοὺς ἀναλημματικούς τοίχους σὲ ὅκτῳ κλιμακωτὰ ἐπίπεδα μὲ τὸν μακρὸ ἄξονα ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, ποὺ ὀνομάστηκαν Ἀνδρὰ 1-8 (Γ. Σακελλαράκης, Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν, Ἀθήνα

Είκ. 96. Ὑποψη
τοῦ Ἁγίου Γεωρ-
γίου στὸ Βουνό
(λήψη ἀπὸ Νότο).

Είκ. 97. Ὑποψη τῆς
κορυφῆς τοῦ Ἁγίου
Γεωργίου στὸ Βουνό
(λήψη ἀπὸ ΒΑ).

Είκ. 98. Ὑποψη τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ ΝΑ).

Είκ. 99. Ὑποψη 2. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀριστερὰ ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Κελιοῦ (λήψη ἀπὸ ΝΔ).

1996, εἰκ. σ. 220-221, 248, 242), ἀπὸ τὸ ψηλότερο, ὕψ. 351 μ. ὡς τὸ χαμηλότερο, ὕψ. 331.79 μ. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἔδειχνε βέβαια τὸ Ὑποψη 2, εὐρὺ ἀλλὰ καὶ ἐπίπεδο, λόγω τῆς κατασκευῆς ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ποὺ ἐρευνήθηκε σχεδὸν ὁλόκληρο, γιὰ τὴν πιθανὴ ἀνεύρεση κάποιων πρωτογενῶν στοιχείων στὴ θέση τους ἀλλὰ καὶ τὸ Ὑποψη 7, λόγω τῆς ἀνεύρεσης ἐπιφανειακὰ τοῦ προαναφερθέντος λίθινου σκεύους (Λ5).

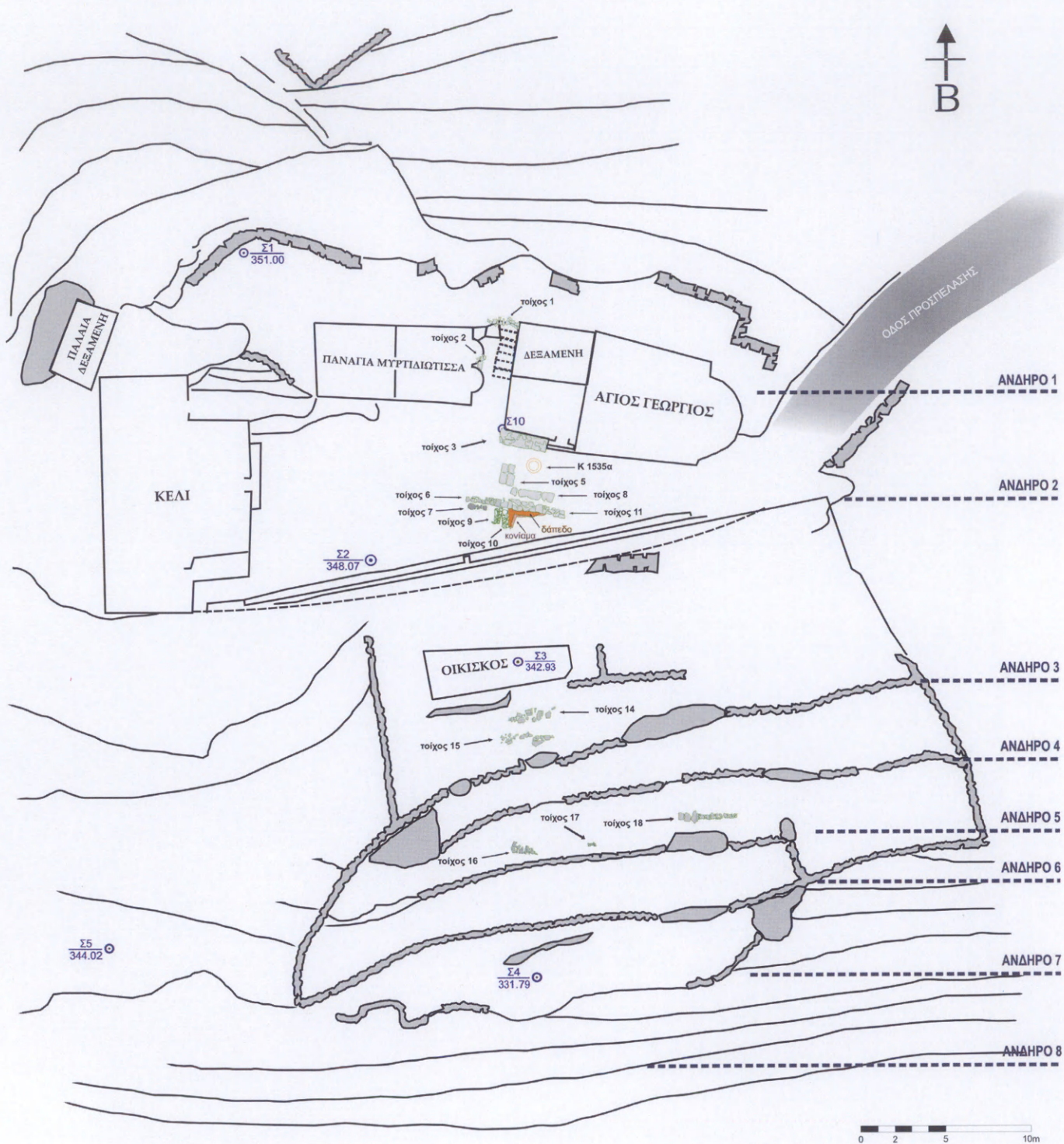
Δὲν ἦταν δυνατὸ βέβαια νὰ ἐρευνηθοῦν ὁλοκληρωτικὰ τὰ χαμηλότερα, στενότερα συνήθως καὶ ἐπικλινῆ Ὑποψη 3-8, λόγω τῆς τεράστιας ἔκτασης ποὺ κάλυπταν, στὰ ὁποῖα ἀνοίχθηκαν μόνο κάποιες δοκιμαστικὲς τομὲς σὲ καίρια, προεπιλεγμένα σημεῖα. Γιὰ τὴν ἐπισήμανση λοιπὸν τῆς διασπορᾶς ποικίλων εὐρημάτων

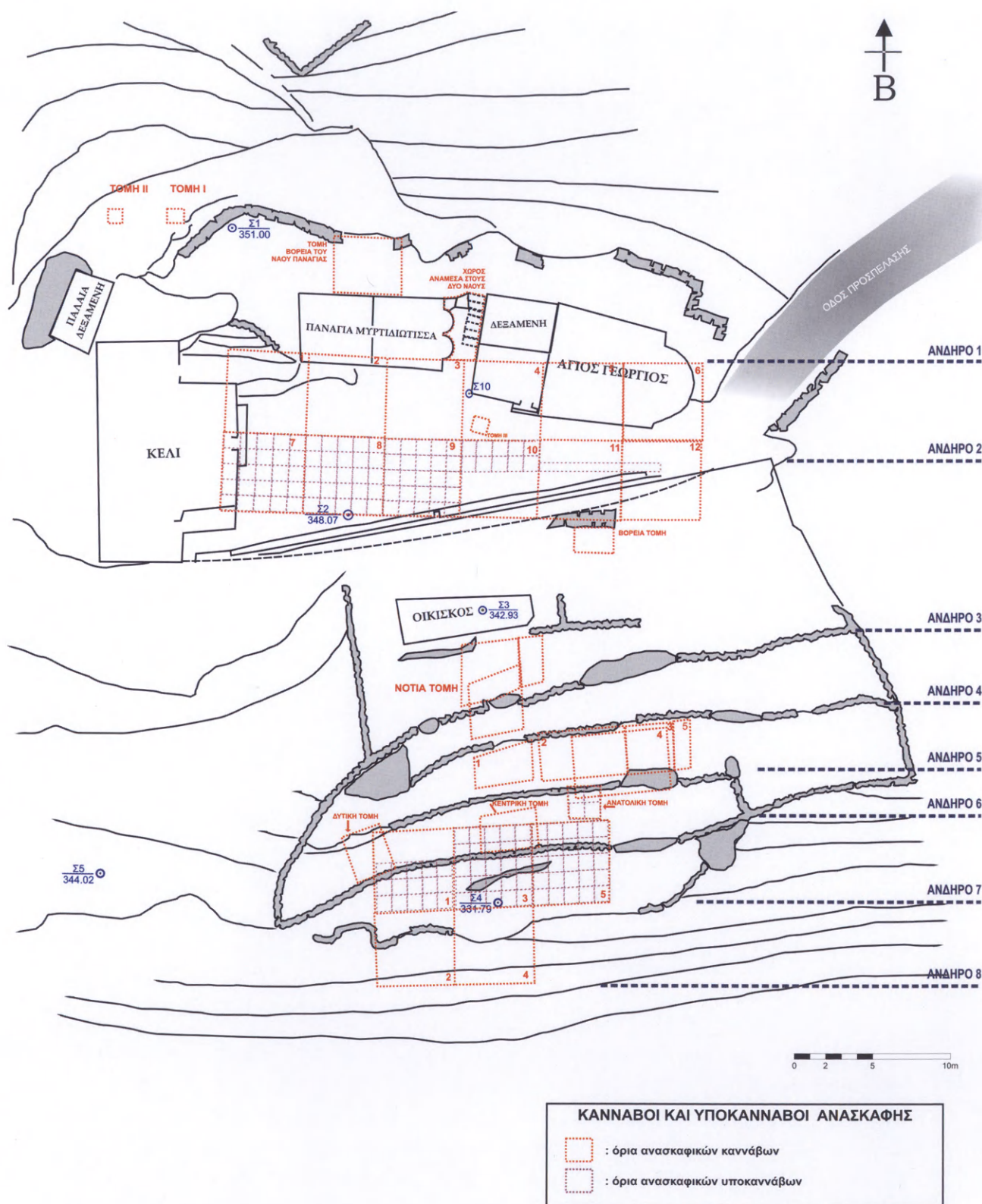
Είκ. 100. "Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. "Άποψη τοῦ ὄγκου τοῦ Ἀντιγένη, τῆς παραλίας στοῦ Διακόφτι, καὶ τοῦ δρόμου πρόσβασης στὸν Ἅγιο Γεώργιο στοῦ Βουνό (λήψη ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στοῦ Βουνό).

Σχ. 2. "Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Συνολικό σχέδιο αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Θέση πύθου στο "Άνδρη 2.

Σχ. 3. "Αγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Τοποθέτηση καννάβων και υποκαννάβων άνασκαφής.

Είκ. 101. Ὑποψη
τοῦ οἰκίσκου καὶ
τῶν Ἀνδρῶν 3-
7 (λήψη ἀπὸ ΒΔ).

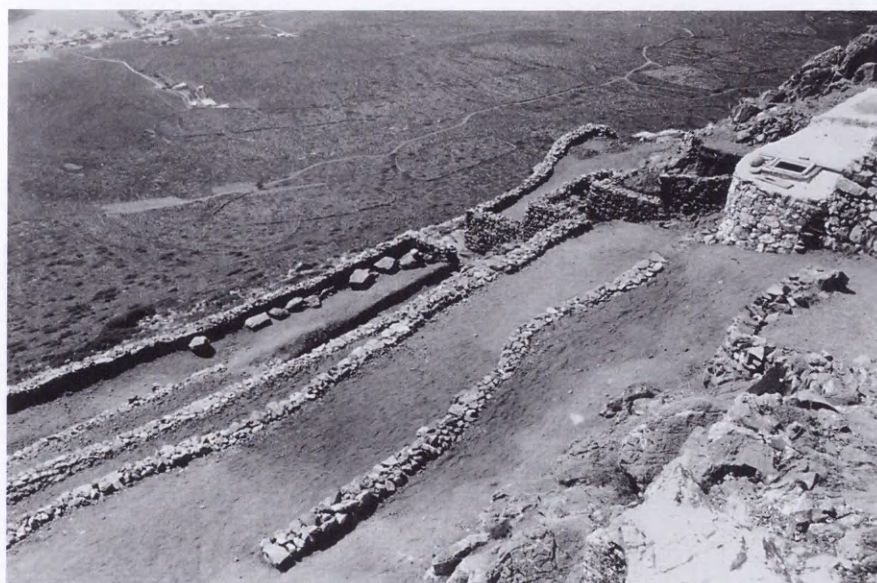
Είκ. 102. Ὑποψη
τοῦ οἰκίσκου καὶ
τῶν Ἀνδρῶν 3-
7 (λήψη ἀπὸ ΒΔ).

ποὺ κύλησαν, ὅχι μόνο ἀνασκάφηκαν διάφορα σημεῖα καὶ σὲ διάφορα ἄνδρα, ἀλλὰ τὸ κυριότερο ἔγινε μιὰ μεγάλη, σταυροειδοῦς σχήματος, τομὴ (Σχ. 3). Ἡ μία κεραία τῆς τομῆς ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, μήκ. περίπου 14 μ. ἀνοίχθηκε στὸ Ἄνδρo 5. Τὸ κάθετο σκέλος τοῦ σταυροῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ μίαν ἄλλη ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, συνολικοῦ μήκ. περίπου 21 μ., ποὺ διαπέρασε σὲ κεντρικὸ σημεῖο πιθανῆς πτώσης εὐρημάτων ἀλλὰ καὶ ἐγκάρσια, τὸ δυτικὸ τμήμα ὅλων τῶν ἀνδρῶν, ἀπὸ τὸ Ἄνδρo 3 μέχρι τὸ Ἄνδρo 7 (εἰκ. 111-112). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μελετήθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ τρόπος ἀλλὰ καὶ ὁ βαθμὸς τῆς διάχυσης τῶν ὀπείων

Είκ. 103. Άποψη
τοῦ οἰκίσκου καὶ
τῶν Ἀνδῶν 3-
7 (λήψη ἀπὸ Δ).

Είκ. 104. Άποψη
τοῦ οἰκίσκου καὶ
τῶν Ἀνδῶν 3-
7. Στὸ βάθος ἀρι-
στερὰ διακρίνε-
ται ὁ Αὐλαίμονας
(λήψη ἀπὸ τὸν
Ἅγιο Γεώργιο στὸ
Βουνό).

ὕλικῶν καταλοίπων κύλησαν ἀπὸ τὴν κορυφή, τόσο σὲ πλάτος ὅσο καὶ σὲ μῆκος. Ἡ ὕπαρξη τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τῆς νότιας κλιτύος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ δημιουργοῦσε ἄλλωστε εὐλογες προσδοκίες.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὰ Ἀνδῆρα 2 καὶ 7, λόγω τῆς ἰδιαίτερης σημασίας τους, ἐγίνε με ὑποκαννάβους πλευρᾶς 5 μ. Στὸ Ἀνδῆρο 2 δημιουργήθηκαν 16 κάνναβοι, ποὺ ὀνομάσθηκαν κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά καὶ ἀπὸ βορρὰ σὲ νότο Κάνναβοι 1-16. Εἰδικὰ στοὺς καννάβους 7, 8, 9 τοῦ Ἀνδῆρου 2 οἱ κάνναβοι ὑποδι-
αιρέθηκαν σὲ ὑποκαννάβους πλευρᾶς 1 μ. (ὑποκάνναβοι 1-25) καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Καννάβου 10 σὲ 10 ὑποκαννάβους. Στὸ Ἀνδῆρο 7 δημιουργήθηκαν 5 κάνναβοι,

Είκ. 105. Άποψη τής
άνασκαφής τοῦ Ἀν-
δῆρου 2 (λήψη ἀπὸ
βορειοδυτικά).

Είκ. 106. Άποψη
τοῦ Αὐλαίμονα καὶ
τῆς ἐνδοχώρας (λή-
ψη ἀπὸ τὸν Ἅγιο
Γεώργιο στὸ Βουνό).

οἱ Κάνναβοι 1-5, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ Κάνναβοι 1, 3 καὶ 5 ὑποδιαίρέθηκαν σὲ 25 ὑποκαννάβους (Σχ. 3).

Γιὰ τὴν ἰδιομορφία κάθε ἀνδῆρου τῆς νότιας κλιτύος θὰ γίνῃ λόγος καὶ πῖο κάτω. Τὸ προϋπάρχον τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ ἦταν βέβαια χρησιμότερο γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν σταθερῶν σημείων γιὰ τὶς μετρήσεις καὶ φυσικὰ τὸ λεπτομερέστατο τοπογραφικὸ τῆς περιοχῆς ποὺ ἐρευνήθηκε καὶ ἐκπονήθηκε ἀπὸ τοὺς Γ. Ν. Μακρῇ καὶ Στ. Δογγούρη (Σχ. 1) χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ὀριοθέτηση καννάβων καὶ ὑποκαννάβων. Δυστυχῶς δὲν ἦταν πάντοτε δυνατὸς ὁ ἀκριβέστατος προσδιορισμὸς μερικῶν ἐπιφανειακῶν περισυλλογῶν, ἰδίως τῆς

Είκ. 107. Άποψη τής νότιας παραλίας (λήψη από τόν Άγιο Γεώργιο στο Βουνό).

Είκ. 108. Ή νότια κλιτύς από τόν Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

Εἰκ. 109. Ὑποψη ἑνὸς ἀνδρήρου τῆς νότιας κλιτύος μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ πρὶν τὴν ἀνασκαφή.

Εἰκ. 110. Ὑποψη ἑνὸς ἀνδρήρου τῆς νότιας κλιτύος πρὶν τὴν ἀνασκαφή.

πρώτης ἀνασκαφικῆς περιόδου. Παρὰ τὶς ἐγγενεῖς πάντως δυσκολίες, λόγω τῆς ἀπομόνωσης, δυστυχῶς, τῶν Κυθήρων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδιομορφίας τοῦ χώρου, οἱ ὅποιες δυσκολίες ἀντιμετωπίσθηκαν, νομίζω ἐπιτυχῶς, ἀπὸ τὸν μοναδικὸ παλμὸ

Είκ. 111. Ἡ μεγάλη ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀπὸ τὸ Ἄνδρη 3 μέχρι τὸ Ἄνδρη 7 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Είκ. 112. Ἡ μεγάλη ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀπὸ τὸ Ἄνδρη 3 μέχρι τὸ Ἄνδρη 7 (λήψη ἀπὸ Νότο).

Είκ. 113. Ἀναμνηστικὴ φωτογραφία τοῦ 1993. Ἀπὸ ἄριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ Γ. Λῶλος, Γ. Σακελλαράκης, Ἐφη Σαπουναῖ-Σακελλαράκη καὶ ὁ Ὁθέλλος.

Είκ. 114. 'Αναμνηστική φωτογραφία τοῦ 1994. Ἀπὸ ἄριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἡ Ἄ. Μαρή (ι), ὁ Ἄ. Κύρου, ὁ Γ. Σακελλαράκης καὶ ὁ Γ. Λῶλος.

Είκ. 115. Ἀναμνηστική φωτογραφία τοῦ 1994. Ὁ Γ. Σακελλαράκης μὲ τοὺς Ἀρχαιῶτες τεχνίτες τῆς ἀνασκαφῆς Ν. Κουτουλάκη καὶ Στ. Καλοχριστιανάκη.

Είκ. 116. Ἡ πρώτη διάλεξη γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ στὰ Κύθηρα ποὺ ἔγινε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1994. Καθισμένος στὴν πρώτη σειρὰ στὸ καφενεῖο στὸν Αὐλαίμονα ὁ πατὴρ Ἀδικημενάκης.

όλων των συνεργατών της ανασκαφής (εἰκ. 113-116). Ἡ λεπτομερὴς τεκμηρίωση τῆς ανασκαφῆς, ποὺ ἀκολουθεῖ, μοναδική ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν μινωικῶν ἱερῶν κορυφῆς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἐξέταση μιᾶς σημαντικῆς θέσης τοῦ Αἰγαίου, ἐλπίζεται, ὅπως θὰ καταφανεῖ ἴσως καὶ στὸν ἐπίλογο, ὅτι ἦταν ἀντίστοιχη τῶν ποικίλων προσπαθειῶν ποὺ καταβλήθηκαν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ τέλος ὅτι μετὰ τὸ πέρας τῆς ανασκαφῆς καὶ στὰ ὅριά της στὰ Ἄνδρα 3-7 κτίσθηκαν ξηρολιθικοὶ τοῖχοι καὶ ἀκόμα ἐπιδιορθώθηκαν οἱ ὑπάρχοντες ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, καθὼς καὶ ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου, ὄχι μόνο γιὰ τὴν προστασία τῶν ἄσκαφων τμημάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τῆς φυσιογνωμίας τῶν ἱερῶν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

1. ΑΝΔΗΡΟ 1

Ἄνδρo 1 ὀνομάσθηκε τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ποὺ ὀρίζεται στὸν Βορρὰ ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ὁποῖου ἔχουν χτισθεῖ ταπεινοὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι καὶ στὸν Νότο ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς ἀπὸ τοὺς βόρειους τοίχους τοῦ Κελιοῦ, τῆς Παναγίας, τῆς προσκολλημένης στὸν Ἅγιο Γεώργιο δεξαμενῆς καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (εἰκ. 126-127). Τὸ Ἄνδρo 1 ὀρίζεται ἀκόμη δυτικὰ ἀπὸ τὴν παλαιὰ δεξαμενὴ, ἀνατολικά ὅμως, ὅπου καὶ στενεύει, ἡ πρόσβαση εἶναι ἐλεύθερη. Λόγω τῆς πυκνότητος τῶν κτισμάτων ἡ πρόσβαση στὸ ἄνδρo ἀπὸ τὸν Νότο γίνεται μόνο ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ Κελὶ καὶ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴν Παναγίαν καὶ τὸν Ἅγιο Γεώργιο (Σχ. 1). Εἶναι προφανὲς καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ὅτι ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ στὸ Ἄνδρo 1 μειώνεται ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά. Στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἀνδρήρου 1 τὸ ὑψόμετρο εἶναι 351 μ. καὶ στὴ νοτιοανατολική, ἀκριβῶς στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, 349.82 μ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ Ἄνδρo 1, ὡς τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς κορυφῆς, ὑπῆρξε κύριος χῶρος τῆς διαχρονικῆς λατρείας, ὅπως δηλώνεται τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀνίδρυση σὲ αὐτὸ τῆς παλαιότερης ἐκκλησίας τῆς Παναγίας. Ὅλα τὰ ἄλλα κτίσματα τῆς κορυφῆς χτίζονται στὶς παρυφές του. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου τοῦ ἀνδρήρου, ποὺ προφανῶς ἔχει λαξευθεῖ (Γ. Σακελλαράκης, Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν, Ἀθήνα 1996, εἰκ. σ. 127). Τὸ πλατύτερο τμήμα τοῦ Ἀνδρήρου 1 εἶναι στὸ ἄκρο δυτικὰ. Εἶναι λοιπὸν ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας ἰδρύθηκε στὸ κέντρο καὶ ἀνατολικά καὶ ἀκόμη καὶ ἡ πρὸς Δυσμὰς προέκταση τοῦ ἀνδρήρου εἶναι περιορισμένη, ὥστε νὰ μείνει ἀρκετὸς ἀκάλυπτος χῶρος στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς κορυφῆς.

Στὸ Ἄνδρo 1 περισυλλέχθηκαν λίγα ἀντικείμενα πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ανασκαφῆς. Συγκεκριμένα βόρεια τῆς δεξαμενῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου βρέθηκε μία χάλκινη βολβίδα (X239). Ἐπίσης βόρεια τῶν ναῶν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου περισυλλέχθηκαν τρία χάλκινα ἀνδρικά εἰδώλια (E8, E24 καὶ E51), ἓνα τμήμα λίθινου ἀγγείου ἀπὸ μαῦρο στεατίτη (Λ15) καὶ ἓνα χάλκινο μανικετόκουμπο τοῦ 20οῦ αἰ.

(Χ189) (art nouveau). Στὸν χώρο βορειοδυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας βρέθηκαν χάλκινα ἀντικείμενα, ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (Χ27), ἓνα μικρὸ ἔλασμα, καθὼς καὶ ἓνα νόμισμα, ἓνα χάλκινο πεντάδραχμο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας 1924-1935 (Ν111).

Εἰκ. 117. Ἐνδερρο 1. Τὸ πλακόστρωτο. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).

Εἰκ. 118. Ἐνδερρο 1. Τὸ πλακόστρωτο.

Είκ. 119. Άνδηρο 1.
Τὸ πλακόστρωτο.
Δεξιὰ διακρίνεται
ἡ δεξαμενὴ (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 120. Άνδηρο 1.
Τομὴ βόρεια τοῦ
ναοῦ τῆς Πανα-
γίας. Στρώμα 1 (λή-
ψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

α) Τομὴ βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Άνδῆρου 1 ἐξετάσθηκε ἕνας χῶρος ἀκριβῶς βόρεια τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, διαστάσεων 4.30×3.80 μ. (Σχ. 3 σ. 153, είκ. 117-119). Στὸν χῶρο αὐτὸ προϋπῆρχε ἕνα πλακόστρωτο μὲ διαστάσεις 4×4.50 μ. Ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δᾶπεδο ἔφερε στὸ φῶς δύο διαταραγμένα στρώματα, τὰ ὁποῖα ὑπέρκειντο τοῦ φυσικοῦ βράχου.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Πρόκειται για ένα στρώμα από χῶμα καστανό-γκριζοκίτρινο, λεπτόκοκκο, δυσκολόσκαπτο, με πολλούς λίθους, πάχ. 0.10 μ. περίπου, που έντοπίσθηκε στο νότιο τμήμα του χώρου (είκ. 120). Ἡ κεραμική του στρώματος περιλαμβάνει στην πλειοψηφία της μεταγενέστερα ὄστρακα, στα ὁποῖα ὑπερτεροῦν τὰ ὄστρακα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ. καὶ κεραμίδες.

Βρέθηκαν ἐπίσης κατεργασμένα τμήματα ψαμμόλιθου, πολλὰ τμήματα γυάλινων ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ γυάλινο ἀγγεῖο μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ75).

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

Πρόκειται για ἓνα ἀδιατάρακτο στρώμα, τῆς τάξης 100%, ἀπὸ χῶμα ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, χαλαροῦ, με μεγάλη περιεκτικότητα σὲ λίθους, πάχ. 0.10 μ., που σημειώθηκε στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου. Ἡ κεραμική τοῦ στρώματος περιλαμβάνει ἀποκλειστικὰ ὄστρακα βυζαντινὰ καὶ μεταγενέστερα, με ἐγχάρακτη διακόσμηση. Ἡ μινωικὴ παρουσία περιορίζεται σὲ ἓνα ὄστρακο ἀγγείου μεσαίου μεγέθους καὶ ἓνα ἄλλο τμήμα χεῖλους. Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τμήμα τρίτωνα καὶ ἓνα θραῦσμα κανδήλας μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ58).

3. ΣΤΡΩΜΑ 3

Πρόκειται για ἓνα διαταραγμένο στρώμα, τῆς τάξης 71.87%, ἀπὸ χῶμα καστανό-γκρίζο-γκριζοκίτρινο με πολλούς λίθους, πάχ. 0.15 μ. Ἡ κεραμική τοῦ στρώματος περιλαμβάνει κυρίως βυζαντινὰ καὶ μεταγενέστερα ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ὄστρακο με ἐγχάρακτη διακόσμηση καὶ καμπύλες ἐγχαράξεις, καθὼς καὶ κεραμίδια, σὲ ποσοστὸ 71.87% καὶ λίγα μινωικὰ ὄστρακα. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα ὄστρεα.

2. ΑΝΔΗΡΟ 2

Ἄνδρη 2 ὀνομάσθηκε τὸ πλατύτερο ἄνδρη τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, νότια τῶν ναῶν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Συγκεκριμένα τὸ Ἄνδρη 2 ὀρίζεται στα βορειοδυτικὰ καὶ βόρεια ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος ἔχει κλίση ἀπὸ νοτιοανατολὰς πρὸς βορειοδυσμάς καὶ στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένος ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, στα βορειοανατολικά ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στα ἀνατολικά ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ στὸν Ἁγιο Γεώργιο, στα νότια ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀνδρήρου καὶ στα δυτικά ἀπὸ τὸ Κελί (Σχ. 1, σ. 146).

Ἄν καὶ ἰδρυμένο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ Ἄνδρη 1 κατὰ 3 μ. περίπου, τὸ Ἄνδρη 2 εἶναι σήμερὰ τὸ σημαντικότερο ἄνδρη στὸν Ἁγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, γιατί εἶναι

τὸ εὐρύτερο καὶ αὐτὸ ποὺ παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, μήκ. 30 μ., μέγ. πλάτ. 10 μ. δυτικά, ἀνατολικά 9.50 μ. περίπου. Εὐνόητο εἶναι λοιπὸν ὅτι στὸ Ὑνδρηο 2 ἀπολήγει ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ὁ δρόμος πρόσβασης πρὸς τὴν κορυφή, στὸ Ὑνδρηο 2 καὶ στὸ δυτικὸ του πέρασ ἔχει ἰδρυθεῖ τὸ κύριο βοηθητικὸ κτίσμα, τὸ Κελὶ καὶ στὸ ἴδιο ἄνδρηο καὶ βορειοανατολικά χτίσθηκε ὁ κύριος ναὸς τόσο τῆς παλαιότερης ὥς καὶ τῆς σημερινῆς λατρείας, ὁ Ἅγιος Γεώργιος. Ἡ πρόσβαση στὸ Ὑνδρηο 1 εἶναι ἄμεση ἀπὸ τὸν κενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας καὶ στὸ Κελί, ἀλλὰ καὶ μὲ μία μικρὴ κλίμακα στὸν στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴν Παναγίαν καὶ στὴν προσκολλημένη στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δεξαμενῇ. Ἀπὸ τὸ Ὑνδρηο 2 ἔχει κανεὶς διπλὴ πρόσβαση στὸ Ὑνδρηο 3, τόσο ἀνατολικά, ὥς καὶ δυτικά τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (Σχ. 1).

Ἀκόμη καὶ μιὰ ἀπλὴ ματιὰ στὴν κάτοψη βεβαιώνει ὅτι ἀπὸ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τῆς βραχώδους κορυφῆς τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδρήρου 2 εἶναι τὸ πλατύτερο καὶ γι' αὐτὸ τὸ Κελί χτίσθηκε κάθετα καὶ σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Ἀνδρήρου 1. Ἡ φυσικὴ στενότητα τοῦ Ἀνδρήρου 2 στὴν Ἀνατολὴ καταφαίνεται ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὁ μακρὸς ἄξονας τῆς ὁποίας δὲν εἶναι παράλληλος μὲ αὐτὸν τῆς Παναγίας, ἀλλὰ κλίνει αἰσθητὰ πρὸς Νότο. Μὲ τὰ κτίσματα ποὺ ἰδρύθηκαν στὸ Ὑνδρηο 2 καὶ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὀρίζεται τὸ ἄνδρηο στὸν Βορρὰ καὶ τὴ Δύση. Νότια ὀρίζεται ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο (Σχ. 1, σ. 146).

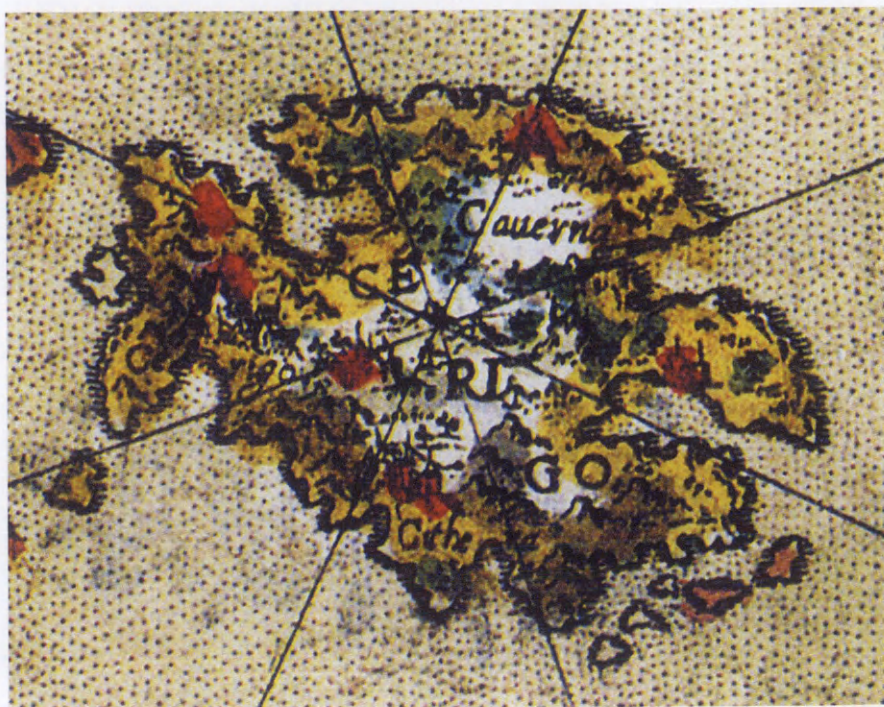
Ἀκριβῶς σὲ αὐτὸν τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο, μήκ. περίπου 34 μ., πλάτ. 0.80 μ. καὶ πᾶχ. 3 μ., χρωστᾷ βέβαια τὴ σημερινή του μορφή τὸ Ὑνδρηο 2, καθὼς αὐτὸ τὸ ἄνδρηο καὶ ὄχι τὸ Ὑνδρηο 1 ἐπισκοπεῖ μεγάλο τμήμα τοῦ ὀρίζοντα νότια καὶ νοτιοανατολικά, ὅπως ἐπισημάνθηκε πρὶν πᾶνω. Ὁ μέγας αὐτὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος, μὲ ταπεινὸ ἀναβαθμὸ στὴ βόρεια, ἐσωτερικὴ πλευρά του, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ νοτιοδυμῶν πρὸς βορειοανατολὰς, προφανῶς δηλαδὴ ἀκολουθεῖ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ βράχου. Τὸ μεγάλο ὕψος τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ Ἀνδρήρου 2 ἀπὸ τὸ κατώτατο σημεῖο τοῦ Ἀνδρήρου 3, ποὺ εἶναι 5-5.30 μ. περίπου, βεβαιώνει ὅτι ὁ φυσικὸς βράχος ἀποκόπτεται κάθετα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀπότομα. Τοῦτο ἄλλωστε τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καννάβου 10, ποὺ γειτνιάζε μὲ τὸν μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο, ὅπου σημειώθηκε καὶ ἡ βαθύτερη ἐπίχωση στὸ Ὑνδρηο 2. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε σὲ βάθος 4.15 μ. καὶ σταμάτησε γιὰ λόγους ἀσφάλειας τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου. Ἐκεῖ ἦλθε στὸ φῶς τμήμα καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς.

Ἡ ἀνεύρεση στὰ βαθύτερα αὐτὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης βόρεια τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου (Κάνναβος 10), ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ μέγας ἀναλημματικὸς τοῖχος εἶναι μεταγενέστερος. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα ποὺ νὰ τεκμηριώνουν τὴν ἀσφαλὴ ἰδρυσὴ του σὲ κάποια συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο. Ἀντίθετα εἶναι βέβαιο ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρξε παλαιότερος ἀναλημματικὸς τοῖχος, ἐφ' ὅσον στὸ ὑποκείμενο Ὑνδρηο 3 καὶ πρὸς Ἀνατολὰς σώθηκε τμήμα τοί-

χου με κατεύθυνση από Ἀνατολή σὲ Δύση (Τοῖχος 12), πάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζε-
ται ὁ σημερινὸς μεγάλος ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Μίαν
ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ παλαιότερου αὐτοῦ πιθανοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου
δίνει ὁ ἄξονάς του, ποὺ εἶναι παράλληλος με τὸν μακρὸ ἄξονα τῆς ἐκκλησίας τῆς
Παναγίας. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο λοιπὸν ὅτι ὁ μεγάλος ἀναλημματικὸς τοῖχος
τουλάχιστον δὲν ἰδρύθηκε τὸν 19ο αἰ., ἀπλὰ καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴς ἀνά-
γκες τῆς ταπεινῆς, περιοδικῆς ἄλλωστε λατρείας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό,
ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀλλὰ σὲ παλαιότερους, μεσαιωνικοὺς χρόνους, ὅταν
ὑπῆρξε ἀνάγκη στερεᾶς ὑποθεμελίωσης καὶ ἄλλων σημαντικῶν κτισμάτων στὸ
Ἀνδριο 2, ἵχνη τῶν ὁποίων ἦλθαν στὸ φῶς στὴν ἀνασκαφή. Γιὰ τὴν ὕπαρξη
κάποιου ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀκόμη παλαιότερα καὶ μάλιστα κατὰ τὴ λειτουργία
τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, ἢ καὶ γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε διαμόρφωση τοῦ χώρου
μόνον ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ ἐκφρασθοῦν.

Δὲν θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὕπαρξη καὶ κάποιου χάσματος στὸν
βράχο μεταξὺ τοῦ Ἀνδρίου 2 καὶ τοῦ Ἀνδρίου 3. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνον ἡ μεγάλη
ὕψομετρικὴ διαφορὰ ποὺ ἀναφέρθηκε ἤδη, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐνδειξη ποὺ σημειώνεται
ἐπιτακτικὰ στοὺς μεσαιωνικοὺς χάρτες, ὅπου στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἀγίου
Γεωργίου στὸ Βουνό ἀναγράφεται ἀπὸ τὸν 16ο μέχρι τὸν 18ο αἰῶνα (εἰκ. 121),
ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ 1572 μέχρι τὸ 1737, ἡ λέξη *caverna*, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Εἰκ. 121. Ἀπόσπασμα ἀπὸ χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ 1579 τοῦ F. Ferretti.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ κυρίως χώρου τοῦ Ἀνδῆρου 2 πρὶν τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ ἑξῆς: Στὰ βορειοδυτικὰ καὶ βόρεια τοῦ ἀνδῆρου ὑπῆρχε ὁ ψηλὸς καὶ ἀπότομος φυσικὸς βράχος, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ καὶ πάνω στὸν ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας. Νοτιότερα αὐτοῦ τοῦ βράχου καὶ σχεδὸν στὴ ρίζα του διακρινόταν ἡ παρυφὴ βράχου, ὁ ὁποῖος κατέβαινε μὲ κλίση ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς βορειοδυτικά. Μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου βράχου ὑπῆρχε ἐπίχωση. Ἡ παρυφὴ τοῦ δεύτερου αὐτοῦ βράχου διακρινόταν σχεδὸν ἐπιφανειακὰ ὡς τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ἀνδῆρου, κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ Κελιοῦ. Ἐντελῶς ἐπιφανειακὰ διακρινόταν ὁ βράχος καὶ σὲ ἑπτὰ ἀκόμη σημεῖα στὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ ἀνδῆρου. Στὸν ὑπόλοιπον χώρον τοῦ ἀνδῆρου ὑπῆρχε ἐπίχωση, ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας, στρωμένη μὲ ἀμμοχάλικο, ἦταν ὁμαλή, χωρὶς βλάβη, μὲ ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά.

Εἰκ. 122. Ε11. Εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ III-ΥΜ I.

Στὸ Ἀνδῆρο 2 καὶ συγκεκριμένα μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν περισυλλέχθηκαν δύο ἀκέραια ἀνδρικὰ εἰδῶλια σεβίζοντος (Ε11) (εἰκ. 122) καὶ Ε14, καθὼς ἐπίσης καὶ πέντε τμηματικὰ σωζόμενα (Ε29, Ε60, Ε63, Ε66 καὶ Ε68), ἐνῶ ἓνα ἀκόμα τμηματικὰ σωζόμενο ἀνδρικὸ εἰδῶλιο (Ε44) βρέθηκε νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν κοντὰ στὸν μεγάλο ἀναλημματικὸ τοῖχο ποὺ χωρίζει τὸ Ἀνδῆρο 2 ἀπὸ τὸ Ἀνδῆρο 3.

Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἀνδῆρου 2 ἔγινε περισυλλογὴ διάφορων ἄλλων χάλκινων ἀντικειμένων καὶ συγκεκριμένα ἑνὸς ἐλασμάτινου λεπιδίου (Χ87), ἑνὸς χάλκινου ἐργαλείου μὲ στελεό (Χ153), μιᾶς μικρῆς αἰχμῆς μὲ ἀγκιστροειδῆ πτέρνα (Χ158) καὶ ἑνὸς χάλκινου μαχαίριου (ΒΕ 43 στ/91). Ἐπίσης βρέθηκε ἓνα τμήμα κιονίσκου, τμήμα πορφυρίτη, ἓνα ἐλασμάτινο ἀντικείμενο σὲ σχῆμα ἑνὸς σκέλους κεράτων καθιέρωσης (Χ145), μία χάλκινη λαβὴ σκεύους (Χ236) καὶ τμήμα τρίτων. Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ἓνα μολύβδινο σταθμίο (Μ1) καὶ πέντε μολύβδινα βαρίδια (Μ8, Μ17, Μ19, Μ28 καὶ Μ29), μία χάλκινη βυζαντινὴ (:) ὠτογλυφίδα, τέσσερις χάλκινες κανδηλῆθρες (Χ216-Χ218 καὶ Χ220), μία χάλκινη βελόνα (Χ229), ἓνα χάλκινο καρφί (Χ253), ἓνα χάλκινο σταυρόσχημο ἔλασμα (Χ274), ἓνα χάλκινο ἔλασμα μὲ ἔκτυπη διακόσμηση (Χ275), δύο κωνικὰ χάλκινα ἐλάσματα (Χ283 καὶ Χ284), μία χάλκινη δακτυλῆθρα (Χ230), δύο χάλκινες βομβίδες (Χ245), ἓνας μολύβδινος σύνδεσμος (Μ44), μία μολύβδινη σφαῖρα σφενδόνας (Μ39), μία μολύβδινη βολίδα 16ου-19ου αἰῶνα (Μ40) καὶ ἓνα χάλκινο μανικετόκουμπο 20οῦ αἰῶνα "art nouveau" (Χ188).

Στὸ Ἀνδῆρο 2 καὶ συγκεκριμένα νότια καὶ νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας Μυρτιδιώτισσας περισυνελέγησαν ἐπίσης διάφορα χάλκινα ἀντικείμενα ἐκ τῶν ὁποίων 11 ἀνδρικὰ εἰδῶλια (Ε2), (Ε12), (Ε13), (Ε16), (Ε22), (Ε23), (Ε41),

Εικ. 123. Ε76. Ειδώλιο, πλάγια όψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.

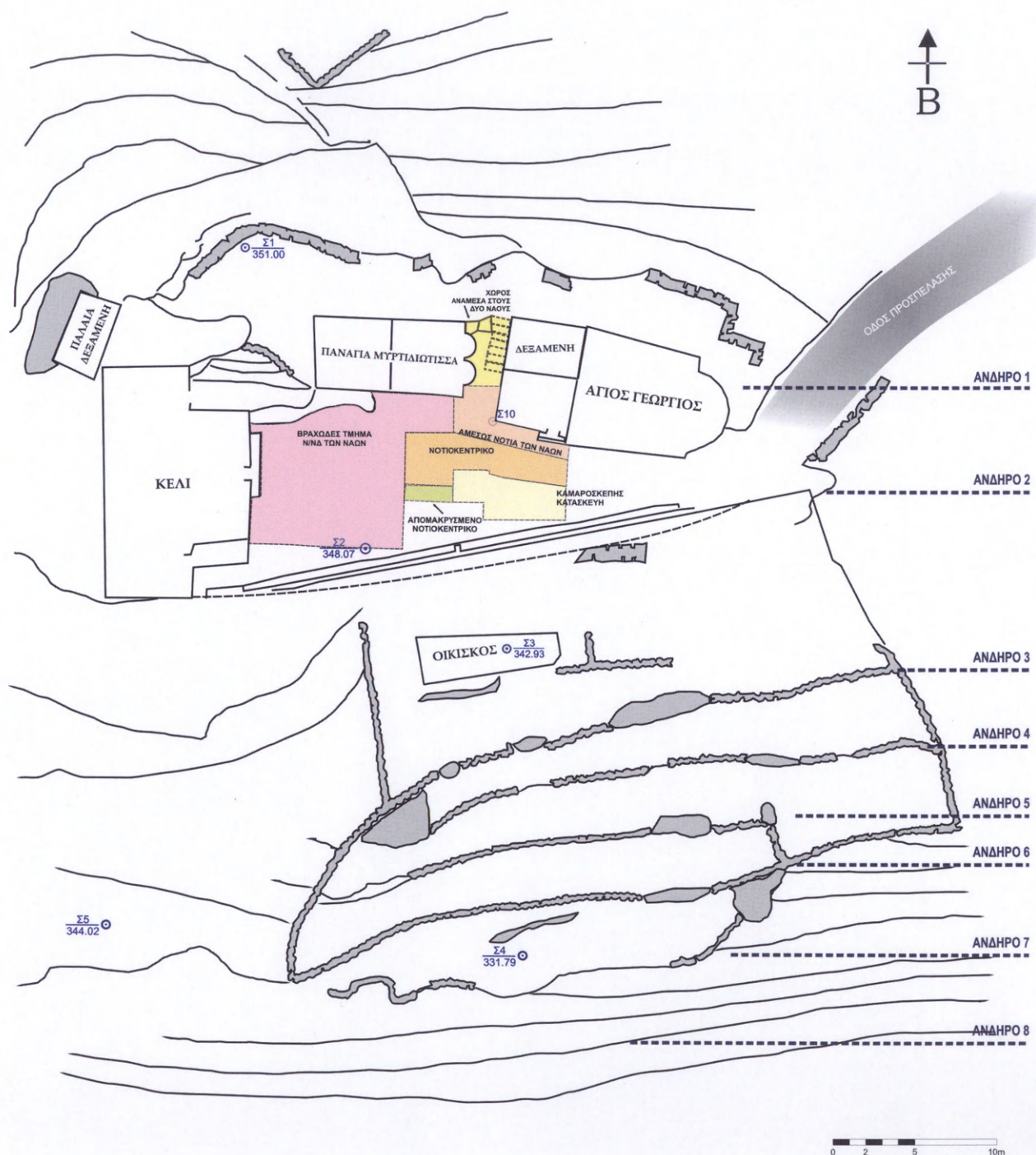
(Ε49), (Ε50), (Ε54), (Ε55) και τρία γυναικεία (Ε76) (Εικ. 123), (Ε81 και Ε82), τέσσερα χάλκινα λεπίδια (Χ45, Χ67, Χ70 και Χ86), μία έλασμάτινη ταινία (Χ88), μία σταυρόσχημη πόρπη β' μισού 7ου/α' μισού 8ου αϊ. (Χ198) και δύο χάλκινα έργαλεϊα με στείλεό (Χ154 και Χ155). Στην ίδια περιοχή ήλθαν επίσης στο φώς νομίσματα διάφορων χρονικών περιόδων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν ένα χάλκινο νόμισμα έλληνικής πόλης αυτοκρατορικών χρόνων, 2ου-3ου αϊ. μ.Χ. (Ν3), μία μικρή χάλκινη ύποδιαίρεση τέλους 5ου-6ου αϊ. μ.Χ. (Ν8), ένας φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668) (Ν32), ένα δηνάριο τορνέσιο Frederick II (1197-1250) (Ν37), ένα δηνάριο τορνέσιο φραγκοκρατίας, 13ου αϊ. (Ν42), ένας παράς 'Αχμέτ Γ' (1703-1730) (Ν58) και ένας παράς 'Αβδούλ Χαμήτ Α' (1774-1789) (Ν67), ένα λεπτό 'Οθωνος (1832-1862) (Ν84), ένα λεπτό Γεωργίου Α' (1863-1913) (Ν92), ένα δεκάλεπτο Γεωργίου Α' (1863-1913) (Ν100), ένα πεντηντάλεπτο 'Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1935) (Ν109), ένα φθαρμένο άσημένιο νόμισμα μεσαιωνικού δυτικού κράτους (Ν118) και ένα φθαρμένο νομισματομόρφο αντίκειμένο, πιθανώς πεπτιεσμένη κεφαλή καρφιοϋ (Ν122).

Ο κύριος χώρος του 'Ανδήρου 2 ανασκάφηκε διεξοδικά. Σχηματίσθηκε κάνναβος, τὰ τετράγωνα του οποίου είχαν πλευρά 5 μ. και ονομάσθηκαν από δυτικά προς ανατολικά και από Βορρά προς Νότο Κάνναβοι 1-16 (Σχ. 2). Έρευνήθηκαν μέχρι την εύρεση του φυσικού βράχου οί Κάνναβοι 1-3, 4, 7-9. Ανασκάφηκαν επίσης οί Κάνναβοι 5, 11 και 12 με μικροϋ πάχους επίχωση, οί όποιοι έφεραν στο φώς διαταραγμένα στρώματα και ό Κάνναβος 10, ό όποιος έφερε στο φώς πολλά βυζαντινά εύρηματα. Όπου κρίθηκε αναγκαϊό, δηλαδή στους Καννάβους 7, 8, 9 και 10, έγινε διαίρεση των κανάβων σε ύποκαννάβους, δηλαδή τετράγωνα πλευράς 1 μ., που ονομάσθηκαν επίσης από δυτικά προς ανατολικά και από Βορρά προς Νότο 'Υποκάνναβοι 1-25 και 1-10 αντίστοιχα (Σχ. 2). Δεν ανασκάφηκαν καθόλου οί Κάνναβοι 13, 14, 15 και 16, οί όποιοι βρίσκονταν σε συνάφεια με τον μεγάλο αναλημματικό τοίχο, λόγω φόβου κατάρρευσής του (Σχ. 3).

Εϊναι προφανές, λόγω της φυσικής διαμόρφωσης του χώρου, ότι το 'Ανδηρο 2, που λειτούργησε βοηθητικά προς το ύψηλότετο 'Ανδηρο 1, ήταν το σημαντικότερο άνδηρο της κορυφής του 'Αγίου Γεωργίου στο Βουνό. Εϋλογα λοιπόν επικεντρώθηκε εδώ ή ανασκαφική έρευνα που καταγράφεται πιό κάτω. Λόγω του μεγάλου σχετικὰ εύρους του χώρου του 'Ανδήρου 2 που ανασκάφηκε, αλλά και των διαταράξεων με τη χρήση του από τη 2η χιλιετία π.Χ. μέχρι σήμερα, ή περιγραφή της ανασκαφής του δεν είναι ένιαία. Πρώτα θα αναφερθεϊ ή ανασκαφή στον στενό χώρο ανάμεσα στους δύο ναούς και στη συνέχεια στο κυρίως άνδηρο. Η ανασκαφή του κυρίως άνδήρου έξετάζεται κατά τμήματα που παρουσίασαν όμοιογενή χαρακτήρα (Σχ. 4). Έτσι διακρίθηκαν:

- α) Χώρος ανάμεσα στους δύο ναούς. 1) Στρώμα 1. 2) Στρώμα 2. 3) Στρώμα 3.

Σχ. 4. "Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. "Άνδρo 2. Διαχωρισμός σὲ ἐπὶ μέρους περιοχές.

4) Στρώμα 4. β) Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. 1) Στρώμα 1. 2) Στρώμα 2. 3) Νοτιοδυτικὸν τμήμα. I. Στρώμα 1. II. Στρώμα 2. γ) Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. 1) Στρώμα 1. 2) Στρώμα 2. δ) Ἀπομακρυσμένο τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. 1) Στρώμα 1. 2) Στρώμα 2. ε) Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικὰ τῶν δύο ναῶν. 1) Στρώμα 1. 2) Στρώμα 2. 3) Στρώμα 3. στ) Περιοχὴ κτιστῆς καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. 1) Στρώμα Τοίχων 5 καὶ 6. 2) Στρώματα Τοίχων 7 καὶ 9. I. Στρώμα 1. II. Στρώμα 2 (περιλαμβάνει καὶ τὴ μεταγενέστερη κατασκευὴ τοῦ 16ου αἰ.). ζ) Καμαροσκεπῆς κτιστὴ κατασκευή. η) Παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὸν συσχετισμὸ τῶν κτιστῶν κατασκευῶν καὶ τοίχων τοῦ Ἀνδρήρου 2.

α) Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς

Ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀνεύρεσης ἐπιφανειακὰ στὸν στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς, τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἅγιον Γεώργιο, τόσων μινωικῶν χάλκινων εἰδωλίων, ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἦταν προφανὴς ἡ προτεραιότητά στὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνησή του. Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου, μέγ. πλάτ. στὸ νότιο τμήμα μόλις 2.10 μ.,

Εἰκ. 124. Ἀνδρηρο 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Δεξιὰ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἀριστερὰ ἡ Παναγία καὶ στὸ βάθος ἡ κλίμακα ἀνόδου ἀπὸ τὸ Ἀνδρηρο 2 στὸ Ἀνδρηρο 1 (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 125. Ἀνδρηρο 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ δεξαμενὴ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, δεξιὰ ἡ Παναγία, ἔμπρὸς ἡ κλίμακα καθόδου στὸ Ἀνδρηρο 2 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Είκ. 126. Ἐνδρηο 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ δεξαμενὴ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, δεξιὰ ἡ Παναγία, ἐμπρὸς τὸ Ἐνδρηο 2 καὶ στὸ βάθος τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (λήψη ἀπὸ Βορρά).

ἦταν βέβαιο, ὅτι δὲν ὑπῆρξε ἐκεῖ καμιὰ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, τουλάχιστον μετὰ τὴν ἀνίδρυση καὶ τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἑξὶ βαθμίδων μιᾶς κλίμακας στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, προσκολλημένης στὸν νότιο τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, γιὰ τὴν πρόσβαση στὸ Ἐνδρηο 1, δεδομένου ὅτι τὸ Ἐνδρηο 1 βρίσκεται 3 μέτρα ψηλότερα ἀπὸ τὸ Ἐνδρηο 2 (εἰκ. 124-126). Ἦταν ἀκόμη βέβαιο πρὶν τὴν ἀνασκαφὴ ὅτι στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ,

Εικ. 127. Άνδρηρο 2. Χώρος ανάμεσα στους δύο ναούς, μετὰ πὴν ἀφαίρεση τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας. Δεξιὰ διακρίνεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος (λήψη ἀπὸ Νότο).

ὁ βράχος φαινόταν ἤδη ἐπιφανειακά. Ἡ ὅποια ἐπίχωση ὑπῆρχε θὰ περιοριζόταν ἔτσι στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα.

Στὸν χώρο ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς καὶ κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας ποὺ ἀφαιρέθηκαν, ἀνασκάφηκαν συνολικὰ τέσσερα στρώματα ἓνα ἐπιφανειακό, ποὺ κάλυπτε ὁλόκληρο τὸν χώρο καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας, ποὺ ἀφαιρέθηκαν, ἓνα δεύτερο ἀμιγῶς μινωικὸ στρῶμα στὸ νότιο τμήμα καὶ χαμηλότερα δύο στρώματα, ἓνα πάλι ἀμιγῶς μινωικὸ στὸ νότιο τμήμα καὶ ἓνα διαταραγμένο στὸ βόρειο. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ νότιο τμήμα εἶχε μεγαλύτερη ἐπίχωση (Σχ. 1, εἰκ. 127).

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιφανειακό, διαταραγμένο στρῶμα, καστανό, λεπτόκοκκο, σχετικὰ χαλαρό, εὐκολόσκαπτο, μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους, πάχ. 0.25-0.50 μ., τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ ὅλο τὸν χώρο μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Τὸ διαταραγμένο αὐτὸ στρῶμα περιεῖχε μεγαλύτερο ποσοστὸ ὀστράκων νεώτερων χρόνων καὶ λιγότερα μινωικά.

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὄστρακο ΜΜ εὐθύπλευρου κυτέλλου (Κ154), δύο ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυτέλλων μὲ πόδι (Κ353 καὶ Κ355) καὶ δύο ὄστρακα πιθοειδοῦς ἀγγείου/μαγειρικοῦ σκεύους (Κ525). Ἀνάμεσα στὰ μινωικὰ ὄστρακα σώζεται ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση σπειρῶν (Κ1134) (εἰκ. 128).

Ἀνάμεσα στὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα ὄστρακο πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, τέλους

6ου/ἀρχῶν 7ου αἰῶνα - τέλους 7ου ἀρχῶν 8ου αἰ. (Κ1375).

Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἦταν δύο λεπίδες. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα σιδήρου καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ13). Τὰ λίθινα μικροαντικείμενα περιλαμβάνουν ἓνα ἐπίμηκες βότσαλο ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα πρασινωποῦ στεατίτη. Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ὅστρεα, ὅστὰ καὶ ἓνα κάρβουνο.

Εἰκ. 128. Κ1134. ΥΜΙΑ.

Σὲ βάθος 0.63 μ. κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη βαθμίδα στὴν κλίμακα ἦλθε στὸ φῶς προσεκτικὰ κτισμένος τοῖχος (Τοῖχος 1), πάνω στὸν ὁποῖο πατοῦσε ἡ βαθμίδα. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀκουμπᾷ στὰ ἀνατολικά στὴν παρεῖα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς καὶ ἐκτείνεται δυτικὰ μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο, στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Σχ. 5).

2. ΣΤΡῶΜΑ 2

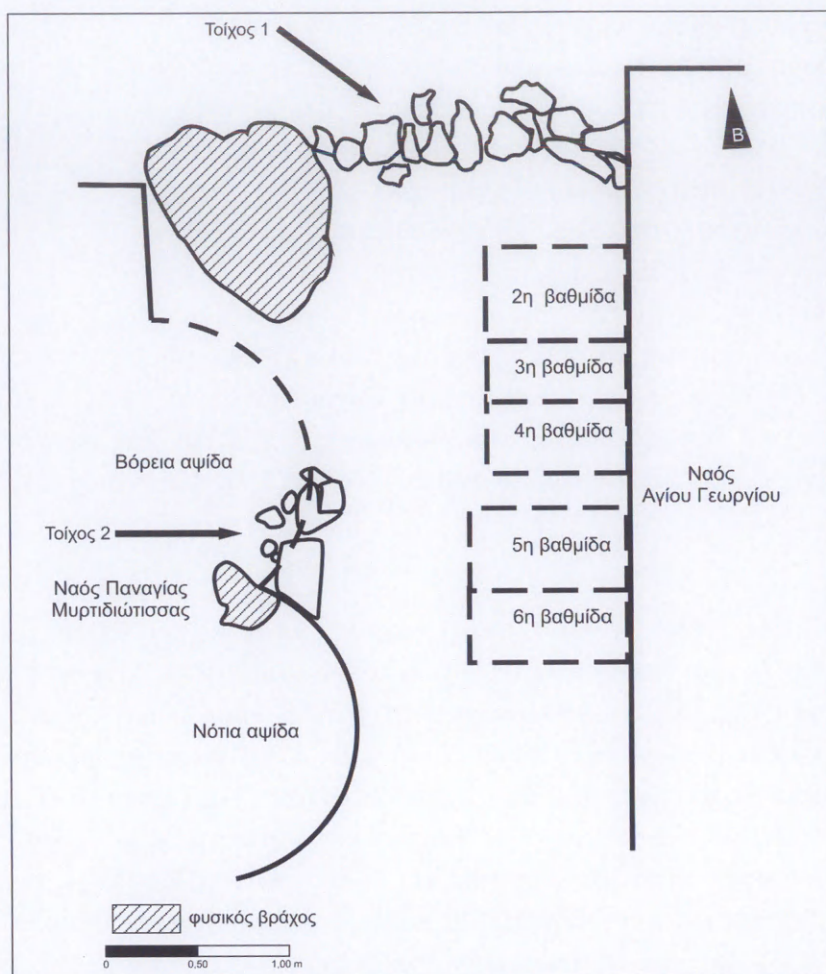
Πρόκειται γιὰ ἓνα στρῶμα ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ, πᾶχ. 0.35-0.38 μ., τὸ ὁποῖο ἔφερε ἵχνη καύσης κατὰ τόπους (πυρὰ) (Σχ. 6). Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἀποτελεῖ πρωτογενὴ μινωικὴ ἐπίχωση, καθὼς εἶχε κυριότατα μινωικὰ εὐρήματα καὶ μόλις 1.79% νεώτερες προσμίξεις, ὅπως ἓνα τμήμα κορωνέικου μεταβυζαντινοῦ πίθου (Κ1622). Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκαν ἓνα μικκύλο κωνικὸ ρυτὸ (Κ809), ἓνα ὄστρακο μικκύλου κυπέλλου/ρυτοῦ (Κ859), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου μὲ διακριτὸ χεῖλος (Κ241), δύο ὄστρακα μικκύλων ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (Κ259), τέσσερα ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (Κ260-2 καὶ Κ331) καὶ ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ πόδι (Κ352). Ἐπίσης ἀναγνωρίσθηκε ἓνα ὄστρακο ἀγγείου μὲ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ (Κ1234) καὶ ὄστρακο ἀγγείου μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (Κ1291).

Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν κάποια ἐνδιαφέροντα χάλκινα ἀντικείμενα: Ἕνα ἔλασμα σὲ σχῆμα ποδιοῦ (Χ8), ἓνα κάτω ἄκρο εἰδωλίου, ἓνα πιθανὸ ὁμοίωμα ἐσθήτας (Χ18), ἓνα τμήμα ἐλάσματος ἀπὸ πιθανὸ μικρογραφικὸ ἀναθηματικὸ διπλὸ πέλεκυ, ἓνα τμήμα χάλκινου σκεύους (Χ231), ἓνα χάλκινο ὀκτώσχημο ἔλασμα μὲ ὀπὴ καὶ ράβδωση (Χ238), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ47-Χ48), ἓνα μικρὸ ὀρθογώνιο πλακίδιο μὲ ὀδοντωτὴ ἀπόληξη (Χ169), ἓνας μικρὸς κοπτήρας καὶ τρεῖς ἄμορφες μάζες. Στὸ ἴδιο στρῶμα ἦλθε στὸ φῶς ἓνας πιθανὸς στύλος ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π140).

3. ΣΤΡῶΜΑ 3

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας ποὺ ἀφαιρέθηκαν καὶ σὲ βάθη ἀπὸ 0.70 ὡς 0.80 μ. ἦλθε στὸ φῶς ἓνα στρῶμα μὲ διάσπαρτη στάχτη, τὸ ὁποῖο ὑπῆκειτο τοῦ ἐπιφανειακοῦ καὶ ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου, πᾶχ. 0.20-0.30 μ. (εἰκ. 129-131). Τὸ στρῶμα ἦταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μεταμινωικὸ, μὲ ποσοστὸ διατάραξης 93.75%. Ἐδῶ ἦλθε στὸ φῶς ἓνα μακρόστενο ἀγκιστροειδὲς

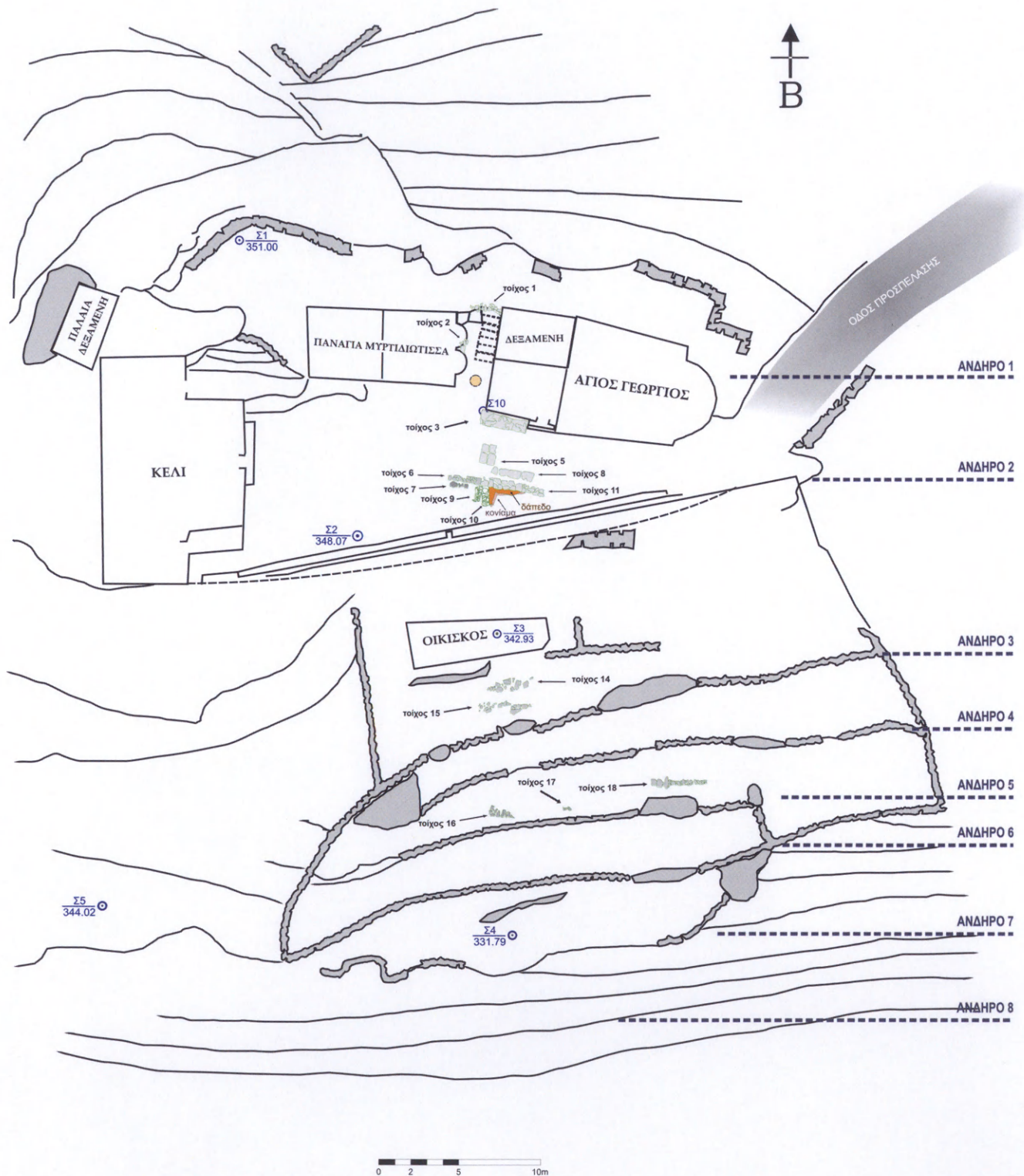
Σχ. 5. "Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. "Ανδρω 2. Χώρος ανάμεσα στους δύο ναούς. Κάτοψη Τοίχου 1 και Τοίχου 2.

τμήμα σιδήρου και ένας χάλκινος κρίκος (Χ162). Άκριβως κάτω από την κλίμακα ανόδου στο Άνδρω 1 εντοπίστηκαν λαξεύματα στον βράχο, τα οποία μαζί με δύο λίθους που είχαν τοποθετηθεί στη σειρά με θεμέλιο από μικρότερες πέτρες, συνολικού μήκ. 1.05 μ. μέχρι τη βόρεια παρυφή της νότιας αψίδας της εκκλησίας της Παναγίας, σχημάτιζαν τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα ἑνὸς ὀρθογώνιου χώρου (Τοίχος 2) (Σχ. 5 καὶ 7). Δὲν ἀποκλείεται ἡ κατασκευὴ στὴν ὁποία ἀνῆκε αὐτὸ τὸ λείψανο τοῖ-
χου μαζί με τὰ λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο νὰ ἔγιναν σὲ μινωικὰ χρόνια.

4. ΣΤΡΩΜΑ 4

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου ἦλθε στὸ φῶς στρῶμα πάχ. περίπου 0.10 μ., τὸ ὁποῖο περιεῖχε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μινωικὰ ὄστρακα, με ποσοστὸ διατάρραξης 1.05%. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα στρῶμα ἀμιγῆς μινωικὸ, στὸ ὁποῖο βρέθηκαν πρωτογενεῖς ἀποθέσεις μινωικῶν χρόνων. Ἐδῶ ἦλθαν στὸ φῶς πέντε ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (Κ1-5),

Σχ. 6. "Άγιος Γεώργιος" στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Ανδρὸ 2. Θέση πυρᾶς σὲ πρωτογενὴ ἀπόθεση στὸν χῶρο ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς.

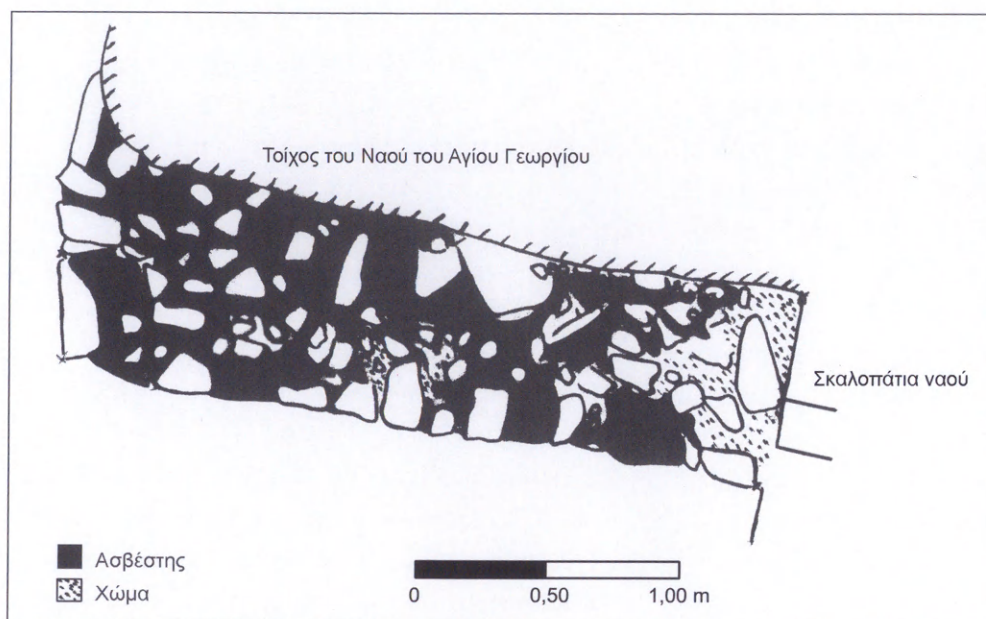

Είκ. 129. Άνδρηρο 2. Χώρος ανάμεσα στους δύο ναούς. Στρώμα 3 (λήψη από Βορρά).

Είκ. 130. Άνδρηρο 2. Χώρος ανάμεσα στους δύο ναούς. Στρώμα 3 (λήψη από Βορρά).

Σχ. 7. Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. Ἄνδρo 2. Κάτοψη Τοίχου 3 καὶ νοτιο-δυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Εἰκ. 131. Ἄνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Στρώμα 3 (λήψη ἀπὸ Νότο).

τὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἀνάποδα καὶ εἶχαν ἀποτεθεῖ μέσα σὲ κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἦλθε στὸ φῶς ἐπίσης ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου ΜΜ κυπέλλου (Κ150), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου ΥΜ Ι παράδοσης (Κ204), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (Κ263), ἓνα ὄστρακο τροπιδωτοῦ κυπέλλου (Κ366), ἓνα ὄστρακο πίθου (Κ449) καὶ δύο τμήματα γεφυρόστομων πρόχων (Κ682, Κ683).

Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκαν ἐπίσης κάποια ἐνδιαφέροντα μινωικὰ χάλκινα ἀντικείμενα: Ἐνα ἄνω ἄκρο εἰδωλίου λατρευτῆ, ἓνα ἐλασμάτινο μαχαίριδιο (Χ21), ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (Χ22), ἓνα ἔλασμα καὶ δύο ἄλλα τμήματα ἐλασμάτων, ἓνα τμήμα χαλκοῦ καὶ ἓνα χάλκινο καρφί (Χ266). Τέλος στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκε ἓνα ἐπίμηλο ξίφους ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (Λ35) καὶ μία λίθινη κεφαλὴ περόνης, πιθανῶς ἀπὸ ἀχάτη.

Στὸ ἴδιο στρῶμα ἀνῆκε ἀμιγῶς μινωικὴ ἐπίχωση, διατάραξης μόλις 9.67%, σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, ὅχι ἰδιαίτερα λεπτόκοκκου καὶ ἀρκετὰ συμπαγοῦς, ποὺ περιεῖχε μικροὺς λίθους, π.χ. 0.20 μ. περίπου καὶ ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἐντοπίσθηκε σὲ μία κοιλότητα τοῦ φυσικοῦ βράχου περίπου ὀρθογώνιου τμήματος, ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου. Πρόκειται καὶ πάλι γιὰ ἀμιγῆς μινωικὸ στρῶμα.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα ἀγγείων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ἓνα τμήμα γαλακτοδοχείου, ἓνα τμήμα λοπάδας, μία κάθετη λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς καὶ διάφορα τμήματα τριποδικῆς χύτρας. Ἐδῶ ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς ἓνα πήλινο τμήμα σχήματος περίπου ὀρθογώνιου παραλληλεπίπεδου.

β) Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ, ποὺ περιέλαβε τὸν Κάνναβο 1, τὸν Κάνναβο 2, τὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 3, τὸν Κάνναβο 4 καὶ τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 7 καὶ ἐκτείνεται στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Σχ. 4, *εἰκ.* 132-160), παρουσίασε πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ γι' αὐτὸ γίνεται ἐνιαία ἐξέτασή της. Σὲ σχέση μὲ τοὺς γειτνιάζοντες χώρους σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα:

Βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ ὁ χώρος ὁρίσθηκε ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου βρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας. Στὰ νοτιοδυτικά, δηλαδὴ βορειοανατολικά τοῦ Καννάβου 7, παρεμβαλλόταν μιά «γλώσσα» τοῦ βράχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά, ποὺ διέκοπτε καὶ διέκρινε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ τμήματος ἀπὸ τὴν κατάσταση νοτιότερα. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χώρου καὶ στὸν Κάνναβο 3, ἡ διαμόρφωση τῶν ἀκμῶν τοῦ βράχου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα διαφοροποίησαν τὸ ἐξεταζόμενο τμήμα ἀπὸ τὰ γειτονικά του τμήματα ἀνατολικά καὶ νότια.

Συνολικὰ ἀφαιρέθηκαν ὅλες οἱ ἐπιχώσεις ὡς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα στὰ νότια-νοτιοδυτικά τοῦ χώρου, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ

Είκ. 132. Ἄνδρo 2.
Βραχῶδες τμήμα
ἀμέσως νότια καὶ
νοτιοδυτικὰ τῶν
δύο ναῶν. Κάννα-
βος 1. Στρώμα 1
(λήψη ἀπὸ βορρά).

ἔφθασε σὲ βάθος 1.15 μ. στὰ δυτικὰ καὶ 1.43 μ. στὰ νότια. Διακρίθηκαν δύο στρώματα, ἓνα ἐπιφανειακό (Στρώμα 1) καὶ ἓνα στρώμα διαταραγμένης ἐπίχωσης ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτό (Στρώμα 2).

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Μετὰ τὸν σχετικὸ καθαρισμὸ ποὺ προηγήθηκε τῆς ἀνασκαφῆς στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ Ἄνδρου 2, ἔγινε ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων ποὺ ὑπῆρχαν μεταξὺ σχισμῶν καὶ κοιλοτήτων τῶν ἀπότομων πλευρῶν τοῦ φυσικοῦ βράχου, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου εἶναι θεμελιωμένος ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (Είκ. 132-134). Στὴν συνέχεια ἀφαιρέθηκε μικρὴ ἐπίχωση, πάχ. 0.15-0.23 μ. μεταξὺ τῆς ρίζας τοῦ βράχου καὶ τῆς παρυφῆς του, ποὺ ξεκινοῦσε ἀμέσως νοτιότερα στὸν Κάνναβο 1. Ὁ δεύτερος βράχος, ὅπως ἀποκαλύφθηκε, εἶχε σχετικὰ ὁμαλὴ καὶ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ προχωροῦσε σὲ βάθος πρὸς τὸν βορειότερο βράχο, μὲ κλίση ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς βορειοδυτικά.

Ἀκολουθῶς ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση νοτιοανατολικά τῆς παρυφῆς τοῦ δεύτερου αὐτοῦ βράχου στοὺς Καννάβους 1 καὶ 2 καὶ ἀποκαλύφθηκε καὶ ἐδῶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου, σχετικὰ ἐπίπεδη, ἀλλὰ περισσότερο ἀνώμαλη καὶ σὲ μεγαλύτερο ὕψος πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ ἔντονη κλίση ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς βορειοδυτικά (Είκ. 135-137). Ἡ ἐπίχωση ἦταν καὶ ἐδῶ μικρὴ, στὰ δυτικὰ πάχ. 0.11 μ. καὶ ἀνατολικά 0.21 μ. καὶ μὲ τὴν ἀφαίρεσή της ἀποκαλύφθηκαν τμήματα κονιάματος ποὺ στόχευαν πιθανότατα στὴν πλήρωση τῶν κοιλοτήτων, ἴσως καὶ γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατό δημιουργία δαπέδου.

Συγκεκριμένα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δεύτερο βράχο, σὲ ἀπόσταση 0.55 μ. ἀπὸ τὴν

Είκ. 133. Άνδρω 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Καννάβος 1. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Καννάβου 1 βρέθηκε τμήμα κονιάματος μὲ σχετικὰ λεπτὴ καὶ καθαρὴ σύνθεση καὶ ἐρυθρωπὸ χρῶμα. Νοτιοδυτικὰ του, σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Καννάβου 1 καὶ 1.20 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Κελιοῦ, ἀποκαλύφθηκε δεύτερο τμήμα ἰδιαίτερα σκληροῦ καὶ χονδροειδοῦς κονιάματος, μὲ ἐνσωματωμένο καὶ σὲ ὀριζόντια θέσῃ τμήμα κεραμιδιοῦ. Σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν παρυφὴ τοῦ βράχου ἀνατολικά ἦταν λεπτότερο καὶ εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω ἀπὸ μιὰ μικρὴ στρώση ὀστράκων. Στὰ ἄκρα του εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ μεγαλύτερα κομμάτια κεραμίδων, ὅπως καὶ ἓνα χεῖλος πίθου.

Ἀμέσως νότια τοῦ δεύτερου αὐτοῦ ἐπιπέδου τοῦ βράχου, ἡ ἄκρη τοῦ ὁποίου σχηματίζε ὁδοντώσεις, ἰδιαίτερα στὰ δυτικά, ἀφαιρέθηκε ἐπιφανειακὸ στρώμα πάχ. κατὰ μέσο ὄρο 0.10-0.15 μ. σὲ διάφορα βάθη, λόγω ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν πρόδηλη ἡ εἰκόνα τῆς διατάραξης.

Τὸ χῶμα ἦταν χρώματος ἀνοικτοῦ καστανοῦ, λεπτόκοκκο καὶ χαλαρό, ξηρὸ καὶ μὲ πολλὰ μικρὰ πέτρες. Βρέθηκε ἓνα μόνο ἀκέραιο μινωικὸ φωλεόσχημο ἀγγεῖο (Κ 1031) καὶ λίγα σχετικὰ ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεσαῖα ἀγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν, κυρίως μεταμινωικά, τῆς τάξης τοῦ 71.53%.

Ἀνάμεσα στὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο ἐγχάρακτου πινακίου μὲ λεπτὴ ἀκίδα ἀ' μισοῦ 12ου αἰ. (Κ1433) καὶ ἓνα ὄστρακο κανάτας (Κ1516). Στὴν κεραμικὴ τῶν πρώιμων μεταβυζαντινῶν αἰώνων ἀνήκει τμήμα χείλους πινακίου (Κ1612). Στὴν κεραμικὴ τῆς ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγονται τμήματα δύο κανατιῶν (Κ1601 καὶ Κ1624), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (19ου αἰῶνα), μία βάση κανάτας ἢ στάμνας (Κ1610), καθὼς ἐπίσης ἓνα χεῖλος μαγειρικοῦ σκεύους (σιφνιώτικο τσικάλι) (Κ1618),

Είκ. 134. Άνδηρο 2.
Βραχῶδες τμήμα
ἀμέσως νότια καὶ
νοτιοδυτικὰ τῶν
δύο ναῶν. Κάν-
ναβος 2. Στρώμα 1
(λήψη ἀπὸ Ἄνα-
τολάς).

Είκ. 135. Άνδηρο 2,
ἡ ἀνασκαφή.

ένα τμήμα χείλους καὶ σώματος ἐφυαλωμένης γραπτῆς κούπας με χρῶμα (K1637) καὶ ένα τμήμα λαιμοῦ, λαβῆς καὶ χείλους κανάτας ἢ στάμνας 19ου-20οῦ αἰ. (K1629), καθὼς ἐπίσης καὶ ένα τμήμα χείλους καὶ σώματος γαβάθας με μονόχρωμη ἐφυά-
λωση (K1649). Στὴ νεώτερη κεραμικὴ συγκαταλέγονται ἐπίσης τρία τμηματικὰ σωζό-
μενα πινάκια (K1668, K1699 καὶ K1700), κυθηραϊκὲς ἀπομίμησης κεραμικῆς Grottaglie
19ου - ἀ' μισοῦ 20οῦ αἰ., ένα τμήμα κανατιοῦ με ἐγχάρακτη διακόσμηση, ποὺ φέρει
ἐπιγραφή (K1625β), ένα τμήμα πινακίου «Διδυμότειχου» (K1684) καὶ ένα τμήμα χεί-
λους καὶ σώματος ἄλλου ἀγγείου «Διδυμότειχου» (K1678) καθὼς ἐπίσης καὶ ένα
τμήμα βάσης πινακίου ἀπὸ τὸ Grottaglie Ἄπουλίας (K1691).

Εικ. 136. Άνδρηρο 2
κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

Εικ. 137. Άνδρηρο 2, κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

Εικ. 138. Ἐνδηρο 2.
Βραχῶδες τμήμα
ἀμέσως νότια καὶ
νοτιοδυτικὰ τῶν
δύο ναῶν. Κάννα-
βος 2. Στρώμα 1
(λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 139. Ἐνδηρο 2.

Ἀπὸ τὰ χάλκινα εὐρήματα ἀναφέρονται ἓνα χάλκινο ἄγκιστρο ἀδραχτιοῦ (X223), ἓνα χάλκινο ἀνθεμωτὸ πλακίδιο, πιθανῶς ἀπὸ λαβῆ σκεύους (X235), ἓνας κρίκος μεταγενέστερης, ἀβέβαιης χρονολόγησής (X167), ἓνα ἀκόμη τμήμα ἐλάσματος, ἓνα ἐπίθημα νεώτερων χρόνων μὲ ἀνάγλυφες φυτικές παραστάσεις καὶ στὶς δύο πλευρές του καὶ ἓνα σπειροειδὲς τμήμα. Τὰ λίθινα εὐρήματα τοῦ στρώματος εἶναι δύο

Εικ. 140. Άνδηρο 2. Βραχώδες τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοδυτικά τών δύο ναών. Κάνναβος 2. Στρώμα 1. Κοιλότητες τοῦ βράχου (λήψη από Νότο).

Εικ. 141. Άνδηρο 2. Βραχώδες τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοδυτικά τών δύο ναών. Κάνναβος 2. Στρώμα 1. Κονίαμα σέ κοιλότητα τοῦ βράχου (λήψη από Νότο).

Εἰκ. 142. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβοι 1-4. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

ψηφίδες, ἓνα μικρότατο τεμάχιο λεπίδας, καὶ διάφορα μικρὰ βότσαλα. Μέσα στὸ μεγάλο τμήμα κονιάματος ποὺ βρέθηκε στὸν Κάνναβο 2 ἦλθαν στὸ φῶς δύο τμήματα λίθου τριγωνικῆς διατομῆς.

Βρέθηκαν ἀκόμη πολλὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα λευκοῦ κονιάματος, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς διάφορα ὄστρεα, ἓνα κέρας εἰδωλίου βοοειδοῦς ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο ΜΜ III-ΥΜ I χρόνων (ΕΛΦ1), πολλὰ μικρὰ τμήματα ὀστέων καὶ λίγα μικρὰ κομμάτια κάρβουνου.

Στὰ νεώτερα εὐρήματα περιλαμβάνονται δύο νομίσματα, συγκεκριμένα δύο λεπτὰ Γεωργίου Α΄ τοῦ 1878, (N96) καὶ πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α΄ τοῦ 1895 (N104).

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ ἐπιφανειακοῦ αὐτοῦ στρώματος εἶχε πλέον ἀποκαλυφθεῖ στὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἀνασκαπτόμενης περιοχῆς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου σὲ δύο ἐπίπεδα νότια τοῦ ὑψηλότερου κορυφαίου βράχου. Τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ εἶχαν κατὰ τόπους ἀνώμαλη ἐπιφάνεια (εἰκ. 140), ἐμφάνιζαν ὀδοντώσεις στὶς ἀκμὲς καὶ κλίση ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς βορειοδυτικά (εἰκ. 142). Ὅστόσο ὁ βράχος φαινόταν ὅτι συνέχιζε καὶ σὲ χαμηλότερο βάθος.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

Είκ. 143. K1650. Βάση και λαβή στατού λύχνου, 17ου-19ου αί.

Ούσιαστικά τὸ στρῶμα αὐτό, ἂν καὶ ἦταν ἐνιαῖο μὲ τὸ προηγούμενο ἐπιφανειακὸ στρῶμα, παρουσίαζε μεγαλύτερη διατάραξη, τῆς τάξης τοῦ 92.25%. Τὸ χῶμα ἦταν χρώματος καστανοῦ, πολὺ χαλαρό, λεπτόκοκκο καὶ μὲ πολὺ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ μικροὺς λίθους, ποὺ ἴσως εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν πλήρωση κοιλοτήτων καὶ σχισμῶν τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ἡ κεραμικὴ περιλαμβάνει ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους διαφόρων ἐποχῶν, σύγχρονα, κτενιωτά, ἐφυσωμένα, ἐγχάρακτα, ἀκόμη καὶ ἓνα μελαμβαφὲς κλασικῆς ἢ ἐλληνιστικῆς περιόδου. Ὡστόσο ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα μινωικῆς κεραμικῆς ποὺ βρέθηκαν στὸ συγκεκριμένο στρῶμα ἦλθε στὸ φῶς ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K8).

Στὴν κεραμικὴ τῆς ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγεται λαιμὸς καὶ τμήμα λαβῆς ἀπὸ μικρὸ κανάτι (K1605), καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ χεῖλος μαγειρικοῦ σκεύους (σιφνιώτικο τσικάλι) (K1619). Βρέθηκε ἐπίσης μία βάση καὶ λαβὴ στατοῦ λύχνου (K1650), 17ου-19ου αἰ. (Είκ. 143), τμήμα μεγάλης κούπας ἀπὸ τὸ Grottaglie τῆς Ἀπουλίας 19ου - ἀρχὲς 20οῦ αἰ. (K1688), ἓνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενο πινάκιο, κυθηραϊκὴ ἀπομίμηση κεραμικῆς Grottaglie (K1694) καὶ μία ἀποσπασματικὴ πορσελάνινη κούπα (K1701).

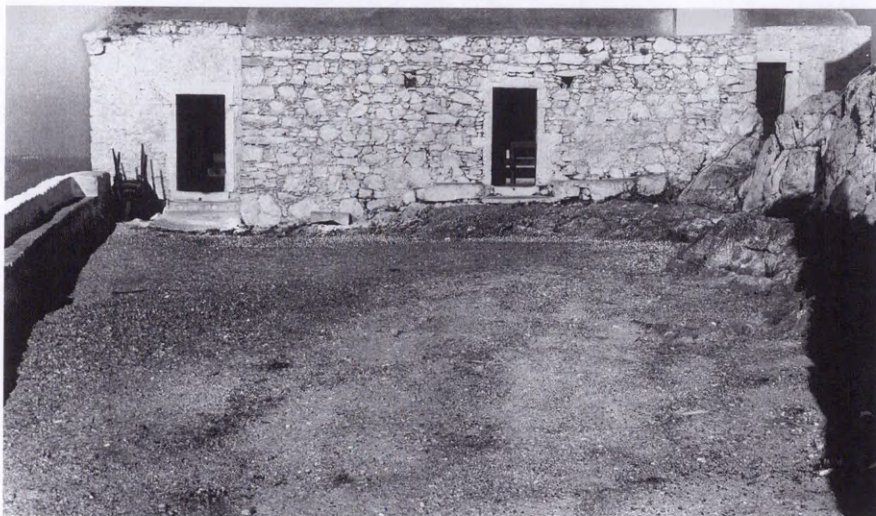
Τὰ μικρὰ εὐρήματα ἐπιβεβαιώνουν ἐπίσης τὴ διατάραξη. Βρέθηκε πλῆθος σύγχρονων ἀντικειμένων, γυαλιά, σιδερένια καρφιά καὶ ἓνα τμήμα ψαλιδιοῦ, σὲ βάθος 1.15-1.43 μ. Ἀκόμη ἦλθαν στὸ φῶς λίθινα κομμάτια μὲ λεῖες ἐπιφάνειες, σπασμένα σὲ κάποιες πλευρές, ἓνα πεντάλεπτο τοῦ Γεωργίου Α΄ μὲ χρονολογία κοπῆς τὸ 1869 (N85), πολλὰ ὄστρεα, τμήματα ὀστέων ζώων, τμήματα λευκοῦ κονιάματος, κάποια χονδροειδῆ καὶ ἄλλα ποὺ σώζουν ἐπίπεδα ἐπιφάνεια καὶ πολλὰ μικρὰ τμήματα κάρβουνου.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς διαταραγμένης αὐτῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε ἀκόμη περισσότερο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου νοτιότερα. Ὁ βράχος συνέχισε νὰ σχηματίζει ἐπίπεδα μὲ ὀδοντωτὲς ἀκμὲς καὶ κλίση ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς βορειοδυτικά, ὅπως ἐπίσης καὶ στενὲς σχισμές.

3. ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Ἡ περιοχή αὐτὴ ἐκτείνεται στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 2, νότια τῆς περιοχῆς τῶν βράχων καὶ βρίσκεται ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ Κελιοῦ ποὺ εἶναι θεμελιωμένο στὸν φυσικὸ βράχο καὶ καταλαμβάνει τὸ δυτικὸ ἄκρο τμήμα τοῦ Καννάβου 7 καὶ τὸν Κάνναβο 8 (εἰκ. 144-145). Ἐτσι τὸ τμήμα ποὺ περιγράφεται ὀρίζεται

Εἰκ. 144. Ἀνδῆρο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 1, 7, πρὶν τὴν ἀνασκαφή. Στὸ βάθος τὸ Κελὶ καὶ ἀριστερὰ τὸ δυτικὸ πέρασ ἀπὸ τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (λήψη ἀπὸ Ἀνατολὰς).

Εἰκ. 145. Ἀνδῆρο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 1, 7, πρὶν τὴν ἀνασκαφή. Δεξιὰ διακρίνεται τὸ Κελὶ καὶ στὸ βάθος τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (λήψη ἀπὸ Βορρά).

στὰ βόρεια, βορειοδυτικὰ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, ποὺ ἔχει κατεύθυνση καὶ κλίση ἀπὸ βορειοανατολικά πρὸς νοτιοδυτικά. Ἡ «γλώσσα» τοῦ βράχου ποὺ ἐκτείνεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά διαφοροποιεῖ τὴν ἐν λόγω ἐξεταζόμενη κατάσταση ἀπὸ αὐτὴν πρὸς τὰ βόρεια της, ποὺ ἀναφέρθηκε ἤδη.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων προχώρησε σὲ μέγ. βάθ. 0.45 μ. περίπου στὸν Βορρὰ καὶ 0.72 μ. στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Διακρίθηκαν δύο στρώματα, ἓνα ἐπιφανειακό (Στρώμα 1) καὶ ἓνα στρώμα διαταραγμένης ἐπίχωσης, ὑπερκείμενο ἐνὸς δαπέδου (Στρώμα 2). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς κρίθηκε ἀναγκαία ἡ διαίρεση τῶν Καννάβων 7 καὶ 8 σὲ ὑποκαννάβους, δηλαδὴ τετράγωνα πλευρᾶς 1 μ., ποὺ ὀνομάσθηκαν ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά καὶ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο Ὑποκάνναβοι 1-25.

Ι. ΣΤΡΩΜΑ 1

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ὁρατοῦ ἐπιφανειακοῦ τμήματος τοῦ φυσικοῦ βράχου στὰ βορειοδυτικὰ ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης, στὴν ὁποία ὑπῆρχε λεπτὴ στρώση χαλικίων. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους παρουσίαζε κλίση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἡ ἐπίχωση εἶχε μεγαλύτερο πάχος πρὸς τὰ βόρεια. Ἔτσι τὸ πάχος τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος κυμάνθηκε κατὰ μέσο ὄρο στὰ 0.10-0.20 μ. καὶ σὲ βάθος ἀπὸ 0.65 ὠς 0.90-0.95 μ. (εἰκ. 146).

Εἰκ. 146. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Τὸ χῶμα ἦταν χρώματος κιτρινωποῦ πρὸς τὰ βόρεια, καστανοῦ πρὸς τὰ νότια, λεπτόκοκκο καὶ χαλαρό, μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ χαλίκια στὰ βόρεια, ἐνῶ σχετικὰ καθαρὸ στὰ νότια.

Ἡ κεραμικὴ ἦταν περισσότερὴ πρὸς τὰ βόρεια, λιγοστὴ πρὸς τὰ νότια καὶ περιελάμβανε κυρίως μεταγενέστερα ὄστρακα, σὲ ὑψηλὸ μάλιστα ποσοστὸ διατάραις 92.32%. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα μινωικῆς κεραμικῆς συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα μικροῦ καδόσχημου ἀγγείου (Κ478), ἐνῶ στὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ ἓνα τμήμα λύχνου β' μισοῦ 7ου/ἀρχ.

8ου αἰ. (Κ1589), ἓνα ὄστρακο ἐφυαλωμένου γραπτοῦ πινακίου μὲ πράσινο καὶ καστανὸ χῶμα μέσων 7ου αἰ. (Κ1375), ἓνα τμήμα μαγειρικοῦ σκεύους 8ου αἰ. (Κ1558), ἓνα τμήμα πινακίου λεπτεγχάρακτης κεραμικῆς α' μισοῦ 12ου αἰ. (Κ1433), ἓνα τμήμα προχοῆς (Κ1516), ἓνα ὄστρακο κανάτας μὲ ἡθμό (Κ1516α) καὶ ἓνα τμήμα μαγειρικοῦ σκεύους 8ου αἰ. (Κ1558). Στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη κεραμικὴ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στρώμα συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα σώματος ποῦ φέρει ἐπιγραφὴ (Κ1625α) (εἰκ. 147), τὸ ὁποῖο πιθανῶς συνανήκει μὲ τό (Κ1625β), τμήμα σώματος κούπας μὲ ἐφυάλωση δι' ἐπιχρίσματος (Κ1632) καὶ τμήμα πινακίων «Διδυμότειχου» (Κ1679 καὶ Κ1680).

Τελείως ἐπιφανειακὰ καὶ στὴν παρυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Κελιοῦ περισυλλέχθηκε ἓνα χάλκινο νόμισμα, δίλεπτο τοῦ Γεωργίου Α' κοπῆς τοῦ 1869 (Ν87). Βρέθηκαν ἀκόμη πολλὰ σύγχρονα γυάλινα, χάλκινα καὶ σιδερένια ἀντικείμενα, καθὼς ἐπίσης δύο λίθινες ψηφίδες, ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ15), δύο τμήματα σιδηρούχου πετρώματος, ἓνα τμήμα χάλκινου καρφιοῦ, πλῆθος μικρῶν καὶ μεγάλων ὀστρέων, ἀρκετὰ μικρὰ τμήματα ὀστέων, πολλὰ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ πολλὰ μικρὰ κομμάτια κάρβουνου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς Νότο καὶ Ἀνατολὴ συνέχεια τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸ βόρειο-βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου, ἐνῶ παράλληλα στὰ νοτιοδυτικὰ ἦλθε στὸ φῶς τμήμα κεραμίδας, ἀμέσως νότια τῆς ὁποίας ὑπῆρχε μάζα λευκοῦ κονιάματος, ποῦ πλαισιωνόταν ἀπὸ ὄστρακα καὶ λίθους τῶν ὁποίων φαινόταν ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια.

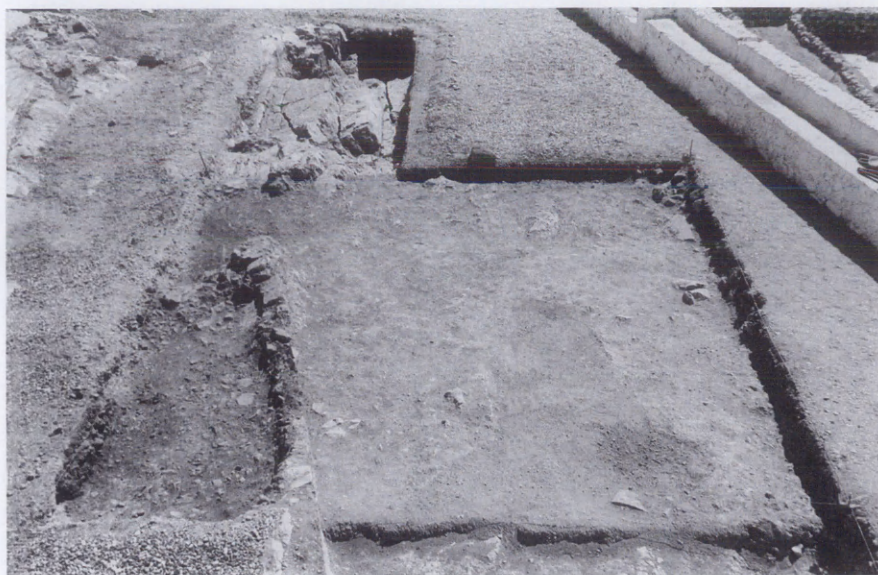
II. ΣΤΡΩΜΑ 2

Ἡ ἐπίχωση ποῦ διαδέχθηκε τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἔδειξε τὴν ἴδια διατάραις, σὲ ποσοστὸ 91.42% (εἰκ. 148-152). Οὐσιαστικὰ δηλαδὴ τὰ δύο στρώματα εἶχαν ἐνιαῖο χαρακτήρα. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ σκάμματος ἦλθε στὸ φῶς ἡ παρεῖα τμήματος κονιάματος σὲ κάθετη θέση, ποῦ ἀκολουθοῦσε σὲ εὐθεία γραμμὴ τῇ «γλώσσᾳ» ποῦ σχημάτιζε ὁ φυσικὸς βράχος ἀμέσως βόρεια τοῦ κονιάματος καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά. Μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ τοῦ τμήματος

Εἰκ. 147. Κ1625α. Τμήμα ἐνεπίγραφου σώματος ἀγγείου.

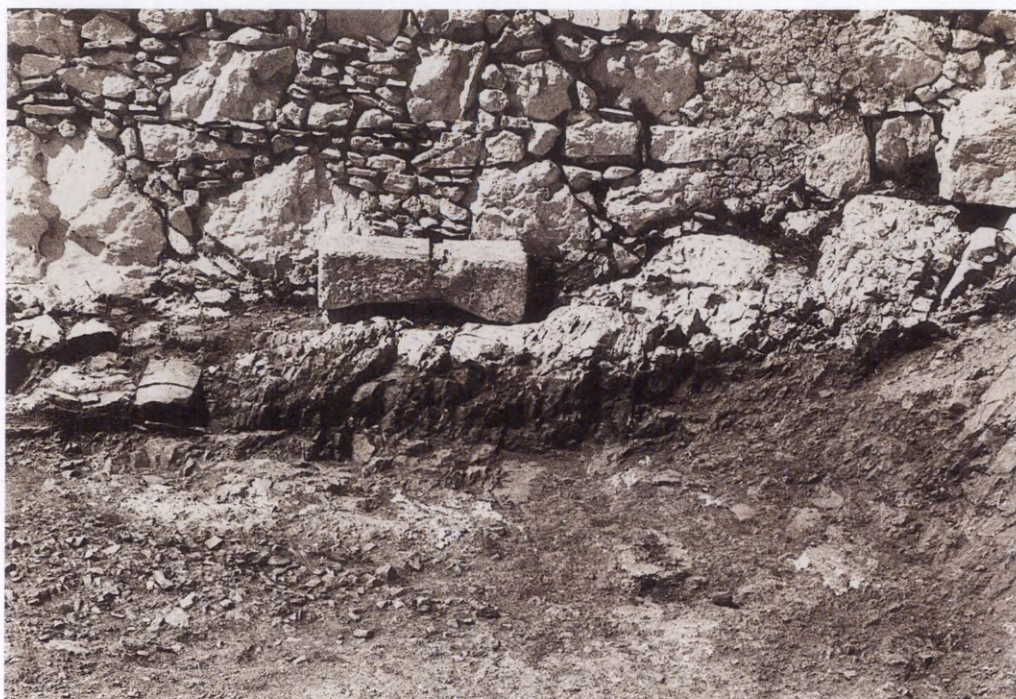

Είκ. 148. Άνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 8-9. Στρώμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 149. Άνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 7,8-9. Στρώμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

Εικ. 150. Ἄνδρηρο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Στὸ βάθος διακρίνεται τὸ Κελί (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

Εικ. 151. Ἄνδρηρο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 1 καὶ Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ Κελί (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 152. Άνδρω 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δάπεδο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 153. Άνδρω 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 8. Στρώμα 2. Πλακόστρωτο δάπεδο (λήψη ἀπὸ Δυσμὰς).

Είκ. 154. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 1 καὶ 7. Γλακόστρωτο δάπεδο. Στρώμα 2. Ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ Κελί (λήψη ἀπὸ Νότο).

κονιάματος ποὺ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ παρεμβάλλονταν μικροὶ λίθοι καὶ μάζες κονιάματος. Τὸ κονίαμα εἶχε μῆκος 1.70 μ. καὶ προφανῶς συνέχιζε στὸν ἄσκαφο χῶρο πρὸς Ἀνατολὰς. Εἶχε πάχος 0.015–0.035 μ. καὶ τὸ μέγιστο ὕψος ἦταν 0.23 μ. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας αὐτῆς παρεΐας τοῦ σκάμματος ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου (εἰκ. 153–154). Ἐπρόκειτο γιὰ τρεῖς σχιστολιθικὲς πλάκες ποὺ πατοῦσαν σὲ ἓνα ὑπόστρωμα πάχος 0.03 μ. ἀπὸ δύο εἶδη κονιάματος, ἓνα λεπτότερης σύνθεσης λευκὸ ἐπάνω καὶ ἓνα χονδρότερο πορτοκαλόχρωμο κάτω. Τὸ δάπεδο αὐτὸ βρισκόταν σὲ βάθος 1 μ. Στὴ δυτικὴ ἀπόληξή του τὸ κάθετο τμήμα κονιάματος συναντοῦσε τὸν φυσικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος συνέχιζε δημιουργώντας καμπύλη στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος.

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ παρατηρήθηκαν στὴ θέση τοὺς ἴχνη κονιάματος δαπέδου, στὸ ἴδιο βάθος τοῦ 1 μ. περίπου καὶ τῶν δύο εἰδῶν, τόσο τὸ λεπτότερης σύνθεσης λευκὸ, ὅσο καὶ τὸ χονδρότερο πορτοκαλόχρωμο. Στὴ συνέχεια ὁ φυσικὸς βράχος συνέχιζε ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια μὲ τοιχώματα λαξευμένα σὲ εὐθεία γραμμὴ, μπροστὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονταν ἐπίσης τμήματα κονιάματος.

Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος, μπροστὰ ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, καθαρίσθηκε καλύτερα ἢ κεραμίδα καὶ τὸ κονίαμα ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (εἰκ. 155). Παρατηρήθηκε λοιπὸν ὅτι τὸ κονίαμα συνέχιζε σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς Νότο σὲ μῆκος 0.25 μ., ὡς τὸ νότιο ὄριο τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου καὶ σχημάτιζε παρεΐα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου. Στὰ δυτικὰ ὑπῆρχε γέμισμα ἀπὸ λίθους καὶ ὄστρακα, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε καὶ

Είκ. 155. Άνδηρο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Κεραμίδα (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολικά).

Είκ. 156. Άνδηρο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιο-δυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δωμάτιο λαξευμένο στὸν βράχο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 157. K810. Μικκύλο ἀπτιοειδὲς κωνικὸ ρυτό.

Εἰκ. 158. K1661. Τμήμα μικρῆς κανάτας.

ἡ κεραμίδα. Σὲ βάθος 0.07 μ. ἀπὸ αὐτὴν ὑπῆρχε δεύτερη κεραμίδα, πλάτους 0.17 μ., σὲ ὀριζόντια καὶ παράλληλη πρὸς τὴν πρώτη τοποθέτηση. Ἡ παρειὰ τοῦ κονιάματος σχημάτιζε εὐδιάκριτη γωνία, ποὺ προχωροῦσε σὲ μῆκος 0.04 μ. πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἀποτελοῦσε προφανῶς τὴν ἀρχὴ δαπέδου σὲ βάθος 0.39 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος σὲ βάθος 0.72 μ. ἀποκάλυψε τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀποτελοῦσε τμήμα ἑνὸς τετράγωνου ἢ ὀρθογώνιου χώρου, λαξευμένου στὸν βράχο, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά (Τοῖχος 4) (εἰκ. 156, 159-160). Τὸ μέγιστο μῆκος τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά ἦταν 3.60 μ., ἐνῶ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο ἦταν 2.70 μ.

Τὸ χῶμα παρουσίαζε κατὰ τόπους χρωματικὲς διαφοροποιήσεις. Στὶς περιοχὲς μπροστὰ ἀπὸ τὶς δύο εὐθεῖες παρειὲς κονιάματος ἦταν πορτοκαλόχρωμο. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, τὸ κέντρο καὶ τὰ νοτιοανατολικά ἦταν ἀπὸ σκοτεινὸ καστανὸ ὠς καστανέρυθρο. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑφὴ καὶ τὴ σύσταση, ὅσο μεγάλωνε τὸ βάθος τὸ χῶμα ἦταν σὲ γενικὲς γραμμὲς καθαρότερο, χαλαρότερο ἀλλὰ μὲ περισσότερα χαλίκια καὶ λιθαράκια καὶ πιδὸ συμπαγὲς στὰ νοτιοανατολικά πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο. Ἐδῶ συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, ἢ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ὁποίων ἦταν μεταμινωικῶν χρόνων, κτενιωτά, ἐφυσλωμένα, ἕνα μελαμβαφεὲς κλασικῆς ἢ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ πλῆθος κεραμίδων, κάποιες μάλιστα μὲ κονίαμα. Βρέθηκαν ἐπίσης κάποια τμήματα μινωικῶν κωνικῶν κυπέλλων, ἕνα μικκύλο κυρτόπλευρο ἀπτιοειδὲς κωνικὸ ρυτό (K810) (εἰκ. 157), ἕνα ὄστρακο ἀπὸ μικρὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο (K450), ἕνα ὄστρακο ἀπὸ πρόχου (K647), ἕνα ὄστρακο ἀπὸ χύτρα (K739), ἕνα ὄστρακο ἀπὸ ἡθμό (K994) καὶ τρία ὄστρακα ἀπὸ πώματα (K1000 - 1002).

Στὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται πέντε ὄστρακα ἀμφο-

ρέα βυζαντινοῦ τύπου πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου β' μισοῦ 7ου-τέλη 9ου αἰ. (K1494, K1494α, K1496, K1497α καὶ K1497β) καθὼς καὶ δύο ὄστρακα ἐφυαλωμένων πινακίων λεπτεγγάρακτης κεραμικῆς α' μισοῦ καὶ β' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. ἀντίστοιχα (K1434 καὶ K1440).

Στὴν κεραμικὴ τῶν πρώιμων μεταβυζαντινῶν χρόνων ἀνήκουν ἓνα τμήμα ἡθμοῦ (K1611) καὶ ἓνα τμήμα χείλους πινακίου (K1613). Βρέθηκαν ἀκόμη τμήματα σώματος κορωνέικου πίθου μεταβυζαντινῶν χρόνων (K1623). Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς τμήμα χείλους γαβάθας μὲ ἐφυαλωμένη μονόχρωμη διακόσμηση (K1648), μεταβυζαντινῆς χρονολόγησης, τμήμα μικρῆς κανάτας μὲ ἐφύαλωση χωρὶς ἐπίχρυσμα, πιθανότατα μεταβυζαντινῶν χρόνων (K1661) (εἰκ. 158) καὶ τμήμα σώματος πινακίου (K1665), παράδειγμα ἀπὸ ἐπιτραπέζιο ἀγγεῖο 15ου-16ου αἰ. Στὴν κεραμικὴ μεσαιωνικῶν ἢ νεώτερων χρόνων συγκαταλέγονται δύο τμήματα σώματος κανατιῶν μὲ ἐφύαλωση δι' ἐπιχρυσματος (K1633 καὶ K1634). Στὴν κεραμικὴ μὲ ἐφύαλωση γραπτὴ μὲ χρῶμα συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα χείλους πινακίου (K1641) καὶ τμήμα χείλους κούπας μὲ ἐφύαλωση ἐγγάρακτη μὲ χρῶμα (K1646). Στὴν κεραμικὴ νεώτερων χρόνων 19ου-20οῦ αἰ. συγκαταλέγονται τμήμα λαβῆς στάμνας ἢ κανάτας (K1602), τρία τμήματα σώματος καὶ λαιμοῦ τριῶν διαφορετικῶν κανατιῶν ἢ στάμνας (K1626-K1628), τμήματα σώματος κανατιοῦ ποὺ φέρει ἐπιγραφή (K1625), καθὼς ἐπίσης καὶ τμήμα σώματος κανατιοῦ μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση 19ου-20οῦ αἰ. (K1631). Ἦλθαν στὸ φῶς ἀκόμη δύο συνανήκοντα τμήματα κανατιοῦ (K1655-1656), καθὼς ἐπίσης καὶ δύο τμήματα χείλους κούπας (K1659 καὶ K1660) μὲ μονόχρωμη ἐφύαλωση, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο χρονολογεῖται τὸ 17ο-20ὸ αἰ. Ἀνάμεσα στὴ νεώτερη κεραμικὴ σημειώνονται δύο τμηματικὰ σωζόμενα πινάκια (K1665 καὶ K1696), κυθηραϊκὲς ἀπομιμήσεις κεραμικῆς Grottaglie 19ου-α' μισοῦ 20οῦ αἰ. καὶ ἓνα ὄστρακο πινακίου ἀπὸ τὸ Grottaglie Ἀπουλίας (K1687).

Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ἓνα πήλινο στέλεχος ὠοειδοῦς διατομῆς καὶ ἓνα πήλινο κέρατο, μία χάλκινη κανδηλήθρα βυζαντινῆς ἐποχῆς (X221), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (X49-X151), ἓνα χάλκινο λεπτὸ δισκοειδὲς κομβίο, δύο πιθανῶς μινωικὰ ἐλάσματα ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα μὲ ἀγκιστροειδῆ ἀπόληξη, μία λίθινη ψηφίδα, ἓνα τμήμα σμίλης (Λ18), ἓνα τμήμα γυάλινου μικκύλου ἀγγείου μὲ κάθετη τοξοειδῆ λαβή, καὶ ἓνα ἄλλο τμήμα γυάλινου ἀγγείου, πάρα πολλὰ ὄστρεα, κυρίως κοχλίες καὶ πεταλίδες, ὅστὰ καὶ δόντι κάπρου, ἓνα τμήμα ὀψιανοῦ, ἔξι τμήματα κάρβουνου, καθὼς καὶ τμήματα κάποιας ἄλλης καμένης ὕλης. Τέλος βρέθηκαν ἓνα χάλκινο κουμπὶ τοῦ α' μισοῦ 19ου αἰ. (X192), τρία νομίσματα, δύο τούρκικοι παράδες, ἓνας τοῦ Μουσταφᾶ Γ' (1757-1774) (N61) καὶ ἓνας τοῦ Μαχμοῦτ Β' (1802-1839) (N76), καθὼς καὶ ἓνα νόμισμα ἀξίας πέντε λεπτῶν Γεωργίου Α' (N93) καὶ ἄρκετὰ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν συνεχίσθηκε στὰ βόρεια, βορειοδυτικὰ καὶ νοτιοδυτικὰ μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου, ἀλλὰ σταμάτησε σὲ τελικὸ βάθος 0.45 μ. Στὰ νοτιοανατολικά ὡστόσο ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος 0.72 μ. ἀποκαλύπτοντας τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Εικ. 159. Ἐνδρηο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δάπεδο δωματίου λαξευμένο στὸν βράχο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 160. Ἐνδρηο 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δωμάτιο λαξευμένο στὸν βράχο (λήψη ἀπὸ Νότο).

γ) Τμήμα νοτιοκεντρικά τῶν δύο ναῶν

Ἡ περιοχή ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ βρίσκεται στὸ κέντρο περίπου τοῦ Ἀνδῆρου 2, νότια καὶ νοτιοανατολικά τῆς γωνίας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Σχ. 4, εἰκ. 161). Περιλαμβάνει δηλαδή τὸ νότιο τμήμα τοῦ Καννάβου 3 καὶ τὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα τοῦ Καννάβου 9 καὶ βρίσκεται νοτιοανατολικά τῆς περιοχῆς τῶν βράχων μὲ τὶς διαταραγμένες ἐπιχώσεις, νοτιοδυτικά τῆς μεγάλης ΥΜ συγκέντρωσης καὶ δυτικά τῶν Τοίχων 3, 8-11 καὶ τῆς δεξαμενῆς, ποὺ θὰ συζητηθοῦν πιὸ κάτω.

Μορφολογικά ἡ περιοχή ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς περιοχῆς τῶν βράχων, δηλαδή καὶ ἐδῶ ὁ φυσικὸς βράχος συνεχίζει νὰ διαμορφώνει λοξὲς ἐπάλληλες βαθμίδες. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς περιοχῆς αὐτῆς (Ὑποκάνναβοι 4, 5, 9, 10 τοῦ Καννάβου 9), τὸ ὁποῖο γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο τῆς παρουσίας ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν, δηλαδή τῶν Τοίχων 6-7 καὶ ἄλλων διακριτικῶν στοιχείων, ἐξετάζεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πρὸς Ἀνατολὰς του περιοχῇ.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε πλήρως τὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἔφθασε σὲ μέγιστο βάθος 0.36 μ. Στὸν ἐξεταζόμενο χῶρο διακρίθηκαν καὶ ἀναλύονται ἐκτενέστερα τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἡ ΜΜ ἐπίχωση καὶ ἓνα διαταραγμένο στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ, μὲ ΥΜ καὶ μικτὴ ἐπίχωση.

Κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἐργασιῶν κρίθηκε ἀναγκαία ἡ διαίρεση καὶ τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ Καννάβου 9 σὲ ὑποκάνναβους πλευρᾶς 1 μ., ποὺ ὀνομάσθηκαν ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καὶ ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά Ὑποκάνναβοι 1 ὥς 10.

Εἰκ. 161. Ἀνδῆρο 2. Κάνναβοι 2-4, 8-10, πρὶν τὴν ἀνασκαφή. Δεξιὰ τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερὰ στὸ βάθος ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Στην εξέταση τοῦ στρώματος αὐτοῦ περιλαμβάνονται στοιχεῖα ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 3, δηλαδή νότια τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ τμήμα τοῦ Καννάβου 9 (εἰκ. 162-163).

Εἰκ. 162. Ἄνδρo 2.
Τμήμα νοτιοκεν-
τρικὰ τῶν δύο να-
ῶν. Κάνναβος 3.
Στρώμα 1 (λήψη
ἀπὸ Ἀνατολάς).

Εἰκ. 163. Ἄνδρo 2.
Τμήμα νοτιοκεν-
τρικὰ τῶν δύο να-
ῶν. Κάνναβος 3.
Στρώμα 1. Κάννα-
βοι 3 καὶ 9. Στρώ-
μα 1 (λήψη ἀπὸ
Νότο).

Είκ. 164. K1439. Ώστρακο πινακίου 12ου αἰ.

Είκ. 165. E39. Τμήμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου, πρόσθια ὄψη. ΥΜ Ι.

Πρὶν τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος παρατηρήθηκε ἐλαφρὰ κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, καθὼς καὶ λεπτὴ στρώση χαλικοῶν στὴν ἐπιφάνεια. Ὁ φυσικὸς βράχος ἦταν ὁρατὸς σὲ τρία σημεῖα τοῦ χώρου, ἓνα τελείως δυτικὰ καὶ δύο στὰ βορειοανατολικά. Τὸ στρῶμα ἀφαιρέθηκε μέχρι βάθους 0.13 μ. καὶ εὐδιάκριτη ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς διατάραξης. Τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανό, λεπτόκοκκο, χαλαρὸ στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου καὶ στὸν Κάνναβο 9 ἀκάθαρτο, ἐνῶ χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ μεγάλη περιεκτικότητά του σὲ μικροὺς λίθους. Στὸ στρῶμα ἐντοπίσθηκε καὶ σύγχρονο πεζούλι.

Ἡ κεραμικὴ περιλαμβάνει πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα καὶ τὸν Κάνναβο 9, ἡ πλειονότητα τῶν ὁποίων, 75.66%, ἦταν σαφῶς νεώτερα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τμήμα στελέχους (K1345) πιθανῶς ἐλληνιστικῶν χρόνων. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα μικρὸ ποσοστὸ μινωικῆς κεραμικῆς, ἓνα μικκύλο κωνικὸ-ὠοειδὲς ρυτό (K820), ἓνα τμήμα τροπιδωτοῦ κυπέλλου (K379), ἓνα τμήμα καδόσχημου πίθου (K479), ἓνα τμήμα πρόχου (K648), πέντε τμήματα χυτρῶν (K740-K744) καὶ ἓνα τμήμα κύλικας (K1302).

Στὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἀρχὲς 7ου αἰ. (K1358), ἓνα ὄστρακο ἐφυαλωμένου πινακίου μὲ γραπτὴ διακόσμηση πράσινου καὶ καστανοῦ χρώματος, 12ου αἰ. (K1429), ἓνα τμήμα ἐγχάρακτου πινακίου μὲ λεπτὴ ἀκίδα α' μισοῦ 12ου αἰ. (K1436), ἓνα ὄστρακο πινακίου ἀδρεγχάρακτης κεραμικῆς (K1439) (εἰκ. 164) καὶ ἓνα τμήμα λεκάνης μὲ ἐγχαράξεις (K1520).

Ἀπὸ τὰ μικροαντικείμενα ἀξιοσημεῖωτα εἶναι ἓνα τμήμα χάλκινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (E39) (εἰκ. 165), ἓνας χάλκινος φαλλός (X3) καὶ ἓνα τμήμα χάλκινης λεπίδας. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα πρωτοβυζαντινὸ θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι (Y36), ἓνα θραῦσμα φιαλιδίου (Y88), τὸ ὁποῖο συγκολλᾶται μὲ θραῦσμα ποῦ βρέθηκε στὴν Τομὴ 4 τοῦ Ἀνδῆρου 5, δύο θραύσματα σύγχρονων μπουκαλιῶν τοῦ 20οῦ αἰ. (Y90 καὶ

Υ91), καθώς επίσης και ένα θραύσμα μικροῦ ἀγγείου «Stone Ware» ἀπὸ συσκευασίας ποτοῦ τοῦ 20οῦ αἰ. ἀπὸ τὴς Κάτω Χῶρες (K1701), θραύσματα τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν καὶ στὴν Τομὴ 3 τοῦ Ἀνδῆρου 5 καὶ σὲ περισυλλογὴ ἀπὸ τὸ Ἀνδῆρο 7, ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ3), τμήματα ἀπὸ γυαλιὰ καὶ ἓνας χάλκινος κρίκος ὀρθογώνιας διατομῆς (Χ57).

Στὸ συγκεκριμένο στρώμα ἦλθαν στὸ φῶς νομίσματα διαφόρων χρονολογικῶν περιόδων (βυζαντινὴ ἕως σύγχρονη ἐποχὴ): Ἕνας φόλλις Ἡρακλείου (610-641) (N23), ἓνα νόμισμα ἀξίας δέκα λεπτῶν Γεωργίου Α', κοπῆς 1882 (N99), ἓνα εἰκοσάλεπτο Γεωργίου Α' κοπῆς 1894 (N103) καὶ ἓνα νόμισμα Παύλου Α' ἀξίας πενήντα λεπτῶν, κοπῆς τοῦ 1954 (N112).

Στὸ ἴδιο στρώμα ἦλθαν στὸ φῶς διάφορα ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων πέντε τμήματα τρίτων καὶ δύο πορφύρες, ὅστ' ἓνα τμήμα ὀψιανοῦ, τρία κομμάτια κάρβουνου, τμήματα καμένου ξύλου καὶ λίγα κομμάτια κονιάματος.

Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου, στοὺς ὑποκαννάβους 2 καὶ 3 τοῦ Καννάβου 9 ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 0.08-0.10 μ. ἡ ἀνώτερη σχετικὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια μεγάλων τμημάτων κονιάματος, ποὺ φαινόταν νὰ σχηματίζει ἓνα ὀριζόντιο ἐπίπεδο, πιθανὸν δάπεδο, ἀνάμεσα στὶς ἀνώμαλες ἀκμὲς τῶν βράχων ποὺ διακρίνονταν στὶς παρυφῆς τῶν κονιαμάτων. Πάνω σὲ αὐτὴ τὴ στρώση κονιάματος βρέθηκε ἓνα βυζαντινὸ νόμισμα, ἓνας φόλλις ἀδιάνγνωστου αὐτοκράτορα 388-392 μ.Χ. (N4). Ἡ στρώση αὐτὴ καλύπτοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐν μέρει ὑποκειμένης τῆς ΜΜ ἐπίχωσης, ποὺ θὰ συζητηεῖ, ἂν καὶ κατὰ πολὺ ὕστερότερή της, λειτούργησε προστατευτικὰ γιὰ μεταγενέστερες διαταράξεις.

Ἐπιπλέον μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ φυσικοῦ βράχου. Στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκε περισσότερον ἓνα προεξέχον τμήμα τοῦ βράχου, ἐνῶ τὰ ἀνατολικά τμήματά του ἀκολουθοῦν κάποια πορεία ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καὶ τῆς στρώσης τοῦ κονιάματος ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἀφαιρέθηκε ὡς τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ σὲ μέγιστο βάθος 0.51 μ. ἀδιατάρακτη, ὁμοιογενὴς ΜΜ ἐπίχωση, ποὺ βρισκόταν σὲ τριγωνικὴ κοιλότητα, ἡ ὁποία σχηματιζόταν μεταξὺ τριῶν ἀκμῶν καὶ μιᾶς βαθμίδας τοῦ βράχου (εἰκ. 166-168, 170-171).

Ἡ τριγωνικὴ κοιλότητα ἐκτεινόταν στὰ νότια τοῦ Καννάβου 3 καὶ τοὺς Ὑποκαννάβους 1, 2 καὶ 3 τοῦ Καννάβου 9. Σὲ σχέσιν μὲ τὴν περιοχὴ τῶν βράχων καὶ τὸ διαταραγμένο στρώμα ποὺ διαπιστώθηκε ἐκεῖ, ἡ ἐν λόγῳ ἐπίχωση βρισκόταν στὰ νοτιοανατολικά του καὶ διακρινόταν ἀπὸ αὐτὸ ἀπὸ μίαν ἀκμὴ τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸν Κάνναβο 3 καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Οἱ ἀκμὲς τῆς τριγωνικῆς κοιλότητος τοῦ βράχου διέκριναν σαφῶς τὰ ὅρια τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς σὲ σχέσιν μὲ

Είκ. 166. Άνδρηο 2.
Τμήμα νοτιοκεντρι-
κά τῶν δύο ναῶν.
Κάναβος 9. Στρώ-
μα 2. Περιοχή ΜΜ
ἐπίχωσης (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 167. Άνδρηο 2.
Τμήμα νοτιοκεντρι-
κά τῶν δύο ναῶν.
Κάναβος 9. Στρώ-
μα 2. Περιοχή ΜΜ
ἐπίχωσης (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

τὴν κατάσταση πρὸς Βορειοανατολὰς καὶ Νότο. Στὰ δυτικὰ ὑψωνόταν προεξέχον τμήμα τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ἡ ΜΜ ἐπίχωση βρισκόταν σὲ βάθος 0.15-0.51 μ. καὶ εἶχε πάχος 0.35 μ. περίπου. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ὑπογραμμίζουν τὴν ὁμοιογένεια τοῦ στρώματος, μὲ ποσοστὸ διατάραξης μόλις 4.65%. Τὸ χῶμα σὲ ὅλο τὸ πάχος τοῦ στρώματος ἦταν καστανὸ ἕως σκοτεινὸ καστανό, λεπτόκοκκο, μαλακό, ὑγρό, μὲ χαρακτηριστικὰ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ λίθους μικροῦ μεγέθους, κάποια μικρά, ἐρυθρὰ κυρίως βοτσα-

Εἰκ. 168. Ἄνδρηρο 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 3. Στῶμα 2. Περιοχή ΜΜ ἐπίχωσης. Ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Δεξιά ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ Νότο).

λάκια, καθὼς καὶ τρία μεγάλα βότσαλα στὰ βόρεια τῆς ἐπίχωσης. Ὁ μοναδικὸς μεσαίου μεγέθους λίθος, διαστ. $0.22 \times 0.22 \times 0.13$ μ., ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸ κατώτατο τμήμα τῆς ἐπίχωσης (Υποκάνναβος 2, Κάνναβος 9).

Ἡ κεραμικὴ, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα, εἶχε ἀπολύτως ὁμοιογενὴ ΜΜ χαρακτήρα. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ποὺ συλλέχθηκαν πολλὰ εἶχαν μελαμβαφεῖς ἐπίχρισμα καὶ ἄλλα ἦταν χαρακτηριστικὰ καμαραϊκά. Ὡς πρὸς τὰ σχήματα διακρίθηκαν πλῆθος κωνικῶν καὶ ἄλλων κυπέλλων, λοπάδες, πρόχοι, γεφυρόστομα ἀγγεῖα, πύραυνα, δίσκοι, διάφορα κλειστὰ ἀγγεῖα, καθὼς καὶ χονδροειδῆς χρηστικὴ κεραμικὴ. Σὲ βάθος 0.12-0.16 μ. παρατηρήθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τυπολογικὴ διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὴ συχνὴ ἐμφάνιση μεγάλων κυπέλλων χρηστικῆς κεραμικῆς καὶ ὀστράκων μὲ ἀνοιχτόχρωμο ἐπίχρισμα. Βρέθηκαν πέντε ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (Κ15-19), (εἰκ. 168-170), ἓνα τμήμα ΜΜ εὐθύπλευρου κυπέλλου (Κ160), ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (Κ202), δύο ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (Κ265-Κ266), τρία τμήματα τροπιδωτῶν κυπέλλων (Κ368-369 καὶ Κ387), ἓνα τμήμα κωνικῆς λεκάνης (Κ399), δύο ὄστρακα πινακίων (Κ429 καὶ Κ430), ἓνα τμήμα μικροῦ καδόσχημου πιθοειδοῦς ἀγγείου (Κ454), δύο τμήματα πρόχων (Κ565-567), ἓνα τμήμα μικκύλης πρόχου (Κ566) (εἰκ. 169), ἓνα τμήμα γεφυρόστομης πρόχου (Κ686), δύο τμήματα πυραύνων (Κ956 καὶ Κ978) καὶ ἓνα τμήμα μικκύλου τριποδικοῦ ἀγγείου (Κ1024). Στὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα μεσοβυζαντινῆς περιόδου 9ου αἰ. (Κ1501β) καὶ ἓνα ὄστρακο πινακίου, ἐγχάρακτο μὲ λεπτὴ ἀκίδα ἀ' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. (Κ1434).

Εἰκ. 169. Κ566. Τμήμα πρόχου ΜΜ II-ΥΜ IB.

Είκ. 170. *Ανδρηο 2.
Τμήμα νοτιοκεντρι-
κὰ τῶν δύο ναῶν.
Κάνναβος 3. Στρῶ-
μα 2. Περιοχὴ ΜΜ
ἐπίχωσης. *Αωτο
κωνικὸ κύπελο (λή-
ψη κάθετη).

Είκ. 171. *Ανδρηο 2.
Τμήμα νοτιοκεντρι-
κὰ τῶν δύο ναῶν.
Κάνναβος 3. Στρῶ-
μα 2. Περιοχὴ ΜΜ
ἐπίχωσης (λήψη
κάθετη).

Συλλέχθηκαν ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα: Ἕνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (Χ64), μία ἐλασμάτινη ταινία (Χ97), ἓνα τμήμα ποδιοῦ πήλινου εἰδωλίου βοοειδoῦς (Π44), τρία μεγάλα βότσαλα, μία σμίλη ἀπὸ ψαμμίτη (Λ20), μερικὰ τμήματα λευκοῦ κονιάματος, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα ἴσως προέρχεται ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν καὶ χαρακτηρι-
στικὰ τμήματα τῆς στρώσης λευκοῦ κονιάματος, ἀκέραια καὶ τμηματικὰ σωζόμενα ὄστρεα πορφύρας, καθὼς καὶ λίγα διάσπαρτα ὄστρεα διαφόρων εἰδῶν, λίγα διά-
σπαρτα μικρὰ τμήματα ὀστέων ζώων καὶ ἐλάχιστα κομματάκια κάρβουνου.

Μετά την αφαίρεση της επίχωσης αποκαλύφθηκε πλήρως η τριγωνική κοιλότητα του βράχου, μέσα στην οποία είχε διατηρηθεί αδιατάρακτη η ΜΜ επίχωση. Δύο κυρίως παράγοντες συνέβαλαν στην εξασφάλιση της ομοιογένειας και του αδιατάρακτου της επίχωσης. Κατ' αρχήν η μορφολογία του φυσικού βράχου, ο οποίος στον χώρο νότια του ναού της Παναγίας διαμορφωνόταν σε λοξές επάλληλες βαθμίδες, με την όμαλη επιφάνεια που σχηματίζουν τριγωνικές κοιλότητες, ίκανού βάθους ως και 0.40 μ. Στις κοιλότητες αυτές ήταν δυνατή η απομόνωση νησίδων χώματος από περιβάλλουσες επιχώσεις, παρά τη γενική αναμόχλευση που παρατηρήθηκε στον υπόλοιπο χώρο του πλατώματος νότια των δύο εκκλησιών. Επιπλέον όμως στον συγκεκριμένο χώρο καθοριστική ήταν η παρουσία μιας στρώσης λευκού κονιάματος, ίσως δαπέδου, που αν και ήταν πιθανότατα υστερότερη της επίχωσης, λειτούργησε προστατευτικά για τα υποκείμενα στρώματα από μεταγενέστερες διαταράξεις.

δ) Ἀπομακρυσμένο τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν

Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος στον χώρο νότια της τριγωνικής κοιλότητας όπου βρέθηκε η ΜΜ επίχωση και στους Ὑποκαννάβους 6, 7 και 8 του Καννάβου 9 παρατηρήθηκαν τὰ ἀκόλουθα:

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Με την εξαίρεση της κοιλότητας που περιέκλεισε τη ΜΜ επίχωση, η εικόνα διατάραξης του επιφανειακού στρώματος συνεχίστηκε και σε μεγαλύτερο βάθος. Το χώμα ήταν καστανοκόκκινο, σκληρό, αμώδες πρὸς τὰ δυτικά και στον υποκάνναβο 6, όπου αποκαλύφθηκε πλήρως ο φυσικός βράχος. Χαρακτηριστικό ήταν ότι το χώμα περιέκλειε διάσπαρτες, χαλαρά κείμενες, αμορφες μάζες λευκού κονιάματος με προσμίξεις, που ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό, αλλά και μάζες καθαρότερου λευκού κονιάματος που έφεραν επίπεδη επιφάνεια.

Η κεραμική του στρώματος αυτού ήταν βασικά μινωική, όπως ένα τμήμα πινακίου (Κ431) και ένα τμήμα μικρού καδόσχημου πίθου (Κ481), αλλά με σημαντικό ποσοστό διατάραξης, της τάξης του 42.43% και περιλάμβανε πλήθος κεραμίδων, πολλά νεώτερα ὄστρακα και κάποια έφυαλωμένα, ανάμεσα στα οποία και ένα τμήμα λύχνου τοπικής παραγωγής β' μισού του 7ου/άρχες του 8ου αἰ. (Κ1588).

Τὰ εὑρήματα ήταν λιγοστά, ανάμεσα στα οποία ένας πήλινος αναθηματικός φαλλός (Π22), ένα χάλκινο καρφί, μία ψηφος από μαύρο στεατίτη (Λ25), μία τετράγωνη γυάλινη ψηφίδα (Υ111) και ένα τεμάχιο γυαλιού μέσα από το ὄστρακο βάσης νεώτερου ἀμπορέα. Ἀνάμεσα στα ὄστρεα που συλλέχθηκαν σημειώνεται ένα ὄστρεο του είδους *Charonia tritonis* var. *Lamarck*, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σπάτουλα.

Ἦλθαν επίσης στὸ φῶς μικρὰ τμήματα ὀστέων ζώων, καθὼς καὶ χαρακτηρι-

στικά κομμάτια κονιάματος με προσμίξεις και άλλα περισσότερο καθαρού, καθώς και ένας σιδερένιος κρίκος για την ανάρτηση γυάλινης βυζαντινής κανδήλας (Σ1) και ένα έντονα διαβρωμένο επίμηκες σιδερένιο τέχνηργο (Σ20). Το πάχος του στρώματος που αφαιρέθηκε ήταν 0.25 μ. περίπου και με την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκε πλήρως ο φυσικός βράχος στα δυτικά και νότια του χώρου.

Άμέσως νότια της άκμης του φυσικού βράχου, που αποτελούσε το νότιο όριο της κοιλότητας και απέδωσε τη ΜΜ επίχωση, ο βράχος διαμόρφωνε δύο επίσης λοξές τριγωνικές κοιλότητες, που παρουσίασαν τα ακόλουθα στοιχεία.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

Η μεγαλύτερη κοιλότητα προς τα νοτιοανατολικά είχε μέγιστο βάθος 1.41 μ. και από αυτήν αφαιρέθηκε επίχωση πάχους περίπου 0.10-0.15 μ. Η επίχωση αυτή είχε όμοιογενή αδιατάρακτο ΥΜ χαρακτήρα, με ποσοστό διατάραξης μόλις 5.55%.

Το χώμα ήταν καστανό, λεπτόκοκκο και με πολλούς μικρούς λίθους. Τα όστρακα ήταν λιγοστά, λόγω του μικρού πάχους της επίχωσης, μικρού μεγέθους και σαφώς μινωικού, μάλιστα ΥΜ χαρακτήρα, χωρίς μεταγενέστερες διεισδύσεις. Διακρίθηκαν κυρίως τμήματα άωτων κωνικών κυπέλλων. Το μόνο εύρημα ήταν ένας κοχλίας.

Όπως για τη ΜΜ επίχωση το ίδιο και για τη μικρότερη αυτή ΥΜ επίχωση οι σημαντικοί παράγοντες που εξασφάλισαν την έλλειψη διατάραξης ήταν η μορφολογία του βράχου και η παρουσία κονιάματος στο άμέσως ανώτερο στρώμα.

Η επίχωση αυτή βρισκόταν σε ένα τριγωνικό χώρο μεταξύ άκμών του φυσικού βράχου, νότια της ΜΜ επίχωσης και δυτικά της πρώτης ΥΜ, με μέγιστο βάθος 0.21 μ. και πάχος 0.10-0.15 μ.

Και εδώ το χώμα ήταν καστανό, λεπτόκοκκο και με άφθονους λίθους. Η κεραμική ήταν και πάλι σχεδόν αμιγώς μινωική, με μικρή διατάραξη της τάξης του 8.95%. Τα εύρηματα ήταν ελάχιστα, εκ των οποίων μία ψήφος από άχάτη λευκού χρώματος (Λ24), τρία όστα και δύο όστρεα. Έδώ, ακριβώς λόγω έλλειψης παρουσίας κονιάματος και με δεδομένο ότι η κοιλότητα ήταν πολύ ρηχή, δεν αποφεύχθηκε η διατάραξη. Μετά την αφαίρεση και των δύο αυτών επιχώσεων αποκαλύφθηκε πλήρως ο φυσικός βράχος σε όλη την έκταση του νοτιοδυτικού τμήματος αυτής της περιοχής.

ε) Τμήμα άμέσως νότια και νοτιοανατολικά των δύο ναών

Η περιοχή που εξετάζεται βρίσκεται νοτιοανατολικά και κεντρικά της ανασκαμμένης έκτασης του Ανδρήρου 2 και περιλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα του Καννάβου 3 (από Νότο προς Βορρά: 2.75 μ. × ανατολικά προς δυτικά: 1.50 μ.) και το νότιο τμήμα του Καννάβου 4 (από Νότο προς Βορρά: 2.75 μ. × δυτικά προς ανατολικά: 3 μ.) (εἰκ. 172-175).

Είκ. 172. Άνδηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών Κάνναβοι 3, 4 καί 9. Άριστερά διακρίνεται ή ΝΔ γωνία τής Παναγίας καί ό Άγιος Γεώργιος (λήψη από Δυσμάς).

Είκ. 173. Άνδηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 2. Τοίχος 3 στη ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Άγίου Γεωργίου (λήψη από νοτιοδυμάς).

Στήν περιοχή αὐτή, ή όποία βρίσκεται βόρεια τών Τοίχων 6, 7, 9, 11 καί 10 άνευρέθησαν ένας πίθος κατά χώραν, οί Τοίχοι 3, 5 καί 8. Ό χώρος αὐτός βρίσκεται άμέσως άνατολικά τής περιοχῆς τών βράχων, άπό τήν όποία τόν διακρίνουν άκμές καί έξάρματα τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ό φυσικός βράχος συνιστᾶ όριο καί γιά τίς πρὸς τὰ νοτιοδυτικά κείμενες ΜΜ καί διαταραγμένες έπιχώσεις.

Όσον άφορᾷ τή μορφολογία τοῦ βράχου, άν καί άμέσως άνατολικά τής περιοχῆς τών βράχων, δέν σχηματίζονται έπάλληλες λοξές βαθμίδες, άλλα ό βράχος διαμορφώνει έντονες άκμές καί «γλῶσσες», με κλίση άπό βορειοδυτικά πρὸς

Εικ. 174. Άνδηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Τοῖχος 3 στῆ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυσμᾶς).

Εικ. 175. Άνδηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Τοῖχος 3 στῆ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυσμᾶς).

νοτιοανατολικά καὶ μεταξύ αὐτῶν βαθιὲς σχισμές. Πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς παρατηρήθηκαν ἐπιφανειακὰ στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου δύο ἐξάρματα τοῦ βράχου, ποὺ μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν διαπιστώθηκε ὅτι ἀποτελοῦσαν τὶς κορυφὲς ἀκμῶν του, ὅπως καὶ ἐλαφρὰ κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ βόρεια - βορειοδυτικὰ πρὸς νότια - νοτιοδυτικά. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ὁ βράχος δὲν εἶχε ἔντονα ἀνώμαλη ἐπιφάνεια καὶ βρισκόταν σὲ μεγαλύτερο βάθος. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίαι τελείωσαν μὲ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου σὲ μέγιστο βάθος 1.92 μ. στὸ δυτικὸ καὶ 3 μ. στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου.

Στὸν ἐξεταζόμενο χώρο διακρίθηκαν καὶ ἀναλύονται ἐκτενέστερα: 1) Στρώμα 1: ἐπιφανειακό, διαταραγμένο: 75% νεώτερη διατάραξη. 2) Στρώμα 2: μὲ ἀρκετὰ βυζαντινὰ στοιχεῖα καὶ μάλιστα χρονολόγησης 12ου-13ου αἰώνα ἃν καὶ ἡ ποσότητα τῆς μινωικῆς κεραμικῆς παραμένει σὲ μεγάλο ποσοστὸ μινωικῶν (74%). 3) Στρώμα 3: ἄμιγξες μινωικὸ στρώμα μὲ ποσοστὸ μεταμινωικῆς διατάραξης 0.013%.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Πρὶν ἀκόμη τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος συλλέχθηκαν ἐντελῶς ἐπιφανειακὰ ἀπὸ τὸν χώρο αὐτό, εἰδικότερα ἀπὸ τὸ βορειότερο τμήμα μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἓνα τμήμα ἀργυροῦ φωτοστέφανου (Αργ1) τοῦ 19ου αἰ., πέντε ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ21-Χ22, Χ58, Χ63 καὶ Χ76), ἓνα ἐργαλεῖο μὲ στελεό (Χ149) καὶ ἓνα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, νεωτερικῶν χρόνων (Ν119).

Στὸ ἐπιφανειακὸ αὐτὸ στρώμα τὸ ὁποῖο ἐντοπίσθηκε 3 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Καννάβου 4, ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε ἦταν 0.10 μ. περίπου καὶ τὸ χῶμα ἦταν κιτρινωπὸ ὡς ἀνοικτὸ καστανό, ἰδιαίτερα λεπτόκοκκο καὶ πάρα πολὺ χαλαρὸ στὰ ἀνατολικά. Στὸ στρώμα ἐμφανίσθηκε μεγάλη ποσότητα κονιαμάτων μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τοιχογραφίες χριστιανικῶν χρόνων, ἐνῶ τὰ ὄστρακα ποὺ ἀνευρέθησαν ἀφοροῦν σὲ 75% μεταμινωικὴ διατάραξη ἀπὸ ἀνάμεικτη κεραμική.

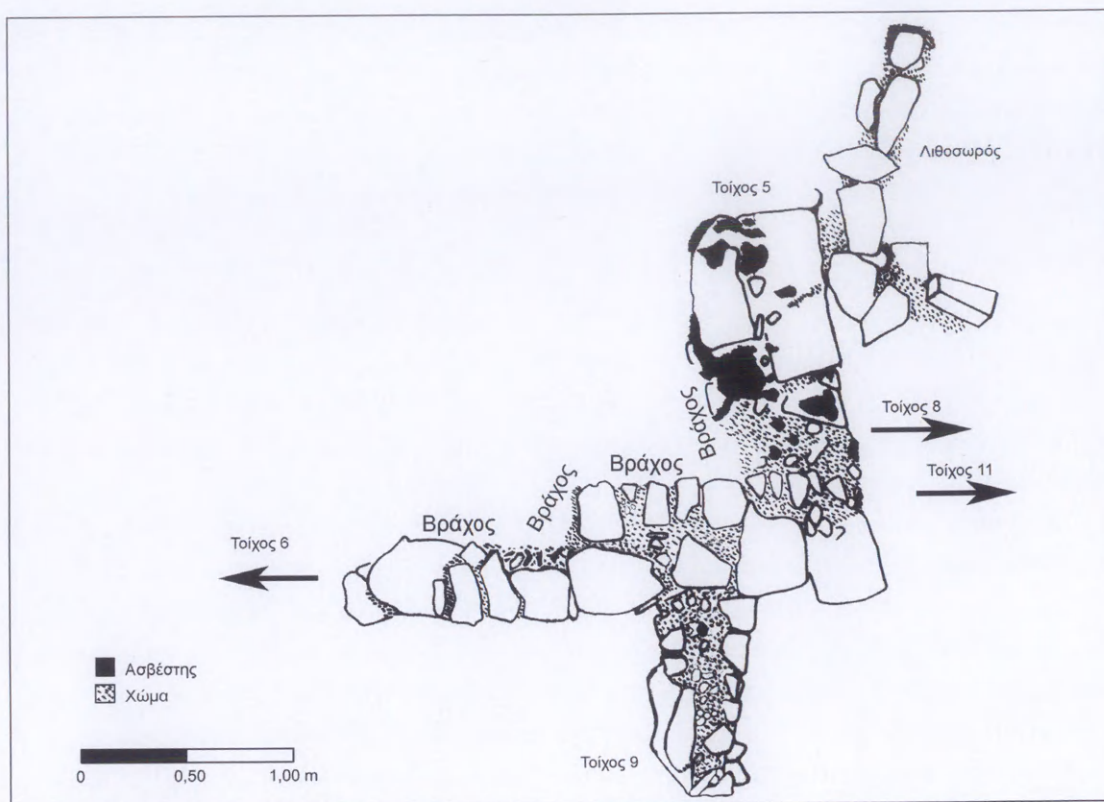
Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν ἐλάχιστα, ἓνα τμήμα μεγάλου ὠοειδοῦς λίθου μὲ διαμπερὴ ὁπὴ στὴ μία ἄκρῃ καὶ μία λίθινη ψηφίδα.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐντοπίσθηκε στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Καννάβου 4 καὶ ὑπόκειται τοῦ ἐπιφανειακοῦ Στρώματος 1. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Καννάβου 4 βρίσκεται ὁ Τοῖχος 5 ἐνῶ βορειοδυτικὰ ὁ Τοῖχος 3, οἱ ὁποῖοι ἐνῶ εἶναι ὕστερης χρονολόγησης βρίσκονται σὲ στρώμα ὅπου ὑπάρχει μεγάλη ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται κατὰ μεγαλύτερο ποσοστὸ στὴ δυτικὴ πλευρὰ (Στρώμα 3). Σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα παρατηρεῖται ἡ συγκέντρωση ὀστράκων 12ου/13ου/14ου αἰ., κυρίως μὲ μικρότερα ποσοστὰ 7ου, 9ου, 10ου αἰ. καὶ 15ου/16ου αἰ. Σημαντικώτατο εὖρημα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ συγκεκριμένου στρώματος ἀποτελεῖ ἓνα χρυσοβούλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ 1081-1118 (ΣΦΡ2), τὸ ὁποῖο ἦλθε στὸ φῶς μαζὶ μὲ πολλὰ ὄστρακα κεραμικῆς τοῦ 12ου αἰ.

Στὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ τοῦ 12ου αἰώνα τοῦ συγκεκριμένου στρώματος τὸ ποσοστὸ τῆς ὁποίας ἀνέρχεται σὲ 26% ἐναντι τῶν μινωικῶν ὀστράκων, ἀναγνωρίσθηκε ἓνα τμήμα λεκανίδας (Κ1518), ἓνα ὄστρακο λεκάνης (Κ1519), ἓνα τμήμα βαθιᾶς λεκανίδας (Κ1520α), ἓνα ὄστρακο πινακίου/κούπας (Κ1521), ἓνα ὄστρακο βαθιοῦ πιάτου/κούπας (Κ1522), ἓνα ὄστρακο μικρῆς κούπας (Κ1522α), ἓνα ἀπότμημα μαγειρικοῦ σκεύους 11ου/12ου αἰ. (Κ1560), πέντε τμήματα πινακίων (Κ1524, Κ1525, Κ1526, πιθανῶς συνανῆκον μὲ τὸ Κ1545, Κ1527), ἓνα τμήμα πινακίου ἀδρεγχάρακτης κεραμικῆς τέλους 12ου/ἀρχῆς 3ου αἰ. (Κ1441), ἓνα τμήμα ἐφυσωμένου πινακίου μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο 12ου-13ου

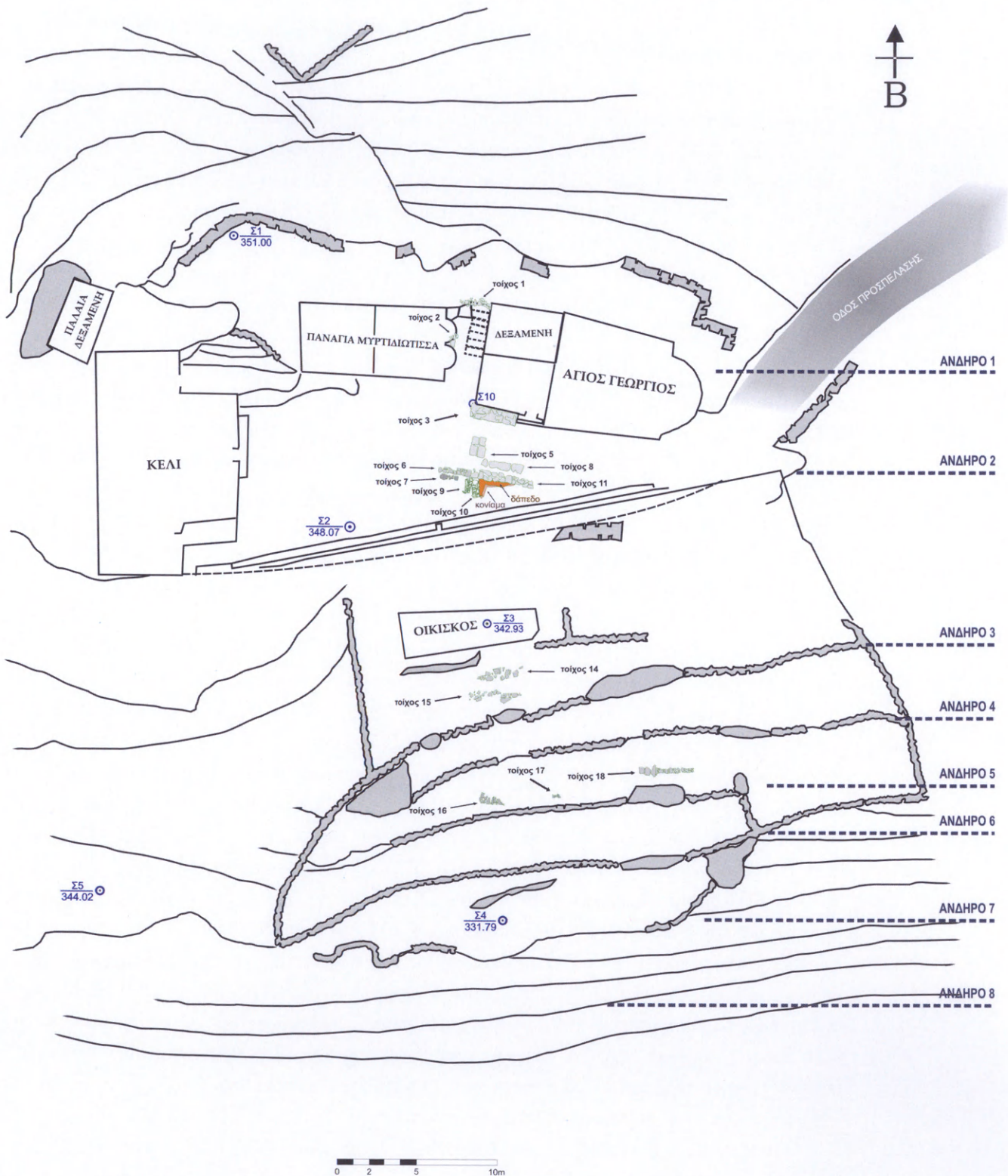

Σχ. 8. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Άνδηρο 2. Κάτοψη Τοίχων 5 και 9. Θέση Τοίχων 6, 8 και 11.

αί. (K1453), ένα ὄστρακο πινακίου τέλη 12ου-ἀρχὲς 13ου αἰ. (K1444), τρία τμήματα μονόχρωμων ἐφυσωμένων πινακίων τέλη 12ου αἰ. (K1445, K1451- K1452), 25 συνανήκοντα ὄστρακα ἀμφορέα μέσων 12ου αἰ. - ἀρχὲς 13ου αἰ. τύπου Hayes 61 (K1503), τρία συνανήκοντα ὄστρακα ἀμφορέα τύπου Hayes 61 μέσων 12ου - ἀρχὲς 13ου αἰ. (K1504), ένα ἀκόμα ὄστρακο ἀμφορέα ἴδιου τύπου μέσων 12ου ἀρχὲς 13ου αἰ. (K1505), τρία ἄλλα συνανήκοντα ὄστρακα ἴδιου τύπου ἀμφορέα μέσων 12ου ἀρχὲς 13ου αἰ. (K1507) καὶ πέντε τμήματα ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων (K1538-K1542). Στὸ ἴδιο στρώμα ἦλθαν στὸ φῶς δύο τμήματα ἀνοικτῶν ἀγγείων 10ου/πρώιμου 11ου αἰ. (K1422 καὶ K1422α), ένα τμήμα κανάτας 10ου αἰ. (K1423), ένα ὄστρακο πινακίου ἐφυσωμένης κεραμικῆς γραπτῆς διὰ χρίσματος τέλη 13ου/14ου αἰ. (K1427), καὶ ένα ὄστρακο ἀπὸ λαγήνι 13ου-14ου αἰ. (K1512), ένα ἀποσπασματικὸ βενετσιάνικο πινάκιο ὕστερου 15ου αἰ. - μισοῦ 16ου αἰ. (K1675) καὶ ένα τμήμα πινακίου ἀπὸ τὸ Grottaglie Ἀπουλίας 19ου - ἀρχῶν 20οῦ αἰ. (K1685).

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνασκαμμένου τμήματος παρουσίασε τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: Πρὸς τὰ δυτικά, στὸ ὄριο μὲ τὴν περιοχὴ τῶν βράχων ἦλθε στὸ φῶς σειρὰ χαλαρὰ κειμένων λίθων, καθὼς καὶ μεγάλες μάζες λευκωποῦ ἀκάθαρτου κονιάματος, ἐνῶ πρὸς τὰ νότια - νοτιοδυτικὰ ἀποκαλύφθηκαν βαθμηδὸν τμήματα τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἀμέσως νοτιοανατολικά ἡ παρεῖα τοῦ τοῖχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότο (Τοῖχος 5) (Σχ. 8). Ὁ τοῖχος

Σχ. 9. "Αγιος Γεώργιος" στο Βουνό Κυθήρων. Συνολικό σχέδιο αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

αυτός, ή παρουσία του οποίου είχε επισημανθεί ήδη κατά την δοκιμαστική τομή του 1992, ήταν ύστερος χρονολογικά αν και οι ομάδες κεραμικής που σχετίζονται με αυτόν περιέχουν μεγάλη ποσότητα μινωικών οστράκων. Είναι κατασκευασμένος από λίθους και κεράμους ενώ ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί χώμα και ασβεστοκονίαμα και είναι θεμελιωμένος στον φυσικό βράχο. Προς τα ανατολικά αποκαλύφθηκε λιθοσωρός με κατεύθυνση νότια - νοτιοδυτικά προς βόρεια - βορειοανατολικά, του οποίου διακρίθηκαν έντελως επιφανειακά χαλαροί λίθοι, αλλά και αρκετά τμήματα κεραμίδων, καθώς και μεγαλύτεροι λίθοι χαμηλότερα, με κατεύθυνση περίπου από Βορρά προς Νότο.

Στα βόρεια της διερευνηθείσας έκτασης ήλθε στο φως ένας ακόμα τοίχος κατά μήκος της παρειάς του νότιου τοίχου του ναού του Αγίου Γεωργίου και από τη νοτιοδυτική γωνία του ναού ως την κλίμακα εισόδου (Τοίχος 3) (είκ. 173-175). Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αυτός ξεκινούσε από τη νοτιοδυτική γωνία του ναού και εκτεινόταν παράλληλα με τον νότιο τοίχο, ως το σημείο που ξεκινούσε ή σύγχρονη βαθμιδωτή είσοδος στον ναό. Επρόκειτο για ισχυρό τοίχο από μεγάλους άργους λίθους, μεταξύ των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί συνδετικό κονίαμα, παρόμοιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στον Τοίχο 5 και είχε μέγιστο μήκος 2.80 μ. και μέσο πάχος 0.80 μ. (Σχ. 8 και 9). Πρόκειται και εδώ για ύστερο τοίχο θεμελιωμένο ωστόσο σε φυσικό βράχο, αλλά μέσα σε μινωικό περιβάλλον, αφού βρέθηκε σε επίχωση 42% περίπου από κεραμική 12ου-13ου αι. Στο κάτω άκρο της παρειάς του νότιου τοίχου του ναού του Αγ. Γεωργίου σε απόσταση 1.70 ως 1.90 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του ναού και ανατολικά βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτού πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε ο μεταγενέστερος τοίχος του ναού σε βάθος 1.08 μ. Τόσο ο Τοίχος 3 όσο και ο Τοίχος 5 φάνηκαν μετά την εξ ολοκλήρου αφαίρεση της επίχωσης, ότι ήταν θεμελιωμένοι στον φυσικό βράχο.

Η συνολική εικόνα του στρώματος διαφοροποιούσε το τμήμα αυτό από το δυτικό, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, παρουσίαζε ομοιογενή μινωικό χαρακτήρα ήδη από το επιφανειακό στρώμα. Βέβαια γίνεται αντιληπτό ότι στο σημείο επαφής των δύο τμημάτων ή εικόνα δεν ήταν απόλυτα καθαρή. Χονδρικά πάντως το ανατολικό αυτό τμήμα ξεκινούσε περίπου 1.15 μ. από το δυτικό όριο του Καννάβου 4, δηλαδή αμέσως ανατολικά του λιθοσωρού που προαναφέρθηκε.

Στο κέντρο περίπου του εν λόγω τμήματος ήλθε στο φως και αφαιρέθηκε από βάθος 0.34 ως βάθος 1.20 μ. ένας πίθος 11ου/12ου αι. (Κ1535α), που βρισκόταν στη θέση του. Το στόμιο του πίθου κάλυπτε επίπεδη ακανόνιστου σχήματος σχιστολιθική πλάκα, που βρισκόταν επίσης στη θέση της (είκ. 176-177). Στον πυθμένα του υπήρχε ικανή ποσότητα λεπτόκοκκου, διηθημένου, καστανού, ξηρού και μαλακού χώματος και ένα μοναδικό λεπτότατο όστρεο.

Ο πίθος έχει ύψος 0.86, μέγ. διάμ. 0.75, διάμ. βάσης 0.30 και διάμ. χείλ. έξωτ. 0.46 και έσωτερ. 0.32 μ. (είκ. 178-188). Το στόμιό του είναι διακοσμημένο με έντυπη διακόσμηση ήμικυκλίων και εγχάρακτη διπλή κυματοειδή γραμμή (είκ. 179). Χαρακτηριστικό είναι ότι 0.15 μ. κάτω από το χείλος, στο ύψος του ώμου, στο νότιο τοί-

Εικ. 176. Ἐνδηρο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανατο-
λικά τῶν δύο ναῶν.
Στρώμα 2. Κάννα-
βος 4. Βυζαντινὸς
πίθος κατὰ χώραν
(λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 177. Ἐνδηρο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανατο-
λικά τῶν δύο ναῶν.
Στρώμα 2. Κάννα-
βος 4. Βυζαντινὸς
πίθος κατὰ χώραν
(λήψη ἀπὸ Ἀνατο-
λάς).

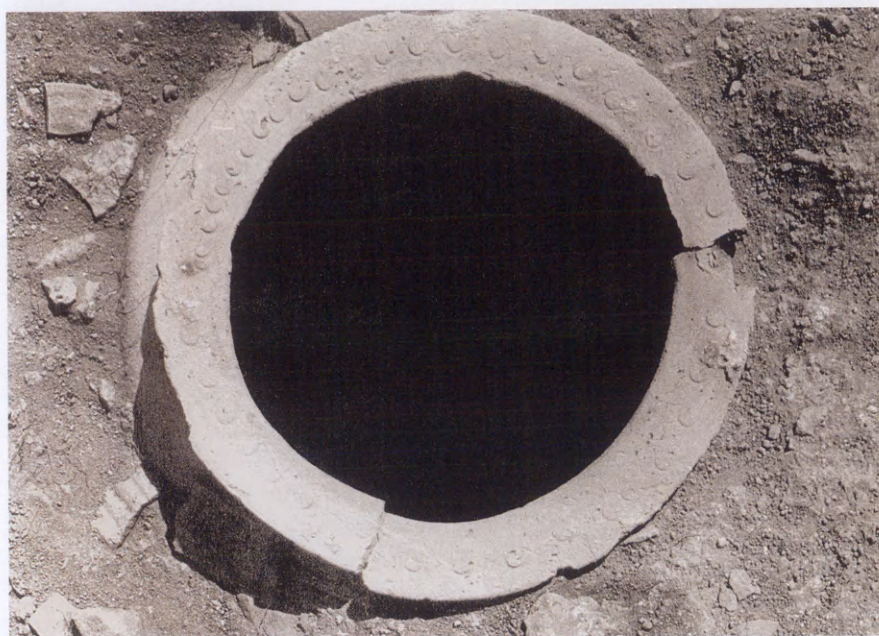
χωμα τοῦ πίθου καὶ αὐτὸ ποὺ ἔβλεπε τὴν θάλασσα, ὅπως ἦταν τοποθετημένος στὴν γῆ, ὑπῆρχε ἀκιδιογράφημα ποὺ ἀπέδιδε πλοῖο (εἰκ. 187-188).

Στὸ βόρειο τοίχωμα τοῦ πίθου, κατὰ μῆκος μιᾶς ρωγμῆς, ὑπῆρχαν ὀκτὼ ὀπές διατεταγμένες ἀνὰ δύο, προφανῶς γιὰ τὴν προσάρτηση μολύβδινων συνδέσμων, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν βρέθηκαν ἴχνη. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ σκεῦος εἶχε κάποια στιγμή ἐπισκευασθεῖ καὶ ὅτι προφανῶς μετὰ τὴ φθορά του δὲν μπορούσε νὰ

Είκ. 178. Ἄνδρηο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανα-
τολικά τῶν δύο
ναῶν. Στρώμα 2.
Κάβναβος 4. Βυζαν-
τινὸς πίθος κατὰ
χώραν (λήψη ἀπὸ
Νότο).

Είκ. 179. Ἄνδρηο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανα-
τολικά τῶν δύο
ναῶν. Στρώμα 2.
Κάβναβος 4. Βυζαν-
τινὸς πίθος κατὰ
χώραν, στόμιο (λή-
ψη ἀπὸ νοτιοανα-
τολάς).

χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ συγκράτηση περιεχομένου σὲ ὑγρὴ μορφή. Ὅτι ὁ πίθος βρι-
σκόταν κατὰ χώραν ἐπιβεβαίωσε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι γύρω του καὶ ἰδιαίτερα κοντὰ
στὴν βάση ὑπῆρχε πρόχειρη κτιστὴ κατασκευὴ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, ποὺ χρησίμευε
στὴ στήριξή του σὲ αὐτὴ τὴ θέση. Χαρακτηριστικὴ ἦταν σχετικὰ ἡ παρουσία τῆς
βάσης ἑνὸς μεγάλου ἀγγείου, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς σφήνα στὴ βάση τοῦ πίθου.

Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου, λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ

Εἰκ. 180. Ἄνδρηρο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανα-
τολικά τῶν δύο να-
ῶν. Στρώμα 2. Κάν-
ναβος 4. Βυζαντινὸς
πίθος κατὰ χώραν
(λήψη κάθετη).

Εἰκ. 181. Ἄνδρηρο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανατο-
λικά τῶν δύο ναῶν.
Στρώμα 2. Κάννα-
βος 4. Βυζαντινὸς
πίθος κατὰ χώραν
(λήψη ἀπὸ Νότο).

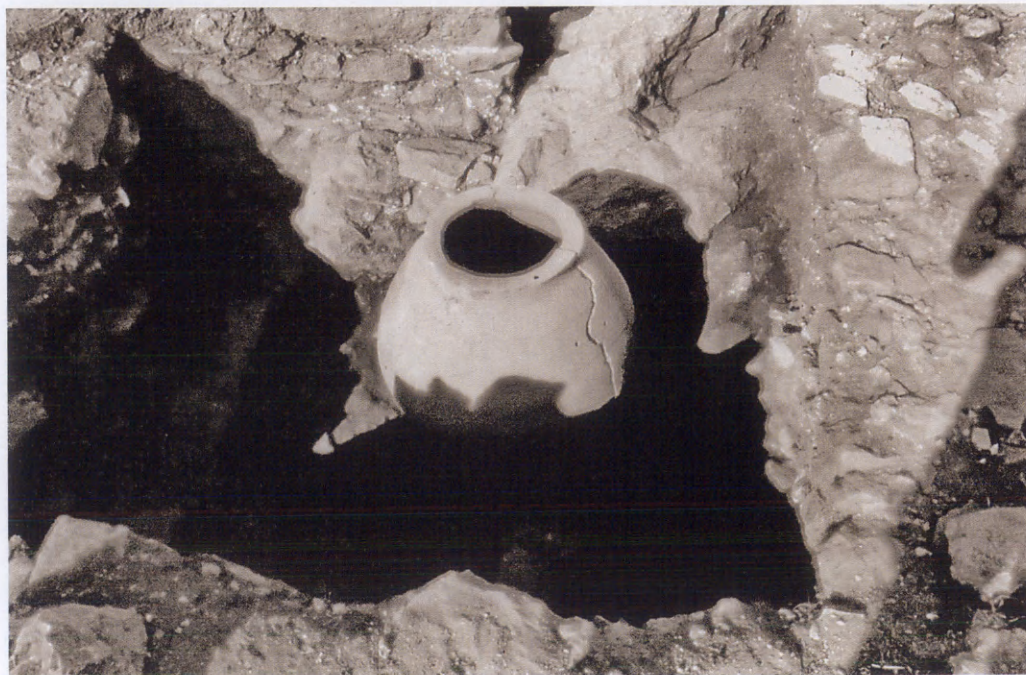
ἐδάφους, ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετοὶ πλακοειδεῖς λίθοι, ποὺ πιθανὸν συνιστοῦσαν δάπεδο, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀποκαλύφθηκαν σαφὴ κατάλοιπα πυρᾶς. Τὸ χῶμα ἦταν καστανότεφρο, σκληρὸ καὶ ξηρὸ καὶ περιεῖχε καμένα ὄστρακα καὶ ὀστά. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ συνεχίσθηκε μέχρι βάθους 0.54 μ.

Βόρεια τοῦ πίθου τὸ χῶμα ἦταν καστανό, σκληρὸ καὶ ξηρό, μὲ ἀρκετὰ λιθάρια καὶ ἀξιοσημεῖωτη, ἰδιαίτερα στὰ βορειοανατολικά, παρουσία μινωικῶν ὀστράκων, ποὺ ἔδειχναν ὅτι προφανῶς εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ΥΜ ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ τμήματος. Νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ πίθου ὑπῆρχε ἡ μεγαλύτερη διατάραιξη, μὲ πλειοψηφία τῶν νεώτερων στοιχείων. Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ πίθου καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς ἦλθε στὸ φῶς ἀπὸ βάθους 1.23 μ. περίπου χαμηλὸ

Είκ. 182. Ἄνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).

Είκ. 183. Ἄνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).

Εἰκ. 184. Ἄνδρη 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4 καὶ 10. Βυζαντινὸς πῖθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

Είκ. 185. Ἄνδρηο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανα-
τολικά τῶν δύο
ναῶν. Στρώμα 2.
Κάνναβος 4. Βυ-
ζαντινὸς πίθος κα-
τὰ χώραν (λήψη
ἀπὸ Νότο).

Είκ. 186. Ἄνδρηο 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανα-
τολικά τῶν δύο
ναῶν. Στρώμα 2.
Κάνναβος 4. Βυ-
ζαντινὸς πίθος κα-
τὰ χώραν (λήψη
ἀπὸ νοτιοδυμάς).

τοιχίῳ, ποὺ ὀνομάσθηκε Τοῖχος 8 (Σχ. 9, σ. 211). Ὁ Τοῖχος 8 ἦταν κτιστὸς μὲ πλακοειδεῖς λίθους καὶ σωζόταν μέχρις ὕψους πέντε δόμων, ἂν καὶ σὲ κακὴ κατά-
σταση διότι πιθανῶς καταστράφηκε ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ στρώμα. Τὸ μινωικὸ στρώμα
εἶχε νεώτερη διατάραξη 15.90% κυρίως ἀπὸ κεραμικὴ 12ου-14ου αἰ. Βόρεια τοῦ πίθου,
ἀπὸ βάθος 1.10 μ. περίπου, ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ ποὺ ἀνευρέθηκε στὸ Στρώμα 2 ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα τμήμα
μικκύλου εὐθέος ὠοειδοῦς ρυτοῦ (K839), ἓνα τμήμα μικκύλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου-ρυτοῦ
(K860), ἀπὸ ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K32), ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου ΜΜ

Είκ. 187. Άνδηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινός πίθος κατά χώραν. Έγχάρρακτη διακόσμηση πλοίου στο τοίχωμά του (λήψη από Νότο).

Είκ. 188. Άνδηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινός πίθος κατά χώραν.

κυπέλλου (K162), ένα τμήμα εϋθύπλευρου κυπέλλου ΥΜ Ι παράδοσης (K205), ένα τμήμα ήμισφαιρικού κυπέλλου (K267), ένα τμήμα τροπιδωτοϋ κυπέλλου (K377), ένα τμήμα κυρτόπλευρης λεκάνης με συνανήκοντα συγκολλώμενα ὄστρακα από τὸ Άνδηρο 4 (K402), ένα τμήμα μικκύλου εϋρύστομου πιθοειδοϋς άγγείου (K455), ένα τμήμα πιθοειδοϋς άγγείου (K522), δύο τμήματα πρόχων (K625 καί K628), ένα τμήμα γεφυρόστομης πρόχου (K689), δύο τμήματα χυτῶν (K748 καί K749), ένα άποσπασματικό πύραυνο (K981), ένα ὄστρακο πώματος (K1005) καί ένα τμήμα μικκύλου τριποδικοϋ άγγείου (K1026). Επίσης αναγνωρίσθηκε ένα ὄστρακο με ραβδωτή διακόσμηση (K1106).

Είκ. 189. Ἄνδρo 2.
Τμήμα ἀμέσως νό-
τια καὶ νοτιοανα-
τολικά τῶν δύο
ναῶν. Στρώμα 2.
Κονίαμα με φυτική
διακόσμηση χρι-
στιανικῶν χρόνων
(λήψη ἀπὸ Νότο).

Τὰ μικροεργήματα αὐτοῦ τοῦ στρώματος μινωικὰ καὶ νεώτερα ἀποτελοῦν τὸ ἀνώ-
τερο τμήμα ἀνδρικοῦ χάλκινου εἰδωλίου (Ε27), ἓνα τμήμα κορμοῦ καὶ κάτω ἄκρων
ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (1993/Α75/Ε16), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ61 καὶ Χ96), καὶ τμή-
ματα δύο ἄλλων, κυρίως σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὴ νότια παρειὰ τῆς κτιστῆς κατασκευῆς
στὰ βόρεια, ἓνα διπλωμένο χάλκινο ἔλασμα, μία ἐλασμάτινη ταινία (Χ98), μικρότατα
τμήματα χαλκοῦ, ἓνα πλακίδιο μηνοειδοῦς σχήματος μετὰ εὐθεία ἀπόληξη (Χ172) καὶ
ἓνα χάλκινο ὀρθογώνιο πλακίδιο (Χ281). Βρέθηκαν ἀκόμη καὶ ἓνα τμήμα ἐλασμάτι-
νου λεπιδίου κυρίως σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὴ νότια παρειὰ τῆς κτιστῆς κατασκευῆς στὰ
βόρεια, ἓνα χάλκινο καρφί, ἓνα παχὺ ἡμικυκλικὸ σύρμα, ἓνα ἡμικυκλικὸ χάλκινο
ἀντικείμενο, μικρότατα τμήματα χαλκοῦ, ὁ κορμὸς πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π6),
ἓνα πόδι εἰδωλίου βοοειδοῦς, ἓνα κέρας εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π64), δύο πόδια πήλι-
νων ζωόμορφων εἰδωλίων, ἓνα πιθανὸ σφονδύλι ἀτρακτοειδοῦς σχήματος (Π194),
ἓνα κοῖλο ἐσωτερικὰ τμήμα πήλινου ἀντικειμένου, ἓνα ἄλλο ἐπίμηκες πήλινο ἀντι-
κείμενο καὶ ἓνα ὁμοίωμα κεράτων καθιέρωσης (Π119) (Α56).

Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς μία λίθινη ψηφίδα, μία γυάλινη ψηφίδα (Υ110), μία ψηφος
ἀπὸ μαῦρο στεατίτη (Λ26 καὶ Λ27), ἓνα τμήμα μεγάλου ὠοειδοῦς λίθου μετὰ διαμπερὴ
ὀπὴ στὴ μία ἄκρῃ, ἓνα ἐπίπεδο κομμάτι σπαρτιατικοῦ βασάλτη μετὰ μία ἐπίπεδη λει-
ασμένη ἐπιφάνεια, ἓνα κομμάτι σταλακτιτικοῦ ὕλικου, μάλλον κατεργασμένου καὶ
ἓνα μεγάλο λίθινο κομμάτι.

Ἐδῶ ἦλθαν ἀκόμη στὸ φῶς δύο διπλωμένα μολύβδινα βαρίδια (Μ7 καὶ Μ18), ἓνα
ἐπίπεδο κομμάτι σιδήρου, δύο σιδερένια καρφιά (Σ9 καὶ Σ10), καθὼς καὶ διάφορα
διάσπαρτα τμήματα λεπτότατων γυάλινων ἀγγείων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν ἓνα
πρωτοβυζαντινὸ θραῦσμα κυπέλλου μετὰ πόδι (Υ19), ἓνα θραῦσμα φιαλιδίου πρω-
τοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ84), ἓνα θραῦσμα κυπέλλου (Υ11), ἓνα θραῦσμα κανδήλας

(Υ76), ένα θραύσμα ύαλοπίνακα (Υ108), ένα τμήμα από γυάλινο πινάκιο (Υ1), καθώς και ένα γυάλινο τμήμα (Υ100).

Κάποια τμήματα κονιάματος σώζουν επίπεδη επιφάνεια, όρισμένα από τὰ ὅποια ἦταν πολὺ καλῆς ποιότητος χριστιανικῶν χρόνων, μὲ διακόσμηση φυτικῶν θεμάτων (εἰκ. 189). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τμήματα χριστιανικῶν τοιχογραφιῶν συλλέχθηκαν μεγάλα καὶ μικρὰ τμήματα λευκοῦ, μὴ καθαροῦ, εὐθρυπτοῦ κονιάματος, μεγάλα τμήματα κονιάματος, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὅποια σώζουν ἵχνη χρώματος καὶ λίγα τμήματα λευκοῦ κονιάματος μὲ σκοτεινὸ χρῶμα. Τέλος συλλέχθηκαν ἄρκετὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα ὀστέων, καθὼς καὶ διάσπαρτα ὄστρεα διαφόρων εἰδῶν, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ τρεῖς πορφύρες, κοχλίες καὶ ἀχιβάδες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα λεπτότατο ὄστρεο μέσα ἀπὸ τὸν ἀκέραιο πίθο (Κ1535), ὅπως προαναφέρθηκε.

3. ΣΤΡΩΜΑ 3

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ἐπίχωσης στὰ δυτικὰ τοῦ Στρώματος 2, ἐντὸς τοῦ Καννάβου 4 καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ Στρώμα 3 στὰ ἀνατολικά τοῦ ἴδιου Καννάβου ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἀφαιρέθηκε ὡς τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 190-191) ἀμιγῆς ΜΜ-ΥΜ I ἐπίχωση, μὲ ποσοστὸ διατάραις μόλις 0.013%. Τὸ ἐν λόγω τμήμα ἀποτελοῦσε τὴν πρὸς Νότο ἐπέκταση τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ὀριζόταν μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀπὸ τμήματα τοῦ φυσικοῦ βράχου στὰ βόρεια, βορειοδυτικὰ καὶ νότια, δηλαδὴ τὸν Τοῖχο 5 στὰ νότια - νοτιοανατολικά, ἓνα λιθοσωρὸ στὰ ἀνατολικά, μὲ κατεύθυνση νότια - νοτιοδυτικὰ πρὸς βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ καὶ ἓναν ἄλλο ἰσχυρὸ τοῖχο στὰ βόρεια, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν παρεῖα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Τοῖχος 3) (εἰκ. 173-175) (Σχ. 8 καὶ 9).

Εἰκ. 190. Ἄνδρη 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 3. Περιοχὴ ΥΜ ἐπίχωσης. Καννάβοι 3, 4. Στὸ βάθος διακρίνεται ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυμᾶς).

Είκ. 191. Άνδρηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 3. Περιοχή ΥΜ επίχωσης. Κάνναβοι 3 καί 4. Άριστερά διακρίνεται ή έκκλησία τοῦ Άγίου Γεωργίου (λήψη από Δυσμάς).

Είκ. 192. Άνδρηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 3. Κάνναβοι 3, 9. Άριστερά διακρίνεται ή δυτική απόληξη τοῦ μεγάλου αναλημματικού τοίχου, μπροστά τὸ Κελί, δεξιά ή νοτιοανατολική γωνία τῆς Παναγίας καί ή νοτιοδυτική τοῦ Άγίου Γεωργίου (λήψη από νοτιοανατολάς).

Εικ. 193. Άνδρηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 3. Περιοχή ΥΜ επίχωσης. Κάνναβοι 3 καί 9. Μπροστά άριστερά διακρίνεται τó νοτιοανατολικό τμήμα πής Παναγίας, στó κέντρο ή κλίμακα άνόδου στó Άνδρηρο 1 καί δεξιά ή νοτιοδυτική γωνία τοῦ Άγίου Γεωργίου (λήψη άπό Νότο).

Εικ. 194. Άνδρηρο 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 3. Περιοχή ΥΜ επίχωσης. Κάνναβος 3. Περιοχή συγκέντρωσης όστράκων (λήψη άπό βορειοδυμάς).

Είκ. 195. Άνδρηρο 2.
Τμήμα άμέσως νό-
τια καί νοτιοανα-
τολικά τών δύο
ναών. Στρώμα 3.
Κάνναβοι 3-4. Πε-
ριοχή συγκέντρω-
σης όστράκων (λή-
ψη από Νότο).

Είκ. 196. Άνδρηρο 2.
Τμήμα άμέσως νό-
τια καί νοτιοανα-
τολικά τών δύο
ναών. Στρώμα 3.
Κάνναβος 4. ΥΜ
έπίχωση. Περιοχή
συγκέντρωσης ό-
στράκων (λήψη
από Νότο).

Ή επίχωση που άφαιρέθηκε είχε συνολικό πάχος 1.20 μ. περίπου. Παρά τὸ σημαντικό πάχος τὸ στρώμα ήταν απόλυτα όμοιογενές με ελάχιστα ἴχνη διατάραξης, τὰ όποια προέρχονταν από τις γειτνιάζουσες ὕστερες χρονολογικά κτιστές κατασκευές στὰ ὅρια τοῦ χώρου. Άς σημειωθεί ἐπὶ πλέον ὅτι ἡ επίχωση ἐξετάζεται ἐνιαῖα, ἐλλείπει στοιχείων ἱκανῶν νὰ αἰτιολογήσουν ἐπὶ μέρους διάκριση στρωμάτων. Τὸ χῶμα ήταν ξηρὸ καί σκληρό, στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀνοιχτὸ καστανό, καστανὸ στὸ μεσαῖο καί στὸ κατώτατο τμήμα τῆς ἐπίχωσης σκοτεινὸ καστανό. Άπὸ βάθος 0.27 μ. ὡς βάθος

Είκ. 197. Ύψος 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 3. Κάνναβος 3. Προχούδιο K872 (λήψη από Άνατολάς).

Είκ. 198. Ύψος 2. Τμήμα άμέσως νότια καί νοτιοανατολικά τών δύο ναών. Στρώμα 3. Κάνναβος 3. ΥΜ επίχωση. Κονιάματα (λήψη από Νότο).

1.47 μ. περίπου βρίσκονταν διάσπαρτα στὸν χῶρο πολλὰ μικρὰ βότσαλα, καθὼς καὶ ἄρκετὰ μικρὰ κομμάτια γκριζοῦ σχιστολίθου ἐνῶ σταδιακὰ ἀποκαλύφθηκε καὶ ὁ φυσικὸς βράχος.

Ἦλθε στὸ φῶς πολὺ μεγάλη συγκέντρωση ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα ὅλων τῶν μεγεθῶν (Εἰκ. 194-200). Ἡ μέγιστη πλειοψηφία ἀνῆκε σὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἄλλου τύπου κύπελλα, πλῆθος χυτῶν καὶ πρόχων ἀλλὰ ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ρυτὰ, λεκάνες, καλάθοι, πινάκια, πίθοι καὶ πιθοειδῆ, πρόχοι, χύτρες, πύραυνα, ἡθμοί,

Εἰκ. 199. K1073.

πώματα, τριποδικὰ ἀγγεῖα, καὶ τελετουργικὲς βάσεις. Συγκεκριμένα βρέθηκαν ἓνα ἀκέραιο προχοῖδιο (K872) (εἰκ. 197) καὶ ἓνα μικκύλο εὐθύ κωνικὸ ρυτό (K811), 19 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (K6-K7, K9-K14, K20-K28 καὶ K30-K31), ἓνα τμήμα μικκύλου εὐθύπλευρου ΜΜ κυπέλλου (K151), δύο τμήματα ΜΜ εὐθύπλευρων κυπέλλων (K152 καὶ K161), δύο εὐθύπλευρα κύπελλα ΥΜ Ι παράδοσης (K222 καὶ K223), ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου κυπέλλου μὲ διακόσμηση καὶ στὶς δύο πλευρὲς (K255), ἑννέα ὄστρακα τροπιδωτῶν κυπέλλων (K360-362, K367, K370, K372-375), δύο ὄστρακα κυρτόπλευρων λεκανῶν (K400 καὶ K401), ἓνα τμήμα κυρτόπλευρης λεκάνης μὲ συνανήκοντα συγκολλώμενα ὄστρακα ἀπὸ τὸ Ἄνδριο 4 K403 (A70), τρία ὄστρακα καλαθῶν (K416-K418), ἓνα τμήμα μικκύλου πινακίου (K427), πέντε ὄστρακα ἀπὸ πινακία (K426, K428, K432-K434), ἕξι ὄστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων (K451, K453, K456, K519-521), ἓνα τμήμα πίθου (K517), ἕξι ὄστρακα πρόχων (K564, K568, K621-K622, K623-624), τρία τμήματα γεφυρόστομων πρόχων (K684, K687 καὶ K688), τρία ὄστρακα χυτρῶν (K745-K747) καὶ ἕξι τμήματα ἀπὸ πύραυνα (K957, K979, K980 καὶ K982, K983 καὶ K984) (A72), ἓνα ὄστρακο ἡθμοῦ (K995), δύο ὄστρακα πωμάτων (K1003 καὶ K1004), ἓνα τμήμα μικκύλου τριποδικοῦ ἀγγείου (K1025), ἓνα ὄστρακο τελετουργικῆς βάσης (K1033), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἀγγείου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση (K1073) (εἰκ. 199) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ ἰχθυόσχημη ἐπίθεση, σὲ τρία συνανήκοντα τμήματα (K1074-K1076). Ἐπίσης ἀναγνωρίσθηκαν τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση τραχωτοῦ ρυθμοῦ (K1036), δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση λευκὴ ἐπὶ σκοτεινοῦ (K1039 καὶ K1047), ἕξι τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (K1048, K1050-K1053 καὶ K1067), πέντε τμήματα ἀγγείων μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση (K1102-K1105 καὶ K1119) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση καταλειβάδας (K1289) καὶ δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1155 καὶ K1156).

Σὲ βάθος 0.27 ὠς 0.35 μ. βρέθηκε κτενιωτὸ ὄστρακο ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴ νότια παρεῖα τοῦ Τοίχου 3, βόρεια τῆς ΥΜ συγκέντρωσης. Σὲ σχέση μὲ τὸν ἐν λόγῳ τοῖχο παρατηρήθηκε ὅτι ἀμέσως δυτικὰ τῆς, σὲ σχισμὴ ποὺ σχηματιζόταν μὲ μία ἀκμὴ τοῦ φυσικοῦ βράχου ὑπῆρχε συγκέντρωση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὀστράκων καὶ εὐρημάτων ἐκ τῶν ὁποίων καὶ χάλκινα εὐρήματα.

Ἡ ΜΜ-ΥΜ Ι ἐπίχωση ἔδωσε σημαντικό ἀριθμὸ καὶ ἄλλων εὐρημάτων. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτος ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν χάλκινων ἀντικειμένων. Συλλέχθηκαν 17 ἐλασμάτινα λεπίδια (X23, X26, X28, X30, X33, X44, X49, X50, X54, X66, X69, X73, X82, X84, X89, X90 καὶ X91), ἓνα τμήμα ἐλασμάτινου λεπιδίου κυρίως σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια παρεῖα τοῦ Τοίχου 3 στὰ βόρεια καὶ ἄλλα 15 τμηματικὰ σωζόμενα, ἓνα χάλκινο ἐλάσμα (X282) καὶ ἓνα ἀκόμα μικρὸ τμήμα χάλκινου ἐλάσματος, ἕξι χάλκινα καρφιά (X260-X264 καὶ X267), ἓνα τμήμα βελόνας καὶ διάφορα ἄλλα χάλκινα κομμάτια καὶ ἐλάσματα, ἓνα λίθινο κομμάτι ποὺ ἔφερε ἵχνη χαλκοῦ, ἓνα μικρὸ, σφαιρικὸ ἴσως κομμάτι χαλκοῦ καὶ ἓνα μικρὸ τεμάχιο χαλκοῦ.

Είκ. 200. Άνδηρο 2.
Τμήμα άμέσως νό-
τια καί νοτιοανα-
τολικά τών δύο
ναών. Στρώμα 3.
Κάνναβος 3. ΥΜ έ-
πίχωση. Κονιάματα
(λήψη από Νότο).

Είκ. 201. Άνδηρο 2. Περιοχή καμαρο-
σκεπούς κατασκευής. Κάνναβοι 4, 9,
10. Άριστερά διακρίνεται ή δυτική
άπόληξη τοῦ μεγάλου άναλημματι-
κοῦ τοίχου καί μπροστά τὸ Κελί
(λήψη από Άνατολάς).

Είκ. 202. Άνδηρο 2. Περιοχή καμαροσκεπτοῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 9, 10 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 203. Άνδηρο 2. Περιοχή καμαροσκεπτοῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 4, 9, 10. Δεξιὰ διακρίνεται ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερὰ ὁ Ἅγιος Γεώργιος καὶ τμῆμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 204. Άνδριο 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 4 καὶ 10. Διακρίνεται ὁ Τοῖχος 11 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).

Βρέθηκαν ἀκόμη μία κεφαλὴ πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π1), ἓνας κορμὸς εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π33), ἓνα ἄλλο μεγάλο τμήμα πήλινου εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π46), ἓνα τμήμα ἀπὸ πόδι ἴσως πήλινου εἰδωλίου, ἓνα εἰδώλιο ἀνακεκλιμένου ταύρου (Π29), ἓνα ζωόμορφο εἰδώλιο σὲ σχῆμα καθιστοῦ ταύρου, ἓνα μικροσκοπικὸ εἰδώλιο βοοειδοῦς (Π30), μία πήλινη ὀπλὴ βοοειδοῦς, ἓνα πόδι εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π47), δύο κέρατα εἰδωλίων βοοειδῶν (Π61 καὶ Π62), δύο πήλινα τμήματα σὲ σχῆμα κέρατος καὶ δύο τμήματα ἀπὸ κορμούς εἰδωλίων βοοειδῶν (Π31 καὶ Π32), ἓνα πήλινο ὁμοίωμα πτηνοῦ (Π104), δύο ὁμοιώματα κεράτων καθιέρωσης (Π117 καὶ Π118), ἓνα τμήμα πήλινης ἀγνύθας (Π185), ἓνα πήλινο τμήμα ἴσως ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ὀστρέου καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα πήλινου ἀντικειμένου.

Ἀκόμη ἦλθαν στὸ φῶς δύο λεπτὰ σύρματα χρυσοῦ (ΧΡ1α-β), τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν πιθανότατα ἐνώτια, μία σχεδὸν ἀκέραια σμίλη ἀπὸ ψαμμίτη (Λ19) καὶ πέντε ψῆφοι (Λ24α-ε) καὶ συγκεκριμένα δύο ψῆφοι ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο, μία ψῆφος ἀπὸ καρνελίτη λίθο, μία ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ μία ἀπὸ λευκὸ ἀχάτη. Οἱ ψῆφοι αὐτὲς θὰ ἀνῆκαν πιθανῶς στὸ ἴδιο περιδέραιο. Βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ (Λ21) καὶ ἓνα τμήμα ἐπιμήκους λεπτότατου κυλινδρικοῦ ἀντικειμένου, ἴσως ἀπὸ ὄστρεο.

Σὲ ὅλο τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν διάφορα κομμάτια λευκοῦ κονιάματος. Ἀπὸ βάθος 0.01 ὠς 0.27 μ. καὶ ἀπὸ βάθος 0.35 ὠς 0.47 μ. βρέθηκαν τμήματα κονιάματος ποὺ ἔφεραν πάνω σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος, σκο-

τεινοῦ ἐρυθροῦ καὶ ἴσως μαύρου (εἰκ. 200). Βρέθηκαν ἐπίσης τμήματα μὲ καμπύλη ἐπιφάνεια, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πιθανότατα ἀνῆκαν σὲ τράπεζες προσφορῶν. Τὰ ὑπόλοιπα τμήματα βρέθηκαν διάσπαρτα καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἀκόμη ἦλθε στὸ φῶς ὄστρεο τοῦ εἶδους *Spondylus gaederopus* L., τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἀγκίστρι καὶ μικρὸ λεῖο τμήμα ὁστρέου σχήματος Γ, καμπύλο, κυκλικῆς διατομῆς, λεῖο τμήμα ὁστρέου καὶ ἀρκετὰ ὄστρεα διάφορων τύπων, πορφύρες, κοχλίες καὶ πεταλίδες. Ἐπιπλέον σὲ ὅλο τὸ πᾶχος τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν πολλὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα ὁστῶν, καθὼς καὶ δόντι ἀγριοχοίρου. Τέλος συλλέχθηκαν ἐλάχιστα μικρὰ κομμάτια κάρβουνου. Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα κονιάματος, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἓνα μεγάλο τμήμα λευκοῦ κονιάματος ποὺ διασώζει ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ πολλὰ ὄστρεα.

Ἐνα μικρότατο τμήμα γυάλινου ἀντικειμένου, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓνα σιδερένιο καρφὶ καὶ ἓνα νόμισμα, ἓνας παρὰς τοῦ Ἀβδουλ Χαμὴτ Α΄ (1774-1789) (N16), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐπιφανειακὴ περισυλλογὴ ἀποτελοῦν ὕστερες διεισδύσεις, ποὺ ὀφείλονταν στὴ γειτνίαση τῆς ἐπίχωσης μὲ τὸν Τοῖχο 3 στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ἀνάμεσα στὰ νεώτερα εὐρήματα συγκαταλέγονται δύο τούρκικα νομίσματα, παράδες τοῦ Μαχμουτ Β΄ (1808-1839) (N73-N74), τὰ ὁποῖα ὡστόσο ἀνευρέθηκαν μὲ τὴν ἀρχὴ ἀφαίρεσης τοῦ μινωικοῦ στρώματος.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Τοίχου 3 (εἰκ. 173-175) καθὼς καὶ τοῦ Τοίχου 5 στὰ νότια ἦλθαν στὸ φῶς ἐπίσης καὶ εὐρήματα μινωικῶν χρόνων, ὅπως δύο τμήματα χάλκινης λεπίδας, ἓνα τμήμα χάλκινου διπλωμένου ἐλάσματος (X25) καὶ ἓνα τμήμα πήλινου ἀντικειμένου σὲ σχῆμα κέρατος, ποὺ συνανήκει μὲ τὸ ζωόμορφο εἰδῶλιο καθιστοῦ ταύρου ποὺ ἀναφέρθηκε πρὶν πάνω. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀκόμη διάσπαρτα τμήματα ὁστῶν καὶ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος. Ἐπίσης βρέθηκαν δύο θραύσματα κανδηλῶν μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y54 καὶ Y60).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὁμοιογένειας στὴν ΥΜ ἐπίχωση, σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ἡ ὕπαρξη τοῦ λιθοσωροῦ μὲ κατεύθυνση Βορρὰ πρὸς Νότο, ὁ ὁποῖος λειτούργησε διαχωριστικά, ἴσως μάλιστα κάποια στιγμὴ καὶ ἀναλημματικά, ὅπως καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ἐν γένει παρατηρήθηκε ὡς πρὸς τὴν κατανομὴ καὶ συχνότητα τῶν εὐρημάτων τῆς ἐπίχωσης, ὅτι βαθμηδὸν καὶ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ φυσικοῦ βράχου, μειώθηκε ἡ ποικιλία καὶ τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων, στοιχεῖο ὅμως ποὺ δὲν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς ὁμοιογένειας τῆς ἐπίχωσης. Κατὰ τὴ βαθμιαία ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης παρατηρήθηκε ἐπίσης ἀραίωση τῆς συγκέντρωσης ἀπὸ τὰ βόρεια-βορειοδυτικά, ὅπου ἀποκαλύπτονταν τμήματα τοῦ φυσικοῦ βράχου. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε πλήρως σὲ βάθος 0.77 μ. ὁ φυσικὸς βράχος, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρθηκε, σχηματίζει ἀκμὲς καὶ πολὺ βαθιὲς σχισμές, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸ δυνατόν καθαρίσθηκαν.

Είκ. 205. Ἐνδερρο 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στρώμα Τοίχων 6 καὶ 7. Τοῖχος 6 (λήψη κάθετη).

στ) Περιοχή κτιστῆς καμαροσκεποῦς κατασκευῆς

Ἡ περιοχή ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ βρίσκεται στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ Ἐνδέρρου 2, νότια τοῦ χώρου μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν καὶ κυρίως νότια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Περιλαμβάνει δηλαδὴ τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 9 καὶ τοὺς Ὑποκαννάβους 4, 5, 9 καὶ 10 καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Καννάβου 10. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπεκτάθηκε νότια καὶ ἀνατολικά αὐτοῦ τοῦ χώρου. Σὲ σχέση μετὰ τὰ ἤδη ἐξετασθέντα τμήματα βρισκόταν στὰ νοτιοανατολικά τῆς περιοχῆς τῶν βράχων καὶ νότια τῆς μεγάλης ΥΜ καὶ τῆς διαταραγμένης ἐπίχωσης μετὰ τὸν πίθο.

Ὁ βράχος μορφολογικά δὲν διαμόρφωνε λοξὲς ἐπάλληλες βαθμίδες ἀλλὰ προχωροῦσε βαθύτερα. Στὸ τμήμα αὐτὸ δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ μέγιστο βάθος 3 μ. σπὴν καμαροσκεπὴ κτιστὴ κατασκευὴ καὶ 1.15 μ. νότια τῶν Τοίχων 8 καὶ 11. Στὸν ὥρο αὐτὸν διακρίθηκαν οἱ Τοῖχοι 6, 7, 9 καὶ 11, καθὼς καὶ μία καμαροσκεπὴς κτιστὴ κατασκευὴ (Τοῖχος 10) (Είκ. 203-204, 205, 207).

1. Στρώμα Τοίχων 6 καὶ 7

Τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 9, στοὺς Ὑποκαννάβους 4, 5, 9 καὶ 10 διέφερε οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ τμήμα στὰ δυτικά του, ποὺ ἤδη ἐξετάσθηκε, ὡς πρὸς τὴ μορφολογία τοῦ βράχου, δεδομένου ὅτι δὲν σχηματίζονταν λοξὲς βαθμίδες, ὅπως στὰ

Είκ. 206. Κ1460. Τμήμα κανάτας β' μισού 13ου-14ου αϊ.

δυτικά, αλλά ό βράχος προχωρούσε βαθύτερα πρὸς τὰ βόρεια καὶ δυτικά. Ἀξιοσημείωτη ἦταν βέβαια καὶ ἡ ὕπαρξη δύο σχεδὸν ἐπάλληλων καὶ παράλληλων τοίχων. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Τοίχου 6 (Σχ. 8-9, εἰκ. 205), ἄρχισε λίγο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀπὸ βάθος 1.11 μ. πρὸς Δυσμὰς καὶ 1.20 μ. πρὸς Ἀνατολὰς. Τὸ μῆκος του διακρίθηκε ὡς τὰ 2.05 μ. Ὁ τοῖχος εἶχε πάχος περίπου 0.50 μ. καὶ κατεύθυνση Ἀνατολή-Δύση. Ἦταν κτισμένος ἀπὸ λίθους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, ἀκανόνιστους καὶ χωρὶς λάξευση, ποὺ σχηματίζαν μέτωπο μόνον ἐξωτερικὰ καὶ πρὸς τὸ Νότο. Ἐσωτερικά, μεταξὺ τῶν λίθων καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὰ βόρεια, μεσολαβοῦσε ἀπόσταση 0.15-0.25 μ., μὲ γέμισμα χαλαρό, ὅπως χαλαροὶ ἦταν καὶ οἱ λίθοι τοῦ τοίχου ἐλλείψει συνδετικοῦ ὕλικου στοὺς ἄρμους. Τὸ γέμισμα συνίστατο ἀπὸ χῶμα μὲ λίγες μικρὲς μάζες κονιάματος, ἄφθονους μικροὺς λίθους καὶ ἄρκετὲς κεραμίδες. Ἐνα ἔξαρμα τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς Νότο διέκοπτε τὸν κατώτατο δόμο τοῦ Τοίχου 5 καὶ χαμηλότερα τὸν δεύτερο δόμο τοῦ Τοίχου 6, ὅπως θὰ δοῦμε.

Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν Τοῖχο 6 ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθος 0.14-0.44 μ. περίπου. Τὸ χῶμα ἦταν ἀνοικτὸ καστανὸ, σχεδὸν πορτοκαλόχρωμο, λεπτόκοκκο, μὲ λίγους μικροὺς λίθους, ἀμμῶδες καὶ μὲ σκόρπιες μάζες ἀκάθαρτου λευκοῦ κονιάματος κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια, σκληρότερο καὶ πιὸ συμπαγὲς πρὸς τὸ βάθος.

Ἡ κεραμικὴ περιλαμβάνει μεγάλα ποσοστὰ μεταμινωικῶν ὀστράκων (51.63%), καταλήγοντας στὴν ὁμάδα κεραμικῆς ἀποκάλυψης τοῦ τοίχου σὲ ποσοστὸ 61.32% ὅπου ἡ πλειονότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα 12ου-14ου αἰ., ἐνῶ οἱ ὁμάδες ποὺ προηγοῦνται ἀποτελοῦνται καὶ ἀπὸ μεγάλο ποσοστὸ ὀστράκων μεσοβυζαντινῆς περιόδου 9ου-10ου αἰ. Σὲ μικρότερο ποσοστὸ βρίσκεται ἡ ἀναλογία τῶν μινωικῶν ὀστράκων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίσθηκε ἓνα ἀποσπασματικὸ τροπιδωτὸ κύπελλο (Κ371).

Στὴ μεταγενέστερη κεραμικὴ συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα λύχνου βορειοαφρικανικοῦ ἐργαστηρίου τέλη 6ου/7ου αἰ. (Κ1572), δύο τμήματα μεσοβυζαντινῶν ἀμφορέων «βυζαντινοῦ τύπου» 7ου-9ου αἰ. (Κ 1491 καὶ Κ1492), ἓνα τμήμα ἐφυσλωμένης ἐγχάρακτης κανάτας β' μισοῦ 13ου-14ου αἰ. (Κ1460) (εἰκ. 206). Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα τμήμα πινακίου «Διδυμότειχου» (Κ1681).

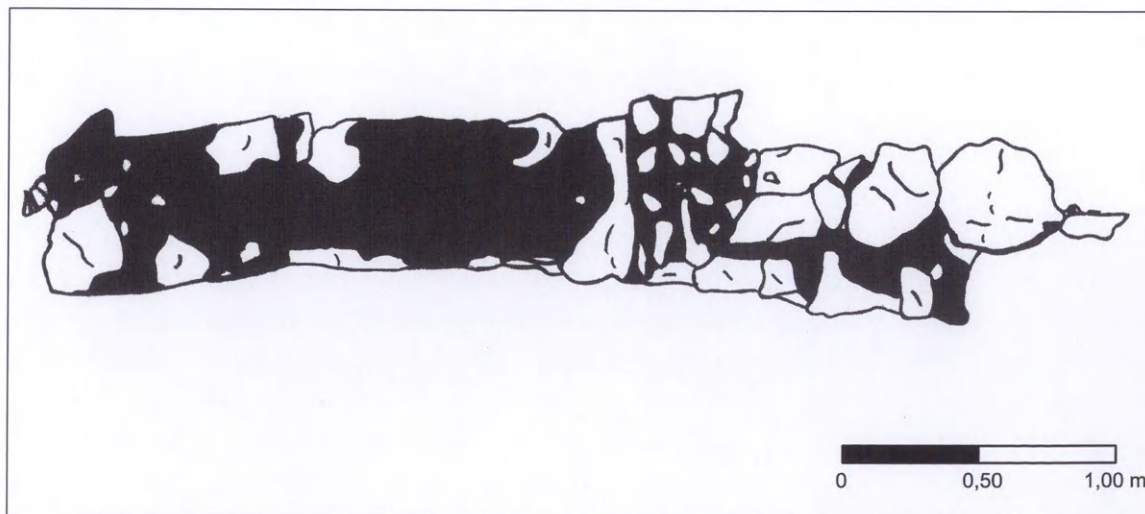
Βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα μικρὸ χάλκινο καρφί, ἓνα μολύβδινο βαρίδι (Μ32), ἓνα μολύβδινο ἔλασμα, τρία σιδερένια ἀντικείμενα, τεμάχια σιδηροῦ ἀντικειμένου, καθὼς καὶ ἓνα νόμισμα, ἓνας φύλλις τοῦ Ἡρακλείου (610-641) (Ν20). Ἐδῶ ἤλθαν ἐπίσης στὸ φῶς τμήματα κονιαμάτων, μία γυάλινη κυβόσχημη ψηφίδα, δύο θραύσματα κανδήλας μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ56 καὶ Υ78) καὶ ἄλλα τμήματα γυάλινων ἀγγείων, πολλὰ μικρὰ καὶ λεπτὰ κομμάτια ὀστῶν ζώων καὶ λίγα ὄστρεα, κυρίως πεταλίδες.

Ἀπὸ βάθος 0.44-0.48 μ. ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Τοίχου 7 (Σχ. 10, εἰκ. 207). Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρισκόταν ἀμέσως νότια καὶ κάτω ἀπὸ τὸν Τοῖχο 6. Εἶχε μῆκος 1.06 μ.,

Εικ. 207. Άνδηρο 2. Περιοχή καμαροσκεπούς κατασκευής. Κάνναβος 9. Στρώμα Τοίχων 6 καὶ 7. Τοῖχοι 6 καὶ 7 (λήψη κάθετη).

Σχ. 10. Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. Άνδηρο 2. Κάτοψη Τοίχου 7.

Είκ. 208. Ε45. Βάση ειδωλίου, πρόσθια όψη.

πάχος 0.50 μ. καὶ κατεύθυνση Ἀνατολή-Δύση, ὅπως ὁ Τοῖχος 6, μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν περίπου παράλληλος. Ὁ Τοῖχος 7 (Σχ. 10) ἦταν κτισμένος μὲ πλακοειδεῖς λίθους χωρὶς λάξευση καὶ ἦταν γερὰ συναρμολογημένος, ἂν καὶ χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα στοὺς ἄρμους. Ἐν γένει ὁ Τοῖχος 7 φαινόταν καλύτερα κατασκευασμένος ἀπὸ τὸν Τοῖχο 6. Τὸ ἔξαρμα τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ διέκοπτε τὸν Τοῖχο 6 κατεβαίνοντας διέκοπτε καὶ τὸν δεύτερο δόμο τοῦ Τοίχου 7. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση τῶν δύο τοίχων μεταξύ τους φαίνεται ὅτι ὁ Τοῖχος 6 δὲν πατοῦσε ἀκριβῶς πάνω στὸν Τοῖχο 7, ἀλλὰ μεσολάβουσε μικρὴ ἐπίχωση 0.10-0.25 μ. περίπου.

Σὲ βάθος 0.87 μ. ἀποκαλύφθηκαν μπροστὰ ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, δυτικὰ καὶ νότια τοῦ Τοίχου 11, μεγάλοι πλακοειδεῖς λίθοι, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος πλακοστρώτου. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθος 0.94 μ. Ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε στὸ ἐπίπεδο τοῦ Τοίχου 7 παρουσίαζε διαφορὲς σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνώτερή της τοῦ Τοίχου 6. Τὸ χῶμα ἐδῶ ἦταν σκοτεινότερο καστανό, ὑγρὸ καὶ μαλακὸ καὶ περιεῖχε μικρὰ τεμάχια σχιστολίθων.

Ἡ κεραμικὴ ἦταν σχετικὰ λιγοστὴ καὶ περιλάμβανε στὴν πλειοψηφία της μεγάλο πλῆθος κεραμίδων καὶ λίγα βυζαντινὰ ὄστρακα. Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ αὖξανε σὲ ποσοστὸ ὅσο μεγάλωνε τὸ βάθος, χωρὶς νὰ ξεπεράσει τὸ 30%-40% τῆς συνολικῆς κεραμικῆς. Ἐδῶ συλλέχθηκαν τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα: Μία βάση χάλκινου ἀνδρικοῦ ειδωλίου (Ε45) (Είκ. 208), μία χάλκινη βελόνα (Χ227), ἓνα χάλκινο στρεπτὸ ἔλασμα (Χ278), ἓνα τμῆμα χάλκινου ἀναδιπλωμένου σύρματος (Χ183), ἓνα χάλκινο στέλεχος πιθανῶς ἀπὸ λαβὴ (Χ237), ἓνα χάλκινο κουμπὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 19ου αἰ. (Χ 191), ἓνα χάλκινο αἰχμηρὸ ἀντικείμενο, ἓνα πήλινο πόδι ειδωλίου βοοειδοῦς (Π48), ἓνας φόλλις Ἡρακλείου (610-641) (Ν17) καὶ μία μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση τοῦ τέλους 5ου-6ου αἰ. (Ν7), καθὼς ἐπίσης καὶ τμήματα λευκοῦ κονιάματος. Τέλος ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετὰ ὄστρεα, κοχλίες καὶ πεταλίδες, καθὼς καὶ δύο πορφύρες.

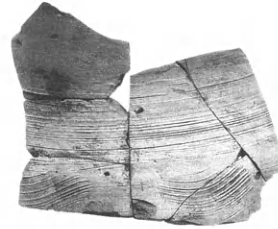
2. Στρώματα Τοίχων 9 καὶ 11

Αὐτὸ τὸ τμῆμα βρισκόταν ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ τμήματος μὲ τοὺς Τοίχους 6 καὶ 7 καὶ περιλάμβανε μία περιοχὴ ἔκτασης 5 μ. ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση καὶ 2.60 μ. ἀπὸ Νότο σὲ Βορρά, δηλαδὴ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Καννάβου 10. Τῆς ἀποκάλυψης τῶν Τοίχων 9 καὶ 11 προηγήθηκε ἡ ἀφαίρεση στρώματος ἐπιφανειακοῦ καὶ σὲ πάχος περίπου 0.80 μ., δηλαδὴ ἀπὸ βάθος 1.55 ὠς 2.35 μ. Τὸ χῶμα ἦταν ἀνοικτὸ καστανό, λεπτόκοκκο χαλαρὸ καὶ ἀμμῶδες στὴν ἀρχή, ἐνῶ ὅσο προχωροῦσε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης γινόταν σκοῦρο καστανό, περισσότερο συμπαγὲς καὶ μὲ περισσότερους λίθους, ὅπως καὶ μαῦρο καμένο χῶμα ἀμέσως ἀνατολικά καὶ στὸ νότιο ὄριο τοῦ χώρου σὲ βάθος 2-2.05 μ.

I. ΣΤΡΩΜΑ 1

Ἡ κεραμική ἦταν λιγοστή καὶ περιλάμβανε κυρίως ὄστρακα 12ου-13ου αἰ., καὶ ἄρκετὲς κεραμίδες, καθὼς καὶ λίγα μινωικά. Στὴν κεραμική βυζαντινῶν χρόνων συμπεριλαμβάνεται ἓνα τμήμα ὑστερορωμαϊκοῦ ἀμφορέα τύπου LRA2 τέλος 6ου-ἀρχὲς 7ου αἰ. (K1478), ἓνα ὄστρακο γραπτοῦ ἐφυσωμένου πινακίου μὲ λευκὸ πηλὸ 9ου-10ου αἰ. (K1426) καὶ ἓνα τμήμα μαγειρικοῦ σκεύους (K1559). Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα τμήμα κανάτας ἢ στάμνας μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (K1627) (εἰκ. 209) καὶ ἓνα μαγιόλικο τμήμα κανατιοῦ (K1673) ἓνα θραῦσμα φιαλιδίου πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y86) καὶ ἓνα θραῦσμα кандήλας μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y52).

Εἰκ. 209. K1627. Τμήμα κανάτας ἢ στάμνας.

Σὲ βάθος 1.98 μ. ὥστόσο συλλέχθηκε ἓνα ἀκέραιο χάλκινο μινωικὸ εἰδῶλιο λατρευτῇ στῇ χαρακτηριστικῇ στάσει τοῦ σεβίζοντος (E1), ἐνῶ βρέθηκαν καὶ ἄλλα χάλκινα ἀντικείμενα, μία ἐλασμάτινη ταινία (X100), μία χάλκινη σπάτουλα (X148), ἓνας χάλκινος κρίκος (X163), ἓνα ἀναδιπλωμένο σύρμα (X179), ἓνα μικρὸ σύρμα, ἓνα χάλκινο καρφί (X272) καὶ μία περόνη ὑστερορωμαϊκῆς-βυζαντινῆς ἐποχῆς (X177). Βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἢ ἀναθηματικὸ μέλος (Π19), μικρὰ τμήματα κάρβουνου, ὄστρεα διαφόρων εἰδῶν ἐκ τῶν ὁποίων καὶ πορφύρες, ὅστὰ ζώων καὶ τμήματα κεράτου.

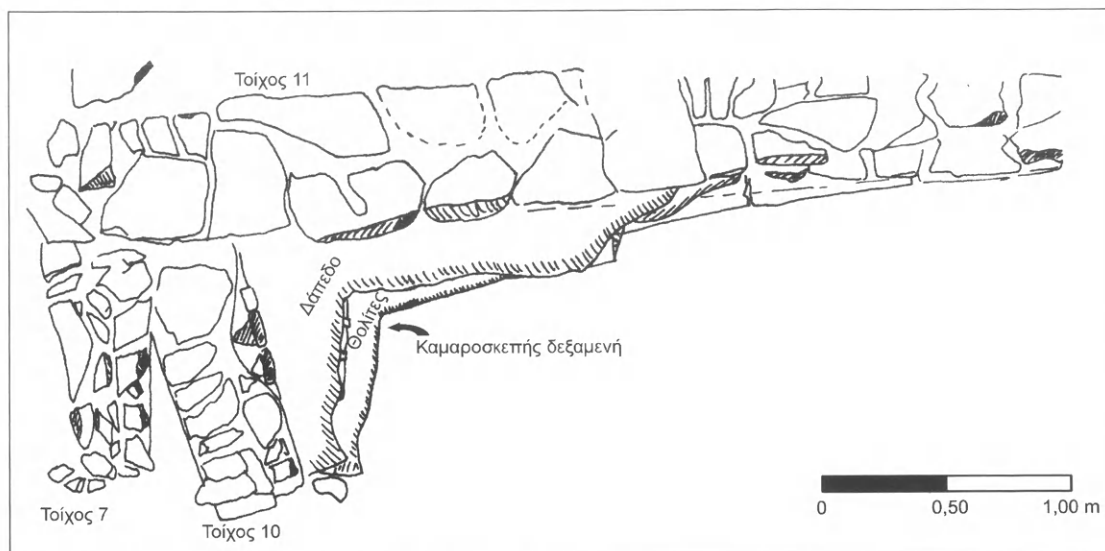
Ἀκόμα ἦλθε στὸ φῶς ἓνας παρὰς τοῦ Ἀβδοῦλ Χαμῆτ Α΄ (1774-1789) (N63). Συλλέχθηκαν τέλος ἄρκετὰ τμήματα λευκοῦ κονιάματος μὲ προσμίξεις, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ τμήματα γυάλινων ἀγγείων.

II. ΣΤΡΩΜΑ 2

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ Στρώμα 1 ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τῶν Τοίχων 11 καὶ 9. Ὁ Τοῖχος 11 (Σχ. 11, εἰκ. 204, 210-211) εἶχε συνολικὸ μῆκος 3.50 μ. περίπου, πάχους 0.60 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση καὶ ἡ ἀποκάλυψή του ξεκίνησε ἀπὸ βάθος 1.54 μ. περίπου. Ἦταν κτισμένος μὲ πλακοειδεῖς λίθους καὶ μὲ συνδετικὸ κονίαμα στοὺς ἄρμους. Ἡ προέκταση τοῦ Τοῖχου 11 πρὸς τὰ ἀνατολικά ὥστόσο, μήκους περίπου 1.10 μ. παρουσίαζε διαφορετικὴ τοιχοποιία, καθὼς ἦταν κτισμένη μὲ ἄργους λίθους καὶ εἶχε περιορισμένο πάχος.

Ὁ Τοῖχος 9 (Σχ. 11, εἰκ. 213) ξεκινοῦσε κάθετα στὸν Τοῖχο 11, μὲ κατεύθυνση Βορρᾶ-Νότου. Οἱ δύο τοῖχοι ὥστόσο δὲν ἦταν ὀργανικὰ συνδεδεμένοι. Ὁ Τοῖχος 9 ἦταν κτισμένος μὲ μικροὺς ἄργους λίθους καὶ λίγο κονίαμα καὶ χῶμα στοὺς ἄρμους καὶ κάτω ἀπὸ ἓναν ὑποτυπώδη δεύτερο δόμο ἦταν θεμελιωμένος πάνω στὸ χῶμα. Εἶχε μῆκος 1.15 μ., ξεκινοῦσε ἀπὸ βάθος 1.40-1.47 μ. καὶ εἶχε πάχος κυμαινόμενο ἀπὸ 0.31-0.48 μ. καθὼς στένευε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ νότια. Ὁ Τοῖχος 11 κάλυπτε χονδρικὰ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου, δηλαδὴ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ὑπο-

Σχ. 11. "Άγιος Γεώργιος" στο Βουνό Κυθήρων. Άνδρη 2. Κάτοψη Τοίχων 9, 10 και 11. Έπικονιαζόμενο δάπεδο και θέση καμαροσκεπούς δεξαμενής.

καννάβου 10, ενώ ο Τοίχος 9 αποτελούσε το δυτικό όριο. Ο Τοίχος 11 φαίνεται ότι σχετίζεται με τον Τοίχο 5 που κατευθύνεται Ν/ΝΔ και Β/ΒΑ καθώς παρουσιάζουν κοινά βασικά χαρακτηριστικά, δηλαδή έχουν ως υλικό δομής μεγάλους πλακοειδείς λίθους, ακάθαρτο κονίαμα ως συνδετικό υλικό και μέγ. πάχος 0.60 μ. και ίσως ανήκουν στην ίδια κατασκευή.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης που κάλυπτε τους δύο τοίχους ήλθαν στο φως και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία. Άμέσως ανατολικά του Τοίχου 9 και κάτω από αυτόν, με προσανατολισμό Ν/ΝΔ προς Β/ΒΑ και κάθετα με τον Τοίχο 6, ήλθε στο φως κτιστή κατασκευή από πλακοειδείς λίθους και κονίαμα στους αρμούς, που διακρίθηκε σε μήκος 1.35 μ., με πάχος 0.30 μ. περίπου. Η κτιστή αυτή κατασκευή αποκαλύφθηκε πώς αποτελεί τοίχο που ονομάστηκε Τοίχος 10 (Σχ. 11).

Από βάθος 0.70 μ. περίπου ήλθε στο φως σε αυτό το σημείο τμήμα κονιαμένου δαπέδου, που έκτεινόταν σε μια γλώσσα μέγ. μήκους 0.90 μ. κατά μήκος της κατασκευής, όπως και σε μια στενή λωρίδα κατά μήκος του Τοίχου 11 στα νότια (Σχ. 11, εικ. 210-213). Το στρώμα αυτού του κονιαμένου δαπέδου ήταν θεμελιωμένο πάνω σε στρώση υπόλευκου ως κίτρινου χρώματος και χρονολογήθηκε από την εύρεση στην επίχωση ενός φράγκικου νομίσματος του 1503 Quattrino Σιένας (N52), των αρχών δηλαδή του 16ου αϊ. Σημαντικό είναι ότι μέρος του κονιάματος είχε καλύψει το κατώτατο τμήμα του νότιου μετώπου του Τοίχου 11, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο τοίχος προηγήθηκε της επίθεσης του κονιάματος. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει και η συντριπτική πλειοψηφία οστράκων κεραμικής της ομάδας του τοίχου (88.09% έναντι των μινωικών οστράκων), τα όποια κατά μεγαλύτερη πλειονότητα ήταν 12ου-13ου αϊ.

Είκ. 210. Ἄνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στρώμα Τοίχων 9 καὶ 11. Τοῖχος 11 καὶ ἐπικονιαμένο δάπεδο (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολάς).

Είκ. 211. Ἄνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στρώμα Τοίχων 9 καὶ 11. Τοῖχος 11 καὶ ἐπικονιαμένο δάπεδο (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολάς).

Ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν Τοίχων 9 καὶ 11 ὡς τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κονιαμένου δαπέδου εἶχε πάχος 0.76 μ. περίπου ἀπὸ βάθος 1.54 μ. ἕως 2.10 μ., ὅπου μέχρι τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς στρώσης τοῦ κονιάματος τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ ἕως σκοτεινὸ καστανό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σημεῖα κάτω ἀπὸ τὸ κονίαμα, ποὺ ἦταν, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὑπόλευκο ἕως κιτρινωπό. Σημειώνεται τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χῶμα ἦταν τώρα καθαρὸ μὲ σποραδικὴ παρουσία μικρῶν λίθων. Ὡστόσο πρὸς

Είκ. 212. Άνδηρο 2.
Περιοχή καμαρο-
σκεποῦς κατα-
σκευῆς. Κάνναβος
9. Στρώμα τοίχων
9 καὶ 11. Τοῖχος 11
καὶ ἐπικονιαμένο
δάπεδο (λήψη ἀπὸ
Ἀνατολάς).

Είκ. 213. Άνδηρο 2.
Περιοχή καμαρο-
σκεποῦς κατα-
σκευῆς. Κάνναβος
9. Στρώμα τοίχων
9 καὶ 11. Τοῖχος 9
(λήψη ἀπὸ νοτιοα-
νατολάς).

τὰ ἀνατολικά ἀποκαλύφθηκε μικρὴ συγκέντρωση λίθων μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέ-
θους ποὺ συνεχιζόταν, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ σὲ μεγαλύτερο βάθος. Κοντὰ στὰ ὅρια
τῆς στρώσης τοῦ κονιάματος ἀφθονοῦσαν τὰ μικρότερα κομμάτια κονιάματος, ἐνῶ
σπὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου παρατηρήθηκε συγκέντρωση ὁστῶν ζώων.

Ἡ κεραμικὴ τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς περιλαμβάνει κυρίως ἓνα ἀξιοσημείωτο πλῆθος
κεραμίδων καὶ ὀπτοπλίνθων, ἴσως στοιχεῖα οἰκοδομικὰ ἢ καὶ διακόσμησης δαπέδου,

Εικ. 214. Ν40Α-Β. Δηνάριο τοννέσιο Guillaume I de la Roche.

ὅπως καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα νεώτερης ἐποχῆς, ἀπὸ πινάκια, λυχνάρια, λοπάδες, ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα μεγάλα χρηστικά ἀγγεῖα, ὀρισμένα μάλιστα ἐφυσλωμένα, κτενιωτὰ καὶ κυματοειδῆ κτενιωτά.

Στῇ βυζαντινῇ κεραμικῇ συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα ἐφυσλωμένου πινακίου με ἀδρεγχάρακτη διακόσμηση τέλη 12ου/ἀρχές 13ου αἰ. (Κ1442) καὶ ἓνα τμήμα μονόχρωμου ἐφυσλωμένου πινακίου τέλη 12ου αἰώνα (Κ1446). Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα τμήμα πινακίου ἐφυσλωμένο μονόχρωμο (Κ1651) καὶ ἓνα ἀποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο ἀπὸ τὸ Τσανάκ - Καλὲ τοῦ 18ου αἰ. (Κ1676).

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ εἶχε ἀπὸ μηδενικὴ ἕως ἐλάχιστη παρουσία, κυρίως με τμήματα ἄωτων κυπέλλων καὶ χυτρῶν. Οἱ ὁμάδες κεραμικῆς ποὺ σχετίζονται με τοὺς τοίχους 9 καὶ 11 ἀποτελοῦνται στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία ἀπὸ ὄστρακα μεταμινωικά, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸ 16ο αἰ., ἐνῶ ἡ ὁμάδα τοῦ Τοίχου 11 ἀφορᾷ κυρίως σὲ κεραμικὴ τοῦ 12ου-13ου αἰ. καὶ λίγα 15ου-16ου αἰ. Σὲ συνδυασμὸ καὶ με τὴν εὑρεση τοῦ κονιαμένου δαπέδου ποὺ χρονολογεῖται με ἀσφάλεια στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ., προφανῶς ὁ Τοῖχος 11 χρονολογεῖται τὸν 12ο-13ο αἰ. καὶ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε τὸν 16ο αἰ. Ἡ ὑπαρξη κονιάματος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ στὸ ἴδιο ἐπαναχρησιμοποιημένο Τοῖχου 11, συνδέονται με τὴν πιθανὴ χρῆση του ὡς δεξαμενῆ. Τὴν ἴδια εἰκόνα ἐπιβεβαιῶσαν τέλος τὰ εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σύγχρονα σιδερένια καὶ γυάλινα ἀντικείμενα συλλέχθηκαν τὸ ἀνώτερο τμήμα χάλκινου εἰδωλίου σεβίζοντος (Ε18), ἓνα τμήμα ἐλασμάτινου λεπιδίου (Χ74), ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (Χ75) καὶ τρία τμήματα μικρῶν λεπίδων, δύο ἐλάσματα πανοπλίας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (Χ249-250), τέσσερα ἀναδιπλωμένα σύρματα (Χ178, Χ180-Χ182), καθὼς καὶ ἄλλα τμήματα ἀναδιπλωμένων συρμάτων (Χ184 καὶ 185), μία χάλκινη περόνη (Χ176) ὑστερορωμαϊκῆς - βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἓνα σύρμα με ἀναδίπλωση, τρία συρματάκια, μισὸς κρίκος μεταγενέστερης ἢ ἀβέβαιης χρονολόγησής (Χ168), δύο καρφίτσες τοῦ 20οῦ αἰώνα (Χ186 καὶ Χ187), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία με διακόσμηση ἀπὸ ζεῦγος παπουτσιοῦ καὶ ἓνα τμήμα χάλκινης κανδηλήθρας βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Βρέθηκαν ἓνα πῆλινο ἀτρακτοειδὲς ἀντικείμενο, πιθανῶς σφονδύλι, μία λίθινη ψηφίδα με κίτρινο χρῶμα στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά της καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα ὀψιανοῦ τριγωνικῆς διατομῆς. Ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς σημαντικὸς ἀριθμὸς ὀστρέων διαφόρων εἰδῶν, κυρίως κοχλίες καὶ ἀχιβάδες, ἀλλὰ καὶ ἓνα τμήμα τρίτων καὶ τμή-

ματα κεράτου ζώου. Συλλέχθηκαν ακόμη τὰ ακόλουθα νομίσματα: ένα δηνάριο του νέσιου τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. (N40) (εἰκ. 214), ένα φράγκικο νόμισμα τοῦ 1503 Quattrino Σιένας (N52), ένας παρὰς τοῦ Ἀβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789) (N69), ένα νόμισμα τοῦ Ἰονίου Κράτους, ἀξίας λεπτοῦ καὶ ἔτους κοπῆς 1834 (N115) καὶ τρία χάλκινα νομίσματα Γεωργίου Β΄, ἀξίας ἑνὸς λεπτοῦ καὶ ἔτους κοπῆς 1869 (N89-91).

Βρέθηκαν ἐπίσης ένα σιδερένιο στέλεχος (Σ16), μία σιδερένια θήκη (Σ19), μία μολύβδινη βολίδα 16ου-19ου αἰ. μ.Χ. (M41) καὶ διάφορα τμήματα τοιχωμάτων γυάλινων ἀγγείων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν ένα θραῦσμα φιαλιδίου πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y85), ἑξι θραύσματα κανδήλας μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y53-55, Y57, Y60 καὶ Y61) καὶ μία ἄλλη ἀποσπασματικὰ σωζόμενη κανδήλα (Y51).

Συλλέχθηκαν ακόμη ἄρκετὰ τμήματα λευκοῦ κονιάματος μὲ προσμίξεις, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ διάφοροι τύποι ὀστρέων ἐκ τῶν ὁποίων ένας τρίτωνας.

Ζ) Καμαροσκεπὴς κτιστὴ κατασκευὴ (Σχ. 2 [σ. 152], 11-12, εἰκ. 215-221)

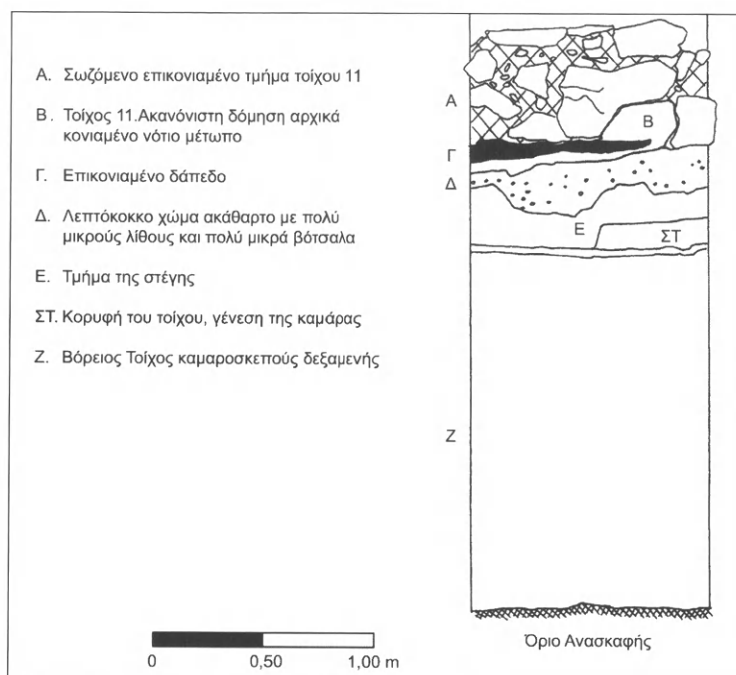
Στὸν ἴδιο χῶρο καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Καννάβου 10 (B-N 2.60 μ. × A-Δ: 5 μ. σὲ βάθος 2.25 μ. ὡς 4.15 μ.) ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνώτερο βορειοδυτικὸ τμήμα νεώτερης καμαροσκεποῦς κατασκευῆς, ἴσως δεξαμενῆς.

Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε στὰ 4.15 μ. γιὰ λόγους ἀσφαλείας τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Ἀνδῆρου 2. Ἐτεῖ δὲν ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδο τοῦ κτίσματος οὔτε ὁ νότιος καὶ ἀνατολικὸς τοῖχος του. Ὡστόσο ἀποκαλύφθηκαν ὁ βόρειος τοῖχος σὲ μέγιστο διακρινόμενο μῆκος 3.40 μ. καὶ ὁ δυτικὸς σὲ μέγιστο διακρινόμενο μῆκος 1.15 μ. Ἡ ὅλη κατασκευὴ βρέθηκε κάτω ἀπὸ στρώση κονιάματος (δάπεδο:) τὸ ὁποῖο σχετιζόταν μὲ τὸν Τοῖχο 11 (εἰκ. 210-211) ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ, τὸ ὁποῖο ἦταν θεμελιωμένο 0.20-0.25 μ. πάνω ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος τῶν δύο τοίχων, εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ βορειοανατολὰς πρὸς νοτιοδυμὰς καὶ ὡς τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ κτίσματος μεσολαβοῦσε γέμισμα ἀπὸ ἀλάξευτους λίθους, κονίαμα, κεραμίδες, ὄστρακα καὶ σποραδικὲς σχιστολιθικὲς πλάκες.

Χαμηλότερα ἦλθε στὸ φῶς τὸ ἀνώτερο βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κτίσματος, ὅπου διαμορφωνόταν ἡ καμάρα (εἰκ. 215). Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας στὰ βόρεια καὶ σὲ σημεῖο ποὺ δὲν σωζόταν πλέον ἡ ἐπίστρωση μὲ κονίαμα διακρίθηκαν δύο ἀπὸ τοὺς θολίτες λίθους τῆς στέγης (ἐνδεικτικὲς διαστάσεις: 0.53 μ. × 0.24 μ. × 0.13 μ.). Ἐπρόκειτο γιὰ ἐπιμελῶς λαξευμένους λίθους, ποὺ συνδέονταν μεταξύ τους μὲ λευκό, σκληρὸ κονίαμα καὶ προσμίξεις ἀπὸ μικρὰ βότσαλα. Ὁ βόρειος τοῖχος καλυπτόταν μὲ κονίαμα πάχους 0.04 μ. κατὰ μέσο ὄρο. Τὸ ἀνώτερο ὄρατὸ στρώμα του, πάχους 0.003-0.006 μ., παρουσίαζε καθαρὴ ὁμοιογενὴ σύσταση, ἐνῶ τὸ κατώτερο, πάχους 0.035 μ. κατὰ μέσο ὄρο, ἦταν ἀκάθαρτο καὶ μὲ προσμίξεις (Σχ. 11-13).

Στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου δὲν διακρίνονταν λαξευμένοι, ἀλλὰ ἀκανόνιστοι λίθοι μὲ παχιᾶς μάζες ἀκάθαρτου κονιάματος ὡς συνδετικὸ ὑλικό

Σχ. 12. "Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. "Άνδηρο 2. Στραματογραφία νότιου μετώπου καννάβου 10.

Είκ. 215. "Άνδηρο 2. Περιοχή καμαροσκεπούς κτιστής κατασκευής. Κάνναβος 10. Η δεξαμενή (λήψη από Δυσμάς).

Είκ. 216. Ἄνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Ἡ δεξαμενή (λήψη ἀπὸ Βορρά).

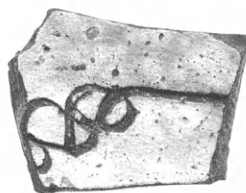

Είκ. 217. Ἄνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Ἐσωτερικὸ δεξαμενῆς. Στρωματογραφία τῆς νότιας παρείδς (λήψη ἀπὸ Βορρά).

μεταξὺ τῶν ἀνώμαλων ἐπιφανειῶν τους. Ὡς γέμισμα χρησιμοποιήθηκαν ἐκτὸς τοῦ κονιάματος, κεραμίδες καὶ ὄστρακα μεγάλων χρηστικῶν ἀγγείων. Ἡ ἐπίστρωση κονιάματος στὸν δυτικὸ τοῖχο δὲν εἶχε σταθερὸ πάχος, λόγω τῆς τραχιᾶς ἐπιφάνειας τῶν λίθων ποὺ κάλυπτε (Σχ. 14).

Στὴν ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κτίσματος αὐτοῦ παρατηρήθηκαν τὰ ἀκόλουθα (εἰκ. 217): Τὸ χῶμα ἦταν καστανοκόκκινο, μαλακό, λεπτόκοκκο, μὲ χαρακτηριστικὰ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέ-

Είκ. 218. Κ1442. Ἀπότμημα
πινακίου β' μισοῦ 12ου αἰ.

Είκ. 219. Ἄνδρo 2. Περιοχὴ κτιστῆς κατασκευῆς.
Κάβναβος 10. Ἐσωτερικὸ δεξαμενῆς. Δυτικὴ
πλευρά (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

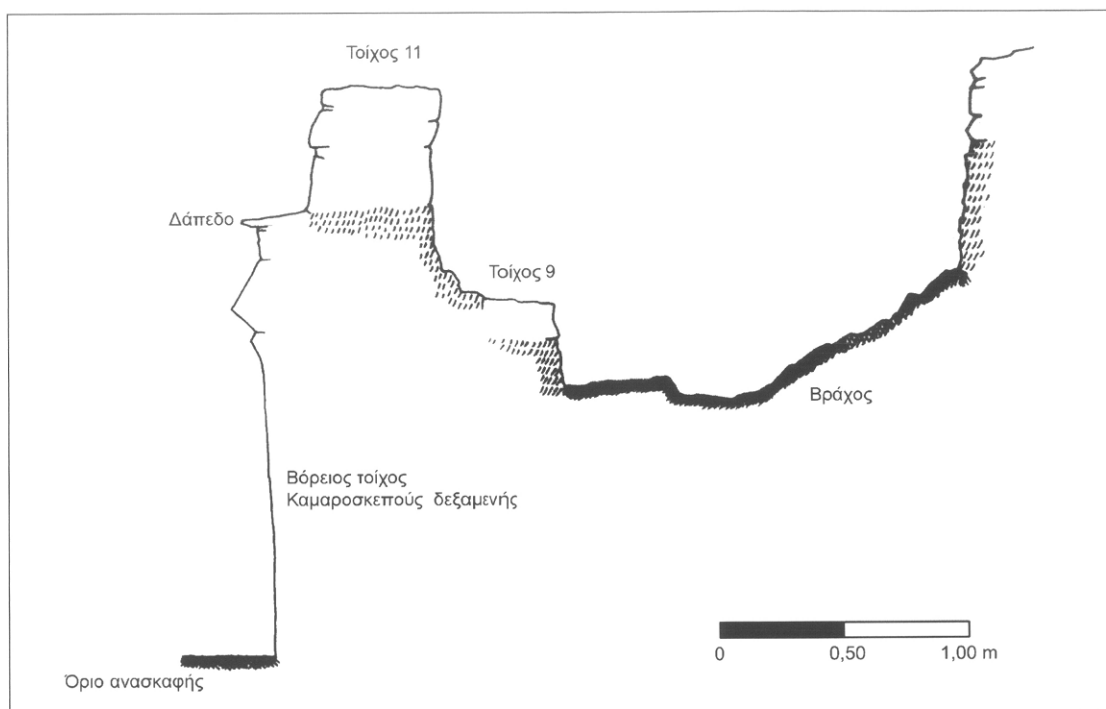
θους, κυρίως πρὸς τὰ νότια. Περιεῖχε ἐπίσης πάρα πολλὰ ἄμορφα τμήματα λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος, μὲ προσμίξεις πλήθους κεραμίδων καὶ πλίνθων καὶ σποραδικές σχιστολιθικὲς πλάκες, μάλλον ἀπὸ τὴν ἀνωδομή. Παρόμοιες μὲ αὐτὲς βρέθηκαν στὸ γέμισμα μεταξὺ στρώσης κονιάματος καὶ καμάρας. Στὰ νοτιοανατολικά συνεχίσθηκε ἡ συγκέντρωση λίθων, ποὺ εἶχε παρατηρηθεῖ σὲ ἀνώτερα στρώματα, ὅπως καὶ ἡ μικρὴ συγκέντρωση ὀστῶν ζώων στὰ νοτιοδυτικά.

Ἀπὸ βάθος 1.50 μ. ὠς 1.90 μ. τὸ χῶμα ἦταν λευκότεφρο καὶ ἀμμῶδες, μὲ πολλοὺς λίθους μικροῦ μεγέθους. Στὸ βάθος αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν ἐπιμελῶς λαξευμένοι πωρόλιθοι ποὺ ἦταν πιθανὸν θολίτες λίθοι τῆς πεσμένης στέγης (χαρακτηριστικὲς διαστάσεις: $0.26 \times 0.13 \times 0.16$ μ., $0.20 \times 0.18 \times 0.15$ μ., $0.20 \times 0.12 \times 0.12$ μ.). Βαθμὴδὸν ὡστόσο, προσεγγίζοντας τὸ ὄριο τῶν 1.90 μ. τὸ χῶμα ἦταν πάλι καστανὸ ἕως σκοτεινὸ καστανό, περιεῖχε πολλὰ τμήματα κονιάματος, καθὼς καὶ ἀρκετὲς πλακοειδεῖς πέτρες (διαστάσεις τῆς μεγαλύτερης: $0.60 \times 0.37 \times 0.10$ μ.).

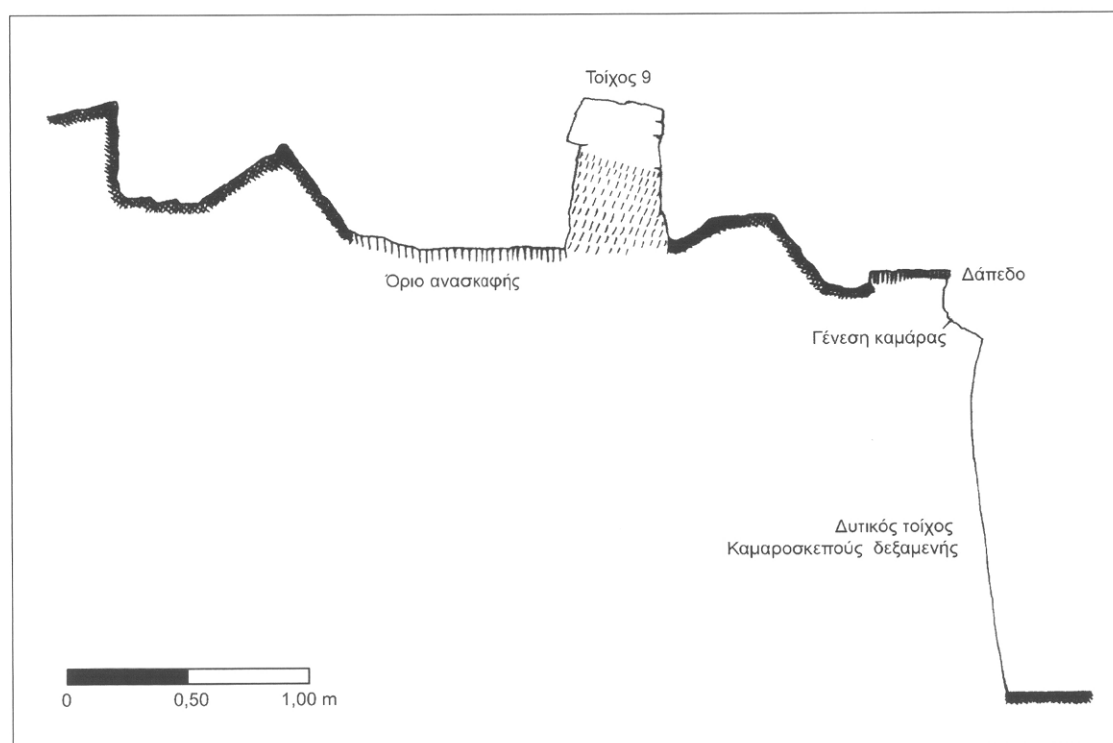
Σὲ ὅλο τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀξιοσημεῖωτα μεγάλο ἀριθμὸ κεραμίδων καὶ πλίνθων, συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ μεταμινωικὰ ἀγγεῖα μεγάλου καὶ μεσαίου μεγέθους καὶ κάποια στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία. Ὅπου ἀνευρέθηκαν κυρίως ὄστρακα 12ου-13ου αἰ. καὶ λίγα 15ου 16ου αἰ., τὸ ποσοστὸ τῶν τελευταίων μειωνόταν μὲ τὴ βαθμιαία ἀφαίρεση τοῦ στρώματος.

Στὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ τοῦ στρώματος ξεχώρισε μόνο ἓνα τμήμα πινακίου ἀδρεγ-χάρακτης κεραμικῆς β' μισοῦ 12ου αἰ. (Κ1442) (εἰκ. 218), καθὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων ἦταν πολὺ μικρὸς καὶ ὑπερτεροῦσε κατὰ πολὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν κεραμίδων.

Σχ. 13. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Άνδρω 2. Τομή Β.-Ν. Κάνναβοι 4-10.

Σχ. 14. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Άνδρω 2. Τομή Δ.-Ν. Κάνναβος 10.

Εικ. 220. Άνδηρο 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Βορειο-δυτική γωνία τῆς δεξαμενῆς (λήψη ἀπὸ Ἄνατολάς).

Εικ. 221. Άνδηρο 2. Περιοχή κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Βόρεια καὶ ἀνατολική πλευρὰ ἐσωτερικοῦ δεξαμενῆς (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

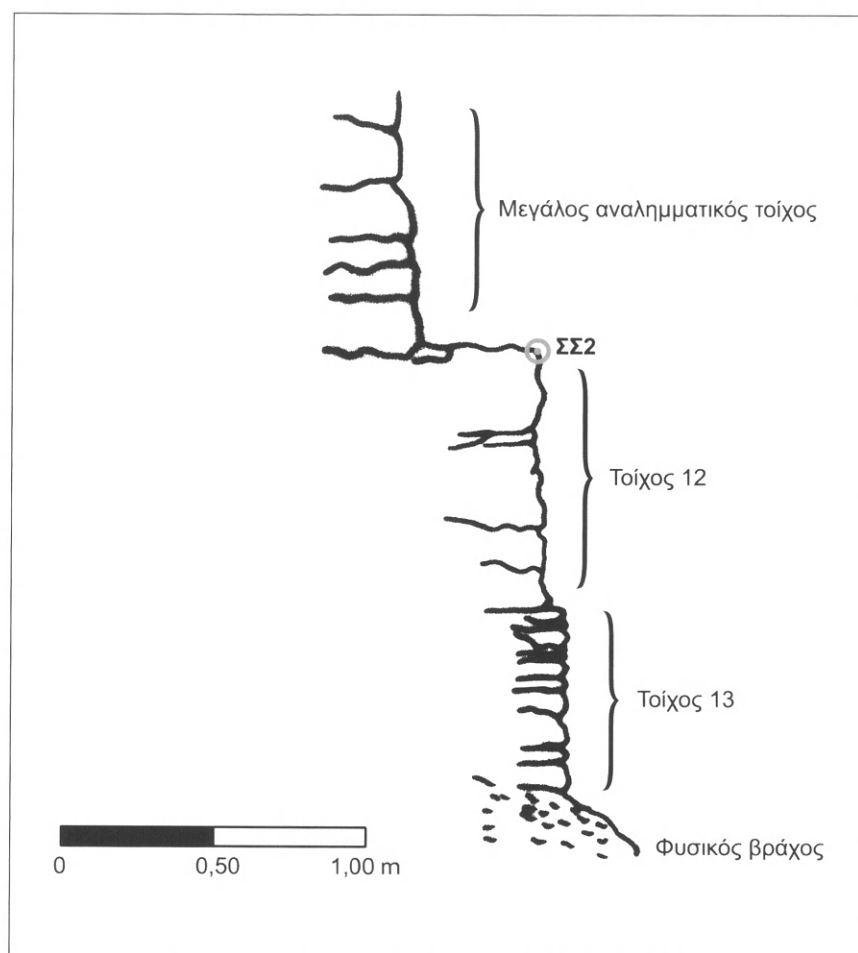
Ἦλθαν στὸ φῶς ἓνας φόλλις Ἡρακλείου (610-641) μὲ ἡμερομηνία κοπῆς 612/3 (N15), μία μολύβδινη βολίδα (M42), 16ου-19ου αἰ., ἓνα ἐνετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Andrea Contarini (1368-1382) (N45), δύο λίθινες ψηφίδες, ἓνα τμήμα πλακοειδοῦς λίθου, ποὺ σώζει δύο συστάδες λοξὰ τεμνόμενων αὐλακώσεων στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά του, ἓνα χάλκινο βόλι, καθὼς ἐπίσης καὶ χαρακτηριστικὰ δείγματα ἀκάθαρτου κονιάματος, ποὺ σώζει ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου. Συλλέχθηκαν τέλος ἀρκετὰ διάσπαρτα μικρὰ τμήματα ὑπόλευκου ὡς ἀνοικτοῦ τεφροῦ κονιάματος. Τὰ τμήματα αὐτὰ εἶχαν ἀκάθαρτη σύσταση μὲ πολλὲς προσμίξεις ἀπὸ μικρὰ βότσαλα καὶ πάχος 0.06 μ., ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἔσωζαν μίαν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὅπως καὶ ἄφθονα ἄμορφα κομμάτια χονδροειδοῦς κονιάματος μὲ ἰδιαίτερα ἀκάθαρτη καὶ χαλαρὴ σύσταση. Βρέθηκαν τέλος λίγα τμήματα ὀστρέων καὶ πολλὰ τμήματα ὀστέων ζώων.

η) Παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρήση καὶ τὸν συσχετισμὸ τῶν κτιστῶν κατασκευῶν καὶ τοίχων τοῦ Ἀνδῆρου 2

Στὸν χῶρο νότια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ στοὺς Καννάβους 4, 9 καὶ 10 ἀποκαλύφθηκαν, ὅπως σημειώθηκε ἤδη ἀναλυτικά, οἱ Τοῖχοι 3 - 11. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὅλες οἱ παραπάνω κατασκευὲς ἀκολουθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς προσανατολισμὸ ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο ἢ ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, μὲ ἀποτελεσμα νὰ εἶναι μεταξύ τους παράλληλες ἢ κάθετες. Ὑποκατασκευὴ Βορρὰ-Νότου ἔχουν ὁ Τοῖχος 5, καὶ οἱ Τοῖχοι 9 καὶ 10. Κατεύθυνση Ἀνατολὴ-Δύση ἔχουν ὁ Τοῖχος 3 στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, καὶ οἱ Τοῖχοι 6, 7 καὶ 11.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων συμπεραίνονται μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια τὰ ἑξῆς: Ὁ Τοῖχος 6 ἦταν νεώτερος τοῦ Τοίχου 7, ἀφοῦ ἔβαινε πάνω σὲ αὐτόν, ὁπότε καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ εἶχαν τὴν ἴδια, ἴσως ἀναλημματικὴ χρήση. Ὁ Τοῖχος 9 ὥστόσο σχετιζόταν προφανῶς καὶ μὲ τὸ πλακόστρωτο, μικρὸ τμήμα τοῦ ὁποῦ ἀνακαλύφθηκε ἀμέσως νότιά του. Ὁ Τοῖχος 11, ἂν καὶ ἀποτελεῖ στὴν οὐσία συνέχεια τοῦ Τοίχου 6, δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ αὐτόν. Ἰσως κάποια στιγμή ὁ ἓνας νὰ ἀποτελέσει προέκταση τοῦ ἄλλου. Ὁ Τοῖχος 8 πάντως μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν Τοῖχο 5, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζει ὀρθὴ γωνία, συνδέεται ὀργανικὰ καὶ ἔχει ἐπίσης κατασκευαστικὲς ὁμοιότητες. Ὁμοιότητες ἔχουν οἱ Τοῖχοι 5 καὶ 8 καὶ μὲ τὸν Τοῖχο 3 στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὅχι μόνο γιατί ὁ Τοῖχος 3 καὶ ὁ Τοῖχος 8 φαίνονται ἀκριβῶς παράλληλοι καὶ ἔχουν παρόμοια τοιχοποιία, ἀλλὰ καὶ γιατί τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα βρίσκονται σὲ παρόμοιο βάθος (1.25-1.50 μ.). Ὅπως ἐπίσης ἐπισημάνθηκε, ὁ Τοῖχος 11 προηγήθηκε ἴσως ἐλάχιστα χρονολογικὰ τῆς στρώσης τοῦ κονιάματος, ποὺ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τῆς καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ λόγω καὶ τοῦ τύπου τοῦ κονιάματος ἴσως νὰ ἦταν δεξαμενὴ.

Σχ. 15. "Αγίος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. "Ανδρηο 2. Τομή του μεγάλου αναλημματικού τοίχου του "Ανδρήρου 2. Τοίχοι 12 και 13.

3. ΑΝΔΗΡΟ 3

"Ανδρηο 3 ονομάσθηκε τὸ τρίτο χαμηλότερο ἄνδρηο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ μὲ τὸν οἰκίσκο, νότια τοῦ Ἀνδρήρου 2 καὶ βόρεια τοῦ Ἀνδρήρου 4. Τὸ "Ανδρηο 3 εἶναι τὸ πλατύτερο τῶν ἀνδρῶν στὸν Ἁγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ἀκόμη πλατύτερο τοῦ Ἀνδρήρου 2, μὲ ἐπικρεμάμενους βράχους στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα, κυρίως ὅμως στὸ βορειανατολικό (Σχ. 3, σ. 153). Τὸ "Ανδρηο 3 ἔχει μῆκος 27 μ. στὸ βόρειο τμήμα, 35 μ. στὸ νότιο καὶ πλάτος 13 μ. στὰ δυτικά καὶ 12 μ. στὰ ἀνατολικά. Λόγω τοῦ γεγονότος ὅμως ὅτι μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ πρὸς τὸ "Ανδρηο 2 εἶναι 10 μ. περίπου, τὸ "Ανδρηο 3 εἶναι πολὺ πιδ ἀπὸ-τομο στὸ νοτιότερό του σημεῖο, μὲ διαφορὰ 3 μ. περίπου ἀπὸ τὸ βορειότερο. Ἀπαραίτητη λοιπὸν ἦταν ἡ κατασκευὴ ἐδῶ μικρότερων ἀναλημματικῶν τοίχων σὲ διάφορα σημεῖα, στὸ κέντρο, στὸ βορειοδυτικὸ καὶ στὸ βορειοανατολικό του τμήμα καὶ μάλιστα ἐνὸς λειτουργικοῦ κτίσματος. Ἀκριβῶς στὸ κέντρο τοῦ ἀνδρήρου πρὸς

Δυσμὰς καὶ μάλιστα πάνω σὲ ἔξαρμα τοῦ βράχου κατασκευάσθηκε ἕνας οἰκίσκος καὶ στὴν ἀνατολική του προέκταση ἕνας μικρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος. Ἐνας δεῦτερος ἀναλημματικὸς τοῖχος κατασκευάσθηκε βόρεια τοῦ πρώτου, ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ἐπικοινωνίας τῶν Ἀνδέρων 2 καὶ 3, μὲ μεγάλη κλίμακα, βόρεια πάλι τῶν ἐπιφανειακὰ κρεμάμενων βράχων. Προφανῶς γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς κυκλοφορίας μέσω τοῦ Ἀνδέρου 3 στὰ ψηλότερα ἢ καὶ χαμηλότερα ἄνδρα ἰδρύθηκαν στὸ Ἄνδρo 3 δύο ἀκόμη τοῖχοι, μὲ κατεύθυνση ὅμως ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Ἄλλωστε ἡ ἐπικοινωνία ἀπὸ τὸ Ἄνδρo 3 μέχρι τὸ Ἄνδρo 7 ἀκολουθεῖ φυσιολογικὰ ἑλικοειδῆ διαδρομή. Εἶναι πιθανό, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ πιὸ κάτω, ὅτι οἱ σημερινοὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι διαδέχθηκαν στὰ ἴδια περίπου σημεία παλαιότερους. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ὅτι στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδέρου 3, ἐκεῖ ποὺ ἔγινε ἡ Βόρεια Τομή, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω, σώζονται τὰ θεμέλια παλαιότερου ἐγκάρσιου ἀναλημματικοῦ τοίχου (Τοῖχος 12), ποὺ προϋπήρχε ἀσφαλῶς τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (Σχ. 15).

Ἡ προανασκαφικὴ περισυλλογὴ στὸ Ἄνδρo 3 ἀπέδωσε ποικίλα ἀντικείμενα. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ μινωικὴ κεραμικὴ ἀναφέρεται ἕνα ὄστρακο σώματος γεφυρόστομου ἀγγείου, ἕνα ὄστρακο βάσης καὶ σώματος ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου, ἕνα τμήμα χεῖλους μινωικοῦ πίθου καὶ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη κεραμικὴ ἕνα τμήμα χεῖλους καὶ τοιχωμάτων μεταγενέστερου ἀγγείου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση καὶ ὄστρακα τῆς περιόδου τῆς Ἑνετοκρατίας ἢ Τουρκοκρατίας.

Περὶσπλέχθηκαν ἐπίσης διάφορα χάλκινα ἀντικείμενα, ἕνα ἡμικυκλικὸ ἔλασμα νεώτερης περιόδου μὲ πιθανὴ θρησκευτικὴ παράσταση, ἕνα ἐργαλεῖο μὲ στελεθεὶς (Χ149), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ81 καὶ Χ95), ἕνα ἄλλο ἔλασμα, ἕνα τμήμα λαβῆς, ἕνα μικρὸ πῆλινο σφαιρίδιο καὶ διάφορα λίθινα ἀντικείμενα, ἕνα κυλινδρικό ἀντικείμενο, πιθανότατα ὄλμος γιὰ τὴ στερέωση στρόφιγγας κάποιας θύρας, ἕνα τμήμα ὀρθογώνιας μαρμάρινης λεκάνης, ἕνα τμήμα ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη καὶ ἕνα μαρμάρينو τμήμα πιθανῶς ἀπὸ θωράκιο μὲ ἐγχάρακτο αἰγυπτιακὸ σταυρό, καθὼς καὶ δύο ὄστρεα, μία ἀχιβάδα καὶ τέσσερα τμήματα τρίτων.

Περὶσπλέχθηκαν ἀκόμη νομίσματα διάφορων περιόδων: Ἐνα δηνάριο Ἰωάννη Β΄ (1458-1479 (βασιλιᾷ Σικελίας) (Ν47), ἕνα πεντάλεπτο Γεωργίου Α΄ μὲ χρονολογία κοπῆς 1869 (Ν86), ἕνα νόμισμα Γεωργίου Α΄ (1863-1913) (Ν107), ἕνα νόμισμα ἐνὸς λεπτοῦ κοπῆς τοῦ 1870, ἕνα νόμισμα 5 λεπτῶν, κοπῆς τοῦ 1878 Γεωργίου Α΄ (Ν94 καὶ Ν95) καὶ ἕνα πεντάδραχμο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1930 (Ν110). Ἀνάμεσα στὸ Ἄνδρo 3 καὶ τὸ ἀμέσως νοτιότερο Ἄνδρo 4 περισπλέχθηκε τέλος ἕνα τμήμα πῆλινου πλακιδίου (1993/Γ/Πήλ. 3).

Στὸ Ἄνδρo 3 ἔγιναν δύο ἀνασκαφικὲς τομές, μία μεγάλη, ἡ Νότια Τομή, ὅπως ὀνομάσθηκε, ἀκριβῶς νότια τοῦ οἰκίσκου καὶ στὴ νοτιὰ εὐθεία τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς δεξαμενῆς, συνέχεια τῆς ὁποίας εἶναι ἡ τομὴ στὸ Ἄνδρo 4 καὶ μία δεύτερη, μικρότερη τομὴ, ἡ Βόρεια Τομή, ἀμέσως νότια τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου.

α. Νότια τομή

Ἡ Νότια Τομή, ποὺ ἔγινε στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 3 (εἰκ. 222), ὁρίσθηκε μὲ βόρειο ὄριο τὸν τράφο, ποὺ χρησιμεύει ὡς θεμέλιο γιὰ τὸν οἰκίσκο καὶ δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ ὄριο τὴν προέκταση τῶν ὁρίων τῆς κεντρικῆς τομῆς ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο στὰ Ἀνδῆρα 3-6. Ἡ τομή αὐτὴ εἶχε μῆκος 3.50 μ. καὶ πλάτ. 4.05 μ. καὶ 3.55 μ. (εἰκ. 222). Κρίθηκε σκόπιμο ὅμως ἡ τομή νὰ ἐπεκταθεῖ 1.60 μ. ἀνατολικά, ὥστε τὸ συνολικὸ μῆκος ἦταν 5.10 μ. Στὴν τομή αὐτὴ ἦλθε στὸ φῶς ἓνα διαταραγμένο ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἓνα μινωικὸ μὲ ἀρκετὲς νεώτερες προσμίξεις καὶ ἓνα ἀμιγῶς

Εἰκ. 222. Ἀνδῆρο 3.
Νότια Τομή (λήψη
ἀπὸ Ἀνατολίας).

Εἰκ. 223. Ἀνδῆρο 3.
Νότια Τομή. Στρώ-
μα 1 (λήψη ἀπὸ
Βορρά).

Εικ. 224. Άνδηρο 3.
Νότια Τομή. Στρώ-
μα 1 (λήψη από
Βορρά).

μινωικό. Πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς στὰ ὅρια τῆς νότιας τομῆς περισυλλέ-
χθηκαν τὰ ἀκόλουθα χάλκινα εἰδώλια: (E6), (E15) καὶ (E17).

1. ΣΤΡΩΜΑ 1 (εἰκ. 223-228)

Πρόκειται γιὰ ἐπιφανειακό, βασικὰ μινωικὸ στρώμα, μὲ μεταγενέστερη διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 37.05%, χρώματος ἀνοικτοῦ καστανοῦ, χαλαρὸ καὶ εὐκολόσκαπτο, μὲ λίγους λίθους καὶ μὲ ἴχνη τέφρας κατὰ τόπους.

Τὸ στρώμα αὐτὸ γινόταν ὑπόλευκο στὸ κέντρο, κιτρινωπὸ στὸ νότιο τμήμα καὶ ἔντονα κοκκινωπὸ στὸ νότιο τμήμα τῆς ἐνοποίησης τῆς τομῆς αὐτῆς καὶ τῆς τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 4, πάχους 0.50 μ. περίπου. Ἰχνη τέφρας ἐντοπίσθηκαν ἐπιφανειακὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς, ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ χώρου ὡς καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 1.20 μ. ἀπὸ Βορρά, βαθύτερα στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα καὶ ἀκόμη βαθύτερα σὲ βορειο-ανατολικὸ σημεῖο κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειᾶς καὶ σὲ περιοχὴ 1.30 μ. ἀπὸ Βορρά.

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ τοῦ στρώματος περιλαμβάνει ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K108), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων MM κυπέλλων (K156 καὶ K172), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (K327), ἓνα τμήμα πίθου (K532), ἓνα τμήμα μικκύλου πιθαμοφόρα (K562), δύο ὄστρακα πρόχων (K606 καὶ K679), δύο τμήματα μικκύλων πρόχων (K665 καὶ K680), δύο τμήματα γεφυρόστομων πρόχων (K721 καὶ K723), ἓνα ὄστρακο μικκύλης γεφυρόστομης πρόχου (K722), τρία ὄστρακα χυτρῶν (K772, K781 καὶ K799), ἓνα τμήμα σύνθετου ἀγγείου/πρόχου (K945) (εἰκ. 225), ἓνα τμήμα κύλικας (K1314) καὶ ἓνα ὄστρακο πώματος (K1018). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (K1063 καὶ K1070) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1147) (εἰκ. 226).

Εικ. 225. K945. Τμήμα πρόχου. Εικ. 226. K1147. Ἀπότμημα ἀγγείου. Εικ. 227. K1462. Ἐγχάρακτο τμήμα ἐφυαλωμένης κανάτας με χρῶμα.

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα πινακίου *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας τέλη 6ου/ἀ' μισοῦ 7ου αἰ. (K1400), ἓνα τμήμα μαγειρικοῦ σκεύους 11ου/12ου αἰ. (K1561), δύο ὄστρακα μονόχρωμων ἐφυαλωμένων πινακίων τέλη 12ου αἰ. (K1447 καὶ K1464), δύο τμήματα ἐφυαλωμένων ἐγχάρακτων πινακίων 13ου αἰ. (K1456 καὶ K1457), ἓνα τμήμα κανάτας ἐφυαλωμένης ἐγχάρακτης με χρῶμα 14ου/πρώιμου 15ου αἰ. (K1462) (*εἰκ. 227*) καὶ ἓνα ὄστρακο λύχνου βορειοαφρικανικοῦ ἐργαστηρίου β' μισοῦ/τέλη 7ου αἰ. (K1585). Στὸ ἴδιο στρώμα ἦλθε στὸ φῶς μία βάση κούπας, παράδειγμα ἐφυαλωμένης ἐπιτραπέζιας κυθηραϊκῆς κεραμικῆς 15ου-16ου αἰ. (K1663). Στὴν κεραμικὴ τῆς ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγεται μία βάση κανατιοῦ (K1609), ἓνα τμήμα βενετικῆς κούπας (K1466), ἓνα τμήμα κούπας με ἐφυαλωμένη ἐγχάρακτη διακόσμηση 15ου-16ου αἰ. (K1645), ἓνα ὄστρακο βενετσιάνικου πινακίου (ὕστερος 15ος-ἀ' μισὸ 16ου αἰ.) (K1674), ἓνα τμήμα σώματος κανατιοῦ με ἐφύαλωση γραπτὴ με χρῶμα (K1638), δύο τμήματα πινακίων «Διδυμοτείχου» (K1682 καὶ K1683), ἓνα ὄστρακο πινακίου (K1686), δύο ὄστρακα ἀπὸ κανάτες (K1690 καὶ K1692) ἀπὸ τὸ Grottaglie Ἀπουλίας 19ου-ἀρχὲς 20οῦ αἰ. καὶ ἓνα ὄστρακο πορσελάνινου πινακίου 20οῦ αἰ. (K1702).

Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 1 ἀποτελοῦν δύο εἰδῶλια, ἓνα ἀκέραιο ἀνδρικό εἰδῶλιο λάτρη στὴ χαρακτηριστικὴ στάση τοῦ σεβίζοντος (E3) καὶ ἓνα ἀναθηματικὸ πόδι (X12), ποὺ βρέθηκαν ἀρκετὰ κοντά, ὅν καὶ σὲ διαφορετικὰ βάθη, ἐννέα ἐλάσματα, ἓνα ἐπίμηκες τμήμα ἀναδιπλωμένου κυλινδρικοῦ ἐλάσματος, ἓνα ἀναδιπλωμένο ἔλασμα, ἓνα πλατὺ ἐπίμηκες ἔλασμα με κυκλικὴ ἀπόληξη στὴ μία του πλευρὰ καὶ ὀδοντωτὴ ἀπόληξη στὴν ἄλλη, ἓνα ἔλασμα με δύο ὀπές, μία ἐλασματίνη ταινία (X117), δύο ἐλασματίνα λεπίδια (X110 καὶ X137), δύο ἄλλα ἐλάσματα, τρεῖς λεπίδες, ἓνα τμήμα σύρματος, ἓνας χάλκινος ὀκτώσχημος κρίκος γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινης βυζαντινῆς κανδήλας (X208) καὶ ἓνα χάλκινο ἀκανόνιστο ἀντικείμενο με δισκοειδὴ βάση, μεταγενέστερης ἢ ἀβέβαιης χρονολόγησής (X170).

Τὰ πηλῖνα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν ἓνα ἀντικείμενο ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς με δύο διαμπερεῖς ὀπές, ἓνα ἀντικείμενο με συνεχεῖς ρηχὲς κοιλότητες στὴ μία ἐπιφάνειά του, ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο καὶ ἓνα ἄλλο

Είκ. 228. Άνδρo
3. Νότια Τομή.
Στρώμα 1 (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

ἀπροσδιόριστο τμήμα ποὺ φέρει ἐγχαράξεις. Τὰ λίθινα ἀντικείμενα ἀποτελοῦν τρεῖς ψηφίδες, ἓνα μαρμάρινο τμήμα πιθανῶς ἀπὸ γεισο, ἓνα ἀπροσδιόριστο γωνιώδες μαρμάρινο τμήμα καὶ ἓνα τμήμα λίθινου χειρόμυλου. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν ἐπίσης μερικὰ γυάλινα ἀντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο θραύσματα πρωτοβυζαντινῶν κανδηλῶν (Υ41 καὶ Υ71).

Στὸ Στρώμα 1 βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα τμήμα ὀρείας κρυστάλλου, διάφορα ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων τρία τμήματα τρίτων καὶ ἕξι πορφύρες. Τέλος στὸ ἴδιο στρώμα ἤλθε στὸ φῶς ἓνα ὄστρεο τοῦ εἶδους *Patella coerulea* L, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ψηφος, ὅστὰ καὶ ἓνα κέρατο ζώου, διάφορα τμήματα κονιαμάτων προερχόμενα ἀπὸ τὸν βόρειο σύγχρονο ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ μερικὰ ἄλλα κονιάματα. Τέλος βρέθηκαν ἓνα τμήμα ἐπιμήκους μολύβδινου ἐλάσματος, ἓνα μολύβδινο βαρίδι (M33) καὶ τρία σιδερένια καρφιά (Σ4 , Σ7 καὶ Σ12).

Βρέθηκαν ἐπίσης ἑννέα νομίσματα ποικίλων περιόδων: ἓνας φόλλις τοῦ Λεοντίου Ε΄ μὲ χρονολογία κοπῆς 813-820 (N35), ἓνα δηνάριο τορνέσιο Thibayt II, Κόμητος Καμπανίας 1125-1152 (N36), ἓνα δηνάριο τορνέσιο φραγκοκρατίας, 13ου αἰ. (N41), ἓνα ἀνώνυμο σολδίνο γιὰ τὴν Κρήτη τοῦ 1610 (N57), τρεῖς παράδες τοῦ Ἀβδουλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789) (N63, N64 καὶ N66) καὶ δύο ἄλλοι παράδες (N79 καὶ N80).

2. ΣΤΡΩΜΑ 2 (εἰκ. 229-237)

Πρόκειται γιὰ ἓνα καθαρὸ μινωικὸ στρώμα μὲ ἐλάχιστες νεώτερες προσμίξεις, τῆς τάξης τοῦ 6.15%, ἀπὸ συμπαγὲς χῶμα, σκοτεινοῦ καστανοῦ ἕως κοκκινωποῦ χρώματος, σχετικὰ καθαρὸ, μαλακό, εὐθρυπτο καὶ εὐκολόσκαπτο, μὲ μικρὴ περιεκτικότητα σὲ λίθους, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς, νότια τοῦ τοίχου

που ἤλθε στὸ φῶς σὲ αὐτὸ τὸ στρῶμα (Τοῖχος 14) (εἰκ. 233-234) καὶ στὴν ἐπίχωσή του, πάχους 0.20 μ.

Στὸ στρῶμα βρέθηκαν διάφορα ἀγγεῖα, ΜΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙβ-ΥΜ Ι χρόνων σὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία 93.85%, δηλαδή ἓνα μικκύλο κυρτὸ κωνικὸ ρυτό (Κ806), ἓνα τμήμα μικκύλου κωνικοῦ ρυτοῦ (Κ834), ἓνα τμήμα μικροῦ κωνικοῦ ἢ ὠοειδοῦς ρυτοῦ (Κ835), ἓνα τμήμα μικκύλου εὐθέος κωνικοῦ ρυτοῦ (Κ836), ἓνα τμήμα μικκύλου ἀπιοειδοῦς ρυτοῦ (Κ853), ἓνα τμήμα μικροῦ σφαιρικοῦ ρυτοῦ (Κ854), δύο τμήματα μικκύλων κυπέλλων/ρυτῶν (Κ868 καὶ Κ869), 21 ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (Κ109 - Κ129), ἓνα ἀκέραιο προχοῖδιο (Κ886) (εἰκ. 229) καὶ πέντε ἀποσπασματικά (Κ900, Κ911, Κ940, Κ941 καὶ Κ942), ἑπτὰ τμήματα εὐθύπλευρων ΜΜ κυπέλλων (Κ157, Κ173-Κ178), πέντε τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ (Κ183, Κ197-199 καὶ Κ221), τέσσερα τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων ΥΜ Ι παράδοσης (Κ218-Κ221), τέσσερα τμήματα εὐθύπλευρων ΥΜΙ κυπέλλων (Κ236 - Κ239), πέντε τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων μὲ διακριτὸ χεῖλος (Κ248-Κ252), ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου κυπέλλου μὲ διακόσμηση καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες (Κ257), 14 ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (Κ305-Κ306, Κ308, Κ311-313, Κ315, Κ328-329, Κ346-Κ347, Κ349-Κ350), πέντε ὄστρακα μικκύλων ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (Κ307, Κ309 - Κ310, Κ314 καὶ Κ316), πέντε ὄστρακα τροπιδωτῶν κυπέλλων (Κ364, Κ383-386), τέσσερα ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν σκύφων (Κ392, Κ396-Κ398), ἓνα τμήμα μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ σκύφου (Κ393), ἓνα τμήμα κωνικῆς λεκάνης (Κ413), δύο ὄστρακα κυρτόπλευρων λεκανῶν (Κ414-Κ415), δύο τμήματα καλάρων (Κ424-Κ425), δύο τμήματα πινακίων (Κ445-Κ446), ἓνα τμήμα μικκύλου πιθοειδοῦς ἀγγείου (Κ506), δύο τμήματα καδόσχημων πίθων (Κ507 καὶ Κ509), πέντε ὄστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων (Κ508, Κ511, Κ514, Κ533 καὶ Κ534), ἓνα τμήμα πίθου (Κ535), ἓνα τμήμα καδόσχημου πίθου (Κ512), ἓνα τμήμα μικροῦ ἀλαβαστροειδοῦς ἀγγείου (Κ513), ἓνα τμήμα πιθαμορέα (Κ552), 16 τμήματα ἀμφορέων (Κ607-Κ616, Κ666-Κ668, Κ670-Κ672 καὶ Κ674), δύο τμήματα μικκύλων πρόχων (Κ669 καὶ Κ673), ἓνα τμήμα πρόχου (Κ681), δύο ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (Κ724 καὶ Κ725), πέντε τμήματα μικκύλων γεφυρόστομων πρόχων (Κ726, Κ728-Κ731), τέσσερις ἀποσπασματικὲς γεφυρόστομες πρόχοι (Κ727, Κ732, Κ733 καὶ Κ738), ἑπτὰ τμήματα χυτῶν (Κ773-Κ775, Κ782, Κ800-Κ802), δύο τμήματα καρποδόχων/ἀγγείων μὲ ὑπερυψωμένη βάση (Κ950-Κ951), τρία ὄστρακα πυραύνων (Κ969, Κ971 καὶ Κ993), τέσσερα ὄστρακα κυλίκων (Κ1314-Κ1317), τέσσερα ὄστρακα πωμάτων (Κ1019-1022), δύο ὄστρακα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση (Κ1072 καὶ Κ1099), ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστικὴ διακόσμηση σταγονοειδοῦς κοσμήματος (Κ1098) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστικὴ διακόσμηση μισχοειδοῦς φυλλοειδοῦς κοσμήματος (Κ1100). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο ὄστρακα μὲ διακόσμηση τραχωτοῦ ρυθμοῦ (Κ1035 καὶ Κ1038), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ (Κ1236), τρία ὄστρακα μὲ στικτὴ διακόσμηση (Κ1260, Κ1261 καὶ Κ1262), τρία

Εἰκ. 229. Κ886. Ἀκέραιο προχοῖδιο.

Είκ. 230. Άνδηρο
3. Νότια Τομή.
Στρώμα 2 (λήψη
από Νότο).

Είκ. 231. Άνδηρο
3. Νότια Τομή.
Στρώμα 2 (λήψη
από Βορρά).

όστρακα με διακόσμηση σιγμοειδών (K1272-K1274), τρία όστρακα με γραμμική διακόσμηση (K1280-K1282), δύο όστρακα με εικονιστική διακόσμηση (K1321 καὶ K1322), δύο όστρακα με διακόσμηση λευκή ἐπὶ σκοτεινοῦ (K1045 καὶ K1046), δύο όστρακα με διακόσμηση πολυχρωμίας (K1064 καὶ K1065), ἔξι όστρακα με ραβδωτή διακόσμηση (K1112-K1117), τρία όστρακα με διακόσμηση σπειρῶν (K1148-K1150), δύο όστρακα με διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1166 καὶ K1168), ὀκτῶ όστρακα με φυτική διακόσμηση (K1217-K1233) καὶ τρία όστρακα με ταινιωτή διακόσμηση (K1299, K1300-K1301). Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε ἐπίσης ἓνα τμήμα λύχνου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τέλους 1ου αἰ. π.Χ.-τέλη 2ου αἰ. μ.Χ. (K1564) καὶ ἄλλο ἓνα τμήμα κανάτας ρωμαϊκῆς περιόδου (K1531).

Είκ. 232. Ἐνδερρο
3. Νότια Τομή.
Στρῶμα 2 (λήψη
ἀπὸ Βορρά).

Είκ. 233. Ἐνδερρο 3.
Νότια Τομή. Στρῶ-
μα 2. Τοῖχοι 14 καὶ
15 (λήψη ἀπὸ Νό-
το).

Στὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα τμῆμα ὑστερορωμαϊκοῦ ἀμφορέα τύπου LRA2 τέλη 6ου-ἀρχές 7ου αἰ. (K1482), πέντε ἀποσπασματικὰ πρωτοβυζαντινὰ πινάκια terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων τέλους 6ου-ἀρχές 7ου αἰ. (K1356), τρία ἐκ τῶν ὁποίων ἀρχές - τέλος 7ου αἰ. (K1354, K1355, K1355α) καὶ ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων στὸ β' μιστὸ τοῦ 7ου αἰ. (K1387), ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου μέσων 7ου-9ου αἰ. (K1487), ἓνα τμῆμα πινακίου 7ου αἰ. (K1415α), ἓνα ἀποσπασματικὸ πρωτοβυζαντινὸ πινάκιο terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, α' μιστοῦ 7ου αἰ. (K1405), ἓνα ὄστρακο μαγειρικοῦ σκεύους 7ου αἰ. (K1550), ἓνα τμῆμα πινακίου 12ου αἰ. (K1523), ἓνα ὄστρακο μονόχρω-

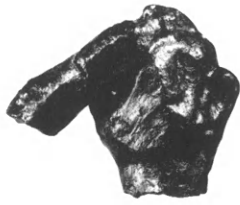
Είκ. 234. Άνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στρώμα 2. Τοίχοι 14 και 15 (λήψη από Βορρά).

μης έφυαλωμένης έγχάρακτης κούπας 13ου -14ου αϊ. (Κ1461) και ένα τμήμα λύχνου βορειοαφρικανικοῦ έργαστηρίου β' μισοῦ 7ου-άρχες 8ου αϊ. (Κ1590). Συγκριτικά τὰ περισσότερα αντικείμενα νεωτέρων χρόνων ποῦ ἔχουν παρεισφρῦσει στὸ συγκεκριμένο μινωικὸ στρώμα ἀνήκουν κυρίως στὸν 7ο-8ο αϊ. μ.Χ. Στὴν κεραμικὴ τῆς ὕστερης ἑνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου (15ος-20ος αϊ.) συγκαταλέγονται δύο θυμιατήρια (Κ1615 καὶ Κ1616) καθὼς ἐπίσης καὶ ένα τμήμα βενετικοῦ πινακίου τοῦ 15ου αἰῶνα (Κ1465).

Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν τέσσερα εἰδῶλια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο βρέθηκαν κοντά, ἀν καὶ σὲ διαφορετικὰ βάθη, ένα τμήμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Ε36) καὶ μία κεφαλὴ μὲ δεξι ὤμο ἀνδρικοῦ εἰδωλίου στὴ στάση τοῦ σεβίζοντος (Ε67) (εἰκ. 235) ποῦ βρέθηκε βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὰ δύο χάλκινα εἰδῶλια τοῦ Στρώματος 1, ένα πόδι εἰδωλίου (Ε62), μία βάση ἀπὸ εἰδῶλιο (Ε57), ένα περίτμητο ἔλασμα σὲ σχῆμα ἀνδρός (Χ5), μία ἐλασματίνη ταινία (Χ136), 11 ἐλασματίνα λεπίδια (Χ106, Χ107, Χ111, Χ113, Χ116, Χ118, Χ125, Χ133, Χ138, Χ141 καὶ Χ142), ένα ἐργαλεῖο, μία μάζα χαλκοῦ καὶ ένα τμήμα κυλινδρικῆς διατομῆς.

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν μία ἀκέραια τράπεζα προσφορῶν (Π175), ποῦ βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸ ἀναθηματικὸ ἔλασμα ποῦ ἀπεικονίζει λατρευτὴ (Χ5) καὶ σχεδὸν στὸ ἴδιο βάθος, ένα πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π12), μία κεφαλὴ εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π24), ένα πιθανὸ πόδι εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π57), τρία κέρατα εἰδωλίων βοοειδῶν (Π80, Π83 καὶ Π85), δύο κέρατα εἰδωλίων ταύρων (Π81 καὶ Π82), δύο τμήματα ὁμοιωμάτων πτηνῶν (Π111, εἰκ. 236 καὶ Π113), τρία κέρατα καθιέρωσης (Π130-132) (εἰκ. 237), τρία τμήματα πήλινων σκευῶν (Π182 καὶ Π183), τρία ὁμοιώματα ἀρχιτεκτονήματος (Π156, Π157 καὶ Π159), ένα στύλο ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π158), ένα αντικείμενο κολουροκωνικοῦ σχήματος μὲ κυκλικὴ ὀπὴ στὸ κέντρο, ἴσως χάντρα (Π230), ένα πιθανὸ βάρος δικτύου (Π198) καὶ δύο

Είκ. 235. Ε67. Ἀνδρικό εἰδώλιο, πρόσθια ἄψη. ΥΜ Ι.

Είκ. 236. Π111. Τμήμα πήλινου ὁμοιώματος πτηνοῦ.

Είκ. 237. Πήλινο κέρας καθιέρωσης.

Είκ. 238. Ν19Α-Β. Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

πιθανὰ τμήματα ἀπὸ ὁμοιώματα ταλάντων. Βρέθηκε ἐπίσης μία ἀκέραια ἀγνύθα (Π191) καὶ μία ἀποσπασματική (Π190).

Τὰ λίθινα ἀντικείμενα στὸ Στρώμα 2 εἶναι ἓνα τμήμα κοχλιάριου μεγάλου μεγέθους (Λ9) καὶ ἓνα τμήμα λίθινου ἀγγείου ἀπὸ rosso antico (Λ17). Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων 13 πορφύρες, ὅστ᾽ αἰ, μία αἰχμὴ ὀστέινης περόνης, ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ τμήματα κονιαμάτων.

Τὰ μεταγενέστερα εὐρήματα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦνται ἀπὸ 6.15% νεώτερη κεραμική, κτενιωτὰ ὄστρακα, κεραμίδες καὶ τμήματα νεωτέρων γυάλινων ἀντικειμένων, δύο θραύσματα κυπέλλων (Υ7 καὶ Υ12), ἓνα θραῦσμα φιάλης ἢ κυπέλλου (Υ7) καὶ ἓνα θραῦσμα σκύφου (Υ2).

Στὰ νεώτερα εὐρήματα περιλαμβάνονται ἀκόμη ἓνα μολύβδινο ἐπίμηκες πλακίδιο μὲ ραβδώσεις (Μ30), δύο μολύβδινες κανδηλῆθρες βυζαντινῆς περιόδου (Μ34-Μ35) καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ8). Βρέθηκαν τέλος τρία νομίσματα, ἓνας φόλλις Ἡρακλείου (610-641) (Ν19) (εἰκ. 238), ἓνα ἐνετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Leonardo Loredan (1501-1521) (Ν51) καὶ ἓνα ἀνώνυμο σολδίνο γιὰ τὴν Κρήτη τοῦ 1610 (Ν56).

Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τμήματος τῆς Νότιας Τομῆς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς ἦλθε στὸ φῶς ἓνας τοῖχος, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο μία σειρὰ λίθων καὶ ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ ὀνομάστηκε Τοῖχος 14 (εἰκ. 233-234) (Σχ. 2, σ. 152). Σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τῆς τομῆς ἦλθε στὸ φῶς ἄλλος τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ὀνομάστηκε Τοῖχος 15 (εἰκ. 233-234) (Σχ. 2).

3. ΣΤΡΩΜΑ 3

Πρόκειται για ένα στρώμα με χῶμα ἄρκετὰ συμπαγές, ἐρυθρωπό, με μικροὺς λίθους, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀπέδωσε ἐλάχιστα ὄστρακα, κυριότατα μινωικά, σὲ ποσοστὸ 96.78%, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα τμήμα πυραύνου (K970).

Στὴ Νότια Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 3 λοιπὸν ἦλθαν στὸ φῶς δύο μινωικὰ στρώματα με μινωικὰ εὐρήματα ἀπὸ ὅλες τὶς κατηγορίες ἀντικειμένων. Τὸ μεγάλο ποσοστὸ ὀστράκων μινωικῆς κεραμικῆς ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξη ἀκέραιων μινωικῶν ἀγγείων στὸ Στρώμα 2 δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ πρωτογενεῖς ἀποθέσεις στὰ μινωικὰ χρόνια. Τὸ στρώμα αὐτὸ καταδεικνύει τέλος τὴ μινωικὴ παρουσία κατὰ μῆκος ὅλων τῶν ἀνδῆρων σὲ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό.

β. Βόρεια τομὴ

Στὸ βορειότατο κεντρικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 3 ἀνασκάφηκε ἓνας ὀρθογώνιος χῶρος με πλευρὲς 2.50 μ. ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση καὶ 1.50 μ. ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο. Τὸ βόρειο ὄριο τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀποτελοῦσε τὸ μέτωπο ἑνὸς θεμέλιου τοίχου (Τοῖχος 12) (Σχ. 3) ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, ὁ ὁποῖος τέμνεται λοξὰ με τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Ἀνδῆρου 2 (εἰκ. 241-242, 245-246 καὶ 249).

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βόρειας τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 3 ἔφερε στὸ φῶς δύο στρώματα, ἓνα διαταραγμένο καὶ ἓνα στρώμα χωρὶς εὐρήματα, τὸ ὁποῖο ὑπέρεκετο τοῦ φυσικοῦ βράχου.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Πρόκειται γιὰ ἓνα στρώμα χῶματος ὑπόλευκου χρώματος, πολὺ χαλαροῦ, καθαροῦ, με ἐλάχιστη περιεκτικότητά σὲ λίθους πολὺ μικροῦ μεγέθους, πάχους 0.50 μ. περίπου. Τὸ στρώμα ἂν καὶ ἦταν διαταραγμένο σὲ ποσοστὸ 34.48% καὶ περιελάμβανε νεώτερα εὐρήματα διάφορων χρονολογικῶν περιόδων, περιεῖχε μικρὴ ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς.

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ περιλαμβάνει κυρίως ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, καθὼς καὶ ἓνα τμήμα πρόχου με ἐπίπεδο χεῖλος, ἓνα τμήμα μικρῆς τριφυλόσχημης πρόχου (K591) (εἰκ. 239) καὶ ἓνα τμήμα γεφυρόστομης πρόχου (K708).

Στὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα πρωτοβυζαντινοῦ μαγειρικοῦ σκεύους (K1550), τμήματα δύο ἀμφορέων πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου «βυζαντινοῦ τύπου» (K1487 καὶ K1490) (εἰκ. 240), β' μισοῦ 7ου-8ου αἰ., κεραμίδια καὶ πλίνθοι.

Στὰ μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 1 συγκαταλέγονται ἀκόμη ἓνα γλωσσίδι χάλκινης πόρπης 7ου/8ου αἰ. (X200) καὶ μία λεπτὴ χάλκινη λαβίδα (X196). Ἐνῶ βρέθηκαν ἐπίσης τρία μικρὰ τμήματα κονιάματος, δύο κοχλίες καὶ ὀστά.

Είκ. 239. K591. Τμήμα
πρόχου, MM III-ΥΜ I.

Είκ. 240. K1490. Ώστρακα ἀμφορέα πρώιμης μεσο-
βυζαντινῆς περιόδου βυζαντινοῦ τύπου.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

Πρόκειται γιὰ ἓνα στρῶμα τὸ ὁποῖο ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου, ποὺ ἀποτε-
λεῖται ἀπὸ χῶμα σκοτεινὸ, συμπαγὲς καὶ πετρωδὲς καὶ δὲν περιεῖχε εὐρήματα. Σὲ
μέγιστο βάθος 0.60 μ. περίπου ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος σὲ ὅλη τὴν ἔκταση
τῆς Βόρειας Τομῆς, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα στὰ ἀνατολικά, ὅπου ὑπῆρχαν δύο μεγά-
λοι λίθοι.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βόρειας Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 3 ἔδειξε ἐπίσης ὅτι ὁ ἐγκάρσιος
τοῖχος (Τοῖχος 12) στὸν ψηλὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Ἀνδῆρου 2, ὁ ὁποῖος ἀποτέ-
λεσε τὸ βόρειο ὄριο τῆς Βόρειας Τομῆς, δὲν ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὸν φυσικὸ βράχο,
ἀλλὰ σὲ παλαιότερο, χαμηλὸ τοῖχο (Τοῖχος 13) (εἰκ. 241-242, 245-246, 249) χτισμένο ἀπὸ
μικρὲς πέτρες μὲ τὴ χρήση ἀπὸ παχύ, σκληρὸ κονίαμα, μὲ προσμίξεις ὡς συνδετικὴ
ὕλη. Ἡ τοιχοδομίᾳ τοῦ τοίχου αὐτοῦ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ
ἐγκάρσιου τοίχου, ὁ ὁποῖος ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ μεγάλους λίθους, ἀνάμεσα στοὺς
ὁποῖους χρησιμοποιήθηκαν μικρὲς πέτρες ὡς γέμισμα καὶ κονίαμα ὡς συνδετικὴ ὕλη.
Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μικρὴ ἐσοχὴ στὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος ἐδράζεται
πάνω στὸν παλαιότερο. Μὲ τὴν ὕπαρξη λοιπὸν τοῦ σύγχρονου ἀναλημματικοῦ τοί-
χου βεβαιώνεται ἡ κατασκευὴ τριῶν τοίχων, διαφόρων βέβαια χρονολογιῶν στὸ ἴδιο
σημεῖο, ποὺ ἀσφαλῶς εἶχαν ἀναλημματικὴ χρῆση. Ὁ ἐγκάρσιος ἀναλημματικὸς τοῖχος
ὅμως εἶχε πιθανότατα καὶ μίαν ἄλλη χρῆση, δεδομένου ὅτι συνεχίζεται καὶ ἀνατολι-
κότερα (Σχ. 15).

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ κλίμακα καθόδου στὸ Ἀνδῆρο 3 σώζεται θεμέ-
λιο τοίχου (Τοῖχος 14), ποὺ κάμπτεται μάλιστα σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς βορρά, μὲ κατεύ-
θυνση ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι εἶναι ἴδιος
ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν δύο τμημάτων. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ὁ παλαιότε-
ρος ἀναλημματικὸς τοῖχος εἶναι τὸ νοτιοανατολικότερο θεμέλιο ἐνὸς περιβόλου
κάποιας λειτουργικῆς χριστιανικῆς δραστηριότητος στὸ Ἀγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.

Εικ. 241. ΎΑνδηρο 3.
Βόρεια Τομή. Έπαλ-
ληλία ἀναλημματι-
κῶν τοίχων (λήψη
ἀπὸ Ἀνατολάς).

Εικ. 242 ΎΑνδηρο 3.
Βόρεια Τομή. Έπαλ-
ληλία ἀναλημματι-
κῶν τοίχων (λήψη
ἀπὸ νοτιοανατο-
λάς).

4. ΑΝΔΗΡΟ 4

Τὸ ΎΑνδηρο 4 βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ ΎΑνδηρο 3 καὶ τὸ ΎΑνδηρο 5, μὲ μῆκος 30 μ. καὶ μέσο πλάτος 2 μ. καὶ ὀρίζεται συμβατικὰ στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρά του ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων, ποὺ εἶναι ἐδραιωμένοι στὸν φυσικὸ ἀσβεστολιθικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ τελικὸ βόρειο καὶ νότιο ὄριο τοῦ

άνδῃρου (Σχ. 3). Ὁ μακρὸς ἄξονας τοῦ ἀνδῃρου ἔχει καὶ πάλι κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά. Τὸ πλάτος του εὐρύνεται ἀνατολικά, ἐνῶ τὸ δυτικὸ του πέρασ καλύπτεται ἀπὸ μεγάλο βράχο. Σὲ τέσσερα σημεῖα ἀναφύεται ἐξ ἄλλου ὁ βράχος στὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ σὲ δύο ἄλλα σημεῖα στὸ νότιο. Ἡ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδῃρου εἶναι κατωφερικὴ ἀπὸ βορρὰ πρὸς Νότο, ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ δηλαδὴ εἶναι περίπου 2.20 μ.

Πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς περισυλλέχθηκαν διάφορα ἀντικείμενα. Ἔτσι βόρεια τῆς τομῆς ποὺ ἀνασκάφηκε βρέθηκε μία πήλινη σφραγίδα (K1592), ἀνατολικά ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ ὀρίσθηκε μὲ τὴν τομὴ ἦλθε στὸ φῶς ἓνα μικρὸ τμῆμα χάλκινου εἰδωλίου (E47), ἓνα τμῆμα πιθανῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη καὶ ἓνας τρίτωνας, ἐνῶ ἄλλα ἀντικείμενα βρέθηκαν διάσπαρτα κατὰ μῆκος τοῦ Ἀνδῃρου 4 καὶ κυρίως ἀνατολικά τῆς τομῆς. Ἐπίσης ἦλθαν στὸ φῶς μία μικρὴ μάζα χαλκοῦ, ἓνα πήλινο ἐπίμηκες ἀντικείμενο κυκλικῆς διατομῆς, ἓνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ στεατίτη, ἓνα τμῆμα κυκλικοῦ μυλόλιθου, ἓνα ἀκανόνιστο τμῆμα ὀψιανοῦ, ἓνα τμῆμα πορφύρας, ἓνα μολύβδινο τέχνηργο, πιθανὸ βάρος (M2) καὶ ἓνα ἐνετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Andrea Dandolo (1368-1382) (N44). Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τράφου μεταξὺ τῶν Ἀνδῃρων 3 καὶ 4 περισυλλέχθηκε ἓνα ἀναδιπλωμένο μολύβδινο βαρίδι (M10).

Ἡ τομὴ ποὺ ἐρευνήθηκε ἀνασκαφικὰ βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Ἀνδῃρου 4 καὶ ἦταν σχήματος τραπεζίου μὲ βόρεια πλευρὰ 3.46 μ., νότια πλευρὰ 3.26 μ., ἀνατολικὴ πλευρὰ 4.20 μ. καὶ δυτικὴ πλευρὰ 4.14 μ. (Σχ. 3). Ὡς βόρειο καὶ νότιο ὄριο τῆς τομῆς ὀρίσθηκε ὁ βόρειος καὶ νότιος τοῖχος τοῦ ἀνδῃρου, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐδραιωμένοι στὸν φυσικὸ βράχο. Ἐπειδὴ ὅμως βόρεια τῆς τομῆς βρίσκεται ἡ Νότια Τομὴ τοῦ Ἀνδῃρου 3, στὴν ὁποία ἦλθε στὸ φῶς τὸ μινωικὸ Στρώμα 3, καθαιρέθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος καὶ ἐρευνήθηκε ὁ χῶρος κάτω ἀπὸ αὐτόν, τὸ σημεῖο δηλαδὴ ποὺ βρισκόταν ἀνάμεσα στὰ Ἀνδῃρα 3 καὶ 4. Ἔτσι ἐνώθηκε ἡ Νότια Τομὴ τοῦ Ἀνδῃρου 3 καὶ ἡ τομὴ τοῦ Ἀνδῃρου 4, γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ ἐπέκταση τοῦ μινωικοῦ στρώματος. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη ἡ μοναδικὴ τομὴ τοῦ Ἀνδῃρου 4 ἦταν συνέχεια τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδῃρου 3 καὶ ἀκόμη ἦταν στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὴν Τομὴ 1 τοῦ Ἀνδῃρου 5.

Πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς ἦλθαν στὸ φῶς τὰ χάλκινα εἰδώλια (E7) (εἰκ. 243) καὶ (E48). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς στὸ Ἀνδῃρο 4 ἔφερε στὸ φῶς τρία στρώματα, ἓνα διαταραγμένο ἀλλὰ κατὰ βάση μινωικὸ καὶ δύο μινωικά.

Εἰκ. 243. E7. Χάλκινο εἰδώλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ II-ΥΜ ΙΑ.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Εικ. 244. K1044.

Πρόκειται για ένα βασικά μινωικό στρώμα, με διατάραξη της τάξης του 33.41%, από χῶμα πολύ χαλαρό, ανοικτοῦ καστανοῦ χρώματος καὶ μὲ μικρὴ περιεκτικότητα σὲ πέτρες, πάχους 0.15-30 μ. περίπου, τὸ ὁποῖο ἐντοπίσθηκε τόσο στὴν ἐπιφάνεια τῆς τομῆς, ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ Ἐνδηρα 3 καὶ 4.

Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K95), ἓνα ὄστρακο τροπιδωτοῦ κυπέλλου (K382), ἓνα τμήμα καδόσχημου πίθου (K499), δύο τμήματα πρόχων (K655 καὶ K658) καὶ ἓνα τμήμα χύτρας (K766). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση λευκὴ ἐπὶ σκοτεινοῦ (K1044) (εἰκ. 244) καὶ δύο ὄστρακα μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (K1060 καὶ K1061). Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα πινακίου *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, β' μισοῦ 7ου αἰ. (K1366), ἓνα τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους μέσων/β' μισοῦ 7ου αἰ. (K1552), μία βάση ἐφυσωμένου ανοικτοῦ μικροῦ ἀγγείου μὲ λευκὸ πηλὸ 8ου/9ου αἰ. (K1421). Στὴν κεραμικὴ νεώτερων χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα σώματος κανατιοῦ ἐφυσωμένο γραπτὸ μὲ χῶμα (K1639) καὶ ἓνα τμήμα λαβῆς ανοικτοῦ ἀγγείου α' μισοῦ 19ου αἰ. (K1654).

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν ἓνα ἄγκιστρο μὲ ὀκτώσχημο κρίκο (X199) καὶ ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X103), ἐνῶ τὰ λίθινα ἀντικείμενα, ἓνα τμήμα ψήφου ἀπὸ σαρδώνυχα (Λ34). Βρέθηκαν ἀκόμη ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ἓνα τμήμα τρίπωνα, ὅστ᾽, ἓνα τμήμα κάρβουνου, ἓνα τμήμα κονιάματος, μία σιδερένια θήκη (Σ18) καὶ ἓνα θραῦσμα γυάλινου φιαλιδίου 11ου-13ου αἰ. (Υ87).

2. ΣΤΡΩΜΑ 2

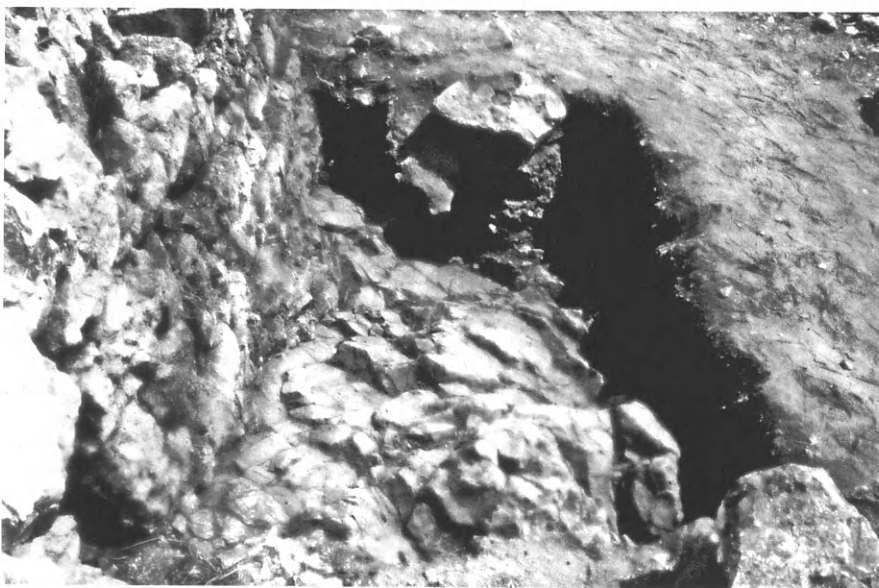
Τὸ Στρώμα 2 ἦταν ἓνα καθαρὰ μινωικὸ στρώμα, μὲ διατάραξη τῆς τάξης μόλις 8.12%, ανοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, λεπτόκοκκο, χαλαρό, εὐκολόσκαπτο, μὲ λίθους, πάχους 1.20-1.40 μ. περίπου.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος ἀποτελεῖται κατὰ πλειοψηφία ἀπὸ μινωικὰ ὄστρακα: ἓνα μικκύλο κωνικὸ ρυτό (K805), πέντε ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (K96-K100), ἓνα τμήμα μικκύλου ἀπιοειδοῦς ρυτοῦ (K852), δύο τμήματα προχοϊδίων (K899 καὶ K910), ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου ΜΜ κυπέλλου (K171), δύο τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ (K182 καὶ K203), ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου κυπέλλου ΥΜ Ι παράδοσης (K230), δύο τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων μὲ διακριτὸ χεῖλος (K246 καὶ K247), δύο ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K299 καὶ K302), δύο ὄστρακα μικκύλων ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K298 καὶ K301), δύο ὄστρακα κωδωνόσχημων κυπέλλων (K147- K148), ἓνα τμήμα μικκύλης κυρτόπλευρης λεκάνης (K409), ἓνα τμήμα κανονικῆς κυρτόπλευρης λεκάνης (K410), δύο τμήματα κωνικῶν λεκανῶν (K411 καὶ K412),

Εικ. 245. Άνδρω 3.
Βόρεια Τομή (λήψη
ἀπὸ Νότο).

Εικ. 246. Άνδρω 3.
Βόρεια Τομή (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

ένα ὄστρακο πινακίου (K443), δύο τμήματα καδόσχημων πίθων (K500-K501), ένα τμήμα μικκύλου πιθοειδοῦς ἀγγείου (K505), ἑξι τμήματα πρόχων (K595, K655-K657, K659 καὶ K678), ένα τμήμα μικκύλης πρόχου (K596), ἑπτὰ τμήματα ἀμφορέων (K597-K603), ένα τμήμα μικκύλης γεφυρόστομης πρόχου (K713), ἑπτὰ τμήματα χυτρῶν (K767-K771, K779-K780), ένα τμήμα πυραύνου (K967), ένα τμήμα πώματος (K1017), ένα τμήμα μικροῦ τριποδικοῦ ἀγγείου (1030) καὶ ένα ὄστρακο μὲ πλαστική διακόσμηση πλαισίου ἢ ἀνθρώπινου ἄνω ἄκρου (K1095). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ένα τμήμα ἀγγείου μὲ

Εἰκ. 247. K1169. ΥΜ ΙΒ.

διακόσμηση λευκή ἐπὶ σκοτεινοῦ (K1043), δύο τμήματα ἀγγείων μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση (K1108 καὶ K1109), δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1143-K1144), δύο τμήματα μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1163-K1164), τέσσερα τμήματα ἀγγείων μὲ φυτική διακόσμηση (K1169, εἰκ. 247, K1214-K1216), ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ πιτσιλωτὴ διακόσμηση (K1268) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (K1298). Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκε ἐπίσης ἓνας ἀποσπασματικὸς λύχνος ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τέλη 1ου π.Χ. αἰ.-τέλη 2ου μ.Χ. αἰ. (K1563).

Ἀνάμεσα στὴν περιορισμένη κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται δύο τμήματα πρωτοβυζαντινῶν πινακίων *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἓνα α' μισοῦ 7ου αἰ. (K1361) καὶ ἓνα μέσων 7ου αἰ. (K1377), δύο ὄστρακα πρωτοβυζαντινῶν πινακίων *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, ἓνα β' τετάρτου-τέλους τοῦ 6ου αἰ. (K1395) καὶ ἓνα μέσων-τέλους τοῦ 7ου αἰ. (K1409).

Ἡ νεώτερη κεραμικὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὸ ποσοστὸ μεταγενέστερων ὀστράκων, κτενιωτῶν, ἐγχάρακτων καὶ κεραμιδῶν. Στὴν ὕστερη ἐνετικὴ καὶ νεώτερη περίοδο συγκαταλέγονται δύο τμήματα ἄβαφον κανατιῶν (K1604 καὶ K1608), καὶ δύο τμήματα κανατιῶν τύπου *Graffica arcaica padana* τοῦ 14ου-15ου αἰ. (K1667 καὶ 1670). Τὸ K1667 πιθανὸν συναντῇ μὲ τὰ K1668-K1671 καὶ τὸ K1670 πιθανὸν συναντῇ μὲ τὰ K1667, K1669-K 1671.

Στὴν κεραμικὴ νεωτέρων χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα μικρὸ φλυτζάνι μὲ ἐφυάλωση γραπτὴ μὲ χρῶμα (K1640).

Στὸ Στρῶμα 2 τῆς τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 4 ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετὰ μικροαντικείμενα, χάλκινα, πήλινα καὶ λίθινα. Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν ἓνα τμήμα ἄγκιστρου, δύο ἐλάσματα, ἓνα ἐλλειψοειδὲς πεπλατυσμένο ἀντικείμενο καὶ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα. Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν ἓνα ἀπότμημα γωνιαίου τμήματος, ἴσως ἀπὸ ὁμοίωμα ἀρχιτεκτονήματος (Π228), ἓνα τμήμα τράπεζας προσφορῶν (Π174), ἓνα πλακοειδὲς πήλινο ἀντικείμενο μὲ ἀναπαράσταση τοπίου (Π155) καὶ ἓνα κέρας εἰδωλίου ταύρου (Π79). Τὰ λίθινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν ἓνα κοχλιάριο (Λ8), τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ χῶρο κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο, ἀνάμεσα στὰ Ἀνδῆρα 3 καὶ 4.

Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκαν τέλος διάφορα ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα παράδειγμα τοῦ εἶδους *Glycimeris* sp., ποὺ φέρει ὁπὴ ἀνάρτησης στὴν κορυφὴ καὶ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς περίαπτο, τρία τμήματα τρίτων, ἑπτὰ πορφύρες καὶ ὀστά, ἓνα τμήμα κονιάματος, δύο τμήματα μολύβδινων ἐλασμάτων, ἓνα τμήμα σιδερένιου καρφιοῦ (Σ11), ἓνα σιδερένιο πλακίδιο (Σ17), ἓνα λεπτὸ Ἴονιου Κράτους κοπῆς 1834 (Ν116), δύο θραύσματα γυάλινων ἀγγείων πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἓνα φιαλίδιο (Υ81) καὶ μία κανδήλα (Υ39).

3. ΣΤΡΩΜΑ 3

Πρόκειται για ένα άμιγώς μινωικό στρώμα, με διατάραξη της τάξης μόλις 2.71%, σκοτεινού καστανού έως έρυθρωπού χρώματος, εύθρυπτο, με μικρούς λίθους, πάχους περίπου 0.60-0.65 μ. Τò Στρώμα 3 κατελάμβανε ολόκληρο τò μήκος της τομής και υπέρκειτο του φυσικού βράχου. Στò στρώμα αυτό ήλθαν στò φώς πολλά μινωικά εύρηματα. Τà μοναδικά μεταγενέστερα εύρηματα αποτελοῦν ἐλάχιστα ὄστρακα νεωτέρων ἀγγείων.

Εικ. 248. K531. MM IB-MM IIIA.

Στò Στρώμα 3 βρέθηκε μεγάλη ποσότητα μινωικής κεραμικής. Συνολικά ήλθαν στò φώς ένα άκέραιο μικκύλο φωλεόσχημο άγγείο (K1032), έπτà άκέραια άωτα κωνικά κύπελλα (K101-K107), ένα τμήμα άπιοειδοῦς ρυτοῦ (K833), ένα τμήμα εὐθύπλευρου ΥΜ Ι κυπέλλου (K235), τρία τμήματα ήμισφαιρικών κυπέλλων (K303, K304 καὶ K326), ένα τμήμα πινακίου (K444), δύο τμήματα καδόσχημων πίθων (K502 καὶ K504), ένα τμήμα πιθοειδοῦς άγγείου (K503), ένα τμήμα πίθου (K531) (Εικ. 248), έπτà τμήματα πρόχων (K604, K605, K660-K664), έπτà τμήματα γεφυρόστομων πρόχων (K714-K720), πέντε τμήματα πυραύνων (K968, K989-K992), ένα τμήμα κύλικας (K1313) καὶ ένα ὄστρακο με πλαστική διακόσμηση κοχλία (K1096). Άναγνωρίσθηκαν έπίσης τμήμα άγγείου με διακόσμηση πολυχρωμίας (K1062), δύο ὄστρακα με ραβδωτή διακόσμηση (K1110-K1111), δύο ὄστρακα με διακόσμηση σπειρών (K1145-K1146), ένα ὄστρακο με διακόσμηση πτυχω-

Εικ. 249. Άνδριο 3. Βόρεια Τομή (λήψη από Νότο).

τοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1165) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ φολιδωτὴ διακόσμηση (K1234). Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε ἓνα τμήμα βάσης κανθάρου μελαμβαφοῦς κεραμικῆς (K1324) τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται δύο ἀποσπασματικὰ πρωτοβυζαντινὰ πινάκια *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 6ου ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. (K1357) καὶ ἓνα στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. (K1381), ἐνῶ συγκριτικὰ καὶ στὰ τρία στρώματα τῆς τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 4 ὅπου βρέθηκε σὲ μικρὴ ποσότητα κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων ἀνήκει κυρίως στὸν 7ο-8ο αἰώνα. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα ὄστρακο ἐφυσωμένου πινακίου γραπτοῦ δι' ἐπιχρίσματος 14ου-15ου αἰ. (K1427) καὶ ἓνα ὄστρακο κανάτας (K1517).

Στὸ στρώμα αὐτὸ ἦλθε στὸ φῶς ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο σκορπιοῦ (X1), σὲ σημεῖο κεντρικὰ καὶ δυτικὰ τῆς τομῆς. Τὰ ὑπόλοιπα χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν τέσσερα ἐλασμάτινα λεπίδια (X46, X101, X108, X121). Τὰ πῆλινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν κέρατα καθιέρωσης (Π129), ἓνα πιθανὸ φαλλόσχημο τμήμα, ἓνα ἀντικείμενο ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς μὲ πλαστικὸ κομβίον στὴ μέση, δύο τμήματα καμένου πηλοῦ καὶ μία ψηφίδα. Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσερα τμήματα τρίτων καὶ τέσσερις πορφύρες, ὅστὰ καὶ ἓνα τμήμα μολύβδινης λεπίδας.

5. ΑΝΔΗΡΟ 5

Ἄνδρηρο 5 ὀνομάσθηκε τὸ ἄνδρηρο ποὺ βρίσκεται στὴ νότια κλιτὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, νότια τοῦ Ἀνδῆρου 4 καὶ βόρεια τοῦ Ἀνδῆρου 6, ποὺ ὀρίζεται τόσο στὸν Βορρὰ ὅσο καὶ στὸν Νότο ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀναλημματικούς τοίχους (Σχ. 2, εἰκ. 250). Τὸ Ἄνδρηρο 5 ἔχει μῆκος 38 μ. περίπου καὶ μέγιστο πλάτος 7 μ. περίπου, εἶναι δηλαδὴ τὸ μακρύτερο ὅλων των ἀνδῆρων τῆς νότιας κλιτύος. Τὸ μεγάλο πλάτος τοῦ Ἀνδῆρου 5 πρὸς Δυσμὰς ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ἄνδρηρο καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα τοῦ νοτιότερου Ἀνδῆρου 6, ποὺ συρρικνώνεται ἀντίστοιχα πρὸς Ἀνατολὰς. Ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἄνδρηρα ἔτσι καὶ τὸ Ἄνδρηρο 5 εἶναι κατηφορικό, μὲ ὑψομετρικὴ διαφορὰ 2 μ. περίπου ἀπὸ τὸ βορειότερο στὸ νοτιότερό του τμήμα. Σὲ δύο σημεῖα στὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ σὲ ἄλλα δύο στὸν νότιο ὑψώνεται ὁ φυσικὸς βράχος, κυρίως μάλιστα στὸ δυτικὸ τμήμα.

Στὸ Ἄνδρηρο 5 περισυλλέχθηκαν πρὶν τὴν ἀνασκαφὴν τὰ ἑξῆς ἀντικείμενα: ἓνα μικρὸ χάλκινο ἔλασμα μὲ ὀπές, πολλὰ μικρὰ χάλκινα κομμάτια, ἓνα τμήμα χάλκινης βελόνης, ἓνα ἐπίμηκες, παχὺ χάλκινο ἔλασμα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ὁμόκεντρων κύκλων, ἓνα πῆλινο τμήμα ἀπὸ ὁμοίωμα ἀρχιτεκτονήματος (Π149) (εἰκ. 251), ἓνα τμήμα ἀπὸ πορφυρίτη λίθο, ἓνα τμήμα ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη, ἓνα μολύβδινο τέχνηργο, πιθανὸ βάρος (M3), μία ἀκανόνιστη μάζα μολύβδου, ἓνα μικρὸ ἀκα-

Εικ. 250. Άνδηρο 5 (λήψη από νοτιοδυμάς).

νότιστο μολύβδινο τμήμα καὶ ἓνα τμήμα τρίτωνα. Σὲ χῶρο νότια τοῦ Ἐνδῆρου 5 περισυλλέχθηκαν ἓνα τμήμα λύχνου 5ου αἰ. (K1567), ἓνα πῶμα ἀμφορέα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο μέσων 7ου-9ου αἰ. (K1499), ἓνα ὄστρακο μεσοβυζαντινοῦ ἀμφορέα τύπου Hayes 54 9ου-10ου αἰ. (K1501), ἓνα ὄστρακο τύπου Hayes 61 μ. 12ου-ἀρχὲς 13ου αἰ. (K1506), καὶ ἓνα τμήμα κορωνέικου πίθου μεταβυζαντινῶν χρόνων (K1621). Ἀπὸ ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ προῆλθε ἓνα τμήμα κανατιοῦ τοπικῆς παραγωγῆς (K1607), μία βάση ἀκόσμητου θυμιατηρίου ποὺ ἀνήκει στοὺς πρώιμους μεταβυζαντινοὺς χρόνους (K1617), ἓνα τμήμα ἐφυσλωμένου μονόχρωμου πινακίου (K1658), ἓνα τμήμα πινακίου τοῦ 18ου αἰ. ἀπὸ τὸ Τσανὰκ- Καλέ (K1677) καὶ ἓνα τμήμα πινακίου ἀπὸ τὸ Grottaglie Ἀπουλίας (K1689).

Μετὰ τὸ Ἐνδηρο 2 τὸ Ἐνδηρο 5 εἶναι τὸ ἄνδηρο τῆς νότιας κλιτύος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ποὺ ἐρευνήθηκε ἀνασκαφικὰ περισσότερο, δεδομένου ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ μεγαλύτερο καὶ πλατύτερο ἄνδηρο ἐγίνε προσπάθεια μελέτης τῆς διασπορᾶς ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν κορυφή. Στὸ Ἐνδηρο 5, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἐρευνήθηκε ἡ ἐγκάρσια κεραία τοῦ σταυροῦ τῆς μεγάλης ἀνασκαφικῆς τομῆς. Ἔτσι στὸ Ἐνδηρο 5 ἐγίναν πέντε συνολικὰ τομές, οἱ ὁποῖες εἶναι συνεχεῖς, ἡ μία δίπλα στὴν ἄλλη καὶ ὀνομάσθηκαν ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση Τομὴ 1-5, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Τομῆς 4, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τμήμα τῶν Τομῶν 2, 3 καὶ τῆς Τομῆς 5. Ἡ Τομὴ 4 ἀποτελεῖ

Εικ. 251. Π149. Πήλινο τμήμα ἀπὸ ὁμοίωμα ἀρχιτεκτονήματος.

Εικ. 252. Ε74. Ειδώλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι.

δηλαδή τὸ νότιο τμήμα τῶν τριῶν αὐτῶν συνεχόμενων τομῶν, στὸ ὁποῖο μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶχε βρεθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος (Σχ. 3). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ δυτικότερη Τομὴ 1 εἶναι συνέχεια τῆς μοναδικῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 4, συνέχεια δηλαδή τῆς κάθετης κεραίας τοῦ σταυροῦ τῆς μεγάλης ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴ νότια κλιτὺ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Κατὰ τὴ διερεύνηση τῶν Τομῶν 1-5 ἦλθαν στὸ φῶς διαταραγμένα καὶ μινωικὰ στρώματα.

α. Τομὴ 1

Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ Τομὴ 1 ἦταν ὁ δυτικότερος χώρος ποὺ ἐρευνήθηκε στὸ Ἀνδῆρο 5, μήκους 3.50 μ., μὲ πλάτος στὸ δυτικὸ τοῦ ὅριο 1.92 μ. καὶ στὸ ἀνατολικὸ 2.65 μ. Πρὶν τὴ διερεύνηση τῆς τομῆς περισυλλέχθηκαν τὰ χάλκινα εἰδώλια (Ε21), (Ε30), (Ε52) καὶ τὸ (Ε74) (εἰκ. 252). Κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς Τομῆς 1 ἦλθαν στὸ φῶς τέσσερα στρώματα, ἓνα ἐπιφανειακὸ διαταραγμένο στρῶμα, ἓνα διαταραγμένο στρῶμα μὲ ἄρκετὰ μινωικὰ εὐρήματα καὶ δύο ἀμιγῆ μινωικὰ τὰ Στρώματα 3 καὶ 4 (εἰκ. 253-254, 258-259, 261).

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Τὸ πρῶτο στρῶμα προῆλθε ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ὁλόκληρης τῆς ἐπιφάνειας τῆς Τομῆς 1. Πρόκειται γιὰ βασικὰ μινωικὸ στρῶμα, μὲ διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 34.48%, μικρῆς ἐπίχωσης, πάχους 0.10 μ. περίπου, ἀπὸ χῶμα κιτρινωποῦ-ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, σαθρὸ, σχεδὸν ἀμυῶδες καὶ ἀκάθαρο, καθὼς περιεῖχε ἄρκετὴ ποσότητα χόρτων, ριζῶν, λίθων καὶ χαλικίων.

Ἡ πλειοψηφία τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνει ὄστρακα μινωικῆς κεραμικῆς ἀπὸ ἀγγεῖα διάφορων μεγεθῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μία προχοὴ ἀπὸ γεφυρόστομο ἀγγεῖο. Ἡ νεώτερη κεραμικὴ ἀνήκει σὲ διάφορα ὄστρακα μεταγενέστερων ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων κάποια κτενιωτά. Βρέθηκε ἓνας σχετικὰ μεγάλος λίθινος τριπτήρας σχήματος ὀρθογώνιου παραλληλεπίπεδου, καθὼς ἐπίσης διάφορα ὄστρεα.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2 (εἰκ. 253-254)

Πρόκειται γιὰ στρῶμα ἀπὸ χῶμα καστανοῦ ἕως ἐρυθροκάστανου χρώματος, λεπτόκοκκο, ἰδιαίτερα χαλαρὸ καὶ ἀκάθαρο, μὲ λίθους διάφορων μεγεθῶν καὶ μὲ χαλίκια καὶ ρίζες, πάχους 1-1.16 μ. περίπου. Τὸ Στρώμα 2, τὸ ὁποῖο ἦταν σχεδὸν

Εικ. 253. Άνδρω 5.
Τομή 1. Στρώμα 2
(λήψη από Νότο).

Εικ. 254 Άνδρω 5.
Τομή 1. Στρώμα 2
(λήψη από Δυ-
σμός).

καθαρά μινωικό, με διατάραξη της τάξης του 11.51% εντοπίσθηκε άμέσως μετά τον επιφανειακό καθαρισμό σε όλοκληρη την έκταση της Τομής 1, μετά την αφαίρεση των λίθων του νότιου αναλημματικού τοίχου της τομής, καθώς και μετά την αφαίρεση επίχωσης στη δυτική παρειά του σκάμματος για την προετοιμασία της επένδυσής της με τοίχο.

Το 88.49% της κεραμικής του στρώματος περιλαμβάνει ὄστρακα μινωικῶν ἀγγείων μικροῦ μεγέθους με λεπτά τοιχώματα, ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερου μεγέθους καὶ μικρῶν κλειστῶν ἀγγείων. Συγκεκριμένα βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K93), ἓνα ἀκέραιο κωδωνόσχημο κύπελλο (K141), τρία τμήματα μικκύλων κωνικῶν

Εἰκ. 255. K831. Ἀπότμημα ρυτοῦ.

Εἰκ. 256. K1161. MM IIIB/YM IA.

ρυτῶν (K831, εἰκ. 255, K832, K851), ἓνα τμήμα μικκύλου κωνικοῦ ρυτοῦ, ἓνα τμήμα εὐθύπλευρου MM κυπέλλου (K155), δύο τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων YM I παράδοσης (K217 καὶ K229), τρία τμήματα εὐθύπλευρων YM I κυπέλλων (K232-K234), τέσσερα τμήματα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K294-297), δύο τμήματα μικκύλων ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K293 καὶ K298), ἓνα τμήμα μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ πόδι (K359), ἓνα τμήμα μικκύλου τροπιδωτοῦ κυπέλλου (K381), ἓνα τμήμα κωνικῆς λεκάνης (K408), τρία τμήματα πιθοειδῶν ἀγγείων (K491, K494 καὶ K593), τέσσερα τμήματα καδόσχημων πίθων (K492, K495-K497), τρία τμήματα πίθων (K528-K530), ἓνα τμήμα πιθαμορέα (K551), ἓνα τμήμα ἀμορέα (K592), τρία τμήματα πρόχων (K594, K653-K654), τρία τμήματα γεφυρόστομων πρόχων (K709-K711) καὶ ἓνα τμήμα πώματος ἢ ἀβαθοῦς πινακίου (K1016). Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1161) (εἰκ. 256), πέντε ὄστρακα μὲ φυτική διακόσμηση (K1207-K1210 καὶ K1232), δύο ὄστρακα μὲ διακόσμηση κύκλων (K1248-K1249), δύο ὄστρακα ἀγγείων μὲ γραμμική διακόσμηση (K1285-K1286) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (K1297). Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα ὄστρακο πινακίου ρωμαϊκῆς περιόδου (K1530) καὶ ἓνα ὄστρακο ἀπὸ λεκάνη ρωμαϊκῶν χρόνων (K1534).

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα πινακίου terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἀ' μισοῦ 7ου αἰ. (K1363), δύο τμήματα λύχνων βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων (K1577 καὶ K1581), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτο χρονολογεῖται τέλη 6ου/7ου αἰ., ἓνα τμήμα πινακίου Hayes Form 109, τέλη 7ου-ἀρχὲς 8ου αἰ. (K1385) καὶ ἓνα β' μέσων 7ου αἰ. (K1373α), ἓνα τμήμα πινακίου terra sigillata ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, 7ου αἰ. (K1415), δύο τμήματα ὑστερορωμαϊκῶν ἀμορέων τύπου LRA1 (K1470 καὶ K1474), ἓνα πῶμα ἀπὸ ἀμορέα, μέσα 7ου-9ου αἰ. (K1500), δύο τμήματα μαγειρικῶν σκευῶν, ἀ' μισοῦ 7ου καὶ 7ου αἰ. ἀντίστοιχα (K1554 καὶ K1549), ἓνα τμήμα ἐφυσλωμένου πινακίου μὲ λευκὸ πηλὸ, 8ου αἰ. (K1420), ἓνα τμήμα ἐφυσλωμένης κανάτας μὲ λευκὸ πηλὸ 9ου-10ου αἰ. (K1425), ἓνα τμήμα μονόχρωμου ἐφυσλωμένου πινακίου τέλη 12ου αἰ. (K1449). Τὰ περισσότερα δηλαδὴ νεώτερα εὐρήματα ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴ συγκεκριμένη τομὴ στὸ Στρώμα 2 ἀνήκουν στὰ βυζαντινὰ χρόνια (7ο-8ο αἰ. μ.Χ.).

Στὴν κεραμικὴ τῆς ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγεται ἓνα

χειλος καὶ λαβὴ μαγειρικοῦ σκεύους (σιφνιώτικο τσικάλι) (K1620), ἓνα τμήμα πινακίου με μονόχρωμη ἐφυάλωση (K1653), τὸ ὁποῖο πιθανῶς συνανήκει με τὸ K1652 ὄστρακο, τὸ ὁποῖο ἦλθε στὸ φῶς στὴν Τομὴ 2, δύο τμήματα πινακίων (K16978-K1698), κυθηραϊκὴ ἀπομίμηση κεραμικῆς Grottaglie καὶ τρία τμήματα κανατιῶν ἀπὸ τὴν ἐγχάρακτη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Πάδου «Graffica arcaica padana» (K1668-K1669) τὰ ὁποῖα πιθανῶς συνανήκουν.

Εἰκ. 257. Π28. Αὐτὸ πῆλινου εἰδωλίου βοοειδοῦς.

Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 2 τῆς Τομῆς 1 εἶναι ἓνα λεπτὸ ἐπίμηκες ἔλασμα, ἀναδιπλωμένο πολλές φορές, ἓνα ἄλλο τμήμα ἐλάσματος, δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (X126 καὶ X135), ἓνα ἀγκίστρι (X198), δύο ἐπιμήκη τμήματα, πιθανὸν ἀπὸ ἐργαλεῖα, δύο καρφιά (X269 καὶ X271) καὶ ἓνα ἐπίμηκες ἀντικείμενο κυκλικῆς διατομῆς.

Στὰ πῆλινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἀνήκουν μία ὀπλὴ καὶ κατώτατο τμήμα βοοειδοῦς (Π55), ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ κέντρο τῆς τομῆς, δύο κέρατα εἰδωλίων βοοειδῶν (Π77-Π78), ἓνα αὐτὸ εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π28) (Εἰκ. 257), ἓνα ὁμοίωμα πτηνοῦ (Π110), δύο πιθανὰ ὁμοιώματα ἀρχιτεκτονημάτων (Π153-Π154), ἓνα κέρας καθιέρωσης (Π128), τέσσερα ἐπιμήκη τμήματα ὠοειδοῦς διατομῆς, ἓνα μικρὸ ἀντικείμενο σχήματος περίπου κυβικοῦ, δύο κυβικὰ ἀντικείμενα καὶ τρία τμήματα ἀπροσδιοριστῶν ἀντικειμένων.

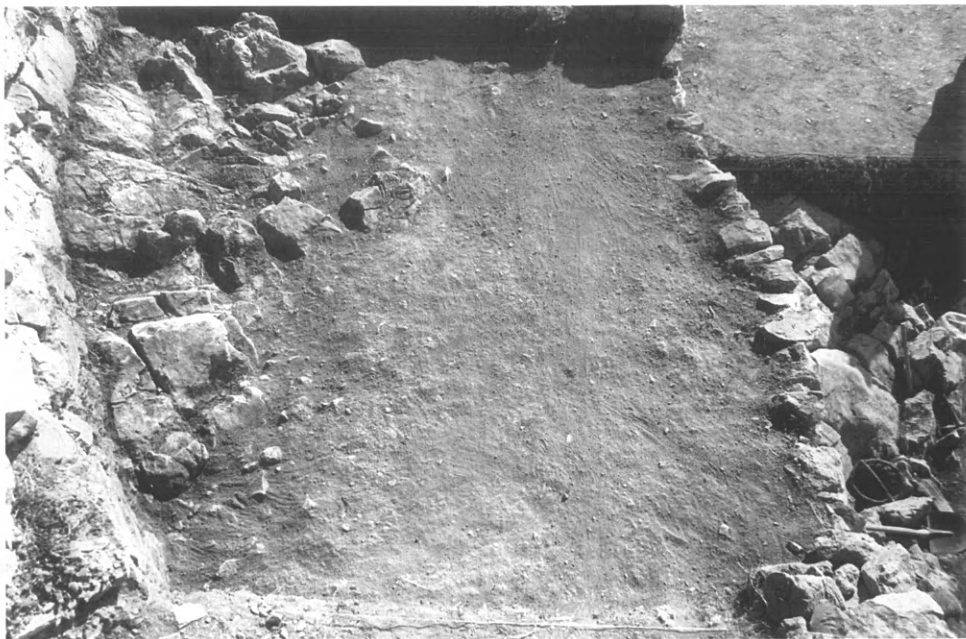
Στὰ λίθινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος συγκαταλέγονται τμήμα κοχλιάριου (Λ7) καὶ μία ψηφίδα, ἐνῶ ἀνήκουν καὶ τρία ἀντικείμενα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο τὰ ὁποῖα βρέθηκαν διάσπαρτα. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τέσσερις ψηφοὶ σχήματος ἑξαγωνικοῦ πρίσματος (Λ30-Λ33) καὶ ἓνα ἀκατέργαστο τμήμα ὀρείας κρυστάλλου.

Σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Στρώματος 2 τῆς Τομῆς 1 ἦλθαν στὸ φῶς κομμάτια ὀψιανοῦ, ὅστὰ καὶ στρεῖδια. Συγκεκριμένα βρέθηκαν δύο φολίδες ὀψιανοῦ καὶ ἓνα τμήμα λεπίδας, ἓνα λεπτὸ καμπύλο τμήμα ὀστρέου καὶ διάφορα ἄλλα ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα τμήμα τρίτων καὶ 19 πορφύρες, ἓνα κατεργασμένο ὀστέينو τμήμα διατομῆς σχήματος τραπεζίου καὶ διάφορα ἄλλα ὅστὰ, καθὼς ἐπίσης ἀρκετὰ τμήματα κονιαμάτων νεωτέρων χρόνων καὶ δύο τμήματα λευκοῦ κονιάματος.

Στὸ ἴδιο στῶμα ἦλθαν στὸ φῶς διάφορα τμήματα γυάλινων ἀγγείων καὶ συγκεκριμένα θραῦσμα φιαλιδίου πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ83), ἓνα θραῦσμα πρωτοβυζαντινοῦ κυπέλλου με πόδι (Υ33 καὶ Υ35), τέσσερα θραύσματα κανδηλῶν μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ59, Υ62, Υ63, Υ74), ἓνα γυάλινο θραῦσμα βάσης (Υ97) καὶ ἓνα θραῦσμα ὑαλοπίνακα (Υ106), καθὼς ἐπίσης καὶ μία μολύβδινη κανδηλήθρα βυζαντινῆς ἐποχῆς (Μ37).

Βρέθηκαν ἐπίσης νομίσματα διάφορων χρονολογικῶν περιόδων. Συγκεκριμένα: Ἕνας φόλλις Ἡρακλείου (610-641) (Ν18), ἓνας παρὰς τοῦ Μαχμοῦτ Α΄ (1730-1754) (Ν60), ἓνας παρὰς τοῦ Ἀβδοῦλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789) (Ν62), ἓνας παρὰς τοῦ Σελὶμ Γ΄ (1789-1807) (Ν72), ἓνας ἀκόμα παρὰς (Ν82) καὶ ἓνα πεντάλεπτο τοῦ Γεωργίου Α΄ με χρονολογία κοπῆς τὸ 1882 (Ν101).

Εικ. 258. Ύψος 5. Τομή 1. Στρώμα 3 (λήψη από Δυσμάς).

Εικ. 259. Ύψος 5. Τομή 1. Στρώμα 4. Τοίχος 16 (λήψη από Νότο).

3. ΣΤΡΩΜΑ 3 (εἰκ. 258)

Πρόκειται γιὰ στρώμα σχετικά μικρῆς ἐπίχωσης, 0.10 μ. περίπου, ἐρυθρωποῦ χρώματος, χαλαρὸ καὶ ἀκάθαρτο, τὸ ὁποῖο ἐντοπίσθηκε στὸ βόρειο καὶ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς Τομῆς 1, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο.

Τὸ στρώμα ἦταν ἀμιγῶς μινωικὸ, μὲ ποσοστὸ διατάραξης μόλις. Ἐδῶ ἦλθε στὸ φῶς ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, νεοανακτορικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὰ μινωικὰ ὄστρακα ἀναφέρονται ὄστρακα ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, τμήμα βάσης μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου καὶ τμήμα λαβῆς ἀγγείου μεσαίου μεγέθους. Βρέθηκε ἀκόμη ἓνα ἀναδιπλωμένο τμήμα λεπίδας, ἓνα λεπτὸ ἐπίμηκες τμήμα ὀρθογώνιας διατομῆς καὶ ἓνας κορμὸς εἰδωλίου ἵπποειδοῦς (Π97).

Εἰκ. 260. K1162. MM IIIB/YM IA.

4. ΣΤΡΩΜΑ 4 (εἰκ. 259, 261)

Πρόκειται γιὰ στρώμα ἀπὸ χῶμα σκοτεινοῦ, καστανοῦ-ἐρυθροκάστανου χρώματος, χαλαρό, λεπτόκοκκο, τὸ ὁποῖο περιεῖχε μικρὰ ἀκανόνιστα λιθάρια ποῦ προέρχονται ἀπὸ σπάσιμο τοῦ βράχου, πάχους 0.70-0.75 μ. περίπου καὶ ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τὸ Στρώμα 4 ἐντοπίσθηκε στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς καὶ κάτω ἀπὸ τὸν νότιο ἀναλημματικὸ τοῖχο. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν ἀμιγῶς μινωικὸ μὲ ἐλάχιστα μεταγενέστερα εὐρήματα, σὲ ποσοστὸ 3.04%, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν ἓνα τμήμα πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας τέλη 6ου/ἀ' μισοῦ 7ου αἰ. (K1399), δύο κτενιωτὰ ὄστρακα καὶ τμήματα κεραμίδων. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε ἓνα ἄωτο ἀβαφὲς σκυφίδιο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (K1343).

Στὸ Στρώμα 4 βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K94), ἓνα ὄστρακο προχοϊδίου (K919), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (K196), δύο ὄστρακα καδόσχημων πιθοειδῶν ἀγγείων (K492 καὶ K498), ἓνα ὄστρακο πίθου (K530) καὶ δύο ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (K705 καὶ K712). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο ὄστρακα ἀγγείων μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1162 (εἰκ. 260) καὶ K1167), τρία ὄστρακα ἀγγείων μὲ φυτικὴ διακόσμηση (K1211-K1213) καθὼς καὶ ἓνα ὄστρακο ἀγγείου μὲ διακόσμηση ρόμβων (K1270). Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ εὕρεση τμήματος τῆς κάτω ἀπόληξης ρυτοῦ ἴσως σὲ σχῆμα τρίτων.

Τὰ μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἦταν περιορισμένα. Βρέθηκε ἓνα τμήμα χάλκινου κρίκου, ἓνα πῆλινο ἀπροσδιόριστο δισκοειδὲς τμήμα ποῦ φέρει ὀπὴ στὸ κέντρο καὶ ἀπόφυση σὲ ἓνα σημεῖο τῆς περιφέρειας, ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο, ἴσως βότσαλο, ἓνα μεγάλο ἀκέραιο ὄστρεο πορφύρας, διάφορα ἄλλα ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τμήμα τρίτων, τρεῖς πορφύρες καὶ ὅστ᾽.

Στὸ στρώμα 4 τῆς Τομῆς 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 ἀποκαλύφθηκε τοῖχος, τοῦ ὁποῖου σώθηκε μόνο ὁ κατώτερος δόμος μὲ πιθανὴ ἀναλημματικὴ χρῆση, ποῦ χρησίμευε στὴ διαμόρφωση κάποιου ἀνδῆρου στὸ βορειοδυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τῆς τομῆς

Εικ. 261. Ἄνδρo 5.
Τομή 1. Στρώμα 4.
Τοῖχος 16 (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

(Τοῖχος 16) (Σχ. 2) (εἰκ. 259, 261). Στὰ ἀνατολικά ὁ τοῖχος ἐφάπτεται σὲ μεγάλο τμῆμα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ποὺ ὑψώνεται σχηματίζοντας παρειὰ πρὸς Νότο καὶ τὸ ὅποιο φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖ ὡς συνέχειά του πρὸς Ἀνατολᾶς, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ τὰ δυτικά πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἐλαφρὶὰ κλίση ἀπὸ βορειοδυτικά πρὸς νοτιοανατολικά. Σὲ κάποια σημεῖα φαίνεται νὰ πατᾷ στὸν φυσικὸ βράχο καὶ σὲ ἄλλα σὲ μικρὴ ἐπίχωση ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ ὄστρακα, ἐνῶ τὸ κτίσιμό του εἶναι σχετικὰ πρόχειρο μὲ χρῆση πλακοειδῶν λίθων μεσαίου μεγέθους.

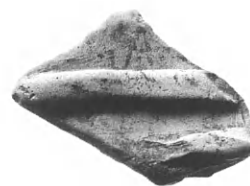
β. Τομή 2

Ἡ Τομή 2 ἀνοίχθηκε ἀμέσως ἀνατολικά τῆς Τομῆς 1 καὶ σὲ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ Ἀνδρήρου 5. Πρόκειται γιὰ ἓνα χῶρο τετράπλευρου σχήματος, ὁ ὅποιος εἶχε ὡς βόρειο ὄριό του τὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀνδρήρου καὶ ὡς νότιο ὄριο τὸν νότιο ἀναλημματικὸ τοῖχο. Οἱ διαστάσεις της εἶναι: βόρεια πλευρὰ 5.40 μ., νότια πλευρὰ 5.45 μ., ἀνατολικὴ πλευρὰ 2.65 μ. καὶ δυτικὴ πλευρὰ 3 μ.

Στὴν Τομή 2 καὶ στὸ νότιο τμῆμα της ἐντοπίσθηκε τμῆμα τοῖχου (Τοῖχος 17) (Σχ. 2) σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ νοτιοδυμᾶς πρὸς βορειοανατολᾶς, ὅπου καὶ κάμπτεται. Πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῖχου μήκους 0.25 μ. καὶ μέγ. πάχους 0.20 μ. Τὸ ἀνατολικὸ του τμῆμα σώζεται σὲ ὕψος 0.75 μ. καὶ τὸ δυτικὸ σὲ ὕψος 0.15 μ. καὶ ἀπολήγει σὲ τμῆμα τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν σχετίζεται μὲ τοὺς τοῖχους ποὺ βρέθηκαν στὶς Τομεῖς 1 καὶ 3 (Τοῖχος 16 καὶ 18 ἀντίστοιχα) (Σχ. 2). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαφορὰ στὸν προσανατολισμό, ὁ τοῖχος ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν Τομή 1 εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεσαίου μεγέθους κυρίως πλακοειδεῖς λίθους καὶ ἔχει μεγαλύτερο πάχος.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τομῆς 2 ἔφερε στὸ φῶς ἓνα σχεδὸν καθαρὸ μινωικὸ στρώμα, μὲ ποσοστὸ μεταγενέστερης διατάραξης μόλις 14.73%, πάχους 0.90 μ. περίπου, ποὺ ποίκιλλε στὰ σημεῖα ποὺ παρεμβαλλόταν ὁ βράχος. Ἐπρόκειτο γιὰ στρώμα ἰδιαίτερα χαλαρό, μὲ μεγάλη περιεκτικότητα μικρῶν ἀκανόνιστου σχήματος λίθων στὸ ἀνατολικὸ καὶ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ μαλακὸ στὸ βόρειο τμήμα. Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος περιλαμβάνει σὲ ποσοστὸ 85.27% μινωικὰ ὄστρακα.

Εἰκ. 262. K1101.

Συγκεκριμένα ἦλθαν στὸ φῶς δύο μικκύλα εὐθέα κωνικὰ ρυτὰ (K807-K808), δύο ἀκέ-
ραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (K130-K131), τρία ὄστρακα μικκύλων κωνικῶν ρυτῶν
(K837, K838 καὶ K855), δύο ὄστρακα μικκύλων ἀπιοειδῶν ρυτῶν (K856-K857), δύο
ὄστρακα μικκύλων κυπέλλων/ρυτῶν (K870-K871), ἓνα ὄστρακο MM εὐθύπλευρου
κυπέλλου (K158), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ (K200-K201),
ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου YM I παράδοσης (K231), ἓνα ὄστρακο YM I
εὐθύπλευρου κυπέλλου (K240), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων μὲ διακριτὸ
χεῖλος (K253-K254), πέντε ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K317-K319, K330-K351),
ἓνα ὄστρακο κωδωνόσχημου κυπέλλου (K149), ἓνα ὄστρακο τροπιδωτοῦ κυπέλλου
(K365), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ σκύφου (K394), δύο ὄστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων
(K515 καὶ K536), ἓνα ὄστρακο καδούσχημου πιθοειδοῦς ἀγγείου (K516), τέσσερα
ὄστρακα μικκύλων πρόχων (K617-K620), τρία ὄστρακα πρόχων (K606, K675-K676),
δύο ὄστρακα μικκύλων γεφυρόστομων πρόχων (K734-K735), δύο ὄστρακα γεφυρό-
στομων πρόχων (K736-K737), δύο ὄστρακα χυτρῶν (K776-K777), ἓνα ὄστρακο μικ-
κύλου σύνθετου ἀγγείου/ πρόχου (K946), ἕξι ὄστρακα πυραύνων (K972-K977), δύο
ὄστρακα (K1318-K1319), ἓνα ὄστρακο πώματος (K1023) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστικὴ
διακόσμηση σταγονοειδοῦς κοσμήματος (K1101) (εἰκ. 262). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο
τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1151-K1152), ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ δια-
κόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ (K1237), τρία τμήματα ἀγγείων μὲ στικτὴ διακόσμηση
(K1263, K1264 καὶ K1265), ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ πιτσίλωτὴ διακόσμηση (K1266), ἓνα
τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση ρόμβων (K1271), ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση
καταλειβάδας (K1288), ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (K1066), ἓνα
τμήμα ἀγγείου μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση (K1118) καὶ δύο τμήματα ἀγγείων μὲ φυτικὴ
διακόσμηση (K1224-K1225).

Στὴν ἴδια τομὴ βρέθηκαν ὄστρακα μελαμβανοῦς κεραμικῆς καὶ συγκεκριμένα ἓνα
ὄστρακο λεκάνης (K1340), 4ου αἰ. π.Χ., δύο ὄστρακα ἄωτων σκυφιδίων (K1331 καὶ
1332), τέλη 4ου αἰ.-α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ., ἓνα ὄστρακο ἰχθυοπινακίου (K1336), ἓνα τμήμα
δίνου ἑλληνιστικῶν χρόνων (K1339) καὶ ἓνα ὄστρακο κανάτας ρωμαϊκῆς περιόδου
(K1528).

Στὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα λύχνου 6ου
αἰ. (K1566α), δύο τμήματα λύχνων βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων (K1574 καὶ K1578),
τέλη 6ου-α' μισοῦ 7ου αἰ. καὶ 7ου αἰ. ἀντίστοιχα, ἕξι ὄστρακα πινακίων terra sigillata

Εικ. 263. E25. Ειδώλιο, πρόσθια όψη. ΥΜ Ι.

ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ἀ΄ μισοῦ 7ου αἰ. (K1362), δύο ἐκ τῶν ὁποίων β΄ μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. (K 1380 καὶ K1378), ἓνα τέλους 7ου αἰ. (K1372) καὶ δύο τέλη 7ου-ἀρχῆς 8ου αἰ. (K1383 καὶ K1384), δύο ὄστρακα *terra sigillata* ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων β΄ τετάρτου 6ου αἰ. (K1394) καὶ τὸ ἄλλο ἀ΄ μισὸ 7ου αἰ. (K1401), ὁκτὼ συγκολλώμενα ὄστρακα ὑστερορωμαϊκοῦ ἀμφορέα 1-LRA1 7ου αἰ. (K1473) καὶ ἄλλο ἓνα τμήμα ἀμφορέα τέλη 6ου-ἀρχῆς 7ου αἰ. (K1481), δύο τμήματα ὑστερορωμαϊκῶν ἀμφορέων 2-LRA2 τέλη 6ου-ἀρχῆς 7ου αἰ. (K1483α καὶ K1485) (εἰκ. 264), δύο τμήματα μαγειρικῶν σκευῶν 8ου/9ου αἰ. καὶ 10ου αἰ. ἀντίστοιχα (K1556 καὶ K1557), δύο τμήματα ἀμφορέων τύπου Hayes 54, 9ου/10ου αἰ. (K1501α) καὶ 10ου-11ου αἰ. (K1501γ), ἓνα τμήμα γραπτοῦ ἐφυαλωμένου πινακίου μὲ πράσινο καὶ καστανὸν χρῶμα 12ου αἰ. (K1430) (εἰκ. 265), ἓνα ὄστρακο μονόχρωμου ἐφυαλωμένου πινακίου 13ου αἰ. (K1463), ἓνα ὄστρακο πινακίου μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο (K1454), τρία ὄστρακα κανατῶν (K1513-1515), ἓνα ὄστρακο ἐφυαλωμένου ἀπλοῦ ἐγχάρακτου πινακίου 14ου αἰ. (K1458), ἓνα τμήμα ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου (K1543) καὶ ἓνα τμήμα πήλινου ἐργαλείου (K1591). Ἡ μεγαλύτερη ποσότητα μεταμινωικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στρῶμα ἀνήκει στὸν 7ο-8ο αἰ. μ.Χ.

Ἀνάμεσα στὴν κεραμικὴ μεταβυζαντινῶν - νεωτέρων χρόνων συγκαταλέγονται τμήματα χεῖλους καὶ σώματος πινακίου μὲ γραπτὴ ἐφυάλωση μὲ χρῶμα (K1635-K1636). Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκε ἓνα τμήμα σώματος πινακίου μὲ ἐφυαλωμένη ἐγχάρακτη διακόσμηση 15ου-16ου αἰ. (K1643-4), ἓνα τμήμα βάσης κανατιοῦ μὲ ἐφυάλωση ἐγχάρακτη μὲ χρῶμα (K1647), καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα τμήμα βάσης πινακίου μὲ ἐφυαλωμένη ἐγχάρακτη διακόσμηση (K1652). Στὴν τομὴ αὐτὴ βρέθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα ἀπὸ κυθηραϊκὰ ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα 15ου-16ου αἰ. καὶ συγκεκριμένα ἓνα τμήμα βάσης πινακίου (K1662), μία βάση κούπας (K1664) καὶ ἓνα τμήμα μαγιόλικου κανατιοῦ (K1672).

Στὴν Τομὴ 2 βρέθηκαν πολλὰ χάλκινα μικροαντικείμενα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν τέσσερα ἀνδρικὰ εἰδώλια, ἓνα εἰδώλιο σεβίζοντος (E25) (εἰκ. 263), τὸ κατώτερο τμήμα εἰδωλίου (E40), δύο τμήματα εἰδωλίων (E33 καὶ E40) καὶ ἓνα γυναικεῖο (E80), ἀκόμη ἓνα χάλκινο ἔλασμα σὲ σχῆμα ποδιοῦ (X6), ἓνα πιθανὸ πόδι εἰδωλίου (1994/Θ11/X36) καὶ ἓνα ὁμοίωμα ἐσθῆτας (X16). Ἦλθαν ἀκόμα στὸ φῶς εἴκοσι χάλκινα ἐλάσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τρία ἀκέραια καὶ 14 τμηματικὰ σωζόμενα ἐλάσματα, τρία ἀναδιπλωμένα ἐλάσματα (1994, πέντε λεπίδες, ἐκ τῶν ὁποίων μία ἀκέραια πλὴν τῆς αἰχμῆς (X105) καὶ μία ἀκόμη (X140), καὶ τμήματα ἄλλων, δύο ἐλασματα ἀντικείμενα (X131 καὶ X132), ἓνα χάλκινο καρφὶ μὲ κομβιόσχημη κεφαλὴ (X252), ἓνα μικρὸ ἐργαλεῖο σὲ σχῆμα σπάτουλας (X146), ἓνα στέλεχος μὲ διχαλωτὴ ἀπόληξη (X197), ἓνα χάλκινο καρφί (X251), ἓνα ἀπολέπισμα χαλκοῦ, ἓνα μεγάλο

Εικ. 264. K1485. Τμήμα ύστερο-ρωμαϊκού ἀμφορέα 2-LRA2.

Εικ. 265. K1430. Ἀπό-τμήμα πινακίου 12ου αἰ.

Εικ. 266. P26. Κεφαλή εἰδωλίου βοοειδοῦς.

τμήμα χαλκοῦ με ἐπίπεδες τὶς δύο πλατιές ἐπιφάνειες, ἓνα χάλκινο ἄγκιστρο με ὀκτώσχημο κρίκο (X200), ἓνας χάλκινος ὀκτώσχημος κρίκος γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινης βυζαντινῆς κανδήλας (X204), ἓνα ἄγκιστρο ἀδρακτιοῦ (X226), ἓνας σύνδεσμος (X273) καὶ τέλος μία χάλκινη βομβίδα (X246).

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τῆς Τομῆς 2 τοῦ Ἀνδῆρου 5, ἐπίσης πολλὰ σὲ ἀριθμὸ, ἀνήκουν σὲ εἰδώλια, ἓνα πιθανὸ τμήμα ποδιοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου, μία ὀπλὴ καὶ τὸ κατώτερο τμήμα εἰδωλίου βοοειδοῦς (P158), τὸ κατώτερο τμήμα ποδιοῦ εἰδωλίου ζώου, δύο κεφαλές πήλινων εἰδωλίων βοοειδῶν (P125 καὶ P126) (εἰκ. 266) καὶ δύο κέρατα εἰδωλίων βοοειδῶν (P186 καὶ P187). Βρέθηκαν ἐπίσης διάφορα ἄλλα πήλινα μικροαντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς πήλινες ψηφίδες, τέσσερα εἰδώλια σκορπιοῦ (P99-102), τὰ δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἓνα κέρας εἰδωλίου κανθάρου (P103), ἓνα δισκίον, πέντε ὁμοιώματα ἀρχιτεκτονημάτων (P160-P165), ἓνα πιθανὸ τμήμα ἀγνύθας (P192), ἓνα τμήμα με καμπύλη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἓνα ὠοειδὲς τμήμα με καμπύλη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, με ἀπόφυση στὸ κέντρο καὶ κοῖλο ἐσωτερικά, ἓνα ὁμοίωμα πτηνοῦ (P109), ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο κυκλικῆς διατομῆς καὶ ἕξι κέρατα καθιέρωσης (P133-P138).

Τὰ λίθινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν ἓνα μικρὸ τμήμα ἀγγείου ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη, μία κυλινδρική ἐπιμήκη ψηφο ἀπὸ ἀχάτη, κάποιες ψηφίδες καὶ ἓνα παχὺ μικρὸ τμήμα ἀπὸ λίθο μελανοῦ χρώματος. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα ἀπολέπισμα πυριτόλιθου, ἓνα ἀπολέπισμα ὑπόλευκου λίθου, ἓνα μικρὸ τμήμα πυριτόλιθου ἀκανόνιστου σχήματος καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα ὀψιανοῦ.

Βρέθηκαν ἀκόμη διάφορα ὅστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ὅστρεο τοῦ εἶδους *Glycimeris* sp. με μεγάλη ὀπὴ στὴν κορυφή, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς περίαπτο, ἓνα ὅστρεο τοῦ εἶδους *Charonia tritonis* var. Lamarck, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς σπάτουλα, ὀκτὼ τμήματα τρίτων καὶ 23 πορφύρες, δύο μικρὰ λεπτὰ τεμάχια ὁστρέων με λειασμένη ἐπιφάνεια, μεγάλα τμήματα ὁστρέων καὶ ὀστά. Τέλος ἦλθαν στὸ φῶς δύο τμήματα λευκῶν κονιαμάτων, τρία τμήματα κονιαμάτων με μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἓνα μικρὸ τμήμα λευκοῦ κονιάματος με ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα κάρβουνου.

Ἀκόμη ἦλθαν στὸ φῶς τμήματα γυάλινων ἀγγείων, ἓνα πρωτοβυζαντινὸ θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι (Y18), τρία θραύσματα ὑαλοπινάκων (Y103-Y105), τέσσερα πρωτοβυζαντινὰ θραύσματα κυπέλλων μὲ πόδι (Y15, Y20, Y22 καὶ Y46), τρία θραύσματα κανδήλας πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y66, Y67 καὶ Y70), ἓνα θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y29), ἓνα θραῦσμα κυπέλλου (Y10) καὶ ἓνα θραῦσμα κανδήλας πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Y46) καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ γυαλί (Y98 καὶ Y99), ἓνα τμήμα ἀπορρίματος γυαλιοῦ (Y116), μία γυάλινη ψηφίδα, ἓνα μολύβδινο ἔλασμα, ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ6), τέσσερα ἄλλα σιδερένια καρφιά καὶ τρία τμήματα ἄλλων, τέσσερα τμήματα σιδερένιου ἐλάσματος καὶ ἓνα ἐπίμηκες σιδερένιο τμήμα κυκλικῆς διατομῆς.

Βρέθηκαν ἐπίσης τρία χάλκινα νομίσματα: Ἐνα ἐνετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Andrea Contarini (N46), ἓνας παρὰς τοῦ Μαχμοῦτ Α΄ (1730-1754) (N59), ἓνας παρὰς τοῦ Σελὶμ Γ΄ (1789-1807) (N71) καὶ ἓνα νόμισμα τοῦ Μαχμοῦτ Β΄ (1808-1839) (N77).

γ. Τομὴ 3 (εἰκ. 267-278)

Ἀμέσως ἀνατολικά τῆς Τομῆς 2 τοῦ Ἀνδῆρου 5 ἔγινε μία νέα τομὴ σχήματος τετραγώνου 3×3 μ., ποὺ ὀνομάσθηκε Τομὴ 3. Ἡ Τομὴ 3, ποὺ ἀνοίχθηκε ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ποὺ εἶχε καταρρεύσει τμήμα τοῦ νότιου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Ἀνδῆρου 5, βρίσκεται ἔτσι μεταξὺ τῶν Τομῶν 2 καὶ 4. Κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς Τομῆς 3 ἦλθαν στὸ φῶς τέσσερα στρώματα. Ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ ἀμέσως πρὶν κάτω στὸ Στῶμα 3 βρέθηκε ἓνας τοῖχος, ποὺ ὀνομάσθηκε Τοῖχος 18 (Σχ. 2).

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

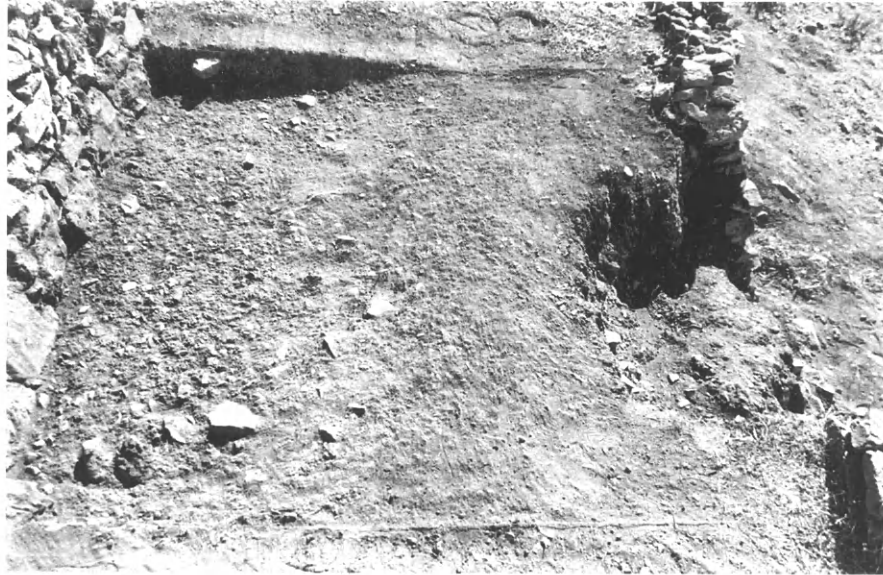

Εἰκ. 267. K1566. Ὅστρακο λύχνου 7ου αἰ.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιφανειακὸ, διαταραγμένο στῶμα, πάχους περίπου 0.30 μ. Ἡ μεταμινωικὴ διατάραξη ἦταν τῆς τάξης τοῦ 60%. Ἡ κεραμικὴ τοῦ Στρώματος 1 περιλαμβάνει ἀρκετὰ μινωικὰ ὄστρακα.

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο λύχνου 7ου αἰ. (K1566) (εἰκ. 267), δύο ὄστρακα πινακίων terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, β΄ μισοῦ 7ου αἰ. (K1365) καὶ τέλους 7ου αἰ. (K1369), τέσσερα τμήματα ἀμφορέα ἀπὸ περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου (αἰγαιακοῦ χώρου), 7ου αἰ. (K1477α), ἓνα τμήμα μαγειρικοῦ σκεύους β΄ μισοῦ 7ου αἰ. (K1545), ἓνα τμήμα πινακίου ἀπὸ ἐφυσωμένη κεραμικὴ μὲ πράσινο καὶ καστανὸ χρῶμα 12ου αἰ. (K1432), ἓνα μονόχρωμο ἐφυσωμένο πινάκιο 12ου-13ου αἰ. (K1467), καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα τμήμα ἐφυσωμένης ἐγχάρακτης κούπας β΄ μισοῦ 13ου αἰ. (K1459). Στὴν κεραμικὴ τῆς ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγεται τμήμα βάσης κανατιοῦ (K1606).

Εικ. 268. Ἄνδηρο
5. Τομή 3. Στρώμα
2 (λήψη ἀπὸ Δυ-
σμάς).

Βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα παχὺ πήλινο σφαιρικὸ ἀντικείμενο, ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων καὶ μία πορφύρα, μερικὰ διάσπαρτα κονιάματα, ἓνα θραῦσμα ἀπὸ φιαλίδιο πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ80) καὶ μία χάλκινη βομβίδα (Χ244).

2. ΣΤΡΩΜΑ 2 (Εικ. 268-272)

Πρόκειται γιὰ στρώμα βασικὰ μινωικὸ, μὲ μεταγενέστερη διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 25.08%. Τὸ Στρώμα 2 ἦταν καστανωποῦ χρώματος, μαλακὸ, χαλαρὸ καὶ μὲ ἀρκετοὺς λίθους. Στὴ μέση τῆς Τομῆς 3 τὸ στρώμα ἦταν καθαρότερο, χαλαρότερο καὶ κιτρινωπό, πάχους 0.60 μ. περίπου.

Ὅπως σημειώθηκε, ἡ πλειοψηφία τῶν ὀστράκων τοῦ Στρώματος 2 περιλαμβάνει μινωικὰ ὄστρακα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὄστρακο μικκύλου εὐθέος κωνικοῦ ρυτοῦ (Κ827), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἀπιοειδοῦς ρυτοῦ (Κ846), ἓνα ὄστρακο προχοϊδίου (Κ909), ἓνα ὄστρακο ἀπὸ εὐθύπλευρο κύπελλο τύπου Βαφειοῦ (Κ194), ἓνα ὄστρακο ἀπὸ ἡμισφαιρικὸ κύπελλο (Κ324), ἓνα ὄστρακο ἀβαθοῦς κυπέλλου/σκύφου (Κ344), δύο ὄστρακα πρόχων (Κ590 καὶ Κ650), ἓνα ὄστρακο γεφυρόστομης πρόχου (Κ703), ἓνα ὄστρακο καρποδόχης/ἄγγείου μὲ ὑπερυψωμένη βάση (Κ949), ἓνα ὄστρακο πυραύνου (Κ962) καὶ ἓνα ὄστρακο κύλικας (Κ1311). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἓνα τμήμα ἄγγείου μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (Κ1059), ἓνα ὄστρακο ἄγγείου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση εἰκονιστικῆς σύνθεσης, ἴσως λιονταριοῦ σὲ ἱπτάμενο καλπασμό (Κ1086) (Εικ. 269) καὶ δύο τμήματα ἄγγείων μὲ φυτικὴ διακόσμηση (Κ1202 καὶ Κ1203). Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς δύο ἀκέραια ἄωτα μικκύλα κύπελλα νεοανακτορικῶν χρόνων.

Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν ὄστρακα μελαμβανοῦς κεραμικῆς καὶ συγκεκριμένα δύο τμηματικὰ σωζόμενοι κάνθαροι (Κ1325 καὶ Κ1327) τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα, ἓνα τμήμα χεῖλους καὶ τοιχώματος σκυφιδίου (Κ1333),

Εικ. 269. K1086. Εικ. 270. K1391. Τμήμα πινακίου terra sigillata β' τετάρτου βου αι. Εικ. 271. Π16. Πόδι πήλινου ανδρικού ειδωλίου με υπόδημα.

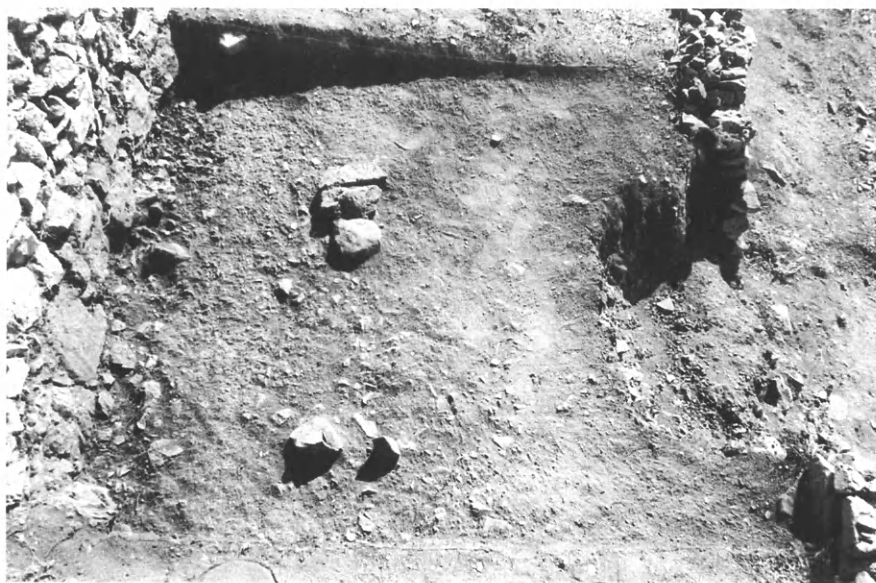
τέλη 4ου-α' μισό 3ου αι. π.Χ., ένα ὄστρακο ἰχθυοπινακίου (K1335), 3ου-2ου αι. π.Χ. καὶ ένα τμήμα ἀβαφοῦς λεκάνης (K1342), ένα ὄστρακο πινακίου ἐλληνιστικῶν χρόνων (K1344), ένα ὄστρακο κανθάρου (K1346) καὶ ένα ὄστρακο κανάτας ρωμαϊκῶν χρόνων (K1529).

Στὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀνήκουν ἔξι ἀποσπασματικὰ πρωτοβυζαντινὰ πινάκια terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, δύο ἐκ τῶν ὁποίων β' τετάρτου βου αι. (K1390 καὶ K1391, εἰκ. 270), δύο ἐκ τῶν ὁποίων τέλους 7ου αι. (K1369 καὶ K1386) καὶ δύο μέσων-τέλους 7ου αι. (K1407 καὶ K1408), τρία ὄστρακα ἀμφορέων πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου «βυζαντινοῦ τύπου» μέσων 7ου-9ου αι. (K1486, K1487α καὶ K1490) καὶ δύο ἀποσπασματικοὶ λύχνοι βορειοαφρικάνικων ἐργαστηρίων β' μισό-τέλη 7ου αι. (K1586 καὶ K1587). Στὴν κεραμικὴ ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγεται ένα τμήμα χείλους πινακίου ἐφυσλωμένο γραπτὸ δι' ἐπιχρίσματος (K1642). Δηλαδή ἡ πλειοψηφία τῶν μεταμινωικῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὴν τομὴ αὐτὴ ἀνήκουν στὸν 7ο-8ο αἰῶνα μ.Χ.

Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 2 εἶναι δύο ειδώλια, ένα κατώτερο τμήμα κορμοῦ ειδωλίου (E42) καὶ μία βάση ανδρικοῦ ειδωλίου (E56), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (X104 καὶ X119) καὶ τέσσερα τμήματα ἄλλων, μία ἐλασμάτινη ταινία (X120), διάφορα ἄλλα τμήματα ἐλασμάτων, ένα πιθανὸ ὁμοίωμα ἐσθήτας (X15), ένα λεπτὸ ἐπίμηκες ἀντικείμενο τετράγωνης διατομῆς με αἰχμηρὴ ἀπόληξη, μία ὠτογλυφίδα (X195), ένα ἐπίμηκες κυλινδρικό ἀντικείμενο πεπλατυσμένο πάλι στὴ μία τοῦ ἀπόληξη καὶ ὁξὺ στὴν ἄλλη, τρία ἄλλα ἀπροσδιόριστα ἀντικείμενα καὶ ἕνας χάλκινος κρίκος γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινης βυζαντινῆς κανδήλας (X201).

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 2 εἶναι τρία τμήματα ειδωλίων, ένα πόδι ανδρικοῦ ειδωλίου με υπόδημα (Π16) (εἰκ. 271), ένα τμήμα ὀσφύος ανδρικοῦ ειδωλίου με ἐγχειρίδιο (Π15) καὶ ένα πόδι ειδωλίου βοοειδοῦς (Π54), τρεῖς ψηφίδες, ένα τμήμα τράπεζας προσφορῶν (Π173), ένα ὁμοίωμα τρίτων (Π114), τρία ὁμοιώματα ἀρχιτεκτονήματος, ένα πήλινο κέρας καθιέρωσης (Π127) καὶ ένα ἄλλο ἀντικείμενο ἐλλειψοειδοῦς τομῆς.

Τὰ λίθινα μικροαντικείμενα περιλαμβάνουν ένα τμήμα τράπεζας προσφορῶν

Είκ. 272. Ἄνδρo 5.
Τομή 3. Στρώμα 2
(λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

(Λ4) καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα κιτρινωποῦ λίθου. Βρέθηκαν ἀκόμη στὸ Στρώμα 2 ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, διάφορα ὄστρεα, ἓνα ἀπολίθωμα ὀστρέου, ὅστὰ καὶ τμήματα κονιαμάτων. Ἦλθαν στὸ φῶς ἐπίσης ἓνα γυάλινο θραῦσμα πρωτοβυζαντινῆς κανδήλας (Υ42), θραύσματα φιάλης ἢ κυπέλλου (Υ5) καὶ ἓνα θραῦσμα κανδήλας (Υ77).

Τέλος βρέθηκαν δύο νομίσματα, ἓνα ἐνετικὸ τορνετσέλλο, 16ου αἰ. (Ν54) καὶ ἓνας παρὰς Σελίμ Γ' (1789-1807) (Ν70).

3. ΣΤΡΩΜΑ 3 (εἰκ. 273-278)

Πρόκειται γιὰ στρώμα σκοτεινοῦ-ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, χαλαρό, μὲ πολλές πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, πάχους 0.45 μ. περίπου. Τὸ στρώμα ἦταν καὶ πάλι βασικὰ μινωικὸ, μὲ διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 36.97%.

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ περιλαμβάνει διάφορα ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται δύο ὄστρακα μικκύλων ἀπιοειδῶν ρυτῶν (Κ828 καὶ Κ847), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (Κ325), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ σκύφου (Κ390), ἓνα ὄστρακο πυραύνου (Κ963), δύο ὄστρακα ἡθμῶν (Κ997-Κ998) (εἰκ. 275), ἓνα ὄστρακο πώματος (Κ1014) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστικὴ διακόσμηση μισχοειδοῦς κοσμήματος ἀπὸ τρία συνανήκοντα τμήματα (Κ1087, Κ1088 καὶ Κ1094). Ἐπίσης ἀναγνωρίσθηκαν δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση σπειρῶν (Κ1138 καὶ Κ1139) καὶ τμήμα πήλινου σκεύους (Π181).

Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν ὄστρακα μελαμβανοῦς κεραμικῆς καὶ συγκεκριμένα ἓνα τμήμα βάσης κανθάρου (Κ1323), τελευταίου τετάρτου 4ου αἰ. π.Χ., ἓνα ὄστρακο ἀπὸ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο (Κ1347), πιθανῶς 4ου αἰ. π.Χ., ἓνα ὄστρακο τοιχώματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου (Κ1329), ἓνα ὄστρακο πινακίου (Ε1337), β' μισοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνας ἀποσπασματικὸς λύχνος ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (Κ1566).

Εικ. 273. Άνδηρο 5.
Τομή 3. Στρώμα 3.
Τοίχος 18 (λήψη
άποδ Βορρά).

Εικ. 274. Άνδηρο 5.
Τομή 3. Στρώμα 3.
Τοίχος 18 (λήψη
άποδ Δυσμάς).

Στην κεραμική τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο πινακίου terra sigillata ἀποδ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας μέσων 6ου αἰ. (Κ1397), ἓνα ὄστρακο πινακίου ἀποδ ἐφυαλωμένη κεραμική με λευκὸ πηλὸ 8ου αἰ. (Κ1417), δύο ὄστρακα πινακίων ἀ΄ μισοῦ 12ου αἰ. (Κ1437 καὶ Κ1438), δύο ὄστρακα πινακίων ἀδρεγχάρακτης κεραμικῆς τέλη 12ου αἰ. (Κ1448 καὶ Κ1450) καὶ ἓνα ὄστρακο πινακίου κεραμικῆς με ἐπιτεδόγλυφο διάκοσμο (Κ1455).

Στὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 3 ἀνήκουν τρία εἰδῶλια, ἀποδ τὰ

Εἰκ. 275. K998.

Εἰκ. 276. E78. Γυναικεῖο εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη.
ΜΜ III-ΥΜ ΙΑ.

ὅποια τὰ δύο ἀκέραια, ἓνα ἀνδρικό εἰδῶλιο λάτρη στή στάση τοῦ σεβίζοντος (E10), ἓνα γυναικεῖο εἰδῶλιο λάτρη στή στάση τῆς σεβίζουσας (E78) (εἰκ. 276) καὶ τὸ κάτω τμήμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (E43), ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X122) καὶ δύο τμήματα λεπίδων, μία χάλκινη βομβίδα (X243), δύο τμήματα κυλινδρικής διατομῆς, ἓνας χάλκινος κύλινδρος (X233), ἓνα ψῆγμα χαλκοῦ καὶ μία μάζα χαλκοῦ.

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 3 περιλαμβάνουν ἓνα ἄκρο ἀνθρώπινου εἰδωλίου, τρεῖς ἀποσπασματικές ἀγνύθες καὶ συγκεκριμένα τμήμα σφαιρικής ἀγνύθας (Π188), μία ἀγνύθα κυκλικῷ σχήματος (Π189) καὶ ἓνα τμήμα δισκοειδοῦς ἀγνύθας (Π187), καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα πήλινο ὁμοίωμα τρίτων (Π115).

Τὰ λίθινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος εἶναι ἓνα τμήμα λύχνου ἀπὸ rosso antico (Λ12). Βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα ἀναδιπλωμένο ἔλασμα χρυσοῦ, ἓνα τμήμα ὀψιανοῦ καὶ ἓνα κομμάτι καμένου ξύλου.

Στὸ ἴδιο στρῶμα ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ τέσσερις πορφύρες, ὅσता, ἓνα τμήμα γυάλινου ἀγγείου κυκλικῆς διατομῆς καὶ ἄλλα τμήματα γυάλινων ἀγγείων. Τέλος βρέθηκαν ἓνα πρωτοβυζαντινὸ θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι (Υ24), ἓνα θραῦσμα κυπέλλου (Υ13), ἓνα τμήμα γυάλινης χάνδρας (Υ113) καὶ δύο θραύσματα ὑαλοπινάκων (Υ102), ἓνα μολύβδινο ἔλασμα, ἓνα μολύβδινο ἐπίμηκες ἀντικείμενο κυκλικῆς διατομῆς, ἓνα σιδερένιο στέλεχος τετράγωνης διατομῆς καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ5).

Στὸ Στρῶμα 3 ἦλθε στὸ φῶς τοιχίῳ μήκους περίπου 2.5 μ. καὶ πλάτους περίπου 0.50 μ. καὶ κατεύθυνση ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά, ἡ συνέχεια τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε στὴν παρακειμένη Τομὴ 5 καὶ ὀνομάσθηκε Τοῖχος 18 (εἰκ. 273-274, 277-278) (Σχ. 2).

Είκ. 277. ἝΑνδηρο
5. Τομή 3. Στρώμα
3. Τοίχος 18 (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 278. ἝΑνδηρο
5. Τομή 3. Στρώμα
3. Τοίχος 18 (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

4. ΣΤΡΩΜΑ 4

Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς Τομῆς 3 βρέθηκε στρώμα ἐρυθρωποῦ χώματος μὲ μικροὺς λίθους, ἰδιαίτερα πετρώδες, πάχους 0.50 μ. Πρόκειται γιὰ ἓνα στρώμα ἀμιγῶς μινωικό, μὲ διατάραξη μόλις 11.26%. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιλαμβάνει στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία του ὄστρακα ἀπὸ μινωικὰ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἐκ τῶν ὁποίων δύο βάσεις κυπέλλων.

Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τῆς διατάραξης ἀνήκει ἓνα τμήμα χεῖλους ἀπὸ ἀσκὸ τύπου «guttus» (E1338). Τὰ μόνα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἦταν ἓνα τμήμα χάλκινης λεπίδας καὶ ἓνα ὀστό.

Εἰκ. 279. ἝΑνδρηρο
5. Τομή 4. Πεσμένο
τμήμα τράφου.
Στρώμα 1 (λήψη
ἀπὸ Νότο).

δ. Τομή 4 (εἰκ. 279-286)

Ἡ Τομή 4 ἀποτελεῖ τμήμα τῶν Τομῶν 2, 3 καὶ 5, δηλαδή τὸ νότιο τμήμα τῶν τριῶν αὐτῶν συνεχόμενων τομῶν, στὸ ὁποῖο μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶχε βρεθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος. Στὴν Τομή 4 ἐντοπίσθηκαν δύο στρώματα κατὰ βάση μινωικά.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1 (εἰκ. 279-282)

Πρόκειται βασικά γιὰ μινωικὸ στρώμα, μὲ μεταγενέστερη διατάραξη 17.38%, κα-
στανοῦ χρώματος, μαλακό, λεπτόκοκκο καὶ μὲ λίθους, σὲ κάποιο σημεῖο ἀμμῶδες
καὶ σαθρό, πάχους 0.60 μ. περίπου.

Βρέθηκαν ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, τμήματα εὐθύπλευρων κυπέλλων
καὶ προχοϊδίων, μία λαβὴ ἀπὸ ἀγγεῖο μεσαίου μεγέθους, μία λαβὴ κυκλικῆς δια-
τομῆς μικροῦ ἀγγείου, ἓνα ὄστρακο μὲ ἐπικολλημένο τμήμα στὴν ἐπιφάνειά του, ἓνα
τμήμα ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ ἀνάγλυφη ταινία ἐξωτερικά, τμήματα μικρῶν σφαιρικῶν ἀγ-
γείων, ταινιωτὲς λαβὲς μεγάλων ἀγγείων καὶ τμήματα χυτρῶν. Ἰδιαίτερα σημειώ-
νονται ἓνα ὄστρακο μικκύλου κυπέλλου/ρυτοῦ (K867) (εἰκ. 280), ἓνα ὄστρακο
ἡμισφαιρικοῦ σκύφου (K391), τρία ὄστρακα καδόσχημων πίθων (K487-489), ἓνα
ὄστρακο μικκύλου ἀλαβαστροειδοῦς ἀγγείου (K490), δύο ὄστρακα πρόχων (K651 καὶ
K652), δύο ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (K704 καὶ K707), δύο ὄστρακα πυραύ-
νων (K965-K966), ἓνα ὄστρακο ἡθμοῦ (K999), ἓνα ὄστρακο κύλικας (K1312), δύο
ὄστρακα ἀγγείων μὲ πλαστικὴ διακόσμηση (K1089 καὶ K1092) καὶ ἓνα ὄστρακο
ἀγγείου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση ἀπὸ δύο συνανήκοντα τμήματα (K1093 καὶ K1097).
Ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσης ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ φυτικὴ διακόσμηση (K1203).

Εικ. 280. K867. Ώστρα-
κο κυπέλλου ΥΜ ΙΒ.

Εικ. 281. Τμήμα λύχνου,
τέλη 5ου-άρχες 6ου αἰ.

Εικ. 282. E69. Άνδρικό εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη.

Άνάμεσα σπὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα λύχνου τέλη 5ου-α' μισὸ 6ου αἰ. (K1568) (εἰκ. 281), ἓνα ὄστρακο λύχνου β' μισοῦ 7ου/τέλη 7ου αἰ. (K1582), ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα «βυζαντινοῦ» τύπου μέσα 7ου-9ου αἰ. (K1496α), ἓνα πινάκιο ἀδρεγχάρακτης κεραμικῆς τέλη 12ου/άρχες 13ου αἰ. (K1443), ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα ὄψιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου 11ου-12ου αἰ. (K1502), ἓνα ὄστρακο ἀπὸ ἀμφορέα μ. 12ου-άρχες 13ου αἰ. (K1509) καὶ δύο λύχνοι βορειοαφρικάνικων ἐργαστηρίων (K1582 καὶ K1584).

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος εἶναι τέσσερα εἰδῶλια, μία βάση καὶ τὸ κατώτερο τμήμα γυναικείου εἰδωλίου (E83), ἓνα ἀνδρικό εἰδῶλιο στὴ στάση τοῦ σεβίζοντος (E26), τὸ κατώτερο τμήμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (E38), τὸ κεφάλι καὶ ὁ λαιμὸς μεγάλου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (E69) (εἰκ. 282), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (X102 καὶ X144), μία ἀκέραια περιελιγμένη λεπίδα, τέσσερις ἄλλες λεπίδες, ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο μὲ στελεό (X156), δύο τμήματα ἐλασμάτων, μία ἐλασμάτινη ταινία (X139), ἓνα τμήμα ἐσθήτας (X19) καὶ διάφορα ἄλλα μικροαντικείμενα, ἓνα τμήμα ἐργαλείου, ἓνα καρφί, ἓνα τμήμα χαλκοῦ καὶ μία μάζα χαλκοῦ.

Τὰ πήλινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἴδιο στρώμα ἦταν δύο κάτω ἄκρα ἀνδρικῶν εἰδωλίων (Π13-Π14), τρεῖς ἀποσπασματικὲς τράπεζες προσφορῶν (Π176, Π177 καὶ Π179), ἓνα ὁμοίωμα ἀρχιτεκτονήματος (Π169), ἓνα πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἢ ἀναθηματικὸ μέλος (Π21), ἓνα τμήμα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση, μία ψηφίδα, μία ἀγνύθα ὠοειδοῦς διατομῆς (Π193), μικρὸ ἀντικείμενο σχήματος κοιλία, ἓνα πιθανὸ βουκράνιο, ἓνα ἀντικείμενο ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς μὲ διαμπερὴ ὀπή, ἓνα κέρασ εἰδωλίου ταύρου (Π88), ἓνα τμήμα ὀρθογώνιας διατομῆς, ἓνα ἐπταγωνικὸ τμήμα, ἓνα τμήμα τριγωνικοῦ σχήματος καὶ ἓνα τμήμα κυκλικῆς διατομῆς παχύτερο στὸ ἓνα τοῦ ἄλλου.

Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν μία μικρὴ ψηφὸς ἀπὸ στεατίτη (Λ35), ἓνα ἐξαγωνικὸ κομμάτι ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο (Λ36) καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη.

Ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς ἓνα τμῆμα περιελιγμένου χρυσοῦ σύρματος (ΧΡ2). Τέλος βρέθηκαν ὅστ᾽, διάφορα ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων πέντε τμήματα τρίτων᾽ καὶ τρεῖς πορφύρες, ἓνα τμῆμα μεγάλης πορφύρας, ἓνα τμῆμα σιδήρου καὶ τμήματα γυάλινων ἀγγείων.

Ἐπίσης βρέθηκαν δύο πρωτοβυζαντινὰ θραύσματα γυάλινων κυπέλλων μὲ πόδι (Υ21 καὶ Υ28) καθὼς ἐπίσης καὶ τρία θραύσματα πρωτοβυζαντινῆς κανδήλας (Υ37, Υ45 καὶ Υ72).

2. ΣΤΡΩΜΑ 2 (εἰκ. 283-286)

Πρόκειται γιὰ στρῶμα σκοτεινὸ καστανὸ καὶ κοκκινωπὸ, λεπτόκοκκο, ἀρκετὰ χαλαρό, μὲ πολλοὺς μικροὺς λίθους, πάχους 0.60 μ. περίπου. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρῶμα φάνηκε ὁ βράχος.

Τὸ Στρῶμα 2 ἦταν ἀμιγῶς μινωικόν, μὲ διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 12.97% καὶ περιλάμβανε μινωικὰ ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἓνα ὄστρακο μικκύλου ὠοειδοῦς ρυτοῦ (Κ829), δύο ὄστρακα μικρῶν ἀπιοειδῶν ρυτῶν (Κ830 καὶ Κ848), ἓνα ὄστρακο μικκύλου κυρτοῦ κωνικοῦ ρυτοῦ (Κ849), ἓνα ὄστρακο μικκύλου εὐθέος κωνικοῦ ρυτοῦ (Κ850), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (Κ195), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου ΥΜ Ι παράδοσης (Κ228), τέσσερα ὄστρακα ἡμισφαι-

Εἰκ. 283. Ἄνδρη 5. Τομὴ 4. Στρῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

Εικ. 284. K1140. ΥΜ Ι. Εικ. 285. K1382. Ἀπότμημα χείλους πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου. Εικ. 286. Π10. Ἀριστερὸ ἄνω ἄκρο πήλινου εἰδωλίου μεγάλου σχήματος. Εικ. 287. Λ10. Λίθινο κοχλιάριο.

ρικῶν κυπέλλων (K289-K291 καὶ K345), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (K292), ἓνα ὄστρακο καλάθου (K423), ἓνα ὄστρακο πίθου (K527), ἓνα ὄστρακο γεφυρόστομης πρόχου (K705), ἓνα ὄστρακο μικκύλης γεφυρόστομης πρόχου (K706), δύο ὄστρακα μικκύλων πυραύνων (K953-K964), ἓνα τμήμα ψευδόστομου ἀμφορέα (K1320), ἓνα ὄστρακο μικκύλου πώματος (K1015), ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστική διακόσμηση φύλλων κισσοῦ καὶ μισχοειδοῦς κοσμήματος (K1090), καθὼς καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστική διακόσμηση (K1091). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης τρία ὄστρακα μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1140-K1142) (εἰκ. 284), δύο ὄστρακα μὲ φυτική διακόσμηση (K1205 καὶ K1206), τρία ὄστρακα μὲ στική διακόσμηση (K1257-K1259), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση πλοχμοῦ (K1275) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ γραμμική διακόσμηση (K1284).

Στὸ Στρώμα 2 ἐντοπίσθηκαν καὶ δύο ὄστρακα μελαμβανοῦς κεραμικῆς, ἓνα τμήμα κυπέλλου (K1330), τελευταίου τετάρτου 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τμήμα λεκάνης ἑλληνιστικῶν χρόνων (K1341).

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα λύχνου τέλη 6ου-7ου αἰ. (K1584), τέσσερα ἀποσπασματικὰ πρωτοβυζαντινὰ πινάκια terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. (K1382) (εἰκ. 285), ἓνα δεύτερο στὸ β' μιστὸ τοῦ 7ου αἰ. (K1379) καὶ δύο στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. (K1368 καὶ K1371), δύο ὄστρακα πρωτοβυζαντινῶν πινακίων terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. (K1398) καὶ ἓνα στὰ μέσα-τέλη τοῦ 7ου αἰ. (K1406) καθὼς καὶ ἓνα τμήμα λαγηνιοῦ (K1509α). Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ νεωτέρων ὀστράκων καὶ ἀπὸ τὰ δύο στρώματα τῆς τομῆς αὐτὴ ἀνήκουν στὸν 7ο-8ο αἰ. μ.Χ.

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα αὐτοῦ τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν δύο εἰδώλια καὶ συγκεκριμένα ἓνα ἀκέραιο γυναικεῖο εἰδώλιο λάτρεως μὲ τὴ βάση του (E79) καὶ μία βάση ἀπὸ εἰδώλιο (E58), τρία ἐλασματῖνα λεπίδια (X134 καὶ X143) καὶ δύο ἐλάσματα. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο κανδηλῆθρες βυζαντινῆς ἐποχῆς (X212 καὶ X222) καὶ μία ἄμορφη μάζα χαλκοῦ (1994/Ε-Θ16/Χ46).

Τὰ πήλινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν ἓνα ἀριστερὸ ἄνω ἄκρο εἰδωλίου μεγάλου σχήματος (Π10) (εἰκ. 286), τέσσερα ὁμοιώματα ἀρχιτεκτονημάτων

(Π166-Π168, Π170), ένα πόδι είδωλίου βοοειδοῦς (Π59), ένα κέρας είδωλίου βοοειδοῦς (Π89), ένα σφράγισμα πώματος ἀγγείου (Π200) καὶ ένα πλακίδιο (Π201). Στὰ λίθινα ἀντικείμενα ἀνήκουν ένα τμήμα μικκύλου κοχλιαρίου (Λ10) (εἰκ. 287). Βρέθηκαν ἐπίσης διάφορα ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων ένα τμήμα τρίτων, τρεῖς πορφύρες καὶ ένας κοχλίας καὶ ὀστά.

Στὰ νεώτερα εὐρήματα ἀπὸ τὸ Στρώμα 2 συγκαταλέγεται ένας παράς (Ν81), καθὼς ἐπίσης καὶ τμήματα γυάλινων ἀγγείων, ένα θραῦσμα γυάλινης πρωτοβυζαντινῆς κανδήλας (Υ44), ένα θραῦσμα ἄλλης κανδήλας (Υ79) καὶ ένα θραῦσμα πιθανῶς ἀπὸ φιαλίδιο (Υ94).

Στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο ποὺ χωρίζει τὸ Ἄνδρo 4 ἀπὸ τὸ Ἄνδρo 5, ἐντοπίσθηκε μικρὸς γραπτὸς βυζαντινὸς σταυρός.

ε. Τομὴ 5

Στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ Ἄνδρo 5, ἀκριβῶς ἀνατολικά τῆς Τομῆς 4, ἀνασκάφηκε μικρὸς χώρος μήκους 0.80 μ. καὶ πλάτους 3 μ., ὅσο τὸ πλάτος τοῦ ἀνδρo 5 σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ποὺ ὀνομάσθηκε Τομὴ 5 καὶ ἐρευνήθηκε μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο. Στὸν χώρο αὐτὸ ἦλθε στὸ φῶς ένα βασικὰ μινωικὸ στρώμα, μὲ διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 23.12%, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐρυθρωποῦ χρώματος ἐπιφανειακὰ καὶ στὸ βορειότατο τμήμα τῆς τομῆς καὶ μέχρι βάθους 0.15 μ. καὶ σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος σὲ ὁλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο τμήμα.

Στὸ στρώμα αὐτὸ ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ μινωικὰ ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, χυτρῶν καὶ πύθων, μικκύλου ἀγγείου καὶ προχοϊδίου, λαβὲς κυκλικῆς καὶ ὠοειδοῦς διατομῆς (1994/Ι/Ομ. 1), καθὼς καὶ δύο ὄστρακα ἀγγείων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση (1994/Ι₂/Πηλ. 7, 1994/Ι₂/Πηλ. 11). Ἡ νεώτερη κεραμικὴ τοῦ στρώματος ἀποτελεῖται ἀπὸ ένα τμήμα ρωμαϊκοῦ λύχνου 2ου αἰ. μ.Χ. (Κ1565), δύο μελαμβαφὴ ὄστρακα, ὄστρακα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση παράλληλων γραμμῶν, κτενιωτὰ ὄστρακα καὶ ἀρκετὰ κεραμίδια (1994/Ι/Ομ. 1, 1994/Ι/Ομ. 2), ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται ένας ἀποσπασματικὸς λύχνος βορειοαφρικάνικου ἐργαστηρίου (Κ1583), ένα τμήμα πινακίου ἐφυσλωμένης γραπτῆς κεραμικῆς τέλη 12ου-ἀρχῆς 13ου αἰ. (Κ1431) καὶ ένα ἐπιτραπέζιο ἀγγεῖο πιθανὸν ἀπὸ τῆ Δ. Κρήτη 15ου-16ου αἰ. (Κ1666).

Ἀξιοσημείωτη ἦταν ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς σχεδὸν ἀκέραιου χάλκινου ἀνδρικοῦ είδωλίου λάτρη (Ε4) (εἰκ. 288) κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων τοῦ νότιου ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς Τομῆς 5. Στὰ ὑπόλοιπα χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος ἀνήκει ένας ὀκτώσχημος κρίκος ἀλυσίδας γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινης βυζαντινῆς κανδήλας (Χ205) καὶ ένα χάλκινο ἄγκιστρο ἀδρακτιοῦ (Χ224), δύο καρφιά, τρία τμήματα λεπίδων, ένα ἔλασμα καὶ ένα πιθανὸ τμήμα ἐργαλείου.

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν μία κεφαλὴ ἀνθρώπινου είδωλίου (Π2) (εἰκ. 289), ένα τμήμα ἀντικειμένου μὲ τετράγωνη βάση, ένα ἄλλο τμήμα ἀντικειμένου ὀρθογώνιου σχήματος μὲ ἑξαρμα στὴ μία στενὴ πλευρά του, ένα κέρας καθιέρωσης (Π139), ένα τμήμα τράπεζας προσφορῶν (Π178), ένα ἀντικεί-

Είκ. 288. Ε4. Πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι.

Είκ. 289. Π2. Κεφαλή πήλινου εἰδωλίου μεγάλου σχήματος.

μενο ἀκανόνιστου σχήματος, ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο, ἓνα τμήμα ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π171), μία μικρὴ κυλινδρική ψηφο, ἓνα τμήμα λύχνου καὶ ἓνα τμήμα κεραμικοῦ τροχοῦ (Π202).

Στὰ λίθινα μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνεται ἓνα ἀπολέπισμα μαρμάρου, καθὼς καὶ ἓνα τμήμα μαρμάρου, ἓνα τμήμα στεατίτη καὶ δεκατρεῖς ψηφίδες. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο ἀπολεπίσματα, ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων ἕξι πορφύρες καὶ μερικὲς βελόνες ἀχινού, καθὼς καὶ λίγα ὀστά, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ὀστὸ μὲ ἵχνη καύσης καὶ τέλος ἓνα τμήμα κονιάματος μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, τμήματα λευκοῦ κονιάματος ἀκανόνιστου σχήματος καὶ τμήμα λευκοῦ κονιάματος μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Τέλος στὴν Τομὴ 5 ἦλθαν στὸ φῶς διάφορα γυάλινα ἀντικείμενα καὶ συγκεκριμένα, μία γυάλινη χάνδρα κυανοῦ χρώματος (Υ114), μία γυάλινη τετράγωνη ψηφίδα (Υ112), τμήματα γυάλινων ἀγγείων, ἓνα θραῦσμα σκύφου (Υ3) καὶ δύο θραύσματα κανδήλας (Υ47 καὶ Υ50), ἓνα σφαιρικὸ μολύβδινο μικροσκοπικὸ ἀντικείμενο, ποὺ φέρει κρίκο ἐξάρτησης, καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ14) καὶ δύο τμήματα ἄλλων καὶ ἓνα σιδερένιο ἔλασμα.

Στὴν τομὴ βρέθηκαν ἐπίσης τρία νομίσματα καὶ συγκεκριμένα δύο ἐνετικὰ τορνετσέλλα τοῦ δόγη Agostino Barbarico (1486-1501) (Ν48-Ν49), καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα νόμισμα ἀξίας λεπτοῦ Ἰονίου Κράτους, μὲ ἡμερομηνία κοπῆς 1834 (Ν117).

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ ἀπόσταση 2 μ. νότια τοῦ βόρειου ὁρίου ἦλθε στὸ φῶς ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου, ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴν Τομὴ 3 (Τοῖχος 18) (Σχ. 2).

6. ΑΝΔΗΡΟ 6

Τὸ Ἴνδρηρο 6, τὸ προτελευταῖο ἄνδρηρο στὴ νότια κλιτὺ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ποὺ βρίσκεται βόρεια τοῦ Ἁνδῆρου 7 καὶ νότια τοῦ Ἁνδῆρου 5, ἔχει μῆκος 29 μ. περίπου καὶ μέγ. πλάτος 4 μ., εἶναι δηλαδὴ κατὰ πολὺ μικρότερο τοῦ Ἁνδῆρου 5, γιατί ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ ἀνατολικά καλύπτεται ἀπὸ τὸ Ἴνδρηρο 5 (Σχ. 1). Ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ νότιος ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ἀνδῆρου καὶ τμήματα τοῦ βόρειου, κυρίως στὸ δυτικὸ ἀλλὰ καὶ στὸ ἀνατολικὸ του τμήμα, ἔχουν θεμελιωθεῖ στὸν ὁρατὸ βράχο. Ἡ κλίση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Ἁνδῆρου 6 ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο εἶναι μικρότερη τῶν ἄλλων ἀνδῆρων, σχεδὸν 1 μ.

Στὸ Ἴνδρηρο 6 περισυλλέχθηκαν πρὶν τὴν ἀνασκαφὴν διάφορα ἀντικείμενα, ὅχι μόνο μινωικὰ ὄστρακα, δηλαδὴ τμήματα βάσεων κωνικῶν κυπέλλων, τμήμα χεῖλους προχοϊδίου καὶ τμήμα βάσης καὶ τοιχωμάτων πίθου, ἀλλὰ καὶ δύο χάλκινα εἰδῶλια, ἓνα ἀνδρικό εἰδῶλιο σὲ θηλυστολία (E70) (εἰκ. 290) καὶ ἓνα ἀνδρικό εἰδῶλιο σεβίζοντος (E9), καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο λίθινο κοχλιάριο (Λ6), δύο τμήματα ἀπὸ πορφυρίτη λίθου καὶ ἓνα τμήμα τρίτων.

Περὶ συλλέχθηκε ἐπίσης ἓνας ἀποσπασματικὸς λύχνος βορειοαφρικανικοῦ ἐργαστηρίου τέλη 6ου-7ου αἰ. (K1580) σὲ περιοχὴ νότια τοῦ Ἁνδῆρου 6, ἓνα τμήμα πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, ἀ' μισοῦ 7ου αἰ. (K1403), ἓνα ὄστρακο ἐφυαλωμένης κανάτας 9ου-10ου αἰ. (K1424). Ἐπιφανειακὰ περισυλλέχθηκε ἀκόμη καὶ μεταγενέστερη κεραμικὴ (1994/Δ/Ομ.2).

Στὸ Ἴνδρηρο 6 καὶ μετὰ τὴν περισυλλογὴν ποὺ ἀναφέρθηκε ἔγιναν σὲ διάφορα σημεῖα τρεῖς τομὲς γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ κάποιου μινωικοῦ στρώματος καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔκτασής του. Ἡ κύρια τομὴ ἔγινε βέβαια στὸ κέντρο τοῦ ἀνδῆρου καὶ ἀπὸ τὴς ὑπόλοιπες δύο μία ἀνατολικά καὶ μία δυτικά. Ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω τὰ μινωικὰ στρώματα ἦταν σαφὴ στὴν κεντρικὴ τομὴ καὶ κατὰ πολὺ ἰσχυρότερα ἀνατολικά καὶ δυτικά.

α. Κεντρικὴ Τομὴ (εἰκ. 291-301)

Ἡ Κεντρικὴ Τομὴ στὸ Ἴνδρηρο 6 ἦταν τετράπλευρου σχήματος, τοῦ ὁποῖου οἱ μακρὲς πλευρὲς ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση εἶχαν μῆκος 3.50 μ., ἐνῶ οἱ στενὲς εἶχαν πλάτος

Εἰκ. 290. E70. Ἀνδρικό εἰδῶλιο. MM II-YM I.

Είκ. 291. Ἄνδρηο
6. Κεντρικὴ Τομὴ
(λήψη ἀπὸ Ἀνα-
τολάς).

Είκ. 292. K1230. ΥΜ Ι.

2.20 καὶ 2.50 μ., ὅσο τὸ πλάτος τοῦ ἀνδρήρου, δεδομένου ὅτι ἡ τομὴ κατέλαβε ὁλόκληρο τὸ πλάτος του. Ἡ Κεντρικὴ Τομὴ τοῦ Ἀνδρήρου 6 ἦταν συνέχεια πρὸς Νότο τῆς Τομῆς 1 τοῦ Ἀνδρήρου 5 καὶ ἀκριβῶς βόρεια τοῦ Ὑποκαννάβου 3 τοῦ Ἀνδρήρου 7, στὸ ὁποῖο ἦλθε στὸ φῶς, ὅπως θὰ δοῦμε, πρωτογενὲς ἀποθέτης μινωικῶν χρόνων. Ἡ διερεύνηση τῆς Κεντρικῆς Τομῆς ἔφερε στὸ φῶς τρία στρώματα, καὶ τὰ τρία κατὰ βάση μινωικά.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1 (εἰκ. 292-297)

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀμιγῶς μινωικὸ στρώμα, μὲ διατάρραξη 11.98%, μὲ χῶμα σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, χαλαρό, μὲ πολλοὺς λίθους, πάχους 0.60-0.70 μ. περίπου. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐντοπίσθηκε σὲ ὁλόκληρη τὴν Κεντρικὴ Τομὴ.

Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῆς κεραμικῆς τοῦ στρώματος εἶναι μινωικὴ καὶ περιλαμβάνει ἓνα ἀκέραιο μικκύλο πύραυνο (K952), τέσσερα ὄστρακα μικκύλων ὠοειδῶν ρυτῶν (K822-824 καὶ K826), ἓνα ὄστρακο μικκύλου κωνικοῦ ρυτοῦ (K825), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ὠοειδοῦς ρυτοῦ (K845), ἓνα ὄστρακο μικκύλου κυπέλλου/ρυτοῦ (K866), ἓνα ὄστρακο ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου (K92), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (K181), τέσσερα ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K285, K286, K288 καὶ K343), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (K287), δύο ὄστρακα ἀπὸ πινάκια (K441-K442), τρία ὄστρακα καδόσχημων πίθων (K483-K485), ἓνα ὄστρακο πιθαμφορέα (K558), δύο ὄστρακα μικκύλων γεφυρόστομων πρόχων (K701-K702), ἓνα ὄστρακο

Είκ. 293. Ώνδηρο
6. Κεντρική Τομή.
Στρῶμα 1 (λήψη
ἀπὸ ᾽Ανατολάς).

Είκ. 294. Ώνδηρο
6. Κεντρική Τομή.
Στρῶμα 1 (λήψη
ἀπὸ ᾽Ανατολάς).

ἡθμοῦ (K996), ἓνα ὄστρακο μικκύλου τριποδικοῦ ἀγγείου (K1029) καὶ ἓνα ὄστρακο κύλικας (K1310). ᾽Αναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἕξι ὄστρακα μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (K1054-K1058 καὶ K1069), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1159), τρία ὄστρακα μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1135, K1136 καὶ K1154), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (K1160), δύο ὄστρακα μὲ φυτική διακόσμηση (K1200-K1201), δύο ὄστρακα μὲ φυτική διακόσμηση (K1229-K1230) (εἰκ. 292), δύο ὄστρακα ἀγγείων μὲ στικτὴ διακόσμηση (K1255-K1256), ἓνα ὄστρακο μὲ γραμμικὴ διακόσμηση (K1279), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση καταλειβάδας (K1287) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (K1296).

Εικ. 295. Κ1416. Τμήμα έφυσλωμένου πινακίου 8ου αί.

Εικ. 296. Π123. Τμήμα πήλινου κεράτου καθιέρωσης.

Εικ. 297. Τμήμα λαιμού και λαβής μικρής κανάτας ή στάμνας 19ου-20ού αί.

Στην κεραμική βυζαντινών χρόνων συγκαταλέγεται ένα αποσπασματικό πινάκιο terra sigillata από τὰ έργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικής, β' μισοῦ 7ου αἰ. (Κ1367), δύο τμήματα ύστερορωμαϊκῶν ἀμφορέων 1-LRA1 7ου αἰ. (Κ1471 καὶ Κ1477) καὶ ένα αποσπασματικό πινάκιο από έφυσλωμένη κεραμική με λευκὸ πηλὸ 8ου αἰ. (Κ1416) (εἰκ. 295). Στὴν κεραμική νεωτέρων χρόνων (19ος καὶ 20ὸς αἰ.) συγκαταλέγεται ένα τμήμα σώματος κανάτας ή στάμνας (Κ1630).

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν τέσσερα χάλκινα εἰδῶλια, δηλαδή ένα κάτω ἄκρο εἰδωλίου (Ε64), ένα δεξιὸ κάτω ἄκρο ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Ε65), μία βάση εἰδωλίου (Ε61) καὶ ένα ἀνδρικό εἰδῶλιο (Ε32), ένα πλαστικό χάλκινο χέρι (Χ13), ένα στέλεχος (1994/Γ2/Χ2), δύο ἀναδιπλωμένα ἐλάσματα καὶ ένα ἄλλο ἔλασμα (1994/Γ2/Χ3, 1994/Γ2/Χ6, 1994/Γ3/Χ11), ένα τμήμα μαχαιριδίου, ένα ἐλασματινο μαχαιρίδιο καὶ τρία ἐλασματινα λεπίδια (Χ112, Χ127 καὶ Χ130), ένα χάλκινο ἄγκιστρο ἀδραχτιοῦ (Χ225), δύο ὀκτώσχημοι κρίκοι (Χ206 καὶ Χ209) γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινων βυζαντινῶν κανδηλῶν καὶ ένα καρφί (Χ255).

Τὰ πήλινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος εἶναι τέσσερα τμήματα κεράτων καθιέρωσης (Π123, εἰκ. 296, Π125 καὶ Π127), καθὼς καὶ ἕξι τμήματα ζωόμορφων εἰδωλίων, ένα κέρας εἰδωλίου ταύρου (Π71), πέντε εἰδῶλια βοοειδῶν καὶ συγκεκριμένα, τρία τμήματα κεράτων εἰδωλίων βοοειδῶν (Π72, Π73 καὶ Π76), ένας κορμὸς εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π42) καὶ ένα ἀκόμη τμήμα εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π41), ένα τμήμα ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π148), ένα ἀντικείμενο σχεδὸν κυβικοῦ σχήματος με ὀπὴ στὸ κέντρο τῆς βάσης καὶ ένα τμήμα πήλινου σκεύους (Π180). Σχετικὰ με τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν πήλινων ἀντικειμένων στὴν Κεντρική Τομὴ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ παντελής ἀπουσία τους στὶς ἄλλες δύο ἀνασκαφικὲς τομεῖς τοῦ Ἀνδῆρου 6, τόσο στὴν ἀνατολική ὥσο καὶ τὴ δυτική.

Τὰ λίθινα ἀντικείμενα τοῦ Στρώματος 1 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς εἶναι ένα ἀντικείμενο ἀκανόνιστου σχήματος με ἴχνη ἐγχάραξης στὴ μία του πλευρά, ένα μικροῦ μεγέθους ἀντικείμενο με δύο πλευρὲς σὲ ὀρθή γωνία καὶ ένα πιθανὸ τμήμα κεράτων καθοσίωσης. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, τμήματα κονιαμάτων με ἐπίπεδη πλευρά, ένα τμήμα κονιάματος με ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ένα ἄλλο τμήμα κονιάματος.

Στὸ Στρώμα 1 ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα τμήμα τρίτωνα καὶ πέντε πορφύρες, δύο τμήματα πορφύρας καὶ ἓνα τμήμα ἐπεξεργασμένου ὀστρέου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ περισσότερα ὄστρεα ἦλθαν στὸ φῶς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Κεντρικῆς Τομῆς καὶ στὸ ἴδιο βάθος. Βρέθηκαν ἐπίσης ὀστὰ καὶ ἓνα δόντι ζώου, καθὼς καὶ ἓνα τμήμα κατεργασμένου ὀστοῦ.

Στὸ Στρώμα 1 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς βρέθηκε ἐπίσης νεώτερη κεραμική, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὄστρακα μὲ μελαμβαφὴ διακόσμηση, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα ἔχει διακόσμηση ἀνάγλυφων δακτυλίων, ὄστρακα ἀγγείων βυζαντινῶν χρόνων, ὄστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων, ὄστρακα μὲ διακόσμηση παράλληλων γραμμῶν, μία βάση ἀνοικτοῦ ἀγγείου καὶ πολλὰ κεραμίδια. Στὴν κεραμικὴ ὕστερης ἐνετικῆς καὶ νεώτερης περιόδου συγκαταλέγεται ἓνα τμήμα κανατιοῦ τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὴν ἐγχάρκτη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Πάδου «Graffita arcaica padana» (Κ 1671), τὸ ὁποῖο πιθανῶς συναντᾷ μὲ τὰ Κ1667 καὶ Κ1670 καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα τμήμα λαιμοῦ καὶ λαβῆς μικρῆς κανάτας ἢ στάμνας μὲ ἐφυάλωση 19ου-20ου αἰ. (Κ1657) (εἰκ. 297).

Ποικίλα ἦταν καὶ τὰ μεταγενέστερα, ἱστορικῶν χρόνων, μικροαντικείμενα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ Στρώμα 1 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 6, δηλαδὴ σιδερένια, μολύβδινα, γυάλινα καὶ νομίσματα. Τὰ σιδερένια ἀντικείμενα ἦταν ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο, μία μάζα σιδήρου καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί. Βρέθηκαν ἐπίσης τρία μολύβδινα ἀναδιπλωμένα ἐλάσματα. Ἀκόμη ἦλθαν στὸ φῶς διάφορα τμήματα γυάλινων ἀγγείων, ἓνα θραῦσμα φιάλης ἢ κυπέλλου (Υ79), ἓνα θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι (Υ23), ἓνα θραῦσμα κανδήλας πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ69), δύο θραύσματα κανδήλας μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ64-Υ65) καὶ ἓνα θραῦσμα βάσης γυάλινου ἀγγείου (Υ95).

Βρέθηκαν τέλος ἓνα εἰκοσανόμιο Φωκᾶ (602-610) μὲ χρονολογία κοπῆς 603-604 (Ν14), ἓνας παρὰς τοῦ Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) (Ν75) καὶ ἓνα πεντάλεπτο Γεωργίου Α΄ (1863-1913), μὲ χρονολογία κοπῆς 1882 (Ν102).

2. ΣΤΡΩΜΑ 2 (εἰκ. 298-299)

Τὸ Στρώμα 2 ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση 0.95 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς Κεντρικῆς Τομῆς καὶ στὸ νότιο τμήμα τῆς. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀμιγῶς μινωικὸ στρώμα, μὲ διάταραξη μόλις 4.61% καὶ μὲ χῶμα ἐρυθρωποῦ χρώματος, σφιχτοῦ, ἰδιαίτερα πετρώδους, μὲ λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, πάχους περίπου 0.15-0.20 μ., τὸ ὁποῖο ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ἡ ὕπαρξη τοῦ μινωικοῦ Στρώματος 2, καθὼς, ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω, καὶ τοῦ ἐπίσης μινωικοῦ Στρώματος 3, μόνο στὸ νότιο τμήμα τῆς Κεντρικῆς Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 6, πιθανότατα σχετίζεται μὲ τὴν ὕπαρξη τοῦ βράχου στὸ νότιο τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 6 καὶ στὰ ὄριά του μὲ τὸ Ἀνδρῶ 7. Ὁ βράχος αὐτός, ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω σχετικὰ μὲ τὸ Ἀνδρῶ 7, συγκράτησε ἐκεῖ πρωτογενεῖς ἀποθέσεις στὰ μινωικὰ χρόνια. Ἀντίθετα ὅμως στὸ Ἀνδρῶ 6, ποὺ συζητεῖται, καὶ λόγω τῆς κατωφύρειας

Είκ. 298. Ἐνδὲρο
6. Κεντρικὴ Τομή.
Στρώμα 2 (λήψη
ἀπὸ Δυσμᾶς).

Είκ. 299. K1137.

τοῦ ἐδάφους συγκράτησε μόνο περισσότερες μινωικὲς ἐπι-
χώσεις ποὺ κύλησαν ἀπὸ ψηλότερα σημεῖα.

Τὸ Στρώμα 2 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 6 εἶχε κατὰ
πλειοψηφία μινωικὴ κεραμικὴ καὶ μικροαντικείμενα, μὲ ἐξαί-
ρεση ἓνα τμήμα γυάλινου ἀγγείου ὕστερων χρόνων, ἓνα
γυάλινο θραῦσμα κανδήλας πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ38)
καὶ δύο κεραμίδια.

Ἡ μινωικὴ κεραμικὴ τοῦ στρώματος περιλαμβάνει ὄστρακα
ἀγγείων μὲ λεπτὰ τοιχώματα, κυπέλλων καὶ προχοϊδίων, μεγαλύτερων ἀγγείων,
τμήματα λαβῶν καὶ ἓνα τμήμα πίθου (K526). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἓνα ὄστρακο
μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1137) (Είκ. 299) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση ρόμβων
(K1269).

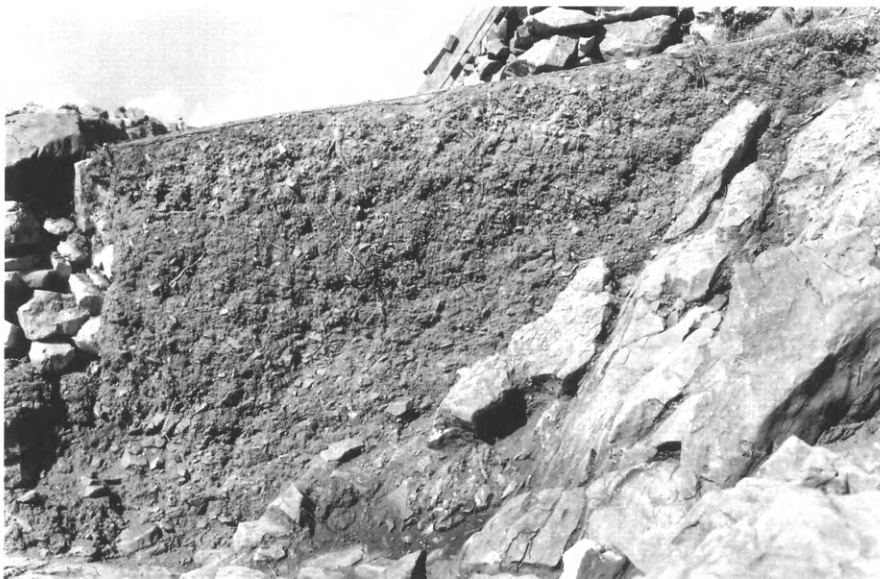
Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα εἶναι ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X124), δύο ἄλλες λεπί-
δες καὶ ἓνα χάλκινο καρφί (X259). Στὸ ἴδιο στρώμα ἦλθαν ἀκόμη στὸ φῶς ἓνα κυλιν-
δρικὸ λίθινο ἀντικείμενο, ποὺ φέρει ὀπὴ στὸν καθ' ὕψος ἄξονά του, καὶ ἓνα τμήμα
κονιάματος μὲ ἵχνη ὥχρας.

3. ΣΤΡΩΜΑ 3 (Είκ. 300-301)

Τὸ Στρώμα 3 ἦλθε στὸ φῶς στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς Κεντρικῆς Τομῆς καὶ σὲ
ἀπόσταση 1.90 μ. δυτικὰ καὶ 0.47 μ. βόρεια τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς Κεν-
τρικῆς Τομῆς. Πρόκειται καὶ πάλι γιὰ ἓνα ἀμιγῶς μινωικὸ στρώμα, μὲ διατάραιξη
μόλις 2.94%, σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, χαλαρό, μὲ λίγους λίθους, πάχους 0.15-
0.20 μ. περίπου, ποὺ ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Είκ. 300. *Ανδηρο
6. Κεντρική Τομή.
Στρώμα 3 (λήψη
ἀπὸ Δυσμάς).

Είκ. 301. *Ανδηρο
6. Κεντρική Τομή.
Στρωματογραφία
(λήψη ἀπὸ Ἀνα-
τολάς).

Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῆς κεραμικῆς, καθὼς καὶ τὰ μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 3 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 6 εἶναι μινωικά, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα κεραμίδι. Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος, περιλαμβάνει ὄστρακα κωνικῶν ἀλλὰ καὶ διάφορων ἄλλων τύπων κυπέλλων, προχοϊδίων, μεγαλύτερων ἀγγείων, τμήμα πίθου καὶ χυτρῶν, ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (Κ92) καὶ ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου ΥΜ Ι παράδοσης (Κ215). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης τμήμα ἀγγείου μὲ πιτσιλωτὴ διακόσμηση (Κ1267). Ἀκόμη ἦλθε στὸ φῶς κέρας καθιέρωσης (Π126), πέντε ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ129), καθὼς καὶ ψῆγμα χαλκοῦ. Βρέθηκε ἐπίσης λεπίδα ὀψιανοῦ, τμήμα ὀρθογώνιου μαρμάρου καὶ ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων πέντε τμήματα τρίωνα καὶ δύο πορφύρες.

β. Ἀνατολική Τομή

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Ἀνδῆρου 6 ἐρευνήθηκε ἓνας μικρὸς τετράγωνος χώρος με πλευρὰ μήκους 2 μ., τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ὁποίου ἀποτελέσσε τὸ μέτωπο τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνδῆρου (Σχ. 3, σ.). Στὴν Ἀνατολική Τομή ἀνασκάφηκαν δύο διαταραγμένα στρώματα, τὸ Στρώμα 1 καὶ τὸ Στρώμα 2. Πρὶν τὴν ἑναρξη τῆς ἀνασκαφῆς περισυλλέχθηκε ἓνα χάλκινο ἀνδρικό εἶδωλο, τὸ E53.

1. ΣΤΡΩΜΑ 1

Εἰκ. 302. E5. Εἶδωλο, πρόσθια ὄψη.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἰσχυρὰ διαταραγμένο στρώμα, με ποσοστὸ μεταμινωικῆς διατάραξης 64.89%, με χῶμα σκοτεινὸ καστανό, χαλαρό, με πολλοὺς λίθους, πάχους 0.45-0.65 μ. Τὸ Στρώμα 1 τῆς Ἀνατολικῆς Τομῆς εἶχε δηλαδὴ τὴν ἴδια ὕψη ὥπως καὶ τὸ Στρώμα 1 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς. Τὰ μινωικὰ ὄστρακα τοῦ Στρώματος 1 ἀνήκουν σὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἀνοικτὰ καὶ κλειστὰ ἀγγεῖα μικροῦ μεγέθους καὶ ἀγγεῖα με κάθετες κυλινδρικές λαβές. Σημειώθηκαν ἐπίσης τμήμα ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου καὶ τμήμα τριποδικῆς χύτρας. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀνεύρεση δύο χάλκινων εἰδωλίων στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς Ἀνατολικῆς Τομῆς, ἑνὸς ἀκέραιου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου λάτρη στὴ χαρακτηριστικὴ στάση τοῦ σεβίζοντος (E5) (εἰκ. 302-304) καὶ ἑνὸς τμήματος εἰδωλίου (E53), τὸ ὁποῖο διασώζει τὴν ἐπίπεδη βάση του καὶ τὶς δύο κνῆμες. Στὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ Στρώματος 1 ἀνήκουν ἐπίσης τρία ἐλάσματα. Στὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος συμπεριλαμβάνονται ὄστρεα διάφορων τύπων, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ τρεῖς πορφύρες, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κυρίως στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα, ὅστ᾽, ἓνα δόντι ζώου, καθὼς καὶ τμήματα διαφόρων κονιαμάτων καὶ ἓνα τμήμα λευκοῦ κονιάματος.

Ἡ μεταγενέστερη κεραμικὴ τοῦ Στρώματος 1 περιλαμβάνει τμήματα ἀγγείων με λαβές διαφόρων τύπων, χεῖλη ἀνοικτῶν ἀγγείων, τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης σωληνωτοῦ ἀγγείου, τμήμα μικροῦ δίσκου με ἐξέχουσα βάση, τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης καὶ τοιχώματος μελαμβαφοῦς κυπέλλου ἑλληνικῶν χρόνων, τμήματα ἀγγείων με κτενιωτὴ διακόσμηση, τμήματα ἀγγείων με ἐγχάρακτη διακόσμηση, ὄστρακα με πράσινη ἐφυάλωση, δύο ἄλλα ἐφυαλωμένα ὄστρακα, τμήματα ἀπὸ ἀβαφὴ χονδροειδῆ κλειστὰ χρηστικά ἀγγεῖα, χεῖλος κυπέλλου με κίτρινο ἐπίχρισμα, τμήμα λύχνου καὶ τμήματα ἀγγείου με ἐγχαραξεις. Στὸ Στρώμα 1 βρέθηκαν ἐπίσης τρία τμήματα γυάλινων ἀγγείων, ἓνα τμήμα μικροῦ γυάλινου ἀγγείου πράσινου χρώματος με μία μερικῶς σωζόμενη ὀριζόντια ταινιωτὴ λαβή, ἓνα τμήμα μικροῦ γυάλινου ἀγγείου με ἰδιαίτερα λεπτὰ τοιχώματα καὶ ὀριζόντια αὐλάκωση καὶ ἄλλο ἓνα τμήμα γυάλινου ἀγγείου.

Είκ. 303. Άνδηρο
6. Άνατολική Το-
μή. Στρώμα 1 (Ε5)
(λήψη από Νότο).

Είκ. 304. Άνδηρο
6. Άνατολική Το-
μή. Στρώμα 1 (Ε5)
(λήψη από Δυ-
σμός).

Όπως φαίνεται τόσο από την κεραμική όσο και από τα μικροαντικείμενα το Στρώμα 1 ήταν διαταραγμένο.

2. ΣΤΡΩΜΑ 2 (είκ. 305)

Το Στρώμα 2, πάχους 0.30-0.50 μ., που ήταν επίσης διαταραγμένο, με ποσοστό μεταμινωικής διατάραξης 49.38%, έντοπίσθηκε στα σημεία πάνω και γύρω από τον

Είκ. 305. Ύνδηρο
6. Άνατολική Τομή.
Στρώμα 2 (λήψη
άπό Δυσμάς).

φυσικό βράχο καὶ στὸ βόρειο τμήμα τῆς Ἀνατολικῆς Τομῆς. Στὸ στρώμα αὐτὸ τὸ χῶμα ἦταν καστανοκόκκινου χρώματος, ὑγρὸ καὶ πετρώδες.

Τὰ μινωικά ὄστρακα τοῦ Στρώματος 2 ἀνήκουν σὲ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ ἓνα πόδι χύτρας. Τὰ μινωικά μικροαντικείμενα ἦταν ἓνα τμήμα μικροῦ ἐπιμήκους χάλκινου ἐλάσματος καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου ἢ σκεύους ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη, τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ σχισμὴ βράχου.

Ἡ μεταγενέστερη κεραμικὴ περιλαμβάνει τμήματα μικρῶν κυλινδρικῶν λαβῶν, χεῖλος κυπέλλου μὲ κίτρινο ἐπίχρισμα, τρία τμήματα χείλους μεγάλων ἀγγείων, παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ ὄστρακα καὶ χρηστικά ἀγγεῖα διαφόρων περιόδων. Βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα τμήμα κυλινδρικῆς λαβῆς γυάλινου ἀγγείου μὲ λεπτὰ τοιχώματα, πλακίδια δαπέδου καὶ τέλος τμήμα ὀστοῦ ζώου.

γ. Δυτικὴ Τομὴ

Στὸ Ὑνδηρο 6 ἔγινε μία τομὴ στὸ δυτικὸ του ἄκρο ὅπου ἀνασκάφηκε ἓνας ὀρθογώνιος χῶρος, ἐμβαδοῦ 7.20 μ. Ὁ χῶρος αὐτὸς ὀρίσθηκε συμβατικά πρὸς Βορρὰ ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο καὶ πρὸς Νότο ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο ποῦ χωρίζει τὸ Ὑνδηρο 6 ἀπὸ τὸ Ὑνδηρο 7 μέχρι τὸ στερεό (Είκ. 306) (Σχ. 3, σ.).

Τὸ μοναδικὸ στρώμα ποῦ ἀνασκάφηκε στὴ Δυτικὴ Τομὴ ἦταν διαταραγμένο, μὲ ποσοστὸ μεταμινωικῆς διατάραξης 55.55%, εἶχε τὴν ἴδια ὑφὴ ὅπως τὸ Στρώμα 1 τόσο τῆς Κεντρικῆς ὅσο καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Τομῆς τοῦ Ὑνδῆρου 6. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα ἐνιαῖο διαταραγμένο στρώμα χώματος, πάχους 0.10-0.15 μ., ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, πολὺ χαλαρό, ξηρὸ καὶ λεπτόκοκκο, μὲ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους.

Τὰ μινωικά ὄστρακα τοῦ στρώματος περιλαμβάνουν ἄωτα κωνικά κύπελλα, λαβὲς διάφορων τύπων καὶ ἓνα πόδι χύτρας.

Εικ. 306. Άνδηρο 6.
Δυτική Τομή (λήψη
από Άνατολάς).

Άπο τὰ ὄστρακα τοῦ στρώματος αὐτοῦ προέκυψαν οἱ ἐξῆς τύποι νεώτερης κεραμικῆς: βάση λυχναριοῦ, ἴσως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καὶ κτενιωτὰ ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου. Τὴν πλειοψηφία τῆς κεραμικῆς ἀποτελοῦν κεραμίδες νεωτέρων χρόνων καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ νεώτερα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα.

Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκε ἓνα ἀκόμη μινωικὸ ἀντικείμενο, ἓνας λίθινος πέλεκυς ἀπὸ ψαμμίτη (Λ22), ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τμήμα τρίτων, ὅστ᾽, δύο τεμάχια λευκοῦ κονιάματος καὶ ἓνα πηλοκονιάματος, δύο τεμάχια ἀπὸ ἓνα σιδερένιο ἀντικείμενο, ἓνα τμήμα ἀπὸ μολύβδινο ἀντικείμενο καὶ τρία γυάλινα τεμάχια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα παρουσιάζει μιὰ ἐλαφρὰ καμπυλότητα.

7. ΑΝΔΗΡΟ 7 (εἰκ. 307 καὶ 310)

Άνδηρο 7 ὀνομάσθηκε τὸ τελευταῖο καὶ μικρότερο ἄνδηρο τῆς νότιας κλιτύος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ Ἀνδῆρου 6. Βόρειο ὄριο τοῦ Ἀνδῆρου 7 εἶναι φυσικὰ ὁ βόρειος ἀναλημματικός του τοῖχος, ταυτόχρονα νότιο ὄριο τοῦ Ἀνδῆρου 6 (Σχ. 2). Ὡς νότιο ὄριο τοῦ Ἀνδῆρου 7 ὀρίσθηκε ὁ φυσικὸς βράχος, τὶς ἀσυνέχειες τοῦ ὁποίου συμπληρώνουν τοιχία. Ὅπως καὶ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ὑπολοίπων ἀνδῆρων ὁ μακρὸς ἄξονας τοῦ Ἀνδῆρου 7 ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς. Τὸ Ἀνδηρο 7, ποὺ εἶναι μικρότερο καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀνδῆρου 6, ἔχει μῆκος μόνο 20 μ. καὶ μέσο πλάτος 4-4.50 μ. Βράχοι ἐκφύονται ὄχι μόνο σὲ διάφορα σημεῖα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀνδῆρου, ὅπως σημειώθηκε ἤδη καὶ μάλιστα στὸ βορειοανατολικὸ καὶ βορειοδυτικὸ του τμήμα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸ νοτιοανατολικό. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸ βορειότατο μέχρι τὸ νοτιότατο σημεῖο τοῦ ἀνδῆρου εἶναι 2.50 μ. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ λοιπὸν ἀπὸ τὸ ὑψη-

Εικ. 307. Ἄνδηρο 7.
Γενικὴ ἄποψη (λή-
ψη ἀπὸ ἀνατο-
λάς).

Εικ. 308. K1085.

λότατο Ἄνδηρο 1 τῆς νότιας κλιτύος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ μέχρι τὸ νοτιότατο Ἄνδηρο 7 εἶναι 19-21 μ. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, στὸ νοτιότατο αὐτὸ ἄνδηρο ἐντοπίσθηκε ἐπιφανειακὰ ἓνα σημαντικότερο εὔρημα, ἓνα λίθινο κοχλιάριο μὲ ἐπιγραφή στῇ Γραμμικῇ Α Γραφῇ (Λ5). Τὸ κοχλιάριο συλλέχθηκε στὸ βορειότατο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Ὑποκαννάβου 2 καὶ βρέθηκε ἀνάποδα μὲ τὸ χεῖλος πρὸς τὰ κάτω. Προφανῶς λοιπὸν εἶχε κυλήσει ἀπὸ κάποιο ψηλότερο σημεῖο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λίθινο κοχλιάριο στὸ Ἄνδηρο 7 καὶ στὸν Κάνναβο 1 συλλέχθησαν δύο χάλκινα ἀντικείμενα καὶ ἓνας φόλλις Κώνσταντος Β΄ (641-668) (N25), ἐνῶ σὲ ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ Ὑποκαννάβου 3 βρέθηκε ἓνα τμήμα βάσης κίονα βυζαντινῆς ἐποχῆς. Σὲ περισυλλογὴ ἀντικειμένων ἀνατολικά καὶ βορειοανατολικά τοῦ Καννάβου 6 βρέθηκαν μινωικά καὶ νεώτερα ὄστρακα (1994/Β/Ομ. 48), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστικὴ διακόσμηση μισχοειδοῦς κοσμήματος (K1085) (Εικ. 308) καὶ μία πορφύρα. Στὴν ἴδια ὁμάδα βρέθηκαν δύο ἀποσπασματικοὶ λύχνοι βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος εἶναι τέλη 6ου-7ου αἰ. καὶ ὁ δεύτερος τέλη 5ου-ἄ' μισοῦ 6ου αἰ. (K1573 καὶ K1575).

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα ἀπὸ περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (αἰγαιακὸ χῶρο) 5ου αἰ. (K1469α) καὶ τρία ὄστρακα ἀπὸ πρωτοβυζαντινὰ πινάκια terra sigillata ἐργαστηρίων τῆς Β. Ἀφρικῆς, β' τετάρτου 6ου, ἄ' μισοῦ 7ου αἰ., τέλους 7ου αἰ. ἀντίστοιχα (K1393, K1364 καὶ K1370).

Στὰ εὑρήματα τῶν πρώιμων μεταβυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα τμήμα χεῖλους καὶ λαβῆς χύτρας, ἡ ἀποθηκευτικοῦ σκεύους (K1614), μερικὰ χάλκινα

ἀντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα ἀκέραιο χάλκινο γυναικεῖο εἶδωλίο (E73) (εἰκ. 309), δύο πεπλατυσμένα τμήματα, δύο λεπίδες, ἓνα ἔλασμα μὲ ἀναδίπλωση καὶ ἓνα καρφί (1994/Β/Ομ. 48), διάφορα πήλινα ἀντικείμενα, δηλαδή ἓνα κυλινδρικό τμήμα μὲ διαμπερὴ ὀπὴ στὸ κέντρο (1994/Β48/Πήλ. 24), ἓνας κορμὸς εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π40), ἓνα ἐπίμηκες ἀντικείμενο κυκλικῆς διατομῆς μὲ πεπλατυσμένη ἀπόληξη (1994/Β/Ομ. 48), μία λίθινη ψηφίδα πράσινου χρώματος (1994/Β/Ομ. 48), ἓνα τμήμα τρίτων, ἓνα ὄστρεο πορφύρας (1994/Β/Ομ. 48) καὶ μία ἀκανόνιστη μάζα ὀψιανοῦ (1994/Β/Ομ. 48). Στὸ Ἄνδρηρο αὐτὸ βρέθηκαν ἐπίσης συνανήκοντα τμήματα κλειστοῦ ἀγγείου ἀπὸ τῆς Κάτω Χῶρες τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἐπίσης καὶ σὲ δύο βορειότερα ἄνδρηρα (Κ 1703).

Μὲ ἀφορμὴ τὸ σημαντικότερο εὑρημα τοῦ λίθινου ἐνεπιγράφου σκεύους (Λ5) καὶ μὲ σκοπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς ὑπαρξῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἔκτασης κάποιου μινωικοῦ στρώματος, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε, ἀνασκάφηκε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ Ἄνδρηρου 7. Τὸ λίθινο καρδιόσχημο σκεῦος εἶχε περισυλλεγῆ, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἀκριβῶς στὸ βορειότερο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 2, δηλαδή στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἄνδρηρου 7. Γι' αὐτὸ ἀνασκάφηκαν ὄχι μόνον ὁ Καννάβος 2, ἀλλὰ καὶ τὸ τμήμα τοῦ βόρεια κειμένου Καννάβου 1, ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀπὸ ὅπου πιθανότατα εἶχε κυλήσει τὸ λίθινο καρδιόσχημο σκεῦος, καθὼς καὶ ὁ Καννάβος 3, τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ Καννάβου 4 καὶ ὁ Καννάβος 5. Οἱ Καννάβοι 1-5 ἀνασκάφηκαν διεξοδικὰ μέχρι τὴν εὑρεση τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ὁ Καννάβος 5 χωρίσθηκε σὲ 25 ὑποκαννάβους (Σχ. 3, σ. 153).

Στὴ διερεύνηση τῶν Καννάβων 1-5 τοῦ Ἄνδρηρου 7 διακρίθηκαν τέσσερα στρώματα, ἓνα ἐπιφανειακὸ μινωικὸ μὲ λίγη μεταγενέστερη διατάραξη, δύο μινωικά καὶ ἓνα στρώμα ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν βράχο χωρὶς κανένα εὔρημα.

α. ΣΤΡΩΜΑ 1

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιφανειακὸ στρώμα, μὲ διαβαθμίσεις καστανοῦ χρώματος, χαλαρό, μὲ διάσπαρτους λίθους καὶ διαταραγμένο, δηλαδή ἀνάμεικτο μὲ μινωικά καὶ λιγότερα μεταγενέστερα εὑρήματα. Τὸ Στρώμα 1 ἐντοπίσθηκε σὲ ὀρθογώνιο χῶρο 2×2 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Καννάβου 1, σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ Καννάβου 3 καὶ στὸν χῶρο τῶν Ὑποκαννάβων 7, 11, 16, 17, 21 καὶ 22 τοῦ Καννάβου 5. Τὸ πάχος του ποίκιλλε σὲ 0.70-0.90 μ. καὶ 1 καὶ 0.15 μ. ἀντίστοιχα.

Ὅπως ἔδειξε τὸ περιεχόμενο τοῦ Στρώματος 1, σὲ ὅποιον κάνναβο καὶ ἂν ἐντοπίσθηκε, τόσο ὡς πρὸς τὴν κεραμικὴ ὅσο καὶ πρὸς τὰ μικροαντικείμενα, τὸ στρώμα

Εἰκ. 309. E73. Γυναικεῖο εἶδωλίο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ III-ΥΜ I.

Εικ. 310. Άνδηρο 7 (λήψη από Δυσμάς).

Εικ. 311. Άνδηρο 7 (λήψη από Βορρά).

αυτό ήταν άμιγώς μινωικό, με ποσοστό διατάραξης 11.99%. Όσο προχωρούσε ή άνασκαφή του στρώματος βαθύτερα, τόσο μεγάλωνε και ο αριθμός των μινωικών όστράκων. Οί διάφορες συγκεντρώσεις όστράκων όμως είτε μινωικών είτε μεταγενέστερων χρόνων, που έπισημάνθηκαν σε έσοχές και σχισμές του άσβεστολιθικού βράχου ή άκόμη και πάνω στον βράχο στην περιοχή του Υποκαννάβου 3, είναι τυχαίες και όφειλονται στο άνάγλυφο του βράχου μάλλον και όχι σε σκόπιμες άποθέσεις. Είναι άκόμη άξιόσημείωτο, ότι στα πρώτα 0.25 μ. αυτού του στρώματος στον ίδιο κάρναβο ήλθαν στο φως θαλασσινά στρείδια, πεταλίδες, θαλάσσιοι κοχλίες κ.ά., καθώς και ένα άκέραιο κοχύλι πορφύρας.

Είκ. 312. K812. Ρυτό
ΥΜ ΙΑ- ΥΜ ΙΒ.

Στο Στρώμα 1 ήλθαν στο φως διάφορα μινωικά όστρακα που ανήκουν σε άωτα κωνικά κύπελλα, εύθύπλευρα κυπέλλα, μικρές πρόχους, προχοΐδια, τριποδικές χύτρες και ήθμοειδή άγγεία. Άναφέρονται ιδιαίτερα δύο άκέραια άωτα κωνικά κύπελλα (K33 και K91), ένα άκέραιο προχοΐδιο (K874), και τέσσερα άποσπασματικά σωζόμενα (K887-889 και K920), ένα άκέραιο μικκύλο πιθοειδές (K447), ένα μικκύλο κωνικό ρυτό (K804), ένα μικκύλο εύθυ κωνικό ρυτό (Είκ. 312), ένα μικκύλο κυρτό κωνικό ή ώοειδές ρυτό (K813), δύο όστρακα μικκύλων κυρτόπλευρων κωνικών ρυτών (K803 και K821) (Είκ. 313, 315), ένα όστρακο μικρού σφαιρικού ρυτού (K844), ένα όστρακο εύθύπλευρου κυπέλλου με διακόσμηση και στις δύο επιφάνειες (K256), τέσσερα όστρακα ήμισφαιρικών κυπέλλων (K268, K332, K341 και K342), ένα όστρακο ήμισφαιρικού κυπέλλου με πόδι (K358), δύο όστρακα τροπιδωτών κυπέλλων (K363 και K380), ένα όστρακο άπό κάλαθο (K422), δύο όστρακα άπό πινάκια (K439 και K440), δύο όστρακα καδόσχημων πύθων (K458 και K482), ένα όστρακο μικρού καδόσχημου πιθοειδούς άγγείου (K459), δύο όστρακα πιθαμφορέων (K560 και K561), δύο όστρακα πρόχων (K569 και K629), ένα όστρακο γεφυρόστομης πρόχου (K700), δύο όστρακα χυτρών (K750 και K783), ένα όστρακο άνοικτου άγγείου με ύπερυψωμένη βάση (K948), τρία όστρακα άπό πύραυλα (K955, K960 και K988), ένα όστρακο πώματος (K1012), ένα όστρακο τελετουργικής βάσης (K1034), τέσσερα όστρακα κυλίκων (K1303, K1307-1309), ένα όστρακο με φυλλόσχημη πλαστική διακόσμηση άποτελούμενο άπό συνανήκοντα τμήματα (K1077, K1083-K1084) και ένα όστρακο με πλαστική διακόσμηση όρθης γωνίας και φυλλοειδών κοσμημάτων (K1080). Άναγνωρίσθηκαν επίσης ένα όστρακο με διακόσμηση λευκή επί σκοτεινού (K1041), ένα όστρακο με διακόσμηση σπειρών (K1153), ένα όστρακο με ραβδωτή διακόσμηση (K1122), ένα όστρακο με διακόσμηση σπειρών (K1123), δύο όστρακα με φυτική διακόσμηση (K1170 και K1228), τρία όστρακα με στική διακόσμηση (K1252-1254), ένα όστρακο με διακόσμηση πλοχμού (K1276) και ένα όστρακο με ταινιωτή διακόσμηση (K1292).

Στα μεταγενέστερα όστρακα ανήκει ένα τμήμα χείλους άνοικτου άγγείου ύστεροελληνιστικών - ρωμαϊκών χρόνων με επίθετη άνάγλυφη διακόσμηση (K1349), δύο όστρακα λεκανίδων ρωμαϊκών χρόνων (K1532 και K1533) και ένα όστρακο λύχνου ρωμαϊκών χρόνων (K1571).

Εικ. 313. Ἄνδρηρο
7. Κάνναβος 7.
Στρώμα 1. Κωνικὸ
ρυτὸ K803 (λήψη
ἀπὸ Νότο).

Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἀναφέρονται τμήματα μεγάλων ἀγγείων, ἐγχάρακτα καὶ ἐφυαλωμένα ὄστρακα, τμήματα κεραμιδιῶν, ὄστρακα ἀμφορέων καθὼς καὶ τμήματα λεκανίδων καὶ κτενιωτῶν ἀγγείων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς τμήματος περιχειλώματος καὶ τοιχώματος βυζαντινοῦ λύχνου μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση.

Ἰδιαίτερα σημειώνονται ἓνα τμήμα λύχνου τέλη 6ου/ἀ' μισοῦ 7ου αἰ. (K1571), τρία ὄστρακα πρωτοβυζαντινῶν πινακίων terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων χρονολογεῖται στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 7ου αἰῶνα (K1360), ἓνα στὰ μέσα (K1376) καὶ ἓνα στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. (K1373), ἑπτὰ ὄστρακα πινακίων terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, τρία ἐκ τῶν ὁποίων β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰῶνα (K1389-1391) (εἰκ. 314), ἓνα β' τετάρτου τέλους τοῦ 6ου αἰ. (K1396), ἓνα ἀ' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. (K1402), ἓνα στὰ μέσα-τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. (K1410) καὶ ἓνα στὸν 7ο αἰῶνα (K1414). Ἐπίσης σημειώνονται ἓνα ὄστρακο ἐφυαλωμένου κυπέλλου, μέσων-τέλους 8ου αἰ. (K1418), τρία ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῶν ἀμφορέων 1-LRA 1 ἀπὸ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου 7ου αἰ. (K1472, K1475 καὶ 1476), τέσσερα ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῶν ἀμφορέων 2-LRA 2 ἀπὸ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου τέλη 6ου - ἀρχῶν 7ου αἰῶνα (K1479, K1480, K1483, K1484), ἓνα ὄστρακο μονόχρωμου ἐφυαλωμένου κυπέλλου 8ου αἰ. (K1418), ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα βυζαντινοῦ τύπου μέσων 7ου-9ου αἰ. (K1495), τρία πώματα ἀμφορέων μέσων 7ου-9ου αἰ. (K1498, K1498α καὶ K1498β), ἓνα ὄστρακο ἐφυαλωμένου κυπέλλου 10ου αἰ. (K1419), ἓνα ὄστρακο πινακίου μὲ λεπτεγγράφη διακόσμηση ἀ' μισοῦ 12ου αἰ. (K1435), ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα τύπου Hayes 61 μέσων 12ου-ἀρχῶν 13ου αἰ. (K1508), τρία τμήματα μαγειρικῶν σκευῶν, δύο β' μισοῦ 7ου αἰ. (K1546 καὶ K1551) καὶ ἓνα

8ου/9ου αἰ. (K1562) καὶ ἓνα τμήμα ἀποσπασματικῷ λύχνου βορειοαφρικανικοῦ ἐργαστηρίου 7ου αἰ. (K1579).

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ Στρώματος 1 ἀποτελοῦν τμήμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (E31), ἓνα πλαστικὸ ὁμοίωμα ποδιοῦ (X10), δύο ἐλασμάτινα λεπίδια (X109 καὶ X128), ἓνας χάλκινος ὀκτώσχημος κρίκος (X207) γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινης βυζαντινῆς κανδήλας, ἓνα τμήμα στενοῦ ἐλάσματος, δύο ἐλάσματα μὲ διάτρητη δισκοειδῆ ἀπόληξη, ἓνα ὀρθογώνιο ἐπίμηκες πλακίδιο μὲ δισκοειδῆ διάτρητη κεφαλὴ μεταγενέστερο, ἀβέβαιης χρονολόγησής (X173), ἓνα ἄλλο διάτρητο ἔλασμα, μία ἐλασμάτινη ταινία (X92), ἓνα τετράεδρο καρφὶ καὶ ἓνα πιθανὸ τμήμα χεῖλους μικροῦ ἀγγείου.

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὸ Στρώμα 1 ἦταν δύο κάτω ἄκρα ἀνδρικοῶν εἰδωλίων (Π8), ἕξι ἀποσπασματικὰ εἰδώλια βοοειδῶν καὶ συγκεκριμένα δύο πόδια εἰδωλίων βοοειδῶν (Π52 καὶ Π53), δύο κέρατα εἰδωλίων βοοειδῶν (Π67 καὶ Π68), δύο κορμοὶ εἰδωλίων βοοειδῶν (Π34 καὶ Π40), ἓνα κέρας εἰδωλίου ἐλάφου, τμήμα πιθανοῦ εἰδωλίου ἢ λαβῆς, ἓνα ὁμοίωμα κεράτων καθιέρωσης (Π121), ἓνα πιθανὸ εἰδώλιο πτηνοῦ, ἓνα ὁμοίωμα πτηνοῦ (Π107), μία πιθανὴ παραστάδα ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π141) καὶ ἓνα τμήμα ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π147), ἓνα τμήμα τράπεζας προσφορῶν (Π172), ἓνα ἀντικείμενο μὲ μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ ἓνα κωνικὸ στέλεχος στὸ ἓνα ἄκρο καὶ ἓνα ἀντικείμενο τετράπλευρου σχήματος μὲ κωνικὸ στέλεχος.

Τὰ λίθινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν ἓνα μικρὸ καρδιόσχημο ἀντικείμενο, ἓνα ἀντικείμενο ἀπροσδιόριστου σχήματος καὶ μία ψηφίδα. Βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα τμήμα κονιάματος μὲ ἴχνη ἐρυθρῆς βαφῆς καὶ ἓνα ἄλλο τμήμα κονιάματος, διάφορα ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα ὄστρεο τοῦ εἶδους *Glycimeris* sp μὲ ὁπὴ στὴν κορυφή, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς περίαπτο καὶ ἓνα ὄστρεο τοῦ εἶδους *Charonia tritonis* var. *Lamarck* μὲ ὁπὴ ἀπροσδιόριστης χρήσης, δύο τμήματα τρίτων, ἑννέα πορφύρες, ἓνα τμήμα ἐπεξεργασμένου τρίτων, καθὼς καὶ ἓνα τμήμα ὀστίνου κυλινδρικοῦ ἀντικειμένου καὶ ὀστά.

Πολυάριθμα ἦταν τὰ κομμάτια μεταγενέστερων γυάλινων ἀγγείων καὶ σκευῶν, ἐκ τῶν ὁποίων πέντε πρωτοβυζαντινὰ θραύσματα κυπέλλων μὲ πόδι (Y16, Y17, Y27, Y30, Y31 καὶ Y34), τέσσερα θραύσματα πρωτοβυζαντινῆς κανδήλας (Y40, Y43, Y68 καὶ Y73), θραῦσμα σκύφου (Y4), θραῦσμα κυπέλλου (Y9), θραῦσμα κανδήλας (Y49), τμήμα ἀναδευτήρα (Y92) καὶ θραῦσμα σύγχρονου μπουκαλιοῦ (Y89).

Στὸ Στρώμα 1 βρέθηκε ἐπίσης ἓνα μολύβδινο ἀντικείμενο κυλινδρικοῦ σχήματος καὶ ἓνα μολύβδινο ἔλασμα (M31), μία μολύβδινη κανδηλήθρα βυζαντινῆς ἐποχῆς (M36), ἓνα σιδερένιο ἀντικείμενο, πιθανῶς τμήμα λυγισμένου καρφιοῦ, καθὼς καὶ τμήμα σύγχρονου κοσμήματος.

Εἰκ. 314. K1391. Τμήμα πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου terra sigillata 6ου αἰ.

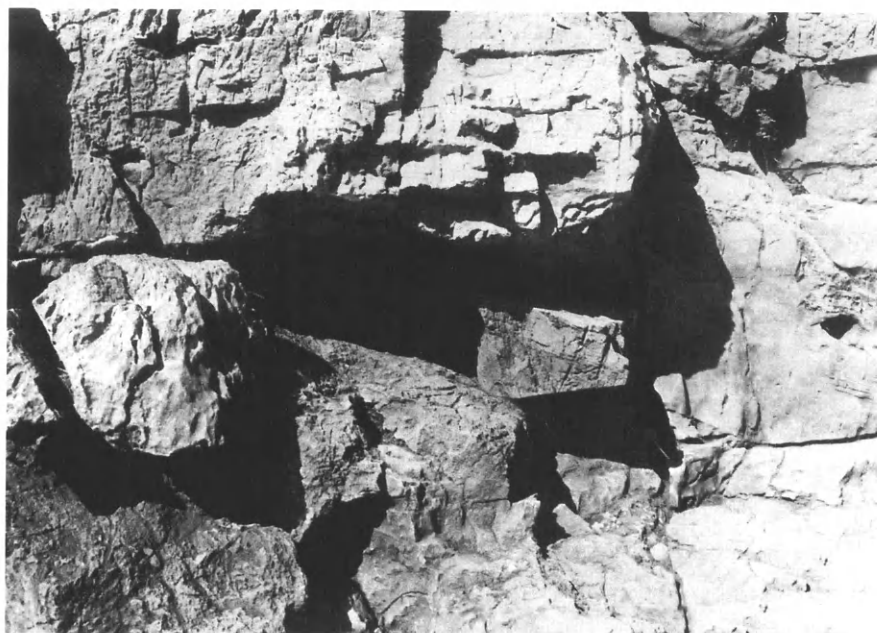
Είκ. 315. Ἐνδερὸ 7.
7. Κάνναβος 7.
Στρώμα 1. Κωνι-
κὸ ρυτὸ K803 (λή-
ψη ἀπὸ Νότο).

Συμπερασματικὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ πάλι, ὅτι τὸ ἐπιφανειακὸ Στρώμα 1 τοῦ Ἐνδερὸ 7 ἦταν ἀμιγῶς μινωικό. Τοῦτο εἶναι φανερὸ τόσο ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ποικίλων εὐρημάτων. Δὲν θὰ πρέπει φυσικὰ νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενον κάποια ἀπὸ τὰ μινωικὰ εὐρήματα τοῦ Στρώματος 1 νὰ ἀνήκουν σὲ διαταραγμένες ἀποθέσεις, ποὺ ἔγιναν στὸ ἴδιο το Ἐνδερὸ 7, δεδομένου ὅτι, ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω, μινωικῶν χρόνων ἀποθέσεις βεβαιώθηκαν γιὰ τὸ Ἐνδερὸ 7 στὸ ἀμέσως ὑποκείμενο Στρώμα 2, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα κάποια ἀπὸ τὰ ἀποσπασματικὰ εὐρήματα τοῦ Στρώματος 1 τοῦ Ἐνδερὸ 7 νὰ κύλησαν ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα, βορειότερα ἄνδρα.

β. ΣΤΡΩΜΑ 2 (εἰκ. 316-317, 321-322, 329-330, 331-332)

Τὸ Στρώμα 2, ὑποκείμενο τοῦ Στρώματος 1, ἦταν καθαρὰ μινωικό, μὲ μεταμινωικὴ διατάραξη 0.96% καὶ μὲ ἐλάχιστες διεισδύσεις μεταγενέστερων ἀντικειμένων. Τὸ Στρώμα 2 ἦταν καστανοῦ χρώματος καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἐρυθρωτό, μαλακό, μὲ λεπτόκοκκο χῶμα καὶ μὲ μικροὺς λίθους κατὰ τόπους. Τὸ Στρώμα 2 ἐντοπίσθηκε στὸν Κάνναβο 1 ἀμέσως κάτω, νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ Στρώματος 1, ὅπου ὑπέρκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἐνῶ σὲ ἄλλα ὑπέρκειτο τοῦ Στρώματος 3 τοῦ κοκκινωχώματος. Βρέθηκε ἐπίσης στὸ βορειότατο τμήμα τοῦ Καννάβου 2, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κάνναβο 1 καὶ σὲ ὅλη τὴν ἐκταση τῶν Καννάβων 3, 4, 5 καὶ 6. Τὸ πάχος του ποίκιλλε ἀπὸ 1 ἕως 1.85 μ.

Στὴ μινωικὴ κεραμικὴ συγκαταλέγονται δύο ὄστρακα μικκύλων κυπέλλων/ρυτῶν (K858 καὶ K862), ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (K132), ἓνα ἀκέραιο προχοῖδιο

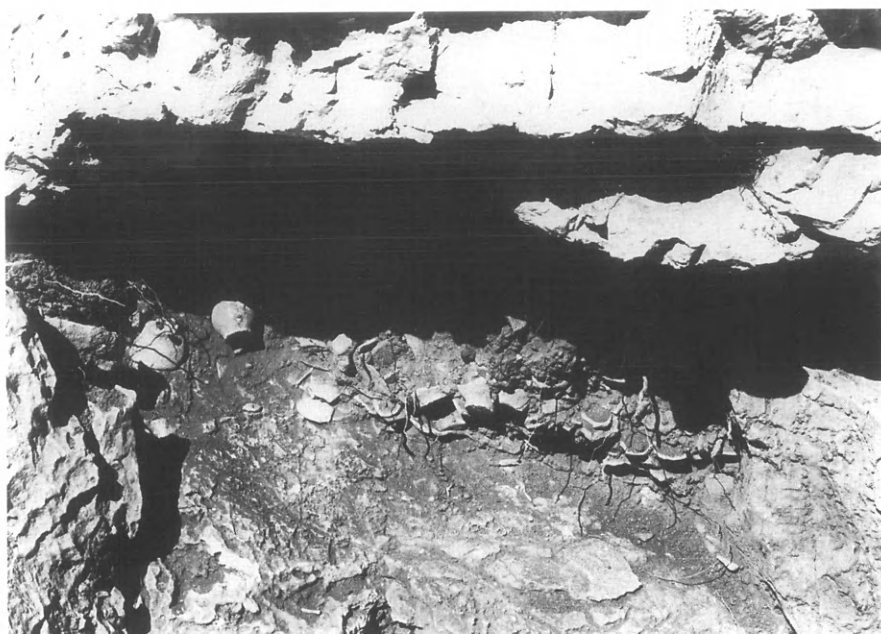
Εικ. 316. Άνδριο
7. Η κόγχη (λήψη
ἀπὸ Νότο).

(K883) καὶ ἑπτὰ ἀποσπασματικά (K894-K896, K898, K907, K932 καὶ K933), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων ΜΜ κυπέλλων (K169 καὶ K170), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (K184), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (K333), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ σκύφου (K389), ἓνα ὄστρακο πίθου (K524), ἑννιά ὄστρακα πρόχων (K570, K637-644), τρία ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (K686, K697 καὶ K698), δέκα ὄστρακα χυτρῶν (K761-K763, K778, K792-K797), ἓνα ὄστρακο καρποδόχης/ἄγγείου μὲ ὑπερυψωμένη βάση (K947), τέσσερα ὄστρακα πυραύνων (K959, K985-K987) καὶ ἓνα ὄστρακο μικροῦ τριποδικοῦ ἄγγείου (K1028). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση τραχωτοῦ ρυθμοῦ (K1037), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση λευκῇ ἐπὶ σκοτεινοῦ (K1042), τέσσερα ὄστρακα μὲ φυτική διακόσμηση (K1188, K1193, K1194 καὶ K1226), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ (K1235), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ (K1242), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση φολίδων (K1244), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση κύκλων-ἀπομιμήσεις πέτρας (K1247) (Εἰκ. 318), δύο ὄστρακα μὲ γραμμικὴ διακόσμηση (K1277 καὶ K1278), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση καταλειβάδας (K1290), ἓνα ὄστρακο μὲ διακόσμηση πολυχρωμίας (K1068), δύο ὄστρακα μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση (K1107 καὶ K1132), ἓνα ὄστρακο μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση (K1157) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (K1293).

Σποραδικὰ καὶ μεμονωμένα ἦταν τὰ μεταγενέστερων χρόνων ὄστρακα καὶ μικροαντικείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ὄστρακα ἐγχάρακτης κεραμικῆς, ἓνα κτενιωτὸ καὶ ἓνα ἐφυσωμένο ὄστρακο, ἓνα ὄστρακο ἀπὸ ἀμφορέα, καθὼς καὶ τμήματα κεραμίδων.

Στὴν κεραμικὴ βυζαντινῶν χρόνων συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο πινακίου terra sigillata ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φώκαιας, β' τετάρτου 6ου αἰ. (K1392) καὶ δύο β'

Εικ. 317. Άνδρηρο
7. Ἡ κόγχη (λήψη
ἀπὸ Νότο).

μισοῦ 6ου αἰ. (1411 καὶ 1413), ἓνα ὄστρακο πινακίου *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς μέσα 7ου αἰ. (K1374) (εἰκ. 319), ἓνας ἀποσπασματικὸς λύχνος βορειοαφρικανικοῦ ἐργαστηρίου 7ου αἰ. (K1579) καὶ ἓνα τμῆμα μαγειρικοῦ σκεύους β' μισοῦ 7ου αἰ. (K1548).

Στὰ μικροαντικείμενα μινωικῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα ἀναθηματικὸ χάλκινο πόδι (X7), ἓνα ἀναθηματικὸ χάλκινο χέρι (X14), καθὼς ἐπίσης ὁ κορμὸς εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π35) καὶ ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X114).

Στὰ μεταγενέστερων χρόνων μικροαντικείμενα ἀνήκουν τμῆμα γυάλινου ἀγγείου, θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ25), ἓνα θραῦσμα γυάλινης βάσης (Υ96), ἓνα θραῦσμα γυάλινου ἀντικειμένου καὶ ἄλλα τμήματα γυάλινων ἀντικειμένων, ποὺ βρέθηκαν συγκεντρωμένα στὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου τοῦ Ὑποκαννάβου 5, καθὼς καὶ ἓνας φθαρμένος παράς (N83), ἓνα σιδερένιο καρφὶ τετράπλευρης διατομῆς καὶ ἓνα ἄλλο καρφὶ καὶ τέλος δύο μολύβδινα ἀντικείμενα καὶ ἓνα βαρίδι (M9). Ἀνάμεσα στὰ ὄστρεα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ συγκεκριμένο στρώμα συγκαταλέγονται τρία τμήματα τρίτων καὶ ἓνα τμῆμα πορφύρας.

1. Κάνναβος 1

Σὲ ὅλους τοὺς ὑποκαννάβους καὶ ὑποὑποκαννάβους τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Ἀνδρήρου 7, ποὺ ἀνασκάφηκαν, τὰ μινωικὰ εὐρήματα ἦταν χαρακτηριστικὰ πολλὰ, ἰδιαίτερα μάλιστα στὸν Κάνναβο 1, λόγω τῆς φύσης τοῦ ἐδάφους καὶ μάλιστα τῆς ὕπαρξης τοῦ ὑπερκείμενου βράχου. Προφανῶς ὁ βράχος συγκράτησε μεταγενέστερες κατακρημνίσεις, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ παρέσυραν διάφορα ἀντικείμενα τοῦ

Είκ. 318. K1247. Ώστρακο μινωικό.

Είκ. 319. K1374. Τμήμα χείλους πινακίου, 7ου αἰ.

Είκ. 320. K816. ΥΜ ΙΒ κωνικὸ ρυτό.

στρώματος χαμηλότερα στὸν Νότο. Ὁ βράχος αὐτὸς παρουσίαζε στὸ βόρειο σημεῖο τοῦ Ἀνδῆρου 7 διάφορα ὀριζόντια ἐπίπεδα καὶ μικρὲς κόγχες. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι στὴν παρυφὴ ἀκριβῶς τοῦ βράχου καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ στρώματος ἐπισημάνθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, μία μεγάλη κόγχη μὲ ἀδιατάρακτο τὸ περιεχόμενό της ἀλλὰ καὶ σημαντικὰ ἀκέραια εὐρήματα, ὅπως τὸ περίτμητο χάλκινο ἔλασμα σὲ μορφή γυναικάς (Χ4). Ἡ κόγχη αὐτή, ποὺ εἶναι κατωφερὴς πρὸς Νότο, καλύπτεται σὲ ὅλο τὸ μήκος της ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο (εἰκ. 316-317).

Λόγω τῆς ἐπισήμανσης τῆς κόγχης στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 1, γιὰ τὴν καλύτερη μελέτη τοῦ ἀδιατάρακτου περιεχομένου της καθὼς καὶ τῆ διασπορά του, ἡ κεραμικὴ καὶ τὰ μικροαντικείμενα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὸ Στρώμα 2 τοῦ Καννάβου 1 διακρίνονται σὲ πέντε τμήματα: Τὴν ἴδια τὴν κόγχη, τὸ τμήμα ἀμέσως νότιά της, τὸ περισσότερὸ ἀπομακρυσμένο νότιο τμήμα της καὶ τὰ μακρύτερα κείμενα τμήματα τοῦ Στρώματος 2 ἀνατολικά - νοτιοανατολικά καὶ δυτικά - νοτιοδυτικά τῆς κόγχης.

Ι. Κόγχη (εἰκ. 316-317, 321-322, 329-330, 331-332)

Στὴν κόγχη τοῦ Ὑποκαννάβου 1 τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Ἀνδῆρου 7, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ καὶ 2.60 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑποκαννάβου, μὲ βάθος 1.30 μ., ἦταν ἀξιοσημεῖωτη ἡ μεγάλη πυκνότητα ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μινωικῶν ὀστράκων καὶ ἀγγείων (εἰκ. 321-322, 329-330). Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται, πὼς βρέθηκαν μόνο δύο μεταγενέστερων χρόνων κτενιωτὰ ὄστρακα. Εἶναι πιθανότατο, πὼς τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄστρεα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴν κόγχη, ὅπως θὰ δοῦμε, ἦταν ἀρχικὲς ἀποθέσεις σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Συνολικὰ βρέθηκαν 11 ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (K60-K70), τρία ἀκέραια προχοῖδια (K880-K882) καὶ ἑπτὰ ἀποσπασματικά (K890, K903 K904, K924-K927), ἓνα μικρὸ κωνικὸ ρυτό (K816) (εἰκ. 320), τρία εὐθέα κωνικὰ ρυτά (K817-K819), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ὠοειδοῦς ρυτοῦ (K841), ἓνα ὄστρακο μικκύλου κυρτοῦ κωνικοῦ ρυτοῦ (K842), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου ΜΜ κυπέλλου (K167), ἓνα ὄστρακο κυπέλλου τύπου

Εικ. 321. Άνδηρο 7. Ή κόγχη (λήψη από Νότο).

Εικ. 322. Άνδηρο 7. Ή κόγχη λεπτομέρεια. Προχοΐδιο (λήψη από Νότο).

Βαφειοῦ (K187), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων ΥΜ Ι παράδοσης (K209 καὶ K210), πέντε ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K274, K275-K278), ἓνα ἀκέραιο καὶ δύο ἀποσπασματικά κωδωνόσχημα κύπελλα (K139, K145 καὶ K146), ἓνα τμήμα πίθου (K477), τρία ὄστρακα χυτρῶν (K789-K791) καὶ δύο ὄστρακα κυλίκων (K1304 καὶ K1305). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο ὄστρακα μὲ φυτική διακόσμηση (K1184 καὶ K1185) καὶ δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1128 καὶ K1129).

Μαζὶ μὲ τὰ μινωικὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄστρακα ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς στὴν κόγχη τμήμα πήλινου ἀντικειμένου, ἴσως εἰδωλίου, ἓνα πῆλινο ὁμοίωμα πτηνοῦ (Π106), ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο, λίγα ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τμήμα τρίτωνα καὶ τέσσερις πορφύρες καὶ ἓνα ὀστό.

II. Τμήμα ἀμέσως νότια τῆς κόγχης

Τὸ τμήμα ἀμέσως νότια καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Καννάβου 1 τοῦ Ἀνδῆρου 7 ἦταν ἀμιγέστατα μινωικὸ, σὲ ποσοστὸ σχεδὸν 100% καθὼς τὰ νεώτερα εὐρήματα τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ στὸ μινωικὸ στρῶμα ἀποτελοῦν ἓνα ὄστρακο ὑστερορωμαϊκοῦ ἀμφορέα τύπου LRA2 τέλη 6ου-ἀρχὲς 7ου αἰ. καὶ ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα βυζαντινοῦ τύπου μέσων 7ου-9ου αἰ. (K1485α καὶ K1489 ἀντίστοιχα), ἓνα

Εἰκ. 323. K549. ΥΜ ΙΒ.

ὄστρακο μεσοβυζαντινοῦ ἀμφορέα β' μισὸ 7ου αἰ. - τέλος 9ου αἰ. (K1493), ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα ὀψιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου (K1508) καὶ ἓνα ὄστρακο βυζαντινοῦ ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου (K1536). Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα, ἦλθαν στὸ φῶς ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀγγεῖα, γεγονὸς ποὺ συνάπτει αὐτὸ τὸ τμήμα μὲ τὴν παρακείμενη κόγχη, ἀφοῦ καὶ ἐκεῖ, ὅπως εἶδαμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα πήλινου ἀντικειμένου, τὰ ὄστρεα, τὶς πορφύρες καὶ τὸ ὀστό, μόνον ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα ἦλθαν στὸ φῶς.

Συγκεκριμένα στὸ τμήμα νότια καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν κόγχη βρέθηκαν 26 ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (K34-K59), ἓνα ἀκέραιο προχοῖδιο (K875) καὶ τέσσερα ἀποσπασματικά (K912-K914 καὶ K921), τρία ἀκέραια κωδωνόσχημα κύπελλα (K133, K135 καὶ K136), ἓνα ὄστρακο ΜΜ εὐθύπλευρου κυπέλλου (K159), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ (K185 καὶ K186), δύο ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K269 καὶ K334), δύο ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων μὲ πόδι (K269 καὶ K355), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ πόδι (K356), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ὠοειδοῦς ρυτοῦ (K840), δύο ὄστρακα μικκύλων εὐθέων κωνικῶν ρυτῶν (K814 καὶ K815), μία ἀποσπασματικὴ κάλαθος (K419), δύο ὄστρακα καδόσχημων πίθων (K460 καὶ K461), δύο ὄστρακα πιθαμφορέων (K548 καὶ K549, εἰκ. 323), τρία ὄστρακα μικκύλων πρόχων (K577-K579), πέντε ὄστρακα πρόχων (K571, K630-K632 καὶ K677), τρία ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (K685, K690 καὶ K692), τρία ὄστρακα χυτρῶν (K752, K753 καὶ K785), δύο ὄστρακα μικκύλων σύνθετων ἀγγείων/ἀμφορέων (K943 καὶ K944) καὶ ἓνα ὄστρακο πώματος (K1007). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἓνα

Εικ. 324. Άνδρηρο 7. Τμήμα δυτικά-νοτιοδυτικά της κόγχης. Πήλινο κεφάλι ταύρου (Π23) (λήψη από Νότο).

Εικ. 325. Άνδρηρο 7. Τμήμα δυτικά-νοτιοδυτικά της κόγχης. Πήλινο κεφάλι ταύρου (Π23) (λήψη από Νότο).

τμήμα ἀγγείου με διακόσμηση δικτυωτοῦ (K1241) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου με διακόσμηση σπειρῶν (K1127). Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι πολλὰ ὄστρακα καὶ ὀλόκληρα ἀγγεῖα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὁμάδα σὲ διάφορες μικρὲς κοιλότητες τοῦ βράχου, εἴτε ἀκριβῶς πάνω στὸν βράχο ἢ σὲ ἐλάχιστη ἐπίχωση.

Στὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκε ἐπίσης ἓνα πιθανὸ ὁμοίωμα ἐσθήτας (X17) καθὼς ἐπίσης καὶ τρία ἐλασμάτινα λεπίδια (X23, X31 καὶ X62). Ἦλθε στὸ φῶς ἐπίσης μία κεφαλὴ εἰδωλίου ταύρου (Π23) (εἰκ. 324, 325) καὶ ἓνα τμήμα δισκοειδοῦς ἀγνύθας (Π186). Στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ στρώματος βρέθηκαν ἀκόμη τρία κομμάτια ὀσῶν. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρεα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ὁμάδα συγκαταλέγονται καὶ ἕξι τμήματα ἀπὸ τρίτων. Βρέθηκε τέλος μία μολύβδινη κανδηλήθρα (M38) βυζαντινῆς ἐποχῆς.

III. Ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν κόγχη νότιο τμήμα

Καὶ τὸ τμήμα νοτιότερα ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Ὑποκαννάβου 1 τοῦ Ἀνδῆρου 7, ποὺ ἦταν σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴ ἀπὸ ὅ,τι ἡ προηγούμενη ὁμάδα, ἦταν ἀμιγῶς μινωικό, με διατάραξη τῆς τάξης τοῦ 0.00-2.16%. Στὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκε ἐξαιρετικὰ μεγάλη ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς. Ἐδῶ βρέθηκαν ἓνα ἀκέραιο προχοῖδιο (K876) καὶ πέντε ἀποσπασματικά (K891, K905, K906, K915 καὶ K922), δύο ἀκέραια κωδωνόσχημα κύπελλα (K137 καὶ K138), ἓνα ὄστρακο MM εὐθύπλευρου κυπέλλου (K168), τρία ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων ΥΜ Ι παράδοσης (K206-K208) καὶ ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου με διακριτὸ χεῖλος (K244), δύο ὄστρακα ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K322-K323), ἓνα ὄστρακο καδόσχημου πίθου (K462), ἓνα ὄστρακο πίθου (K463), πέντε ὄστρακα πρόχων (K572, K573, K580, K633 καὶ K634), ἓνα ὄστρακο γεφυρόστομης πρόχου (K693), τέσσερα ὄστρακα χυτρῶν (K754, K755, K759 καὶ K786) καὶ ἓνα ὄστρακο με διακόσμηση ἐπίθετης ἀχιβάδας (K1079). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα ἀγγείων με διακόσμηση σπειρῶν (K1124 καὶ K1131), πέντε τμήματα ἀγγείων με φυτική διακόσμηση (K1171, K1172, K1181 - K1183) (εἰκ. 326-327) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου με διακόσμηση δικτυωτοῦ (K1240).

Τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα αὐτοῦ τοῦ τμήματος ἀποτελοῦν ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X59), ἓνα καρφί (X270) καθὼς καὶ θραύσματα χαλκοῦ πολὺ διαβρωμένου.

Εἰκ. 326. K1182.

Εἰκ. 327. K1183.

Εἰκ. 328. K1126. ΥΜ Ι.

Είκ. 329. Άνδηρο
7. Ή κόγχη (λήψη
ἀπὸ Νότο).

Είκ. 330. Άνδηρο
7. Ή κόγχη (λήψη
ἀπὸ Νότο).

Τὰ πήλινα μικροαντικείμενα τοῦ χώρου ἀποτελοῦν ἓνα τμήμα ὠμοπλάτης καὶ βρα-
χίονα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π3), ἓνα πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου μὲ ὑψηλὸ ὑπόδημα (Π15)
καὶ ἄλλο ἓνα πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π11). Ἐδῶ ἦλθε στὸ φῶς ἐπίσης ἓνα χέρι
πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π9), ἓνα ἄλλο χέρι ἀνθρώπινου εἰδωλίου ἢ ἀναθημα-
τικὸ μέλος (Π17), ἓνα πόδι εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π51) καὶ ἓνα κυλινδρικὸ ἀντικείμενο
μὲ καμπύλη τῇ μία ἀπόληξιν καὶ ἀποκρουσμένη τὴν ἄλλη.

Είκ. 331. Άνδηρο
7. Ή κόγχη (λήψη
ἀπὸ Ἀνατολάς).

Είκ. 332. Άνδηρο
7. Στρώμα 2 (λή-
ψη ἀπὸ Δυσμάς).

Τὰ ὑπόλοιπα μικροαντικείμενα τοῦ χώρου ἀποτελοῦν δύο ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, μία πορφύρα καὶ ἄλλα ὄστρεα ἐκ τῶν ὁποίων καὶ τέσσερις πορφύρες καθὼς καὶ τμήματα ὀστῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ μοναδικὸ νεώτερο μικροαντικείμενο τοῦ χώρου εἶναι ἓνα νόμισμα, ἓνας φύλλις τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (N6).

IV. Τμήμα ανατολικά - νοτιοανατολικά της κόγχης

Στὸ τέταρτο τμήμα τοῦ Καννάβου 1 τοῦ Ἀνδῆρου 7 καὶ στὸ Στρώμα 2, ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τῆς κόγχης βρέθηκαν πάμπολλα μινωικά ὄστρακα, μὲ σποραδικές μόνο ἐμφανίσεις μεταγενέστερων ὀστράκων, σὲ ποσοστὸ 0.38-4.39%. Συγκεκριμένα ἀναφέρονται δύο ἀκέραια ἄωτα κωνικά κύπελλα (K71-K72), τρία ἀκέραια προχοῖδια (K872, K877-K878) καὶ τέσσερα ἀποσπασματικά (K902, K923, K928 καὶ K929), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (K188), τέσσερα ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων ΥΜ Ι παράδοσης (K224 καὶ K225), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων μὲ διακριτὸ χεῖλος (K242 καὶ K243), τρία ὄστρακα μικκύλων ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων (K271-K273), τρία ὄστρακα κωδωνόσχημων κυπέλλων (K142-K144), ἓνα ὄστρακο κωνικῆς λεκάνης (K404), ἓνα ὄστρακο μικκύλης κυρτόπλευρης λεκάνης (K405), ἓνα ὄστρακο κωνικῆς λεκάνης (K406), τρία ὄστρακα μικρῶν πιθοειδῶν ἀγγείων (K464-K466), ἓνα ὄστρακο μικκύλου πιθοειδοῦς ἀγγείου (K467), ἓνα ὄστρακο πιθαμοφόρεα (K556), τρία ὄστρακα πρόχων (K575, K576 καὶ K580), δύο ὄστρακα μικκύλων πρόχων (K581, καὶ K635), δύο ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (K694 καὶ K695) καὶ πέντε ὄστρακα χυτρῶν (K756-K758, K787-K788). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα ἀγγείων μὲ διακόσμηση σπειρῶν (K1126, *εἰκ.* 328 καὶ K1130), τέσσερα τμήματα ἀγγείων μὲ φυτική διακόσμηση (K1178-K1180 καὶ K1186) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ (K1239).

Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε ἓνα ὄστρακο λύχνου βορειοαφρικανικοῦ ἐργαστηρίου, τέλη 5ου/α' μισοῦ 6ου αἰ. (K1569), ἓνα ὄστρακο πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου *terra sigillata* ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Β. Ἀφρικῆς, α' μισοῦ 7ου αἰ. (K1359) καὶ ἓνα τμήμα ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου (K1536).

Ἀπὸ τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τοῦ τμήματος ἀνατολικά - νοτιοανατολικά τῆς κόγχης ὀρισμένα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ σημαντικότερο εἶναι τὸ μεγάλο περίτμητο ἔλασμα σὲ σχῆμα γυναίκας (X4), ποὺ ἦλθε στὸ φῶς ψηλά, σὲ βορειότατο σημεῖο τοῦ στρώματος, ἔξω καὶ ἀμέσως ἀνατολικά τῆς κόγχης. Τὸ ἔλασμα βρέθηκε τοποθετημένο κατακόρυφα στὸ πλάι, σφηνωμένο ἀνάμεσα σὲ μικροὺς σχηματισμοὺς τοῦ φυσικοῦ βράχου, μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ μέσα. Πιθανότατα αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ σημεῖο τῆς ἀρχικῆς του ἀπόθεσης. Ἴσως ἡ ἀπόθεση τοῦ ἐλάσματος στὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο βράχο, διατήρησε τὸ ἔλασμα, σὲ καλὴ μάλιστα κατάσταση, ἀφοῦ δὲν παρασύρθηκε καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔσπασε. Ἄλλο ἐνδιαφέρον χάλκινο ἀντικείμενο εἶναι ἓνα παχὺ κομμάτι ἐπιπέδου κισσοειδοῦς μορφῆς ἀντικειμένου, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς ἐπίσης ψηλὰ καὶ βόρεια, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Τὰ ὑπόλοιπα ἑπτὰ χάλκινα μικροαντικείμενα ἦταν ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X85), ἓνα χάλκινο κυματοειδὲς ἔλασμα, ἄλλο ἔλασμα πολλαπλὰ διπλωμένο, ἓνα ἔλασμα στενούμενο στὸ ἓνα ἄκρο, ἓνα λεπτότατο ἔλασμα διπλωμένο στὰ δύο, ἓνα λεπτότατο φύλλο χαλκοῦ καὶ ἓνα καρφί.

Τὰ πῆλινα μικροαντικείμενα τοῦ τμήματος ἀνατολικά - νοτιοανατολικά τῆς κόγχης

είναι ένα τμήμα δισκοειδοῦς ἀγνύθας (Π186), ένα τμήμα ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π142) καὶ ένα μακρόστενο ἀντικείμενο κερατοειδοῦς μορφῆς. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπίσης ένα ἐξαεδρικό ἀντικείμενο ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο. Τέλος στὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκαν δύο τμήματα τρίτων καὶ μία πορφύρα.

Υ. Τμήμα δυτικά - νοτιοδυτικά τῆς κόγχης

Στὸ τελευταῖο, πέμπτο καὶ δυτικό - νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Καννάβου 1 τοῦ Ἀνδῆρου 7 ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ μινωικά ὄστρακα σὲ σχέση μὲ τὴ μικρὴ ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἄλλα κύπελλα, προχοΐδια, ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, μικκύλα ἀγγεῖα καὶ χύτρες, ἀγγεῖα μὲ ταινιωτῆς καὶ κυλινδρικής διατομῆς λαβὲς καὶ τμήμα πρόχου. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται δύο ἄωτα κωνικά κύπελλα (Κ73 καὶ Κ74), ένα ἀκέραιο προχοΐδιο (Κ879) καὶ πέντε ἀποσπασματικά (Κ892, Κ893, Κ901, Κ930 καὶ Κ931), ένα ἀκέραιο ἡμισφαιρικό μικκύλο κύπελλο (Κ258), ένα ἀκέραιο κωδωνόσχημο κύπελλο (Κ134), ένα ὄστρακο κυπέλλου/ρυτοῦ (Κ861), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων ΜΜ κυπέλλων (Κ163-Κ164), δύο ὄστρακα μικκύλων ἡμισφαιρικών κυπέλλων (Κ279 καὶ Κ337), ἕξι ὄστρακα ἡμισφαιρικών κυπέλλων (Κ270, Κ320, Κ321, Κ335, Κ336 καὶ Κ338), ένα ὄστρακο τροπιδωτοῦ κυπέλλου (Κ378), τρία ὄστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων (Κ468-Κ470), τρία ὄστρακα πιθαμφορέων (Κ554 καὶ Κ555), δύο ὄστρακα πρόχων (Κ574 καὶ Κ626), δύο ὄστρακα γεφυρόστομων πρόχων (Κ691 καὶ Κ696), δύο ὄστρακα πωμάτων (Κ1006 καὶ Κ1008) καὶ ένα ὄστρακο ἀγγείου μὲ πλαστική διακόσμηση (Κ1078). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ένα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση σπειρῶν (Κ1125), πέντε τμήματα ἀγγείων μὲ φυτική διακόσμηση (Κ1173-Κ1177, *εἰκ.* 333), ένα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ (Κ1238) καὶ ένα τμήμα ἀγγείου μὲ γραμμική διακόσμηση (Κ1283).

Εἰκ. 333. Κ1176.

Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἦταν διεσπαρμένα, τόσο ένα πήλινο εἰδῶλιο ταύρου ὅσο καὶ ένα τμήμα πήλινου ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π143). Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εὐρημα τοῦ χώρου εἶναι τὸ κεφάλι μεγάλου πήλινου εἰδωλίου ταύρου (Π23) (*εἰκ.* 324, 325), ποὺ βρέθηκε ἀπομονωμένο στὸ βορειότατο σημεῖο τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τοῦ Στρώματος 2, σὲ ἄνοιγμα τοῦ φυσικοῦ βράχου, μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς σχισμῆς, ἃν καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τὸ σημεῖο τῆς ἀρχικῆς του ἀπόθεσης. Στὸ ἴδιο τμήμα βρέθηκε ἐπίσης ένα χάλκινο ἔλασμα (Χ285), δύο πήλινα τμήματα ἀναπαράστασης τοπίου (Π144), ένα πήλινο κέρας καθιέρωσης (Π120), ένα τμήμα ἀγγείου ἀπὸ φαιδὸ ἀσβεστόλιθο (Λ14) καὶ μία ψῆφος ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο (Λ29).

Στὰ νεώτερα εὐρήματα συγκαταλέγεται ένα θραῦσμα κανδήλας (Υ49).

VI. Σύνθεση τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων τοῦ Καννάβου 1

Εἶναι προφανὴ κάποια συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀναφορὰ τῶν εὐρημάτων, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς τόσο στὴν κόγχη, ἢ ὁποῖα ἐντοπίσθηκε στὸ βόρειο κεντρικὸ τμήμα τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Καννάβου 1 τοῦ Ἀνδῆρου 7, ὅσο καὶ τῶν τεσσάρων τμημάτων ποὺ τὴν περιβάλλουν, κυρίως στὸν Νότο ἀλλὰ καὶ ἀνατολικά καὶ δυτικά. Ἡ ἀνέγρευση κάποιων ὁμοειδῶν ἀντικειμένων στὴν κόγχη καὶ στὸ τμήμα ἀμέσως νότιά της, καθὼς καὶ ἡ διασπορὰ παρόμοιων εὐρημάτων ἀκόμη νοτιότερα ἀλλὰ καὶ ἀνατολικά καὶ δυτικά, εἶναι σχετικὰ χαρακτηριστική. Εἶναι ἐπομένως εὐνόητη ἡ ἔνταξη τῶν εὐρημάτων σὲ δύο ὁμάδες: α) τὴν πρώτη ὁμάδα τῆς κόγχης καὶ τοῦ τμήματος ἀμέσως νότιά της καὶ β) τὴ δεύτερη ὁμάδα τοῦ νοτιότατου, ἀνατολικοῦ - νοτιοανατολικοῦ καὶ δυτικοῦ-νοτιοδυτικοῦ τμήματος, τὴν ὁμάδα τῆς διασπορᾶς.

Εἶναι ἀξιοσημείωτος ὁ ἐντυπωσιακὰ μεγάλος γιὰ τὶς συνθήκες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἀριθμὸς τῶν ἀκέραιων ἀγγείων ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη, καθὼς καὶ ὁ μεγάλος ἐπίσης ἀριθμὸς ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὸ νοτιότατο τμήμα, τὸ ἀνατολικό-νοτιοανατολικὸ καὶ τὸ δυτικό-νοτιοδυτικό. Δὲν ὑπάρχει ἐπομένως ἀμφιβολία ὅτι στὴν κόγχη καὶ ἀμέσως νότιά της ἔγιναν πρωτογενεῖς ἀποθέσεις στὰ μινωικὰ χρόνια, τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν ὁποίων διεσπάρη νότια, ἀνατολικά καὶ δυτικά, γι' αὐτὸ καὶ διασώθηκε ἀποσπασματικά. Εἶναι χαρακτηριστικὴ σχετικὰ ἡ περίπτωση δύο τμημάτων ἐνὸς πίθου, ποὺ βρέθηκαν στὸ νοτιότατο καὶ στὸ δυτικό-νοτιοδυτικὸ τμήμα.

Στὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις ἀνήκουν βέβαια τὰ 25 ἀγγεῖα, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴν κόγχη καὶ ἀμέσως νότιά της, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερα ἀπὸ τὰ μισά, 13 συνολικὰ εἶναι ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ τὰ ὑπόλοιπα 6 προχοῖδια, 4 μικκύλα κύπελλα, ἓνα κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ ἓνα δίδυμο ἀγγεῖο. Πρωτογενεῖς εἶναι ἀκόμη ἡ ἀπόθεση, ὅπως σημειώθηκε ἤδη πρὶν ἀπάνω, τοῦ μεγάλου περιτμήτου χάλκινου ἐλάσματος σὲ σχῆμα γυναικῆς (Χ4) ἀπὸ τὸ ἀνατολικό-νοτιοανατολικὸ τμήμα, ποὺ ἤλθε στὸ φῶς στὸ βορειότατο σημεῖο τοῦ στρώματος καὶ ἀμέσως ἀνατολικά τῆς κόγχης. Στὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις ἀνήκουν βέβαια καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μικροαντικείμενα, ἂν καὶ περιορισμένα ἀριθμητικά, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴν κόγχη καὶ στὸ τμήμα νότιά της, ἓνα τμήμα πήλινου ἀντικειμένου, ἴσως εἰδωλίου, κάποια ὄστρεα καὶ δύο ὀστά.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ, λόγῳ τῆς φύσης τοῦ ἐδάφους, πολλαπλάσια εἶναι τὰ ὄστρακα ἀλλὰ καὶ τὰ μικροαντικείμενα ποὺ διεσπάρησαν, κυρίως νότια τῆς κόγχης καὶ τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων, ἀλλὰ καὶ ἀνατολικά καὶ δυτικά. Τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ τμήματα εἶναι 32, δηλαδὴ 19 ἄωτα κωνικά κύπελλα, 9 προχοῖδια, 1 μικκύλο κύπελλο καὶ ἓνα δεύτερο μὲ προχὴ, ἓνα ἐγχάρακτο κύπελλο κι ἓνα ρυτό. Ἄν οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ προστεθοῦν στὶς ἀποθέσεις ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τους, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων ἀγγείων ἀνέρχεται σὲ 58, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 32 εἶναι ἄωτα κωνικά κύπελλα, 15 προχοῖδια, 5 μικκύλα κύ-

πελλα καὶ ἀνὰ ἓνα κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα, δίδυμο ἀγγεῖο, μικκύλο κύπελλο μὲ προχοή, ἐγχάρακτο κύπελλο καὶ ρυτό. Καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἐνδεικτικός, γιατί ἀπὸ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ὀστράκων ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς, τόσο στὸ τμήμα τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων ὅσο καὶ στὸ τμήμα τῆς διασπορᾶς τους, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁμοειδῶν πρὸς τὰ πιὸ πάνω ἀγγεῖα καὶ μάλιστα τὰ ἅωτα κωνικὰ κύπελλα, τὰ προχοΐδια καὶ τὰ μικκύλα κύπελλα εἶναι μεγάλος. Εἶναι πιθανὸ ὅτι, ὅπως στὴν ὁμάδα τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων σημειώθηκαν καὶ μεμονωμένοι τύποι ἀγγείων, ἔτσι καὶ οἱ τύποι ποὺ ἀναγνωρίζονται στὰ ὄστρακα τῆς διασπορᾶς τῶν ἀποθέσεων μπορεῖ καὶ πάλι νὰ ἀνήκουν σὲ πρωτογενεῖς ἀποθέσεις. Ἴσως λοιπὸν στὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ διαφόρων τύπων κύπελλα, πρόχοι, φιάλες, χύτρες καὶ μεμονωμένα δείγματα πυραύλου, λοπάδας, ἀμφορέα καὶ καλάθου.

Ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, στὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις ἐκτὸς τῶν ἀγγείων ἀνήκουν ὡς εὐρήματα κάποια ὄστρεα καὶ ὀστά, ἐπομένως ἡ ἀνεύρεση αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν καὶ σὲ ἀνάλογους ἀριθμοὺς στὴ δεύτερη ὁμάδα τῆς διασπορᾶς δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεση, ὅτι καὶ αὐτὰ ἀνήκουν σὲ πρωτογενεῖς ἀποθέσεις. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἡ ἴδια βεβαιότητα γιὰ τὶς ὑπόλοιπες κατηγορίες μικροαντικειμένων τῆς ὁμάδας τῆς διασπορᾶς. Στὴν πρώτη ὁμάδα καὶ μάλιστα στὴν κόγχη τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων ἦλθε στὸ φῶς μεμονωμένο τμήμα πήλινου ἀντικειμένου, ἴσως εἰδωλίου (Π150). Στὴν ὁμάδα τῆς διασπορᾶς τὰ πήλινα εἰδώλια ἦταν περισσότερα, 7 συνολικὰ εἰδώλια ἀνδρῶν καὶ ζώων, τὰ ὁποῖα ὅμως προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ νοτιότατο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου. Ἴσως λοιπὸν ὁ περιορισμὸς τους στὸ νοτιότατο αὐτὸ τμήμα δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ αὐτὰ ἀνήκουν σὲ πρωτογενεῖς ἀποθέσεις ποὺ θραύσθηκαν καὶ διεσπάρησαν. Ἀπὸ τὰ ἐξαιρετικὰ περιορισμένα ἀριθμητικὰ πήλινα ἀντικείμενα τῆς δεύτερης ὁμάδας ἀξιοσημείωτο γιὰ τὴ σπανιότητά του εἶναι τὸ τμήμα τῆς πήλινης ἀγνύθας (Π186), ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ ἀνατολικό - νοτιοανατολικὸ τμήμα.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ χάλκινα μικροαντικείμενα. Ὅπως εἶδαμε, στὴν ὁμάδα τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων ἀνήκει τὸ μεγάλο περίτμητο ἔλασμα σὲ σχῆμα γυναικῆς (Χ4), ἀπὸ τὸ ἀνατολικό - νοτιοανατολικὸ τμήμα καὶ στὴ δεύτερη, τὴν ὁμάδα διασπορᾶς, λίγα χάλκινα μικροαντικείμενα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων δύο χάλκινες λεπίδες ἀπὸ τὸ νοτιότατο τμήμα. Τέλος ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, περιορισμένα σὲ ἀριθμὸ μικροαντικείμενα τῆς ὁμάδας τῆς διασπορᾶς, ποὺ δὲν ἀντιπροσωπεύονται στὰ εὐρήματα τῶν πρωτογενῶν ἀποθέσεων, τὰ δύο ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ τοῦ νοτιότατου τμήματος, τὸ ἐξαεδρικό ἀντικείμενο ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο (Λ29) τοῦ ἀνατολικοῦ - νοτιοανατολικοῦ τμήματος καὶ τὸ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ μάρμαρο τοῦ δυτικοῦ - νοτιοδυτικοῦ τμήματος εἶναι ἀβέβαιο ἂν ἀποτελοῦν πρωτογενεῖς ἀποθέσεις. Πιθανότατα σὲ πρωτογενὴ ἀπόθεση ἀνῆκε τέλος καὶ τὸ παχὺ χάλκινο κομμάτι κισσοειδοῦς μορφῆς ἀντικειμένου, ποὺ ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἦλθε στὸ φῶς ψηλὰ καὶ σὲ βόρειο σημεῖο τοῦ Καννάβου 1, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀσφαλῶς πρωτογενὴ ἀπόθεση τοῦ μεγάλου περίτμητου ἐλάσματος σὲ σχῆμα γυναικῆς (Χ4).

Ἡ σύνθεση τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Καννάβου 1 τοῦ Ἀνδρήρου 7 καθὼς καὶ τῶν εὐρημάτων του εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἔρευνα, γιατί κατέδειξε τὴν ὁμοιογενὴ ἄσκηση λατρείας σὲ συγκεκριμένο χῶρο τῆς κλιτύος, δηλαδὴ σὲ μία κόγχη καὶ σὲ διπλὰνὰ ἐπίπεδα ἢ σχισμὲς τοῦ βράχου. Ἡ λατρεία αὐτὴ εἶναι ἐντατική, ὅπως φαίνεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν εὐρημάτων καὶ μάλιστα τὰ μεγάλου μεγέθους ἀγγεῖα καὶ τοὺς πίθους, ἀλλὰ ταυτόχρονα ποικίλη. Ἡ συνύπαρξη ἀναθημάτων, ὅπως τὸ μεγάλο περίτμητο χάλκινο ἔλασμα σὲ σχῆμα γυναίκας, τὰ πῆλινα εἰδῶλια ἢ οἱ χάλκινες λεπίδες, μαζί μὲ προσφορὲς ὑγρῶν ἢ στερεῶν στὰ διάφορα πῆλινα ἢ καὶ λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, καθὼς ἐπίσης ὀστρέων καὶ μικρῶν μερίδων κρέατος, ὅπως ὑποδηλώνουν τὰ ὀστά, εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστική, ὅπως θὰ δοῦμε λεπτομερέστερα πρὸς κάτω.

Εἶναι εὐτύχημα λοιπὸν πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ὅλης ἔρευνας στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, τὸ ὁποῖο ἦλθε στὸ φῶς ἐπιφανειακὰ σ' αὐτὸ τὸν χῶρο, δηλαδὴ τὸ ἐνεπίγραφο λίθινο κοχλιάριο (Λ5), εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔδωσε καὶ τὴν ἀφορμὴ τῆς ἀνασκαφῆς ὅχι μόνο στὸν Κάνναβο 1 ἀλλὰ καὶ στὸ Ἀνδρηρο 7. Γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε πρὸς κάτω καὶ ἄλλα εὐρήματα νοτιότερα κειμένων καννάβων, τοῦ Καννάβου 2 καὶ τοῦ Καννάβου 4, περιέχουν ἀντικείμενα ποὺ ἴσως σχετίζονται μὲ τὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις τοῦ Καννάβου 1.

2. Κάνναβος 2

Δὲν ἀποκλείεται καὶ κάποια τουλάχιστον ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ Καννάβου 2, ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ Καννάβου 1, νὰ ἀνήκουν καὶ αὐτὰ στὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε τόσος λόγος καὶ νὰ κύλησαν χαμηλότερα πρὸς Νότο.

Στὸ Στῶμα 2 τοῦ Καννάβου 2 ἦλθαν στὸ φῶς τὰ ἐξῆς ἀντικείμενα μὲ σαφὴ μινωικὸ χαρακτήρα σὲ ποσοστὸ διατάραξης 2,79% ἐκ τοῦ ὁποίου δύο συνανήκοντα τμήματα ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου βυζαντινῶν χρόνων (Κ1537). Στὴν κεραμικὴ τοῦ στρώματος αὐτοῦ διακρίνονται οἱ ἐξῆς τύποι μινωικῶν ἀγγείων. Ἑπτὰ ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (Κ75-Κ81), ἓνα ἀκέραιο κωδωνόσχημο κύπελλο (Κ140), τέσσερα ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ (Κ179 -Κ190), τρία ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων ΥΜ Ι παράδοσης (Κ211, Κ226 καὶ Κ245), ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου μὲ διακριτὸ χεῖλος (Κ245), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου μὲ πόδι (Κ357), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ σκύφου (Κ395) (εἰκ. 334), δύο ὄστρακα καλάρων (Κ420 καὶ Κ421), ἓνα ὄστρακο μικκύλου πινακίου (Κ436), δύο ὄστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων (Κ471 καὶ Κ472), τρία ὄστρακα καδόσχημων πίθων (Κ473-Κ475), δύο ὄστρακα πρόχων (Κ582 καὶ Κ584) καὶ ἓνα ὄστρακο μικκύλης πρόχου (Κ583).

Ἄλλα μινωικὰ εὐρήματα καὶ μάλιστα χάλκινα εἶναι ὁ κορμὸς ἐνὸς εἰδωλίου μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στήθος (Ε34) (εἰκ. 335) καὶ μία βάση εἰδωλίου (Ε59), ἓνα ἔλασμα σὲ σχῆμα ποδιοῦ (Χ7) καὶ ἓνα ἄλλο σὲ σχῆμα χεριοῦ (Χ14), τέσσερα ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ53, Χ55-Χ57), ἓνα τμήμα λεπίδας, διάφορα τμήματα χαλκοῦ

Είκ. 334. K395. ΥΜ Ι.

Είκ. 335. E34. Κορμός ειδωλίου, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.

καὶ τρία χάλκινα καρφιά (X256), καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ ὁμοίωμα ἀρχιτεκτονήματος (Π145). Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκαν ἀκόμη κάποια λίθινα ἀντικείμενα: συγκεκριμένα ἡ βάση ἑνὸς μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη, μία ψηφός ἀπὸ σάρδιο (Λ28), ἓνα ἀδιάγνωστο ἀντικείμενο καὶ μία ψηφίδα, καθὼς ἐπίσης ὄστρεα.

Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ Καννάβου 2, ποὺ ἀνήκουν σὲ κατηγορίες γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Καννάβου 1, δηλαδὴ τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τὰ προχοῖδια, τὰ ειδώλια, οἱ λεπίδες κλπ. νὰ εἶναι καὶ αὐτὰ τμήματα τῶν ὑπόλοιπων πρωτογενῶν ἀποθέσεων γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Καννάβου 1.

3. Κάνναβος 3

Στὸ Στρῶμα 2 τοῦ Καννάβου 3 ἦλθε στὸ φῶς μινωικὴ κεραμικὴ μὲ ποσοστὸ διατάραξης μόλις 4.91%. Στὴν πλειοψηφία τῆς αὐτῆς ἡ κεραμικὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων μεγεθῶν, ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, πρόχων, προχοϊδίων, γεφυρόστομων ἀγγείων, χυτρῶν, καθὼς καὶ τμήματα πίθων. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται δύο ἀκέραια προχοῖδια (K884 καὶ K885), ἓνα ὄστρακο μικκύλου εὐθέως κωνικοῦ ρυτοῦ (K843), δύο ὄστρακα μικκύλων κυπέλλων/ρυτῶν (K863 καὶ K864), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (K282), ἓνα ὄστρακο μικκύλου ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (K283), ἓνα ὄστρακο πιθαμφορέα (K557), δύο ὄστρακα μικρῶν πρόχων (K588 καὶ K589), ἓνα ὄστρακο γεφυρόστομης πρόχου (K699) καὶ ἓνα ὄστρακο κύλικας (K1306). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα ἀγγείων μὲ φυτικὴ διακόσμηση (K1196 καὶ K1197) (εἰκ. 336) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (K1294).

Στῇ βυζαντινῇ κεραμικῇ συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Τυνησίας (K1468), ἓνα τμήμα πρωτοβυζαντι-

Είκ. 336. K1197. ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ.
Ώστρακο με φυτική διακόσμηση.

Είκ. 337. K1544. Τμήμα μα-
γειρικού σκεύους 7ου αἰ.

νοῦ μαγειρικοῦ σκεύους β' μισὸ 7ου αἰ. (K1544) (εἰκ. 337) καὶ ἓνα ὄστρακο ὑστερο-
ρωμαϊκοῦ ἀμφορέα τύπου LRA2 μέσα 7ου αἰ.-9ος αἰ. (K1488).

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο (X123)
καὶ ἓνα ἄλλο τμήμα χάλκινης λεπίδας, ἓνα τμήμα περιελιγμένου ἐλάσματος, τρία
ἄλλα ἐλάσματα καὶ ἓνα ἐπίμηκες πεπλατυσμένο καὶ ἀναδιπλωμένο ἀντικείμενο.

Τὰ πήλινα ἀντικείμενα τοῦ στρώματος ἀποτελοῦν ἓνα πέλμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου
ἢ ἀναθηματικὸ μέλος (Π20), κυλινδρικό ἀντικείμενο, πιθανῶς τμήμα κάτω ἄκρου ἀνδρι-
κοῦ εἰδωλίου, δύο κορμοὶ εἰδωλίων βοοειδῶν (Π36 καὶ Π37), ἓνα κέρας καθιέρωσης
(Π122) ἓνα τετράπλευρο ἀντικείμενο ἐπιμήκους σχήματος με δύο διπλὲς ἐκφύσεις στὸ
κάτω μέρος του, ἓνα ἐπίμηκες τμήμα πήλινου στελέχους με τριγωνικὴ διατομὴ καὶ
ἓνα πιθανὸν τμήμα ὁμοιώματος ἀρχιτεκτονήματος (Π146).

Βρέθηκε ἀκόμη μικρὸ τμήμα φολίδας ὀψιανοῦ, ἓνα τμήμα κονιάματος με ἴχνη βα-
φῆς, καθὼς ἐπίσης ὄστρεα, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς σὲ συγκέντρωση στὸ κεντρικὸ καὶ
δυτικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Στὸ σύνολο τῶν ὀστρέων τὰ ὁποῖα βρέ-
θηκαν διάσπαρτα στὸ στρώμα σημειώνονται ἓνα ὄστρεο τοῦ εἶδους *Glycimeris* sp
με ἐπιμήκη ὀπή, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς περίαπτο καθὼς ἐπί-
σης 12 τμήματα τρίτωνα καὶ ὀκτῶ πορφύρες. Σημειώνονται ἀκόμη κομμάτια ὀστῶν,
δύο πρωτοβυζαντινὰ θραύσματα κυπέλλων με πόδι (Υ14 καὶ Υ24) καὶ ἓνα θραῦσμα
ὕαλοπίνακα (Υ107). Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα σιδερένιο καρφί (Σ2).

Εὐλόγο λοιπὸν εἶναι τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ εὐρήματα τοῦ Στρώματος 2 τοῦ
Καννάβου 3, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Καννάβου 1, δὲν σχετίζονται με τὶς πρω-
τογενεῖς ἀποθέσεις τοῦ τελευταίου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ παρου-
σία ἐνὸς μόνο ἀκέραιου ἀγγείου καὶ μάλιστα μικκύλου. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἄλλωστε
καὶ με τὰ εὐρήματα τοῦ ἀκόμα ἀνατολικότερα κειμένου Ὑποκαννάβου 5.

4. Κάνναβος 4

Ἀντίθετα τὰ εὐρήματα τοῦ Στρώματος 2 τοῦ Καννάβου 4 ποὺ βρίσκεται χαμηλό-
τερα καὶ νοτιοανατολικά τοῦ Καννάβου 1, ἴσως σχετίζονται με τὶς πρωτογενεῖς τοῦ
ἀποθέσεις.

Τὸ Στρώμα 2 τοῦ Καννάβου 4 ἔφερε στὸ φῶς τὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ σχήματα μινωικῆς κεραμικῆς ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μινωικὰ μὲ ποσοστὸ διατάραξης 0.75%. Τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀποτελοῦν ὀκτὼ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (Κ83-Κ90), δέκα ἀποσπασματικὰ προχοῖδια (Κ897, Κ916-Κ918, Κ934-Κ939), δύο ὄστρακα εὐθύπλευρων κυπέλλων ΥΜ Ι παράδοσης (Κ212-Κ213), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (Κ340), ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (Κ388), ἓνα ὄστρακο κωνικῆς λεκάνης (Κ407), δύο ὄστρακα πινακίων (Κ437-Κ438), ἓνα ὄστρακο πιθοειδοῦς ἀγγείου/μαγειρικοῦ σκεύους (Κ476), ἓνα ὄστρακο καδόσχημου πιθοειδοῦς ἀγγείου (Κ477), ἓνα ὄστρακο πιθαμφορέα (Κ550), δύο ὄστρακα πρόχων (Κ585 καὶ Κ586), ἓνα ὄστρακο μικρῆς ραμφόστομης πρόχου (Κ587), ἓνα ὄστρακο μικκύλης πρόχου (Κ627), δύο ὄστρακα πρόχων (Κ645 καὶ Κ646), τρία ὄστρακα πωμάτων (Κ1009-Κ1011), ἓνα ὄστρακο μικροῦ τριποδικοῦ ἀγγείου (Κ1027) καὶ δύο τμήματα ἀγγείων μὲ πλαστικὴ διακόσμηση (Κ1081- Κ1082). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (Κ1158), τρία τμήματα ἀγγείων μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση (Κ1120, Κ1121 καὶ Κ1133) (εἰκ. 339), πέντε τμήματα ἀγγείων μὲ φυτικὴ διακόσμηση (Κ1189-Κ1192 καὶ Κ1227), ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ (Κ1243) καὶ δύο τμήματα ἀγγείων μὲ στικτὴ διακόσμηση (Κ1250-Κ1251).

Μινωικὰ χάλκινα εὐρήματα εἶναι ἓνα γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ τὸ ἓνα χέρι στὸ μέτωπο (Ε72) (εἰκ. 338) καὶ ἓνα δεύτερο καὶ μὲ τὰ δύο χέρια στὸ κεφάλι (Ε77), ἓνα ἔλασμα σὲ σχῆμα διπλοῦ πέλεκυ (Χ20), ἔξι ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ77-Χ80), ἓνα ἐλασμάτινο ἀντικείμενο, ἴσως λεπίδιο μὲ ἐλλείπουσα αἰχμὴ καὶ δύο χάλκινα καρφία (Χ257 καὶ Χ258).

Τὰ πῆλινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν ἦταν ἓνα κυβικὸ ἀντικείμενο καὶ ἓνα ἀντικείμενο σὲ σχῆμα κεράτου καὶ τὰ λίθινα ἓνα τμήμα ἀπὸ ὀρθογώνια τράπεζα προσφορῶν (Λ1) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου ἀπὸ σερπεντινίτη (Λ14). Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρεα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τοῦ εἶδους *Glycimeris* spL. (ὄστρ 6), τὸ ὁποῖο φέρει ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς περιάπτο, τρεῖς πορφύρες καὶ διάφορα τμήματα ἀπὸ τρίωνα.

Στὰ νεώτερα εὐρήματα συγκαταλέγονται θραῦσμα κανδήλας (Υ48) καὶ ἓνα γυάλινο θραῦσμα (Υ101).

Εἰκ. 338. Ε72. Γυναικεῖο εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.

Εἰκ. 339. Κ1133.

γ. ΣΤΡΩΜΑ 3

Τὸ Στρώμα 3 ἦταν στρώμα καθαροῦ κόκκινου χώματος, συμπαγές καὶ πετρῶδες, μὲ λίθους μικροῦ μεγέθους κατὰ τόπους, ποὺ ὑπέκειτο τοῦ Στρώματος 2 καὶ ὑπέρεκειτο τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἐντοπίσθηκε στὸν Κάνναβο 1, σὲ περιορισμένο χῶρο ἀμέσως βορειοανατολικά τοῦ σημείου εὗρεσης τοῦ περίτμητου ἐλάσματος σὲ μορφὴ γυναίκας (Χ4) καὶ σὲ νοτιοανατολικό του τμήμα.

Στὸ Στρώμα 3 τοῦ Καννάβου 3 βρέθηκε μινωικὴ κεραμικὴ σὲ ποσοστὸ 95-99% περίπου ἐπὶ τοῦ γενικοῦ συνόλου κεραμικῆς. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται ἓνα ὄστρακο μικκύλης πρόχου (Κ636), ἓνα ὄστρακο μικκύλου κυπέλλου/ρυτοῦ (Κ865) καὶ δύο ὄστρακα χυτῶν (Κ765 καὶ Κ798). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης τμήμα ἀγγείου μὲ φυτικὴ διακόσμηση (Κ1195). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ διακρίθηκαν ὄστρακα κυπέλλων, ᾠτων κωνικῶν κυπέλλων, προχοϊδίων, λεκανῶν, τμήμα μεγάλης πρόχου, τμήματα πιθοειδῶν καὶ ἄλλων κλειστῶν ἀγγείων, τμήμα ρυτοῦ, τμήμα ἀπὸ δίσκου καὶ ὄστρακα χυτῶν. Ἐνα ἐλάχιστο ποσοστὸ κεραμικῆς 1-2% ἀφορᾷ σὲ ὕστερη κεραμικὴ καὶ κεραμίδες. Τὰ μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἦταν ἓνα χάλκινο ἔλασμα, ὄστρεα καὶ τμήματα ὀστῶν.

Στὸ Στρώμα 3 τοῦ Καννάβου 5 βρέθηκε μεγάλο ποσοστὸ μινωικῆς κεραμικῆς, σὲ ποσοστὸ διατάραξης τῆς τάξης τοῦ 2.30% ἀνάμεσα στὸ ὅποιο συγκαταλέγεται ἓνα ὄστρακο ἀμφορέα πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου μ. 7ου-9ου αἰ. (Κ1497) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κύπελλα, προχοϊδία καὶ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται ἓνα ὄστρακο ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου (Κ284), ἓνα ὄστρακο μικροῦ καδόσχημου πίθου (Κ480), ἓνα ὄστρακο πρόχου (Κ649) καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ πλαστικὴ διακόσμηση (Κ1071). Ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης δύο τμήματα ἀγγείων μὲ φυτικὴ διακόσμηση (Κ1198 καὶ Κ1199) καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (Κ1295). Ἐνα μικρὸ ποσοστὸ τῆς κεραμικῆς περιλαμβάνει τμήματα νεωτέρων ἀγγείων καὶ λίγες κεραμίδες.

Τὰ μικροαντικείμενα τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἦταν μία ἀκέραια λεπίδα, μία ἐλασματίνη ταινία (Χ115), ἓνας κορμὸς εἰδωλίου βοοειδοῦς (Π39), ἓνα πήλινο ἀντικείμενο μὲ κυκλικὴ ἐμβάθυνση στὴ μία του πλευρά, ἓνα ἄλλο πήλινο ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο, ἓνα τμήμα τρίτων, μία πορφύρα καὶ ὀστά, καθὼς ἐπίσης ἓνα τμήμα γυάλινου ἀπορρίμματος (Υ115).

δ. ΣΤΡΩΜΑ 4

Τὸ Στρώμα 4 ἐντοπίσθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Καννάβου 3 ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο καὶ δὲν ἀπέδωσε κανένα εὔρημα.

ε. ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΑΝΔΗΡΟΥ 7

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 7 ἐντοπίσθηκε στρώμα ἀνοικτοῦ καστανοῦ χώματος, εὐκόλосκαπτο, χονδρόκοκκο, μὲ πολλὲς ρίζες καὶ πέτρες, πάχους 0.15 μ.,

περίπου, τὸ ὅποιο πιθανῶς ἀνήκει στὸ Στρώμα 1. Ἡ πλειοψηφία τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα μινωικῶν ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ὄστρακο εὐθύπλευρου κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ (Κ193). Βρέθηκαν ἐπίσης κάποια ὄστρεα, καθὼς καὶ τμήμα μολύβδινου πεπλατυσμένου ἀντικειμένου.

8. ΑΝΔΗΡΟ 8

Στὸ Ἄνδρη 8 συλλέχθηκαν δύο μινωικὰ ὄστρακα, ἓνα τμήμα προχοῆς καὶ τμήμα τοιχωμάτων μεγάλου ἀγγείου ἀπὸ χονδροειδῆ πηλό, καθὼς καὶ ἓνα ὄστρακο λαβῆς καὶ σώματος πήλινου παλαιοχριστιανικοῦ λύχνου.

Στὸ ἴδιο Ἄνδρη βρέθηκαν διάφορα σημαντικὰ χάλκινα ἀντικείμενα, κυρίως εἰδῶλια, δηλαδὴ ἑπτὰ συνολικὰ εἰδῶλια, ἑξὶ ἀνδρικὰ καὶ ἓνα μικρὸ γυναικεῖο (Ε75). Ἀπὸ τὰ ἑξὶ ἀνδρικὰ εἰδῶλια ἓνα μόνο εἶναι μικκύλο, ποὺ ἡ μορφή ἀποδίδεται σὲ θηλυστολία, ἓνα εἶναι ἀκέραιο (Ε71) καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἀποσπασματικά (Ε19, Ε20, Ε28, Ε35 καὶ Ε37) (εἰκ. 340). Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς χάλκινα ἀντικείμενα καὶ συγκεκριμένα, τέσσερα ἐλασμάτινα λεπίδια (Χ32, Χ68, Χ72 καὶ Χ95), μία σπάτουλα (Χ147), ἓνα διχαλωτὸ ἀντικείμενο πιθανὸ ὁμοίωμα κεράτων αἰγοειδοῦς ἢ αἰγάγρου (Χ161), μία λαβὴ ἀπὸ χάλκινο ἀναδιπλωμένο ἔλασμα (Χ234) καὶ ἓνας κάλυκας σφαίρας (Χ248) τοῦ 20ου αἰ. Περισυλλέχθηκαν ἐπίσης νομίσματα καὶ συγκεκριμένα, ἓνα χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμόνος (43-31 π.Χ.) (Ν1), δύο φόλλεις Ἡρακλείου (610-641) (Ν21 (εἰκ. 341) καὶ Ν24) καὶ τέσσερις φόλλεις Κωνσταντος Β' (641-668) (Ν26, Ν28, Ν31 καὶ Ν33), δηλαδὴ 6 νομίσματα τοῦ 7ου αἰῶνα στὸν εὐρὺ χῶρο τοῦ Ἀνδρήρου 8, ἓνα δηνάριο τορνέσιο φραγκοκρατίας, 13ου αἰ. (Ν43), ἓνα δίλεπτο καὶ ἓνα λεπτὸ Γεωργίου Α' (1863-1913) (Ν97 καὶ Ν98) καὶ ἓνα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα μὲ ὀπὴ ἀνάρτησης σὲ β' χρῆση (Ν120), καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα (Ν121). Βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα χάλκινο κουμπί (Χ193) καὶ ἓνα μολύβδινο καρφί (Μ43), δύο

Εἰκ. 340. Ε35. Εἰδῶλιο, δεξιὰ ὄψη. ΜΜ III-ΥΜ I.

Εἰκ. 341. Ν21Α-Β. Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

χάλκινες κανδηλῆθρες βυζαντινῆς ἐποχῆς (Χ213 καὶ Χ215), ἓνα χάλκινο κλεῖστρο κώδικα 11ου/12ου αἰώνα (Χ201) καὶ ἓνα μολύβδινο βαρίδι (Μ16).

Στὸν χῶρο νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ Ἀνδῆρου 8 βρέθηκαν δύο τμήματα ἀπὸ πορφυρίτη λίθο καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ μάρμαρο.

9. ΧΩΡΟΣ ΒΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΔΗΡΟΥ 1 (εἰκ. 345, 346)

Κατὰ τὴ διερεύνηση τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ συλλέχθηκαν διάφορα ἀντικείμενα στὸν χῶρο βόρεια τοῦ Ἀνδῆρου 1. Συγκεκριμένα στὸν χῶρο βόρεια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου περισυλλέχθηκαν διάφορα χάλκινα ἀντικείμενα, ἕξι εἰδῶλια, τὰ πέντε ἀνδρικότα στῆ στάση τοῦ σεβίζοντος ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἀκέραιο (Ε8) καὶ τὰ τέσσερα ἀποσπασματικά σωζόμενα (Ε16, Ε24, Ε51 καὶ Ε52) καὶ τὸ ἕκτο γυναικεῖο (Ε76) (εἰκ. 342), πέντε ἐλάσματα χαλκοῦ, ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο πιθανῶς ἐργαλεῖο μὲ στελεό (Χ174), δύο ἐλασματίνα λεπίδια (Χ94 καὶ Χ99), τρεῖς βομβίδες (Χ240, Χ242 καὶ Χ247), ἓνας κρίκος καὶ γλωσσίδι πόρπης (Χ199), ἓνα μικρὸ τμήμα μὲ στρογγυλὴ ἀπόληξη, μία αἰχμὴ βέλους ἀθηναϊκοῦ τύπου, δύο τμήματα δακτυλίων, ἓνα ἐπίμηκες ἀντικείμενο ἀναδιπλωμένο στὸ ἓνα ἄκρο, ἓνα καρφί, ἓνα χάλκινο ὀρθογώνιο, κομμάτι ἴσως κιβωτίου (Χ277), ἓνα χάλκινο ἀκανόνιστο παραλληλόγραμμο, τέχνηργο ἄγνωστης χρήσης (Χ279), ἓνας κρίκος γιὰ τὴν ἀνάρτηση γυάλινης βυζαντινῆς κανδήλας (Χ203) καὶ ἓνα χάλκινο μανικετόκουμπο τοῦ 20οῦ αἰώνα (art nouveau) (Χ190).

Βρέθηκαν ἐπίσης τμήμα σπαρτιατικοῦ βασιλῆος καὶ διάφορα μολύβδινα ἀντικείμενα, δύο ἐλάσματα, ἕξι βαρίδια (Μ6, Μ15, Μ22, Μ23, Μ24 καὶ Μ25), δύο τριγωνικά ἀντικείμενα, ἓνα μολύβδινο τραπεζιόσχημο πλακίδιο (Μ45) καὶ ἓνα ἄλλο ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο. Στὸν ἴδιο χῶρο περισυλλέχθηκαν διάφορα νομίσματα, ἓνα δηνάριο καίσαρος Geta, 200-202 μ.Χ. (Ν2), τρεῖς φόλλεις Κωνσταντὸς Β΄ (641-668) (Ν27, Ν29-Ν30) καὶ ἓνα νόμισμα ἀξίας δύο δραχμῶν Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἔτους κοπῆς 1926 (Ν108).

Βόρεια τοῦ Κελιοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Παναγίας περισυλλέχθηκαν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα: ἓνα ἀκανόνιστο κυλινδρικό ἀντικείμενο μὲ δισκοειδὴ βάση (Χ171), μεταγενέστερο καὶ ἀβέβαιης προέλευσης, ἓνα φυλλόσχημο ἔλασμα μὲ μίσχο, ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο μὲ στελεό (Χ152), μεταγενέστερο ἢ ἀβέβαιης προέλευσης (Χ159), ἓνα ἡμισφαιρικό ἀντικείμενο μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο, ἄγνωστης προέλευσης (Χ280), ἓνα τμήμα φύλλου χαλκοῦ, ἴσως μεταγενέστερων χρόνων (1992/Χ17) καὶ τρεῖς κρίκοι, μεταγενέστερης καὶ ἀβέβαιης χρονολόγησης (Χ164-Χ166). Περισυλλέχθηκαν ἐπίσης τέσσερα μολύβδινα βαρίδια (Μ11-Μ13 καὶ Μ21) καὶ νομίσματα, ἓνα μολυβδόβουλλο Βασιλῆ Πόμπη ἀπὸ Ἐπαρχῶν, ἄμισθ τοῦ 8ου αἰώνα (εἰκ. 343), ἓνα ἄσπρο τραχὺν ἄμισθ 13ου αἰώνα-λατινικὴ ἀπομίμηση (Ν38), ἓνας παρὰς Μαχμοῦτ Β΄ (1808-1839) (Ν78), ἓνα νόμισμα Γεωργίου Α΄ (1863-1913) ἀξίας δύο λεπτῶν (Ν105), ἓνα λεπτὸ Ἰονίου Κράτους (1819-1835) (Ν114) καὶ ἓνα πενηντάλεπτο Παύλου Α΄ (1947-1964) (Ν113).

Είκ. 342. Ε76. Γυναικεῖο εἰδώλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.

Είκ. 343. ΣΦΡΙΑ-ΙΒ. Μολύβδινη σφραγίδα Βαάνη Πόμπη ἀπὸ Ἐπάρχων.

Είκ. 344. Ν34Α-Β. Φόλλις Κώνσταντος Β΄.

Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ βόρειου αὐτοῦ χώρου, βόρεια δηλαδὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας περισυλλέχθηκαν πολλὰ χάλκινα ἀντικείμενα, ἓνα τμήμα ἀπὸ πιθανὸν εἰδώλιο ζώου, τρεῖς ἄμορφες μάζες χαλκοῦ, ἓνα παχὺ ἐλλειψοειδὲς τμήμα, ἓνα ἐλασμάτινο ἀντικείμενο ἴσως νῶτο λεπιδίου (Χ93), μία χάλκινη βομβίδα (Χ241), τρία συνανήκοντα τμήματα ἀπὸ σκεῦος νεωτέρων χρόνων, ἓνα ἔλασμα μὲ κυκλικὴ ὀπή, ἓνα λεπτὸ φυλλόσχημο ἔλασμα, ἓνα ἔλασμα μὲ διακόσμηση ἔκτυπων στιγμῶν, διάφορα ἄλλα ἐλάσματα (Χ65), μία χάλκινη κανδηλήθρα (Χ210) βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἓνα ἐλασμάτινο λεπίδιο συνεστραμμένο (Χ25), ἓνα τμήμα μὲ μικρὴ σφαιρικὴ ἀπόληξη, δύο καρφιά καὶ ἓνα τμήμα σκεύους νεωτέρων χρόνων. Στὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκε ἓνα θραῦσμα κυπέλλου μὲ πόδι πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς (Υ32).

Στὸν ἴδιο χώρο ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς καὶ πολλὰ ἄλλα λίθινα ἀντικείμενα, ἓνα κομμάτι σταλακτίτη, ἓνα τμήμα μαρμάρου, ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ πορφυρίτη λίθο καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα σιδερόπετρας. Μολύβδινα ἦταν κάποιες ἄμορφες μάζες, μιὰ μικρὴ μάζα σχεδὸν σφαιρικὴ, ἓνα διπλωμένο μολύβδινο βαρίδι μὲ διαγώνιες ραβδώσεις (Μ4), ἓνα ἄλλο διπλωμένο μολύβδινο βαρίδι (Μ5) καὶ διάφορα ἄλλα ἐλάσματα. Τέλος βρέθηκαν ἕξι νομίσματα, ἓνας φόλλις Ἡρακλείου (610-641) (Ν16), ἓνας φόλλις Κώνσταντος Β΄ μὲ ἡμερομηνία κοπῆς 668 μ.Χ. (Ν34) (εἰκ. 344), ἓνα ἐνετικὸ τορνετσέλλο (Ν55), ἓνα ἄσπρον τραχὺν α΄ μισοῦ 13ου αἰ.-λατινικὴ ἀπομίμηση μικροῦ μεγέθους (Ν39), ἓνα νόμισμα Γεωργίου Α΄ (1863-1913) (Ν106) καὶ τρία δίλεπτα Γεωργίου Α΄ (1863-1913) (Ν88, Ν97 καὶ Ν98).

Κατὰ τὴν διερεύνηση τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περισυλλογὴ ἔγινε καὶ μικρὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή.

Είκ. 345. Χῶρος βόρεια Ἀνδῆρου 1. Περισυλλογή ἀνδρικοῦ εἰδωλίου.

Είκ. 346. Χῶρος βόρεια Ἀνδῆρου 1. Περισυλλογή ἀνδρικοῦ εἰδωλίου.

Συγκεκριμένα στην περιοχή βόρεια του Κελιού, άμέσως βόρεια των μεγάλων άσβεστολιθικών βράχων, έγιναν δύο δοκιμαστικές τομές. Στις τομές αυτές ήλθαν στο φως δύο διαταραγμένα στρώματα:

α. Τομή Ι

Πρόκειται για ένα χώρο διαστάσεων 0.60×0.70 μ. Στην Τομή Ι ήλθε στο φως ένα στρώμα χαλαρού χώματος πάχους 0.25 μ. Πρόκειται για ένα διαταραγμένο στρώμα στο οποίο ήλθαν στο φως διάφορα νεώτερα όστρακα. Στο στρώμα αυτό βρέθηκε ένας άκέραιος χάλκινος δακτύλιος.

β. Τομή ΙΙ

Πρόκειται για ένα χώρο διαστάσεων 0.60×0.60 μ. Στην Τομή ΙΙ ήλθε στο φως στρώμα χαλαρού χώματος πάχους 0.40 μ., το οποίο περιείχε διάφορα νεώτερα όστρακα. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν επίσης τμήματα γυάλινου αγγείου, πιθανόν βυζαντινών χρόνων.

10. ΔΥΤΙΚΗ ΚΛΙΤΥΣ (ΔΥΤΙΚΑ ΤΩΝ ΑΝΔΗΡΩΝ 3-8)

Στη δυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό περισυλλέχθηκαν διάφορα αντικείμενα. Σε βόρειο σημείο στη δυτική κλιτύ του Αγίου Γεωργίου έγινε περισυλλογή ενός μικρού τμήματος χείλους μελαμβανοῦς αγγείου. Στην περιοχή που βρίσκεται νότια καὶ δυτικά του Κελιού βρέθηκε ένα τμήμα πήλινου λύχνου βυζαντινών χρόνων, ένα επίμηκες ὀρθογώνιο χάλκινο ἔλασμα, δύο επιμήκη ἀναδιπλωμένα χάλκινα ἐλάσματα, ένα χάλκινο ἐργαλεῖο με στελεό (X150), μία κανδηλήθρα βυζαντινῆς ἐποχῆς (X211), ένα ἀνώνυμο φθαρμένο μολυβδόβουλλο, δύο μολύβδινα βαρίδια (M20 καὶ M26), ένα μέταλλευμα σιδήρου (1992/Σ. 3) καὶ ένα πεντανούμιο Ἰουστίνου Α' (N11).

Ἡ πλαγιά του λόφου ἀκριβῶς δυτικά των Ἀνδῶν 3-8 εἶναι διαμορφωμένη σὲ τρία μεγάλα ἄνθηρα, τὰ ὁποῖα ὀνομάσθηκαν ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο Ἀνδῆρο Ι-ΙΙΙ. Στὸ Ἀνδῆρο Ι περισυλλέχθηκαν τὰ ἑξῆς λίθινα ἀντικείμενα: ἓνα τμήμα ἀπὸ πορφυρίτη λίθο καὶ ἓνα μικρὸν τμήμα πιθανῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ μαῦρο στεατίτη. Στὸ Ἀνδῆρο ΙΙ περισυλλέχθηκε ἓνα τμήμα μολύβδου καὶ στὸ Ἀνδῆρο ΙΙΙ ἓνα τμήμα λίθου ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη, ἀπὸ πιθανὴν τράπεζα προσφορῶν, καθὼς καὶ ἓνα μικρὸν ἄγκιστρο.

Στὴ βραχὴ περιοχή ἀμέσως νότια του Ἀνδῆρου ΙΙΙ βρέθηκε ἓνα τμήμα ἀπὸ πορφυρίτη λίθο.

Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἔφερε στὸ φῶς ἓνα σημαντικό μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς, σὲ ἓναν τόπο ὅπου ἡ χρῆση τοῦ συνεχίστηκε καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια. Μέσα ἀπὸ τὴν κατακόρυφη καὶ ὀριζόντια ἔρευνα τῶν ὀκτῶ Ἀνδέρων ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ στὸν χῶρο, τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ πλούσιου ἀρχαιολογικὰ ὑλικοῦ καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς πυκνότητος τῶν ἀντικειμένων, εἶναι δυνατό νὰ συναχθοῦν κάποια συμπεράσματα.

Ἡ μινωικὴ λατρεία ἐντοπίσθηκε σὲ ὅλα τὰ ἄνδρα ἀπὸ Βορρὰ ὡς Νότο, τόσο στὸ πλατύτερο καὶ γι' αὐτὸ εὐνοϊκότερα διαμορφωμένο χῶρο τοῦ Ἀνδέρου 2, ὅσο καὶ στὰ στενότερα νοτιότερα ἄνδρα, φυσικὰ ὄχι μὲ τὴν ἴδια ἔνταση. Καθὼς ὁ χῶρος χρησιμοποιήθηκε σὲ ὅλη τὴν πάροδο τῶν μεταγενέστερων χρόνων, ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἕως τὰ πρόσφατα χρόνια, ἡ μινωικὴ παρουσία παρουσιάστηκε ἀμιγῆς κυρίως σὲ κοιλότητες τοῦ βράχου, ὅπου συγκρατήθηκε μεγάλη ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ ἀνέπαφο ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν νεωτέρων χρόνων, ὅπως εἶναι ἡ μινωικὴ ἐπίχωση στὸν χῶρο ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς, ἡ ΜΜ ἐπίχωση στὸ τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν καὶ ἡ ΥΜ ἐπίχωση στὸ ἀπομακρυσμένο τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ΜΜ-ΥΜ I ἐπίχωση ποὺ βρέθηκε στὸ τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικὰ τῶν δύο ναῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ νοτιότερο ἀνασκαμμένο ἄνδρo τοῦ χώρου, τὸ Ἀνδρo 7 ὅπου ἦλθε στὸ φῶς ἡ μεγάλη κόγχη μὲ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα.

Στὸ Ἀνδρo 2 ὡστόσο καὶ εἰδικότερα στὸ ἀνατολικότερο καὶ νοτιοανατολικότερο ἀνασκαμμένο τμήμα ἦταν ἐμφανὲς καὶ ἡ βυζαντινὴ παρουσία, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν εὕρεση πίθου *κατὰ χώραν* καὶ μὲ τοὺς Τοίχους 3, 5, 6, 9, 10 καὶ 11, οἱ ὁποῖοι πιθανῶς ἀνήκουν στὸν 12ο-13ο αἰ., ἂν καὶ δὲν εἶναι σαφεῖς ἂν ἀνήκουν σὲ κάποιο κοινὸ κτίσμα ἢ περισσότερα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἤδη ἀπὸ ἐπιφανειακὰ στρώματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν διερεύνηση τοῦ Τοίχου 10 ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ κεραμίδια προερχόμενα ἀπὸ τὸ κτίσμα ἢ τὰ κτίσματα αὐτά. Ὁ Τοίχος 10 ἀποτελεῖ πάντως τμήμα καμαροσκεποῦς δεξαμενῆς, ἡ ὁποία δὲν ἀνασκάφηκε διεξοδικὰ ἀπὸ κίνδυνο κατάρρευσης τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου στὰ νότια τοῦ Ἀνδέρου 2. Προγενέστερο κτίσμα ἀπὸ τὸν σύγχρονο ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀσφαλῶς ὑπῆρχε, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ ἡ εὕρεση ψηφιδωτοῦ στὸ κάτω ἄκρο τῆς νότιας παρεῖδς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν διερεύνηση τοῦ Τοίχου 3. Στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε δεύτερη δεξαμενὴ βορειότερα τῆς βυζαντινῆς, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὁ Τοίχος 11. Στὸ Ἀνδρo 2 πιθανὸς τοίχος μινωικῶν χρόνων εἶναι ὁ Τοίχος 8, ὁ ὁποῖος καὶ καταστράφηκε ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ στρῶμα. Οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι ποὺ ἐμφανίσθηκαν στὰ νότια ἄνδρα πιθανῶς ἀνήκουν στὰ μινωικὰ χρόνια καὶ εἶχαν ἀναλημματικὴ χρῆση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συγκράτηση τῶν μινωικῶν ἀντικειμένων σὲ κοιλότητες τοῦ βράχου, μινωικὰ στρώματα βρέθηκαν ἐπίσης ἀκριβῶς μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα ἀπὸ Βορρὰ ὡς Νότο σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς πλαγιάς. Στὸν χῶρο ποὺ ἀνασκάφηκε

μάλιστα ανάμεσα στις δύο εκκλησίες ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἓνα στρώμα μὲ πυρὰ μινωικῶν χρόνων. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ πλατὺ Ἕνδηρο 2 ὅπου τα μινωικὰ ἀντικείμενα ἐντοπίσθηκαν ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα ὡς τὶς κοιλότητες τοῦ βράχου ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ ἰδιαίτερα χάλκινα ἀντικείμενα, ὅπως λεπίδια. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τὰ X21-23, X44-X45, X49-X50, X54, X58, X60-X61, X63-X64, X67, X70, X74-X76, X86, X90-X91, X95-X96. Στὸ ἴδιο ἄνδηρο βρέθηκαν ἓνα ἔλασμα σὲ σχῆμα ποδιοῦ (X8) καὶ ἓνας χάλκινος φαλλός (X3), καθὼς καὶ ἀρκετὰ κονιάματα ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ἢ βυζαντινὰ κτίσματα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τράπεζες προφορῶν μινωικῶν χρόνων.

Τόσο ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ποὺ διενεργήθηκε κατὰ τὶς χρονιές 1992-1994, ὅσο καὶ ἡ ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἀπέδωσε ἀμιγῆ στρώματα ΜΜ καὶ ΥΜ χρόνων, συγκέντρωσε τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ χάλκινων εἰδωλίων στὸ ἴδιο ἄνδηρο, 22 τὸν ἀριθμὸ. Συγκεντρώσεις χάλκινων εἰδωλίων, ὅχι τυχαῖες, ἐντοπίσθηκαν καὶ στὶς τομὲς τῶν νότιων ἀνδρῶν. Μία συγκέντρωση ἐντοπίσθηκε στὴ νότια τομὴ τοῦ Ἀνδρήρου 3, ποὺ τὴν ἀποτελοῦν τὰ εἰδώλια E3, E36, E57, E62 καὶ E67, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Ἀνδρήρου 6 ἦλθαν στὸ φῶς ἄλλα 4 εἰδώλια (E33, E61, E64 καὶ E65). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ εὕρεση στὸ ἴδιο ἄνδηρο τοῦ περίμνητου ἐλάσματος λατρευτῆς (X5), κοντὰ σὲ μία ἀκέραια τράπεζα προσφορῶν (Π175).

Στὸ ἱερὸ κορυφῆς βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς μινωικῶν εὐρημάτων, ποὺ καταδεικνύουν καὶ τὴ σημαντικότητα τοῦ χώρου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὕρεση τοῦ ἀξιόλογου ἀριθμοῦ χάλκινων εἰδωλίων. Ἔτσι 22 πῆλινα ἀνθρώπινα εἰδώλια - μέλη, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα μόνο ἀποτελεῖ ἐπιφανειακὸ εὖρημα καὶ τὰ 21 ἦλθαν στὸ φῶς στὶς ἀνασκαφικὲς τομὲς, τόσο στὸν Βορρὰ ὅσο καὶ στὰ νότια ἄνδρα. Στὸ Ἕνδηρο 2 βρέθηκε μία κεφαλὴ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π1), ἓνας κορμὸς πῆλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π6), ἓνας πῆλινος ἀναθηματικὸς φαλλός (Π22), καὶ ἓνα κάτω ἄκρο ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π19). Στὴ νότια τομὴ τοῦ Ἀνδρήρου 3 βρέθηκε ἓνα κάτω ἄκρο πῆλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου (Π12).

Τὰ βοοειδῆ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ πῆλινων ζωόμορφων εἰδωλίων, 61 συνολικά, ἔχουν ἐπίσης μεγάλες συγκεντρώσεις στὸν κατακόρυφο ἄξονα τῆς σταυροειδοῦς τομῆς ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Ἡ πρώτη συγκέντρωση μὲ 13 εἰδώλια βοοειδῶν βρίσκεται νότια τῶν δύο ἐκκλησιῶν καὶ κυρίως νοτιοανατολικά τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Π29-Π33, Π44, Π46-Π47, Π49, Π61-Π64), ἐνῶ νοτιότερα ἐντοπίσθηκε καὶ τὸ Π48. Μία μικρότερη καὶ ἀραιότερη συγκέντρωση ἀπὸ 8 εἰδώλια ἦλθε στὸ φῶς στὸ Ἕνδηρο 3 καὶ στὴ νότια τομὴ, νότια τοῦ οἰκίσκου (Π24, Π80-85). Στὰ Ἕνδρα 6 καὶ 7, δηλαδὴ τὰ δύο νοτιότερα ἄνδρα ποὺ ἀνασκάφηκαν, ἦλθαν στὸ φῶς 22 εἰδώλια βοοειδῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ποσότητα. Στὸ βόρειο τμήμα βρέθηκαν τὰ 8 ἀπὸ τὰ 22, δηλαδὴ τὰ Π34, Π41-Π42, Π52, Π71-Π74 καὶ στὸ νότιο τμήμα 14 ἀπὸ τὰ 22, δηλαδὴ τὰ Π23, Π35-Π40, Π50-Π51, Π53, Π67-Π70.

Τὰ ὑπόλοιπα ζωόμορφα εἰδώλια βρέθηκαν ὡς ἑξῆς: Τὰ 10 πῆλινα πουλιὰ βρέθηκαν διάσπαρτα τόσο στὸ Ἕνδηρο 2 ὅσο καὶ στὰ νότια Ἕνδρα. Ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκκλησιές βρέθηκαν τὰ Π104-Π106. Στὸ νοτιότερο ἄνδηρο τῆς ἀνασκαφικῆς δρα-

στηριότητας, τὸ Ἴνδρηρο 7, βρέθηκαν ἀκόμη 3 πήλινα πουλιά, δηλαδή τὰ Π106-Π108. Τὰ πήλινα ἐλάφια βρέθηκαν μόνο σὲ δύο ἀπὸ τὰ νότια ἄνδρηρα καὶ συγκεκριμένα στὸ Ἴνδρηρο 5 (Π93-Π94) καὶ στὸ Ἴνδρηρο 7 (Π90-Π92). Ἐνα πήλινο αἰγοειδὲς βρέθηκε στὸ Ἴνδρηρο 2 ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς (Π95).

Στὰ νότια ἄνδρηρα βρέθηκαν ἐπίσης μία σειρὰ ἀπὸ λίθινα ἀντικείμενα καὶ ἀγγεῖα. Στὸ Ἴνδρηρο 3 βρέθηκε ἓνα λίθινο κοχλιάριο (Λ9) καὶ στὸ Ἴνδρηρο 5 διεσπαρμένα ἄλλα τρία (Λ7 στὸ δυτικὸ τμήμα, Λ10 στὸ κέντρο καὶ Λ6 στὸ ἀνατολικὸ τμήμα), ἐνῶ στὸ Ἴνδρηρο 7 ἐντοπίσθηκε καὶ τὸ μοναδικὸ ἐνεπίγραφο κοχλιάριο (Λ5). Τὰ λίθινα σκεύη ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς ἐμφανίστηκαν διάσπαρτα σὲ ὅλα τὰ ἄνδρηρα.

Στὸ Ἴνδρηρο 5, ἄνδρηρο ποὺ βρίσκεται στὴ νότια κλιτὺ καὶ παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερο μῆκος τῶν νοτίων ἀνδρήρων, 38 μ. συνολικά, πραγματοποιήθηκε μία ὀριζόντια ἔρευνα ἀποτελούμενη ἀπὸ πέντε ἀνασκαφικὲς τομὲς κατὰ τὰ ἔτη 1993 καὶ 1994, ποὺ ἀπέδωσε σημαντικὸτατα μινωικὰ εὐρήματα καὶ ἰδιαίτερα στὸ σημεῖο ὅπου τὸ ἄνδρηρο παρουσίαζε τὸ μέγιστο πλάτος τῶν 7 μ., στὸ ἀνατολικότατο δηλαδή σημεῖο του.

Στὸ πιδὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἰνδρήρου 5, ὅπου διερευνήθηκε ἡ «κάθετη κεραία τοῦ σταυροῦ», ἔγινε σαφὲς ὅτι ἡ μινωικὴ παρουσία ἦταν ἔντονη μέσα ἀπὸ τὴν εὕρεση ἑνὸς μινωικοῦ στρώματος μὲ μεγάλη διατάραξη καὶ δύο ἀμιγῶν μινωικῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα περιελάμβαναν μεγάλη ποσότητα κεραμικῆς ἀπὸ ἀγγεῖα πόσεως, κύπελλα πολλῶν τύπων, ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα ἀλλὰ καὶ ρυτά. Στὸ δυτικὸ αὐτὸ τμήμα βρέθηκε τμήμα κοχλιάριου (Λ7), τέσσερις ψῆφοι ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο (Λ30-Λ33) καὶ ἀκατέργαστο τμήμα ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό. Μία πρισματικὴ ἑξαγωνικὴ ψῆφος ἀπὸ ὀρεῖα ψῆφο (Λ36) μαζί μὲ μία μικρὴ ψῆφο ἀπὸ στεατίτη, ἓνα τμήμα ἀπὸ σπαρτιάτικο βασάλτη καὶ ἓνα τμήμα χρυσοῦ περιελιγμένου χρυσοῦ σύρματος (ΧΡ2) βρέθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου ἀνδρήρου. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Ἰνδρήρου 5 βρέθηκε καὶ ἓνα ἀναδιπλωμένο ἔλασμα χρυσοῦ.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου ἀνδρήρου βρέθηκαν ἀκόμα ἐλάχιστα χάλκινα μικροαντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ δύο λεπίδια (Χ126 καὶ Χ135), ἐνῶ ἐπιφανειακὰ περισυλλέχθηκαν 4 χάλκινα εἰδῶλια (Ε21, Ε30, Ε52 καὶ Ε74). Σὲ συνάφεια μὲ τὰ μινωικὰ εὐρήματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐπίσης τμήματα πήλινων βοοειδῶν εἰδωλίων (Π28, Π55, Π77-Π78), ὁμοιώματα ἀρχιτεκτονημάτων (Π153-154), ἓνα κέρας καθιέρωσης (Π128), ἓνα ὁμοίωμα πουλιοῦ (Π110) καὶ ἓνα τμήμα εἰδωλίου ἵπποειδοῦς (Π97), ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἓνας τοῖχος μινωικῆς ἐποχῆς, πιθανῶς ἀναλημματικῆς χρήσης γιὰ τὴ διαμόρφωση ἀνδρήρου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μεταγενέστερου ἀνδρήρου 5 (Τοῖχος 16).

Πλουσιότερο ἀπὸ εὐρήματα ἀποδείχθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ συγκεκριμένου ἀνδρήρου, ὅπου βρέθηκαν καὶ τὰ περισσότερα ὄστρακα κεραμικῆς ὕστερων κλασικῶν - ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἦλθε στὸ φῶς μεγάλη ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς ἀλλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα χάλκινα ἀντικείμενα. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς στὸ συγκεκριμένο σημεῖο μεγάλη ποσότητα εἰδωλίων. Συγκεκριμένα ἐκεῖ ἐντοπίσθηκαν γυναικεῖα καὶ ἀνδρικὰ εἰδῶλια, τὰ Ε78-Ε80, Ε83 καὶ ἀντίστοιχα τὰ Ε4-Ε5, Ε10, Ε25-Ε26, Ε32-Ε33, Ε38, Ε40, Ε42-Ε43, Ε53, Ε56, Ε58 καὶ Ε69. Ἰδιαίτερη συγκέντρωση χάλκι-

νων ειδωλίων έντοπίσθηκε στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ ἀνδρήρου, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν τὰ προαναφερθέντα εἰδώλια *E4, E10, E42-E43, E56, E58, E78* καὶ *E79*. Στὸ ἴδιο ἄνδρo βρέθηκαν χάλκινα μικροαντικείμενα, ἓνα χάλκινο ἔλασμα ποδιοῦ (*X6*), δύο ὁμοιώματα ἐσθήτας (*X10* καὶ *X15*), 22 ἐλάσματα, 19 λεπίδες καὶ μία ἐλασμάτινη ταινία (*X139*).

Στὸ Ἄνδρo 5 βρέθηκε μία συγκέντρωση πήλινων εἰδωλίων - μελῶν, ἀποτελούμενη ἀπὸ μία κεφαλὴ ἀνθρώπινου εἰδωλίου (*Π2*), ἓνα τμήμα ὀσφύος ἀνδρικοῦ εἰδωλίου μὲ ἐγχειρίδιο (*Π5*), ἓνα πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου μὲ ὑπόδημα (*Π16*), δύο κάτω ἄκρα ἀνδρικῶν εἰδωλίων (*Π13-14*), ἓνα κάτω ἄκρο ἀναθηματικοῦ μέλους (*Π21*) καὶ ἓνα κάτω ἄκρο εἰδωλίου (*Π10*). Στὴν ἀνατολικότερη πλευρὰ τοῦ Ἄνδρήρου 5 βρέθηκαν ἐπίσης τμήματα ὁμοιωμάτων ἀρχιτεκτονημάτων, 27 συνολικά, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ μεγαλύτερη πλειοψηφία, τὰ 9 ἀπὸ τὰ 27, στὰ νότια ἄνδρo, ἐνῶ στὸ συγκεκριμένο βρέθηκαν τὰ *Π150-Π152, Π166-171*. Μία μικρότερη συγκέντρωση 5 τμημάτων ὁμοιωμάτων ἀρχιτεκτονημάτων βρέθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἄνδρήρου 7 (*Π141-Π145*).

Στὸ Ἄνδρo 5 βρέθηκαν τέλος 8 ἀκόμη πήλινα εἰδώλια βοοειδῶν σὲ συγκέντρωση (*Π25, Π28, Π55, Π58, Π76-Π78, Π86*), ἐνῶ στὸ ἴδιο ἄνδρo ἦλθαν στὸ φῶς 6 στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, ἀλλὰ διασπαρμένα (*Π26, Π54, Π59, Π87-Π89*). Οἱ πήλινοι σκορπιοὶ ὥστόσο βρέθηκαν ἀποκλειστικὰ στὸ Ἄνδρo 5 καὶ μάλιστα στὸ ἀνατολικὸ ἀνασκαμμένο τμήμα. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς βρέθηκαν μαζί (*Π99, Π100* καὶ *Π101*), ἐνῶ ἓνας μεμονωμένος (*Π102*) βρέθηκε στὸ ἀνατολικότερο τμήμα. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Ἄνδρήρου 5 βρέθηκαν ἀποκλειστικὰ δύο πήλινοι τρίτωνες (*Π114* καὶ *Π115*), ἐνῶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου Ἄνδρήρου βρέθηκε ἓνας πήλινος κἀνθαρος (*Π103*). Στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ Ἄνδρήρου 5 ἦλθαν ἀκόμη στὸ φῶς 4 πήλινες ἀγνύθες (*Π187, Π188, Π189* καὶ *Π192*), ἐνῶ ἄλλες 7 βρέθηκαν διάσπαρτες στὸν χῶρο (*Π185-186, Π190-191, Π193-195*). Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Ἄνδρήρου 5 βρέθηκαν τέλος δύο ὄστρεα μὲ ἴχνη ἐπεξεργασίας, μαζί μὲ τὴν ὑπόλοιπη ποσότητα ὀστρέων ἀλλὰ καὶ ἓνα τμήμα μικκύλου κοχλιαρίου (*Λ10*).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ νότιο αὐτὸ ἄνδρo μὲ τὸ μεγαλύτερο μῆκος καὶ πλάτος ἦταν τρεῖς τοῖχοι οἱ ὁποῖοι δὲν σχετίζονται ὀργανικὰ μεταξύ τους ἀλλὰ χρονολογοῦνται στὰ μινωικὰ χρόνια. Ὁ πρῶτος στὸ δυτικότερο τμήμα (Τοῖχος 16) χρησίμευε πιθανῶς στὴ διαμόρφωση ἀνδρήρου. Ὁ δεύτερος τοῖχος (Τοῖχος 17) βρέθηκε στὸ δυτικότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἀνδρήρου, ἐνῶ ὁ τρίτος (Τοῖχος 18), ποὺ ἔχει περίπου συνολικὸ μῆκος 4.5 μ. καὶ πλάτος 0.50 μ., θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀναλημματικὴ χρῆση, ἢ νὰ ἀποτελεῖ τμήμα κτίσματος. Δυστυχῶς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγή κάποιου ἀσφαλοῦς συμπεράσματος σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῶν συγκεκριμένων οἰκοδομικῶν καταλοίπων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Είκ. 95. Λ2. Τμήμα τράπεζας προσφορών ΜΜ III-ΥΜ Ι.
- Είκ. 96. ΎΑποψη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 97. ΎΑποψη τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ ΒΑ).
- Είκ. 98. ΎΑποψη τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ ΝΑ).
- Είκ. 99. ΎΑνδρo 2. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀριστερὰ ἢ ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Κελιοῦ (λήψη ἀπὸ ΝΔ).
- Είκ. 100. ΎΆγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. ΎΑποψη τοῦ ὄγκου τοῦ Ἀντιγένη, τῆς παραλίας στὸ Διακόφτι, καὶ τοῦ δρόμου πρόσβασης στὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ τὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό).
- Είκ. 101. ΎΑποψη τοῦ οἰκίσκου καὶ τῶν Ἀνδέρων 3-7 (λήψη ἀπὸ ΒΔ).
- Είκ. 102. ΎΑποψη τοῦ οἰκίσκου καὶ τῶν Ἀνδέρων 3-7 (λήψη ἀπὸ ΒΔ).
- Είκ. 103. ΎΑποψη τοῦ οἰκίσκου καὶ τῶν Ἀνδέρων 3-7 (λήψη ἀπὸ Δ).
- Είκ. 104. ΎΑποψη τοῦ οἰκίσκου καὶ τῶν Ἀνδέρων 3-7. Στὸ βάθος ἀριστερὰ διακρίνεται ὁ Αὐλαίμονας (λήψη ἀπὸ τὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό).
- Είκ. 105. ΎΑποψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀνδέρου 2 (λήψη ἀπὸ βορειοδυτικά).
- Είκ. 106. ΎΑποψη τοῦ Αὐλαίμονα καὶ τῆς ἐνδοχώρας (λήψη ἀπὸ τὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό).
- Είκ. 107. ΎΑποψη τῆς νότιας παραλίας (λήψη ἀπὸ τὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό).
- Είκ. 108. Ἡ νότια κλιτύς ἀπὸ τὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό.
- Είκ. 109. ΎΑποψη ἐνὸς ἀνδέρου τῆς νότιας κλιτύος μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ πρὶν τὴν ἀνασκαφή.
- Είκ. 110. ΎΑποψη ἐνὸς ἀνδέρου τῆς νότιας κλιτύος πρὶν τὴν ἀνασκαφή.
- Είκ. 111. Ἡ μεγάλη ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀπὸ τὸ ὙΑνδρo 3 μέχρι τὸ ὙΑνδρo 7 (λήψη ἀπὸ Βορρά).
- Είκ. 112. Ἡ μεγάλη ἀνασκαφικὴ τομὴ ἀπὸ τὸ ὙΑνδρo 3 μέχρι τὸ ὙΑνδρo 7 (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 113. ὙΑναμνηστικὴ φωτογραφία τοῦ 1993. ὙΑπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ Γ. Λῶλος, Γ. Σακελλαράκης, ὙΕφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη καὶ ὁ Ὅθελλος.
- Είκ. 114. ὙΑναμνηστικὴ φωτογραφία τοῦ 1994. ὙΑπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ ὙΑ. Μαρῆ (ι), ὁ ὙΑ. Κύρου, ὁ Γ. Σακελλαράκης καὶ ὁ Γ. Λῶλος.
- Είκ. 115. ὙΑναμνηστικὴ φωτογραφία τοῦ 1994. ὙΟ Γ. Σακελλαράκης μὲ τοὺς ὙΑρχανιώτες τεχνίτες τῆς ἀνασκαφῆς Ν. Κουτουλάκη καὶ Στ. Καλοχριστιανάκη.
- Είκ. 116. Ἡ πρώτη διάλεξη γιὰ τὸν ΎΆγιο Γεώργιο στὸ Βουνό στὰ Κύθηρα ποὺ ἔγινε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1994. Καθισμένος στὴν πρώτη σειρὰ στὸ καφενεῖο στὸν Αὐλαίμονα ὁ πατὴρ ὙΑδικομηνάκης.
- Είκ. 117. ὙΑνδρo 1. Τὸ πλακόστρωτο. ὙΑριστερὰ διακρίνεται ἡ ἐκκλησία /τῆς Παναγίας (λήψη ἀπὸ ὙΑνατολάς).
- Είκ. 118. ὙΑνδρo 1. Τὸ πλακόστρωτο.
- Είκ. 119. ὙΑνδρo 1. Τὸ πλακόστρωτο. Δεξιὰ διακρίνεται ἡ δεξαμενὴ (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).
- Είκ. 120. ὙΑνδρo 1. Τομὴ βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).
- Είκ. 121. ὙΑπόσπασμα ἀπὸ χάρτη τῶν Κυθήρων τοῦ 1579 τοῦ F. Ferretti.
- Είκ. 122. Ε11. Εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ III-ΥΜ Ι.
- Είκ. 123. Ε76. Εἰδῶλιο, πλάγια ὄψη. ΜΜ III-ΥΜ ΙΑ.
- Είκ. 124. ὙΑνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Δεξιὰ ὁ ὙΆγιος Γεώργιος, ἀριστερὰ ἡ Παναγία καὶ στὸ βάθος ἡ κλίμακα ἀνόδου ἀπὸ τὸ ὙΑνδρo 2 στὸ ὙΑνδρo 1 (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 125. ὙΑνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. ὙΑριστερὰ διακρίνεται ἡ δεξαμενὴ καὶ ὁ ὙΆγιος Γεώργιος, δεξιὰ ἡ Παναγία, ἐμπρὸς ἡ κλίμακα καθόδου στὸ ὙΑνδρo 2 (λήψη ἀπὸ Βορρά).
- Είκ. 126. ὙΑνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. ὙΑριστερὰ διακρίνεται ἡ δεξαμενὴ καὶ ὁ

Ἅγιος Γεώργιος, δεξιὰ ἡ Παναγία, ἐμπρὸς τὸ Ἄνδρo 2 καὶ στὸ βάθος τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Εἰκ. 127. Ἄνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας. Δεξιὰ διακρίνεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 128. Κ1134. ΥΜΙΑ.

Εἰκ. 129. Ἄνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Στρώμα 3 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Εἰκ. 130. Ἄνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Στρώμα 3 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Εἰκ. 131. Ἄνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Στρώμα 3 (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 132. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 1. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Εἰκ. 133. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 1. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολὰς).

Εἰκ. 134. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 2. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολὰς).

Εἰκ. 135. Ἄνδρo 2, ἡ ἀνασκαφή.

Εἰκ. 136. Ἄνδρo 2, κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

Εἰκ. 137. Ἄνδρo 2, κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

Εἰκ. 138. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 2. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 139. Ἄνδρo 2.

Εἰκ. 140. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 2. Στρώμα 1. Κοιλόπητες τοῦ βράχου (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 141. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 2. Στρώμα 1. Κονίαμα σὲ κοιλότητα τοῦ βράχου (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 142. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβοι 1-4. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολὰς).

Εἰκ. 143. Κ1650. Βάση καὶ λαβὴ στατοῦ λύχνου, 17ου-19ου αἰ.

Εἰκ. 144. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 1, 7, πρὶν τὴν ἀνασκαφή. Στὸ βάθος τὸ Κελὶ καὶ ἄριστερὰ τὸ δυτικὸ πέρασ ἀπὸ τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (λήψη ἀπὸ Ἀνατολὰς).

Εἰκ. 145. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 1, 7, πρὶν τὴν ἀνασκαφή. Δεξιὰ διακρίνεται τὸ Κελὶ καὶ στὸ βάθος τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Εἰκ. 146. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Βορρά).

Εἰκ. 147. Κ1625α. Τμήμα ἐνεπιγράφου σώματος ἀγγείου.

Εἰκ. 148. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 8-9. Στρώμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμὰς).

Εἰκ. 149. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 7,8-9. Στρώμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμὰς).

Εἰκ. 150. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Στὸ βάθος διακρίνεται τὸ Κελί (λήψη ἀπὸ Ἀνατολὰς).

Εἰκ. 151. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 1 καὶ Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ Κελί (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 152. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δάπεδο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εἰκ. 153. Ἄνδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ

τμήμα. Κάνναβος 8. Στρώμα 2. Πλακόστρωτο δάπεδο (λήψη από Δυσμάς).

Εικ. 154. *Ανδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβοι 1 καὶ 7. Πλακόστρωτο δάπεδο. Στρώμα 2. Ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ Κελί (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 155. *Ανδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Κεραμίδα (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολικά).

Εικ. 156. *Ανδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δωμάτιο λαξευμένο στὸν βράχο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 157. Κ810. Μικκύλο ἀπιοειδὲς κωνικὸ ρυτό.

Εικ. 158. Κ1661. Τμήμα μικρῆς κανάτας.

Εικ. 159. *Ανδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δάπεδο δωματίου λαξευμένο στὸν βράχο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 160. *Ανδρo 2. Βραχῶδες τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῶν δύο ναῶν. Νοτιοδυτικὸ τμήμα. Κάνναβος 7. Στρώμα 2. Δωμάτιο λαξευμένο στὸν βράχο (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 161. *Ανδρo 2. Κάνναβοι 2-4, 8-10, πρὶν τὴν ἀνασκαφή. Δεξιὰ τὸ πεζούλι τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερὰ στὸ βάθος ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).

Εικ. 162. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 3. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).

Εικ. 163. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 3. Στρώμα 1. Κάνναβοι 3 καὶ 9. Στρώμα 1 (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 164. Κ1439. Ὅστρακο πινακίου 12ου αἰ.

Εικ. 165. Ε39. Τμήμα ἀνδρικοῦ εἰδωλίου, πρόσθια ὄψη. ΥΜ Ι.

Εικ. 166. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 9. Στρώμα 2. Περιοχὴ ΜΜ ἐπίχωσης (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).

Εικ. 167. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 9. Στρώμα 2. Περιοχὴ ΜΜ ἐπίχωσης (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).

Εικ. 168. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 3. Στρώμα 2. Περιοχὴ ΜΜ ἐπίχωσης. Ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Δεξιὰ ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βουνό (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 169. Κ566. Τμήμα πρόχου ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ.

Εικ. 170. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 3. Στρώμα 2. Περιοχὴ ΜΜ ἐπίχωσης. Ἄωτο κωνικὸ κύπελο (λήψη κάθετη).

Εικ. 171. *Ανδρo 2. Τμήμα νοτιοκεντρικὰ τῶν δύο ναῶν. Κάνναβος 3. Στρώμα 2. Περιοχὴ ΜΜ ἐπίχωσης (λήψη κάθετη).

Εικ. 172. *Ανδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Κάνναβοι 3, 4 καὶ 9. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ ΝΔ γωνία τῆς Παναγίας καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).

Εικ. 173. *Ανδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Τοῖχος 3 στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυσμάς).

Εικ. 174. *Ανδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Τοῖχος 3 στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυσμάς).

Εικ. 175. *Ανδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Τοῖχος 3 στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυσμάς).

Εικ. 176. *Ανδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Νότο).

Εικ. 177. *Ανδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στρώμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).

- Είκ. 178. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 179. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν, στόμιο (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολίας).
- Είκ. 180. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη κάθετη).
- Είκ. 181. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 182. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολίας).
- Είκ. 183. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολίας).
- Είκ. 184. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4 καὶ 10. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Ἀνατολίας).
- Είκ. 185. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 186. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ νοτιοδυμάς).
- Είκ. 187. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν. Ἐγχάρακτη διακόσμηση πλοίου στὸ τοίχωμά του (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 188. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κάνναβος 4. Βυζαντινὸς πίθος κατὰ χώραν.
- Είκ. 189. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 2. Κονίαμα μὲ φυτική διακόσμηση χριστιανικῶν χρόνων (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 190. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Περιοχὴ ΥΜ ἐπίχωσης. Κάνναβοι 3, 4. Στὸ βάθος διακρίνεται ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοδυμάς).
- Είκ. 191. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Περιοχὴ ΥΜ ἐπίχωσης. Κάνναβοι 3 καὶ 4. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ Δυσμάς).
- Είκ. 192. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Κάνναβοι 3, 9. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου, μπροστὰ τὸ Κελί, δεξιὰ ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς Παναγίας καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολίας).
- Είκ. 193. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Περιοχὴ ΥΜ ἐπίχωσης. Κάνναβοι 3 καὶ 9. Μπροστὰ ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς Παναγίας, στὸ κέντρο ἡ κλίμακα ἀνόδου στὸ Ἐνδρηρο 1 καὶ δεξιὰ ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 194. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Περιοχὴ ΥΜ ἐπίχωσης. Κάνναβος 3. Περιοχὴ συγκέντρωσης ὀστράκων (λήψη ἀπὸ βορειοδυμάς).
- Είκ. 195. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Κάνναβοι 3-4. Περιοχὴ συγκέντρωσης ὀστράκων (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 196. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Κάνναβος 4. ΥΜ ἐπίχωση. Περιοχὴ συγκέντρωσης ὀστράκων (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Είκ. 197. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Κάνναβος 3. Προχοῖδιο K872 (λήψη ἀπὸ Ἀνατολίας).
- Είκ. 198. Ἐνδρηρο 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Κάνναβος

3. ΥΜ επίχωση. Κονιάματα (λήψη από Νότο).
Εικ. 199. Κ1073.
- Εικ. 200. Άνδρo 2. Τμήμα ἀμέσως νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν δύο ναῶν. Στῶμα 3. Κάνναβος 3. ΥΜ επίχωση. Κονιάματα (λήψη από Νότο).
Εικ. 201. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 4, 9, 10. Άριστερὰ διακρίνεται ἡ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ μπροστὰ τὸ Κελί (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 202. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 9,10 (λήψη από Δυσμάς).
Εικ. 203. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 4, 9, 10. Δεξιὰ διακρίνεται ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ ἄριστερὰ ὁ Άγιος Γεώργιος καὶ τμήμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας (λήψη από Δυσμάς).
Εικ. 204. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβοι 4 καὶ 10. Διακρίνεται ὁ Τοῖχος 11 (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 205. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στῶμα Τοίχων 6 καὶ 7. Τοῖχος 6 (λήψη κάθετη).
- Εικ. 206. Κ/460. Άπότμημα κανάτας β΄ μισοῦ 13ου-14ου αἱ.
- Εικ. 207. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στῶμα Τοίχων 6 καὶ 7. Τοῖχοι 6 καὶ 7 (λήψη κάθετη).
- Εικ. 208. Ε45. Βάση εἰδωλίου, πρόσθια ὄψη.
- Εικ. 208. Ε45. Βάση εἰδωλίου, πρόσθια ὄψη.
- Εικ. 209. Κ1627. Τμήμα κανάτας ἢ στάμνας.
- Εικ. 210. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στῶμα Τοίχων 9 καὶ 11. Τοῖχος 11 καὶ ἐπικονιαμένο δάπεδο (λήψη από νοτιοανατολάς).
- Εικ. 211. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στῶμα Τοίχων 9 καὶ 11. Τοῖχος 11 καὶ ἐπικονιαμένο δάπεδο (λήψη από νοτιοανατολάς).
- Εικ. 212. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στῶμα Τοίχων 9 καὶ 11. Τοῖχος 11 καὶ ἐπικονιαμένο δάπεδο (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 213. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κατασκευῆς. Κάνναβος 9. Στῶμα Τοίχων 9 καὶ 11. Τοῖχος 9 (λήψη από νοτιοανατολάς).
- Εικ. 214. Ν40Α-Β. Δηνάριο τορνέσιο Guillaume I de la Roche.
- Εικ. 215. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Ἡ δεξαμενὴ (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 216. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Ἡ δεξαμενὴ (λήψη από Βορρά).
- Εικ. 217. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Ἐσωτερικὸ δεξαμενῆς. Στρωματογραφία τῆς νότιας παρεῖδς (λήψη από Βορρά).
- Εικ. 218. Κ1442. Άπότμημα πινακίου β΄ μισοῦ 12ου αἱ.
- Εικ. 219. Άνδρo 2. Περιοχή κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Ἐσωτερικὸ δεξαμενῆς. Δυτικὴ πλευρὰ (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 220. Άνδρo 2. Περιοχή καμαροσκεποῦς κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Βορειοδυτικὴ γωνία τῆς δεξαμενῆς (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 221. Άνδρo 2. Περιοχή κτιστῆς κατασκευῆς. Κάνναβος 10. Βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔσωτερικοῦ δεξαμενῆς (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 222. Άνδρo 3. Νότια Τομή (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 223. Άνδρo 3. Νότια Τομή. Στῶμα 1 (λήψη από Βορρά).
- Εικ. 224. Άνδρo 3. Νότια Τομή. Στῶμα 1 (λήψη από Βορρά).
- Εικ. 225. Κ945. Τμήμα πρόχου.

- Εικ. 226. Κ1147. Ἀπότμημα ἀγγείου.
- Εικ. 227. Κ1462. Ἐγχάρακτο ἀπότμημα ἐφυσλωμένης κανάτας με χρῶμα.
- Εικ. 228. Ἄνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στῶμα 1 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).
- Εικ. 229. Κ886. Ἀκέραιο προχοῖδιο.
- Εικ. 230. Ἄνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Εικ. 231. Ἄνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Βορρά).
- Εικ. 232. Ἄνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Βορρά).
- Εικ. 233. Ἄνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στῶμα 2. Τοῖχοι 14 καὶ 15 (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Εικ. 234. Ἄνδρηρο 3. Νότια Τομή. Στῶμα 2. Τοῖχοι 14 καὶ 15 (λήψη ἀπὸ Βορρά).
- Εικ. 235. Ε67. Ἀνδρικό εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΥΜ Ι.
- Εικ. 236. Π111. Τμήμα πήλινου ὁμοιώματος πτηνοῦ.
- Εικ. 237. Πήλινο κέρας καθιέρωσης.
- Εικ. 238. Ν19Α-Β. Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).
- Εικ. 239. Κ591. Τμήμα πρόχου, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι.
- Εικ. 240. Κ1490. Ὅστρακα ἀμφορέα πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου βυζαντινοῦ τύπου.
- Εικ. 241. Ἄνδρηρο 3. Βόρεια Τομή. Ἐπαλληλίας ἀναλημματικῶν τοίχων (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).
- Εικ. 242. Ἄνδρηρο 3. Βόρεια Τομή. Ἐπαλληλίας ἀναλημματικῶν τοίχων (λήψη ἀπὸ νοτιοανατολᾶς).
- Εικ. 243. Ε7. Χάλκινο εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΑ.
- Εικ. 244. Κ1044.
- Εικ. 245. Ἄνδρηρο 3. Βόρεια Τομή (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Εικ. 246. Ἄνδρηρο 3. Βόρεια Τομή (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).
- Εικ. 247. Κ1169. ΥΜ ΙΒ.
- Εικ. 248. Κ531. ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙΑ.
- Εικ. 249. Ἄνδρηρο 3. Βόρεια Τομή (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Εικ. 250. Ἄνδρηρο 5 (λήψη ἀπὸ νοτιοδυσμᾶς).
- Εικ. 251. Π149. Πήλινο τμήμα ἀπὸ ὁμοίωμα ἀρχιτεκτονήματος.
- Εικ. 252. Ε74. Εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι.
- Εικ. 253. Ἄνδρηρο 5. Τομή 1. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Εικ. 254. Ἄνδρηρο 5. Τομή 1. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).
- Εικ. 255. Κ831. Ἀπότμημα ρυτοῦ.
- Εικ. 256. Κ1161. ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ.
- Εικ. 257. Π28. Αὐτὶ πήλινου εἰδωλίου βοοειδοῦς.
- Εικ. 258. Ἄνδρηρο 5. Τομή 1. Στῶμα 3 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).
- Εικ. 259. Ἄνδρηρο 5. Τομή 1. Στῶμα 4. Τοῖχος 16 (λήψη ἀπὸ Νότο).
- Εικ. 260. Κ1162. ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ.
- Εικ. 261. Ἄνδρηρο 5. Τομή 1. Στῶμα 4. Τοῖχος 16 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).
- Εικ. 262. Κ1101.
- Εικ. 263. Ε25. Εἰδῶλιο, πρόσθια ὄψη. ΥΜ Ι.
- Εικ. 264. Κ1485. Τμήμα ὑστερορρωμαϊκοῦ ἀμφορέα 2-LRA2.
- Εικ. 265. Κ1430. Ἀπότμημα πινακίου 12ου αἰ.
- Εικ. 266. Π26. Κεφαλὴ εἰδωλίου βοοειδοῦς.
- Εικ. 267. Κ1566. Ὅστρακο λύχνου 7ου αἰ.
- Εικ. 268. Ἄνδρηρο 5. Τομή 3. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).
- Εικ. 269. Κ1086.
- Εικ. 270. Κ1391. Τμήμα πινακίου terra sigillata β' τετάρτου 6ου αἰ.
- Εικ. 271. Π16. Πόδι πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου με ὑπόδημα.
- Εικ. 272. Ἄνδρηρο 5. Τομή 3. Στῶμα 2 (λήψη ἀπὸ Δυσμᾶς).

- Εικ. 273. ΎΑνδρo 5. Τομή 3. Στρώμα 3. Τοίχος 18 (λήψη από Βορρά).
- Εικ. 274. ΎΑνδρo 5. Τομή 3. Στρώμα 3. Τοίχος 18 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 275. K998.
- Εικ. 276. E78. Γυναικεῖο εἰδώλιο, πρόσθια ὄψη. MM III-ΥΜ ΙΑ.
- Εικ. 277. ΎΑνδρo 5. Τομή 3. Στρώμα 3. Τοίχος 18 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 278. ΎΑνδρo 5. Τομή 3. Στρώμα 3. Τοίχος 18 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 279. ΎΑνδρo 5. Τομή 4. Πεσμένο τμήμα τράφου. Στρώμα 1 (λήψη από Νότο).
- Εικ. 280. K867. ΎΟστρακο κυπέλλου ΥΜ ΙΒ.
- Εικ. 281. Τμήμα λύχνου, τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.
- Εικ. 282. E69. Άνδρικό εἰδώλιο, πρόσθια ὄψη.
- Εικ. 283. ΎΑνδρo 5. Τομή 4. Στρώμα 2 (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 284. K1140. ΥΜ Ι.
- Εικ. 285. K1382. Άπότμημα χείλους πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου.
- Εικ. 286. Π10. Άριστερὸ ἄνω ἄκρο πήλινου εἰδωλίου μεγάλου σχήματος.
- Εικ. 287. Λ10. Λίθινο κοχλιάριο.
- Εικ. 288. E4. Πρόσθια ὄψη. MM III-ΥΜ Ι.
- Εικ. 289. Π2. Κεφαλή πήλινου εἰδωλίου μεγάλου σχήματος.
- Εικ. 290. E70. Άνδρικό εἰδώλιο. MM II-ΥΜ Ι.
- Εικ. 291. ΎΑνδρo 6. Κεντρική Τομή (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 292. K1230. ΥΜ Ι.
- Εικ. 293. ΎΑνδρo 6. Κεντρική Τομή. Στρώμα 1 (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 294. ΎΑνδρo 6. Κεντρική Τομή. Στρώμα 1 (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 295. K1416. Τμήμα ἐφυαλωμένου πινακίου 8ου αἰ.
- Εικ. 296. Π123. Τμήμα πήλινου κεράτου καθιέρωσης.
- Εικ. 297. Τμήμα λαιμοῦ καὶ λαβῆς μικρῆς κανάτας ἡ στάμνας 19ου-20ου αἰ.
- Εικ. 298. ΎΑνδρo 6. Κεντρική Τομή. Στρώμα 2 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 299. K1137.
- Εικ. 300. ΎΑνδρo 6. Κεντρική Τομή. Στρώμα 3 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 301. ΎΑνδρo 6. Κεντρική Τομή. Στρωματογραφία (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 302. E5. Εἰδώλιο, πρόσθια ὄψη.
- Εικ. 303. ΎΑνδρo 6. Άνατολική Τομή. Στρώμα 1 (E5) (λήψη από Νότο).
- Εικ. 304. ΎΑνδρo 6. Άνατολική Τομή. Στρώμα 1 (E5) (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 305. ΎΑνδρo 6. Άνατολική Τομή. Στρώμα 2 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 306. ΎΑνδρo 6. Δυτική Τομή (λήψη από Άνατολάς).
- Εικ. 307. ΎΑνδρo 7. Γενική ἄποψη (λήψη από ἀνατολάς).
- Εικ. 308. K1085.
- Εικ. 309. E73. Γυναικεῖο εἰδώλιο, πρόσθια ὄψη. MM III-ΥΜ Ι.
- Εικ. 310. ΎΑνδρo 7 (λήψη από Δυσμάς).
- Εικ. 311. ΎΑνδρo 7 (λήψη από Βορρά).
- Εικ. 312. K812. Ρυτὸ ΥΜ ΙΑ- ΥΜ ΙΒ.
- Εικ. 313. ΎΑνδρo 7. Κάνναβος 7. Στρώμα 1. Κωνικὸ ρυτὸ K803 (λήψη από Νότο).
- Εικ. 314. K1391. Τμήμα πρωτοβυζαντινοῦ πινακίου terra sigillata 6ου αἰ.
- Εικ. 315. ΎΑνδρo 7. Κάνναβος 7. Στρώμα 1. Κωνικὸ ρυτὸ K803 (λήψη από Νότο).
- Εικ. 316. ΎΑνδρo 7. Ἡ κόγχη (λήψη από Νότο).
- Εικ. 317. ΎΑνδρo 7. Ἡ κόγχη (λήψη από Νότο).
- Εικ. 318. K1247. ΎΟστρακο μινωικό.
- Εικ. 319. K1374. Τμήμα χείλους πινακίου, 7ου αἰ.

- Εικ. 320. Κ816. ΥΜ ΙΒ κωνικό ρυτό.
Εικ. 321. ΎΑνδρηρο 7. Ή κόγχη (λήψη από Νότο).
Εικ. 322. ΎΑνδρηρο 7. Ή κόγχη, λεπτομέρεια. Προχούδιο (λήψη από Νότο).
Εικ. 323. Κ549. ΥΜ ΙΒ.
Εικ. 324. ΎΑνδρηρο 7. Τμήμα δυτικά-νοτιοδυτικά τής κόγχης. Πήλινο κεφάλι ταύρου (Π23) (λήψη από Νότο).
Εικ. 325. ΎΑνδρηρο 7. Τμήμα δυτικά-νοτιοδυτικά τής κόγχης. Πήλινο κεφάλι ταύρου (Π23) (λήψη από Νότο).
Εικ. 326. Κ1182.
Εικ. 327. Κ1183.
Εικ. 328. Κ1126. ΥΜ Ι.
Εικ. 329. ΎΑνδρηρο 7. Ή κόγχη (λήψη από Νότο).
Εικ. 330. ΎΑνδρηρο 7. Ή κόγχη (λήψη από Νότο).
Εικ. 331. ΎΑνδρηρο 7. Ή κόγχη (λήψη από ΎΑνατολάς).
Εικ. 332. ΎΑνδρηρο 7. Στρώμα 2 (λήψη από Δυσμάς).
Εικ. 333. Κ1176.
Εικ. 334. Κ395. ΥΜ Ι.
Εικ. 335. Ε34. Κορμός είδωλίου, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.
Εικ. 336. Κ1197. ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ. ΎΟστρακο με φυτική διακόσμηση.
Εικ. 337. Κ1544. Τμήμα μαγειρικού σκεύους 7ου αϊ.
Εικ. 338. Ε72. Γυναικείο είδώλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.
Εικ. 339. Κ1133.
Εικ. 340. Ε35. Είδώλιο, δεξιά ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι.
Εικ. 341. Ν21Α-Β. Φόλλις ΎΗρακλείου (610-641).
Εικ. 342. Ε76. Γυναικείο είδώλιο, πρόσθια ὄψη. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.
Εικ. 343. ΣΦΡ1Α-ΙΒ. Μολύβδινη σφραγίδα Βαάνη Πόμπη από ΎΕπάρχων.
Εικ. 344. Ν34Α-Β. Φόλλις Κώνσταντος Β΄.
Εικ. 345. Χῶρος βόρεια ΎΑνδήρου 1. Περισυλλογή ἀνδρικοῦ είδωλίου.
Εικ. 346. Χῶρος βόρεια ΎΑνδήρου 1. Περισυλλογή ἀνδρικοῦ είδωλίου.
Εικ. σελ. 332. ΎΑγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

- Σχ. 1. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. Τοπογραφικὸ διάγραμμα (σελ. 146).
- Σχ. 2. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. Συνολικὸ σχέδιο ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων. Θέση πύλου στὸ "Άνδρo 2 (σελ. 152).
- Σχ. 3. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. Τοποθέτηση καννάβων καὶ ὑποκαννάβων ἀνασκαφῆς (σελ. 153).
- Σχ. 4. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Διαχωρισμὸς σὲ ἐπὶ μέρους περιοχές (σελ. 169).
- Σχ. 5. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς. Κάτοψη Τοίχου 1 καὶ Τοίχου 2 (σελ. 174).
- Σχ. 6. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Θέση πυρᾶς σὲ πρωτογενὴ ἀπόθεση στὸν χῶρο ἀνάμεσα στοὺς δύο ναοὺς (σελ. 175).
- Σχ. 7. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Κάτοψη Τοίχου 3 καὶ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ "Αγίου Γεωργίου (σελ. 177).
- Σχ. 8. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Κάτοψη Τοίχων 5 καὶ 9. Θέση Τοίχων 6, 8 καὶ 11 (σελ. 210).
- Σχ. 9. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. Συνολικὸ σχέδιο ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων (σελ. 211).
- Σχ. 10. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Κάτοψη Τοίχου 7 (σελ. 233).
- Σχ. 11. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Κάτοψη Τοίχων 9, 10 καὶ 11. Ἐπικονιαμένο δάπεδο καὶ θέση καμαροσκεποῦς δεξαμενῆς (σελ. 236).
- Σχ. 12. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Στρωματογραφία νότιου μετώπου καννάβου 10 (σελ. 241).
- Σχ. 13. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Τομὴ Β.-Ν. Κάνναβοι 4-10 (σελ. 244).
- Σχ. 14. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Τομὴ Δ.-Ν. Κάνναβος 10 (σελ. 244).
- Σχ. 15. "Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων. "Άνδρo 2. Τομὴ τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ "Ανδρήρου 2. Τοῖχοι 12 καὶ 13 (σελ. 247).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΚΥΘΗΡΑ
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ
ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ
ΤΟΜΟΣ 1
ΤΑ ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΑΡΙΘ. 271 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2011
ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»
ΜΕ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΓΧΡΩΜΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΞΟ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ ΚΟΝΤΟΥ